

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Γ. ΧΑΡΙΤΟΣ

ΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

20

ΑΘΗΝΑ 1989

ΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ

ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ,
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

© ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

Ἀχαρνῶν 417, τηλ. 25 30 872 καὶ 25 30 873

ISBN (set) 960-7138-05-0

(τ. 1) 960-7138-06-6

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Γ. ΧΑΡΙΤΟΣ

ΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

20

ΑΘΗΝΑ 1989

«Τὸ βολιώτικο σχολεῖο εἶναι τώρα —καὶ
θᾶναι φοβοῦμαι γιὰ καιρὸ— χρήσιμο. Χρή-
σιμο ὄχι μόνο ὡς πνοή, ἀλλὰ καὶ ὡς ἱστο-
ρικὸ ἀντίκρισμα, καὶ ὡς θετικότερη συνεισ-
φορά, ἀκόμα καὶ μετὰ τὰ λάθη του».

ΑΛΕΞ. Π. ΔΕΛΜΟΥΖΟΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ιστορία του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου του Βόλου, του σχολείου που ίδρυσε ο Δήμος Παγασών (Βόλου) εγκρίνοντας την εισήγηση του Δημητρίου Ι. Σαράτση και του οποίου διευθυντής υπήρξε ο Αλέξανδρος Π. Δελμούζος, αποτελεί την κύρια μέριμνα αυτής της μελέτης. Ουσιαστικά με απασχολεί η χρονική περίοδος της εξαετίας 1908-1914, η εποχή δηλαδή κατά την οποία ιδρύθηκε και λειτούργησε το Σχολείο του Βόλου και δημιουργήθηκε —μετά τη διακοπή της λειτουργίας του— ο θόρυβος εναντίον των δημιουργών του, καθώς και εναντίον των στελεχών του Εργατικού Κέντρου της πόλης, γνωστός ως υπόθεση των «Αθεικών» του Βόλου, με κατάληξη τη Δίκη του Ναυπλίου.

Η Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, ο επιστημονικός αυτός κλάδος αναπτυσσόμενος μόλις τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας, επιζητεί να καταδείξει τα όρια του φαινομένου που καθιστά την εκπαίδευση σημαντικό παράγοντα των κοινωνικών εξελίξεων στη χώρα μας κατά τη νεότερη και τη σύγχρονη εποχή. Στο πλαίσιο αυτό η έρευνα για τα σχολεία και το εκπαιδευτικό σύστημα, και μάλιστα για τις περιπτώσεις όπου επιχειρήθηκαν μεταρρυθμίσεις και εκσυγχρονισμοί, αποκτά μεγάλη σημασία. Η σύνθεση της ιστορίας του βολιώτικου Σχολείου φιλοδοξεί να συμβάλλει στη μελέτη των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων, που επιχειρήθηκαν στην πατρίδα μας.

Αν και η ιστορία του Σχολείου αποτελεί το επίκεντρο του ενδιαφέροντός μου, δεν παραγνωρίζω τη σημασία της πολιτικής,

κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής εικόνας, που παρουσίαζε ο ελληνικός χώρος κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του περασμένου αιώνα και των πρώτων του εικοστού. Ακριβώς αυτή την περίοδο συμβαίνουν στην Ελλάδα σημαντικά γεγονότα, που καθόρισαν τη φυσιογνωμία της νεότερης και της σύγχρονης ιστορίας του τόπου μας. Ορισμένα από τα γεγονότα αυτά, όπως η οικονομική ανάπτυξη και η πολιτική επικράτηση της αστικής τάξης, η γέννηση του εργατικού κινήματος, η διάδοση της σοσιαλιστικής ιδεολογίας και οι απόπειρες μεταρρύθμισης του εκπαιδευτικού συστήματος, αποκρυσταλλώθηκαν στο περιβάλλον της πόλης του Βόλου. Η διαπίστωση αυτή καθιστά το Βόλο έναν τόπο σημαντικών εξελίξεων και επομένως αντικείμενο ζωηρού ενδιαφέροντος για την ιστορία της χώρας μας.

Ωστόσο διαπιστώνω πως λείπουν από την ελληνική βιβλιογραφία τα έργα εκείνα, που περιγράφουν και ερμηνεύουν την ακμή του Βόλου στις αρχές του αιώνα μας· πολύ περισσότερο λείπουν οι μελέτες που αποδεικνύουν την αιτιακή σχέση μεταξύ των γεγονότων εκείνων και της ιστορίας του βολιώτικου Σχολείου και των «Αθεϊκών», τοποθετημένα στο ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικών, άρα και εκπαιδευτικών, διεργασιών που συμβαίνουν εκείνη την εποχή στον ελληνικό χώρο. Η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να καλύψει το κενό τούτο—στο μέτρο των δυνατοτήτων του συντάκτη της— και να συνθέσει την ιστορία του Παρθεναγωγείου και των «Αθεϊκών» του Βόλου.

Προσωπικοί και συναισθηματικοί λόγοι αποτέλεσαν την αφορμή της ενασχόλησής μου με την υπόθεση αυτή: η ιδιότητά μου του βολιώτη εκπαιδευτικού και η συγγενική σχέση, που με συνδέει με το Χαράλαμπο Γρηγ. Χαρίτο, έναν από τους πρωτοπόρους του εργατικού κινήματος στο Βόλο και κατηγορούμενο στη Δίκη του Ναυπλίου.

Τα γεγονότα του Βόλου ήταν γνωστά ως τώρα μόνο από τις γραπτές μαρτυρίες των πρωταγωνιστών τους και τις (σύντομες συνήθως) αναφορές όσων κατά καιρούς ασχολήθηκαν με την προσωπικότητα του Αλ. Δελμούζου, τις εκπαιδευτικές μεταρ-

ρυθμίσεις και τους εργατικούς αγώνες στη χώρα μας. Ένα πλήθος από πληροφορίες ήταν κατεσπαρμένο σε άγνωστες, αδημοσίευτες ή ανεκμετάλλευτες πηγές, όπως στον τύπο —βολιώτικο και αθηναϊκό κατά κανόνα—, στα Πρακτικά του Δήμου Παγασών, στα ακατάγραφα αρχεία των πρωταγωνιστών των γεγονότων και στη μνήμη όσων γνώρισαν άμεσα τα πρόσωπα και τα γεγονότα. Η έρευνα, καταγραφή και επεξεργασία του πλήθους αυτού των πηγών και του άλλου υλικού αποτέλεσε μακροχρόνια ενασχόλησή μου. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι ένα πολύ μεγάλο μέρος των πηγών και άλλων τεκμηρίων της ιστορίας του Παρθεναγωγείου και του Εργατικού Κέντρου του Βόλου (φοβούμαι ότι) χάθηκε ή καταστράφηκε κατά τη διάρκεια των περιπετειών του τόπου και των προσώπων.

Η παρούσα μελέτη στηρίζεται σε πολλά στο περιεχόμενο προηγούμενων εργασιών μου· ουσιαστικά αποτελεί τη συνέχεια και την επέκταση των περιεχομένων τόσο της διδακτορικής μου διατριβής, που εγκρίθηκε και τιμήθηκε με το βαθμό «άριστα» από το Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1986, όσο και της έκδοσης της αλληλογραφίας Σαράτση-Δελμούζου το 1980.

Ο όγκος του υλικού και διαρθρωτικές ανάγκες επέβαλαν τον καταμερισμό σε δύο τόμους. Ο πρώτος περιέχει τη σύνθεση της ιστορίας του Παρθεναγωγείου και των «Αθεικών» του Βόλου, ενώ στο δεύτερο συγκεντρώνονται μερικές από τις μαρτυρίες σχετικά με το ίδιο θέμα.

Ο πρώτος τόμος διακρίνεται σε τέσσερα κεφάλαια: Στο εισαγωγικό κεφάλαιο προσεγγίζεται το ιστορικό περιβάλλον όπου γονιμοποιήθηκε η ιδέα της δημιουργίας του εκσυγχρονιστικού σχολείου και ταυτόχρονα δίνεται το περίγραμμα της ιστορίας της πόλης, από την οποία εκτενέστερα περιγράφεται η δράση του Εργατικού Κέντρου του Βόλου. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται η δομή και η λειτουργία του βολιώτικου Παρθεναγωγείου· επισημαίνονται οι συνθήκες της ίδρυσής του και οι πρώτες αντιδρά-

σεις· γίνεται λόγος για το διδακτικό προσωπικό και τις μαθήτριες· παρουσιάζεται το πρόγραμμα και η μεθοδολογία της διδασκαλίας και συστηματοποιείται η παιδαγωγική προσφορά του Αλ. Δελμούζου. Στο τρίτο κεφάλαιο περιγράφεται η κατάργηση του Σχολείου και ο δικαστικός διωγμός των πρωτεργατών του και αναλύονται οι όροι αποτυχίας του διδακτικού πειράματος στις δεδομένες κοινωνικές συνθήκες του τόπου και της εποχής. Στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται η επισκόπηση του έργου που επιτελέστηκε στο Βόλο, επιχειρείται η προσέγγιση στις αφορμές και τα αίτια της πολεμικής εναντίον του Παρθεναγωγείου και συγκεντρώνονται οι αξιολογικές εκτιμήσεις της έρευνας.

Στο δεύτερο τόμο απανθίζονται αντιπροσωπευτικά κείμενα σχετικά με το κύριο θέμα της μελέτης, που αφορούν την ίδρυση, τη λειτουργία και τη δικαστική δίωξη του Παρθεναγωγείου. Περιλαμβάνονται εκεί η Εισηγητική Έκθεση για την ίδρυση του Σχολείου και η σχετική απόφαση του Δήμου Παγασών, δύο από τους δημόσιους απολογισμούς του διδακτικού έργου, η αλληλογραφία των πρωταγωνιστών του Σχολείου, η απόφαση για την κατάργησή του και το Κατηγορητήριο που διατυπώθηκε εναντίον τους· στο τέλος καταχωρίζονται δείγματα από την απήχηση που είχε η λειτουργία του Σχολείου στην κοινή γνώμη και τις μαθήτριες του.

Μια μελέτη σαν κι ετούτη, προϊόν μακρόχρονης έρευνας και προσωπικού μόχθου, δεν μπορεί παρά να έχει βοηθηθεί από τις προϋπάρχουσες εργασίες τρίτων· ο συντάκτης αυτής της μελέτης οφείλει πολλά στην εμπειρία όσων ερεύνησαν θέματα, που προσέγγιζαν τα δικά του ενδιαφέροντα. Ευχαριστίες θα μπορούσαν να διατυπωθούν εδώ σε πολλούς, ανώνυμους κι επώνυμους, που με βοήθησαν στην αποπεράτωση της έρευνας. Ειδικότερα θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον Καθηγητή κ. Ιωάννη Μαρκαντώνη για τη στοργή, με την οποία περιέβαλλε την προσπάθειά μου σ' όλα τα στάδια της εργασίας. Ακόμη θα ήθελα να εκφράσω και δημόσια τις ευχαριστίες μου στους φίλους μου

κ.κ. Αλέξη Δημαρά, Ρούλα Ζιώγον-Καραστεργίου, † Κίτσο Μακρή, Μέλιο Μουρτζόπουλο και Χρήστο Χειμώνα για την αρωγή τους, κυρίως τη βιβλιογραφική ενημέρωση. Τέλος, ειδικές ευχαριστίες οφείλονται στα μέλη της Επιτροπής του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς για την υιοθέτηση της εργασίας μου, και ειδικότερα στους κ.κ. Φ. Ηλιού, Τρ. Σκλαβενίτη, Α. Μαλικιώση και Π. Βλάχο για τις εύστοχες παρεμβάσεις τους στην τελική μορφή αυτής της έκδοσης.

Βόλος, Φεβρουάριος 1988

Χ. Γ. Χαρίτος

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ

Η ανάδειξη του Βόλου ως ένα από τα πρώτα και δυναμικότερα κέντρα της εκπαιδευτικής αναγέννησης και της εργατικής πρωτοπορίας στη χώρα μας στις αρχές του 20ού αιώνα, οφείλεται κατά κύριο λόγο στη λειτουργία του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου και στη δραστηριότητα του Εργατικού Κέντρου της πόλης. Και τα δύο αυτά ιδρύματα δε γεννήθηκαν τυχαία στην πόλη του Βόλου. Η πόλη αυτή, κέντρο συγκοινωνιακό, βιομηχανικό και εμπορικό της κεντρικής Ελλάδας, και μάλιστα σε μία εποχή άμεσης σπουδαιότητας για την κοινωνία μεταξύ του μικρού ακόμη ελληνικού κράτους με τις ζωτικές βορειοελληνικές επαρχίες, είναι φυσικό ν' αποτελεί αντικείμενο μελέτης ως προς τις κοινωνικές της δομές, αφού αποτέλεσε το λίκνο, όπου γαλουχήθηκε η ιδέα του εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης με τα αστικά ιδεώδη, και όπου επίσης τέθηκαν οι βάσεις της συνδικαλιστικής ανάπτυξης της εργατικής τάξης.

Παράλληλα, το γεγονός ότι και τα δύο αυτά ιδρύματα του Βόλου δεν πρόλαβαν να μονιμοποιηθούν και να αποδώσουν αμέσως καρπούς, αποδεικνύει την παρουσία στην ίδια πόλη ισχυρού συντηρητισμού και επιφυλακτικότητας απέναντι στα νέα ρεύματα και ιδέες· αποδεικνύει όμως ταυτόχρονα τη δυναμικότητα των κατοίκων αυτού του τόπου, που θέλησαν να σπείρουν το σπόρο της αλλαγής. Ο προοδευτισμός και η πρωτοπορία στους κοινωνικούς αγώνες ανήκει σε μια μερίδα των κατοίκων αυτής

της πόλης, που παρ' όλη τη δυσμένεια του περιβάλλοντος, μπόρεσαν να εδραιώσουν στο Βόλο το Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο¹, το πρώτο καινοτόμο ως προς το πρόγραμμα και τη μέθοδο διδασκαλίας σχολείο, που εξυπηρέτησε τις ανάγκες της δευτεροβάθμιας γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα, και το Εργατικό Κέντρο, την πρώτη δυναμική δευτεροβάθμια συνένωση των εργατικών σωματείων, μ' αυτή την ονομασία, στην Ελλάδα. Υπήρξαν και τα δύο το αποτέλεσμα των έντονων κοινωνικών διαφοροποιήσεων στην Ελλάδα, στις αρχές του αιώνα μας, και ώριμος καρπός διεργασιών, που σκόπευαν να εκσυγχρονίσουν τη χώρα και να την εντάξουν στο επίπεδο των κατά τεκμήριο ανεπτυγμένων κρατών.

Τις διαφοροποιήσεις και τις διεργασίες αυτές, ενταγμένες στο ιστορικό πλαίσιο της πολιτικής, κοινωνικής, οικονομικής, πολιτισμικής και εκπαιδευτικής ζωής, θα προσπαθήσω να προσεγγίσω στις σελίδες που ακολουθούν. Η σύντομη περιήγηση στην ελληνική ιστορία της περιόδου ανάμεσα στα δύο οριακά γεγονότα, δηλαδή την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας (1881) και την επικράτηση του βενιζελισμού —αφού είχε συμβεί η επέκταση του ελληνικού κράτους— (1914), θα περιλάβει την επιγραμματική αναφορά των γεγονότων της περιόδου, όπου μπορούν να ενταχθούν οι πολιτικοκοινωνικές αλλαγές και η προβολή τους στο μικρόκοσμο της θεσσαλικής πόλης. Το εισαγωγικό τούτο κεφάλαιο θα περιλάβει κατόπιν την αναδίφηση των πληροφοριών εκείνων, που αποδεικνύουν τη βαθμιαία πρόοδο της πόλης του Βόλου², οριοθετώντας ταυτόχρονα το πλαίσιο όπου βλάστησε η

1. «Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο» είναι ο πλήρης τίτλος του βολιώτικου Σχολείου (1908-1911). Από δω και πέρα θα αναφέρεται συντομογραφικά: Α.Δ.Π.

2. Η ιστοριογραφία για την εποχή αυτή περιέχει αρκετούς τίτλους για την ελληνική ιστορία· δεν ισχύει όμως το ίδιο και για την περιοχή του Βόλου για την ίδια περίοδο· κι αυτή η *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Άγιάς του Γιάννη Κορδάτου* αφιερώνει ελάχιστες σελίδες για την περίοδο αυτή της ιστορίας της πόλης.

ιδέα της δημιουργίας του Α.Δ.Π. και του εργατικού κινήματος στο Βόλο. Ειδικά για το τελευταίο αυτό, τη γέννηση δηλαδή και την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος στο Βόλο ως το 1914, αφιερώνεται εκτενής περιγραφή για δύο λόγους: επειδή την ίδια εποχή που λειτουργεί στο Βόλο το Α.Δ.Π. δραστηριοποιείται πολιτικά και συνδικαλιστικά η εργατική τάξη κάτω από τη στέγη του Εργατικού Κέντρου και επειδή πολύ σύντομα στην υπόθεση των «Αθείκων» θα αναμειχθούν τα στελέχη του Εργατικού Κέντρου, γεγονός που θα δώσει νέες διαστάσεις στο διωγμό του Παρθεναγωγείου, η σύνθεση της ιστορίας του οποίου δεν παύει να αποτελεί το κύριο μέλημα αυτής της μελέτης.

Α. ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1881-1914)

Κατά τη διάρκεια της περιόδου που αρχίζει το 1881 —χρονιά της ενσωμάτωσης της Θεσσαλίας—, στην Ελλάδα συμβαίνουν γεγονότα και δρουν πρόσωπα, που τοποθετούν τα όρια μιας νέας σημαντικής εποχής: εποχής που ξεκίνησε με αισιοδοξία, αλλά που κατά τη διάρκειά της η οικονομία της χώρας περιέπεσε σε χρεωκοπία, ενώ περί το τέλος του αιώνα επήλθε κάποια σύγχυση των εθνικών προσανατολισμών. Κατά την πρώτη εικοσαετία της περιόδου η προσωπικότητα και η δραστηριότητα του Χαρ. Τρικούπη αποτύπωσαν τη σφραγίδα τους στην πορεία του τόπου. Η περίοδος της διακυβέρνησης της χώρας από τον Τρικούπη (1882-1895, με μικρές διακοπές) σημαδεύτηκε από γεγονότα μεγάλης σημασίας όπως η οικονομική ανάπτυξη, η βελτίωση των συγκοινωνιών, η εκτέλεση δημόσιων έργων, η εισροή ξένων κεφαλαίων, η προώθηση της ναυσιπλοΐας, του εμπορίου, της βιομηχανίας και των τραπεζικών ιδρυμάτων, η αναδιοργάνωση της δικαιοσύνης, του στρατού και των διοικητικών οργάνων, και κατά συνέπεια όλων αυτών η ανάπτυξη της ελληνικής αστικής τάξης με παράλληλη ένταξή της, ως ένα βαθμό,

στο ευρωπαϊκό καπιταλιστικό σύστημα. Παράλληλα η αύξηση του αριθμού των βιομηχανικών μονάδων πολλαπλασίασε τα μέλη της εργατικής τάξης, ενώ μια σειρά μέτρων ευνόησε τους κεφαλαιούχους και προκάλεσε τη δυσαρέσκεια των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Επίσης, τα εξωτερικά δάνεια και οι νέοι φόροι απορρόφησαν τα κρατικά έσοδα και αύξησαν το έλλειμμα του προϋπολογισμού με αποτέλεσμα την κήρυξη της χώρας σε χρεωκοπία το 1893. Την κατάσταση επιδείνωσε στη συνέχεια η στρατιωτική αποτυχία του 1897 ως αποτέλεσμα της συμβιβαστικής εθνικής πολιτικής, που ακολούθησαν τα πολιτικά σχήματα που διαδέχθηκαν την τρικουπική διακυβέρνηση¹. Κατά την ίδια περίοδο στην οικονομική ζωή σημειώθηκαν αισθητές αλλαγές στις κυρίαρχες κοινωνικές και οικονομικές δομές: εντείνεται ο ρυθμός αστικοποίησης του πληθυσμού, συντελείται η εμπορευματοποίηση των αγροτικών προϊόντων και, ενώ υποχωρεί η κυρίαρχη θέση των προσωπικών υπηρεσιών και της διοίκησης, αυξάνονται θεαματικά οι εμπορικές και πιστωτικές πράξεις, οι συγκοινωνίες και τα ελεύθερα επαγγέλματα. Παράλληλα σημειώνεται η παρουσία μιας νέας χρηματιστηριακής ολιγαρχίας, που, μεταφέροντας κεφάλαια από το εξωτερικό, κυριαρχεί στην οικονομική ζωή του τόπου.

Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα χαρακτηρίζεται από την αργή, αλλά σταθερή, ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Το εξαγωγικό εμπόριο γνωρίζει άνθηση και αναπτύσσονται σημαντικά η ναυτιλία και η βιομηχανία στον ελληνικό χώρο. Με στόχο την ανάκαμψη της οικονομίας οι κυβερνήσεις Γ. Θεοτόκη στο μεγαλύτερο διάστημα της περιόδου αυτής επέβαλαν την προσεκτική διαχείριση με θετικά αποτελέσματα.

Η στρατιωτική παρεμβολή του κινήματος στο Γουδί (15 Αυγούστου 1909) αποτέλεσε τη σημαντικότερη τομή της περιό-

1. Πβ. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1976, σ. 100-105 και *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ', σ. 39-87 και 160-186.

δου και απέδειξε την ανάγκη αλλαγών και εκσυγχρονισμού των ελληνικών κοινωνικών δομών. Η επαναστατικότητα και οι μεταρρυθμιστικές επαγγελίες των κινηματιών φάνηκαν ότι αντιπροσωπεύουν τη γενική δυσφορία εναντίον των συσσωρευμένων προβλημάτων του ελληνικού κράτους και του λαού. Το κίνημα αντιμετώπιστηκε με αρκετή δόση αδράνειας και ανεκτικότητας εκ μέρους της κυβέρνησης και των πολιτικών κομμάτων. Τα μηνύματα του κινήματος έγιναν αποδεκτά από τις λαϊκές μάζες με ανακούφιση βέβαια, αλλά με μικρή ενεργό συμμετοχή στη δράση. Όμως, παρά τις αρχικές αιχμές στις διακηρύξεις του Στρατιωτικού Συνδέσμου (στη διατύπωση των οποίων συνέβαλαν τα μέλη της ομάδας των «Κοινωνιολόγων»), οι πραξικοπηματίες δεν επιτέθηκαν ουσιαστικά εναντίον κανενός, ούτε του Στέμματος, ούτε των παλαιών κομμάτων, ούτε της μεγαλοαστικής και κεφαλαιοκρατικής εξουσίας. Η πολύ μικρή επιτυχία του Στρατιωτικού Συνδέσμου να ανασυγκροτήσει τον κρατικό μηχανισμό οδήγησε σε πολιτικό αδιέξοδο. Τη λύση του αδιεξόδου φάνηκε ότι προσφέρει η πρόσκληση του Ε. Βενιζέλου, για ν' αναλάβει τις τύχες και τις ευθύνες του κράτους¹.

Η πρόσκληση αυτή του Βενιζέλου και η προετοιμασία εκλογών με σκοπό την αναθεώρηση του Συντάγματος είναι τα δύο βήματα προς τα εμπρός, που έγιναν στην Ελλάδα στο κατώφλι της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Από το 1910 άρχισε μια νέα, πολυσήμαντη εποχή για την ιστορία της νεότερης Ελλάδας. Η προσωπικότητα του Βενιζέλου, οι πολιτικές του επιλογές και η ενσάρκωση σ' αυτόν του κλίματος της «ανόρθωσης» συντέλεσαν στη σταθεροποίηση της πολιτικής ζωής, στην ανάκαμψη της οικονομίας και στην εξόρμηση αποκατάστασης των εθνικών διεκδικήσεων. Αξίζει να σημειωθεί, ότι δύο προβλήματα, μεγάλης πολιτικής και στρατιωτικής σημασίας, περίμεναν επιτακτικά τη λύση τους κατά τη διάρκεια της περιόδου: το θέμα του αγώνα

1. Πβ. Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση (1880-1909)*, Εξάντας, Αθήνα 1977, σ. 172-235.

του κρητικού λαού ν' αποκτήσει την ελευθερία του και να ενωθεί με τη Μητρόπολη, και το Μακεδονικό ζήτημα, που αποτελούσε ήδη το πεδίο δράσης και αντίδρασης πολλών ενδιαφερομένων και ήδη κόστιζε αρκετά στο ελληνικό κράτος. Τη λύση στα δύο αυτά προβλήματα θα δώσουν, στο τέλος της περιόδου, τα αποτελέσματα των βαλκανικών πολέμων.

Η πρώτη περίοδος διακυβέρνησης του κράτους από το Βενιζέλο (1910-1916) καλύπτεται συντριπτικά από τη δική του παρουσία. Βρέθηκε μπρος σε κινδύνους που απειλούσαν να καταλύσουν τη νομιμότητα και να διασπάσουν την εθνική συνοχή. Στήριξε τη νέα νομιμότητα στη λαϊκή επιδοκιμασία και στο κοινό συμφέρον, ενώ συγχρόνως επιχείρησε ν' αποκαταστήσει την εθνική ενότητα περιστέλλοντας τις διαφοροποιήσεις των μαζών¹. Ένα από τα πιο σοβαρά αποτελέσματα της διακυβέρνησης της χώρας από το Βενιζέλο ήταν ο αστικός μετασχηματισμός του κράτους, η οικονομική και δημογραφική δηλαδή ανάπτυξη της αστικής τάξης. «Τὸ νεαρὸ καὶ σφριγηλὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων προίκισε τὴ χώρα μὲ τὶς βασικῆς νομικῆς καὶ ὀργανωτικῆς δομῆς ἑνὸς συγχρόνου κράτους [...] ἐκίνησε τὴ διαδικασία τῆς βαθμιαίας μύησης τῆς ἀστικῆς τάξης στὸ παιχνίδι τῆς ἐξουσίας...», σημειώνει ο Γ. Δερτιλῆς².

Η προσάρτηση, το 1881, της Θεσσαλίας και της περιοχής της Ἄρτας στο ελληνικό κράτος δεν είχε επιπτώσεις μόνο στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, αλλά πρόσθετε μια σειρά προβλημάτων στην εσωτερική οικονομική και κοινωνική κατάσταση. Τούτο ήταν λογική συνέπεια της αύξησης της έκτασης του κράτους κατά 26,7 τοις εκατό και του πληθυσμού κατά 18 τοις εκατό. Σημαντικότερη ήταν η κοινωνική μεταβολή, που συντελέστηκε εξαιτίας των συνθηκών γαιοκτησίας, που επικρατούσαν στις νέες επαρχίες: συνθήκες διαφορετικές από εκείνες

1. Πβ. Γρ. Δαφνής, *Τὰ ἑλληνικὰ πολιτικὰ κόμματα*, Γαλαξίας, Αθήνα 1961, σ. 116.

2. Γ. Δερτιλῆς, *ὁ.π.*, σ. 229-231.

της παλαιάς Ελλάδας. Οι διεθνείς συμφωνίες της προσάρτησης προέβλεπαν την πλήρη προστασία του γαιοκτητικού συστήματος. Ήδη πριν από την προσάρτηση οι τούρκοι τσιφλικάδες είχαν, οι περισσότεροι, πουλήσει τα κτήματά τους σε έλληνες κεφαλαιούχους: όταν έγινε η προσάρτηση, ολόκληρος ο Θεσσαλικός κάμπος ήταν μοιρασμένος σε μεγάλες ιδιοκτησίες μέσης εκτάσεως. Οι νέοι ιδιοκτήτες, ενισχυμένοι από την αντικατάσταση του οθωμανικού νομικού καθεστώτος, συγκρότησαν από την αρχή μια ισχυρή και συμπαγή τάστα μεγαλοκτημόνων, φαινόμενο εντελώς νέο στη νεοελληνική ιστορία. Οι τσιφλικάδες αυτοί προέρχονταν από τους ίδιους κύκλους του παροικιακού κεφαλαίου, που από το 1873 είχε διεισδύσει στον ελλαδικό οικονομικό χώρο.

Τα τσιφλίκια της Θεσσαλίας κατείχαν το 50 τοις εκατό της συνολικής της επιφανείας και το 50-64 τοις εκατό των καλλιεργουμένων εκτάσεων. Το 90 τοις εκατό του εισοδήματος προερχόταν από την καλλιέργεια των σιτηρών. Τα κτήματα αυτά, κατά κανόνα, δεν τα καλλιεργούσαν οι ιδιοκτήτες τους, αλλά τα παραχωρούσαν σε ενοικιαστές-καλλιεργητές με σύμβαση «προσχωρήσεως επιμόρτου αγροληψίας». Οι μισοί περίπου αγρότες της Θεσσαλίας δούλευαν ως κολλήγοι στα κτήματα των νέων κυρίων. Η παλιά κολληγική σχέση, με τα εχέγγυα που πρόσφερε στον κολλήγο, αντικαταστάθηκε από την εξατομικευμένη σχέση ιδιοκτήτη-αγρομισθωτή, σύμφωνα με την οποία ο ιδιοκτήτης μπορούσε να αποβάλει τον αγρομισθωτή από το μίσθιο πριν από τη λήξη της μίσθωσης ή να μην ανανεώσει τη συμφωνία, ενώ συχνά ο αγρομισθωτής υπέγραφε σύμβαση με όρο παραίτησης από κάθε ενοχική ή εμπράγματη αγωγή εναντίον του ιδιοκτήτη¹.

Οι όροι διαβίωσης των κολλήγων, οι συνθήκες καταπίεσης που επέβαλαν οι ιδιοκτήτες των τσιφλικιών ή οι αντιπρόσωποί τους και το οικονομικό αδιέξοδο, που δημιουργούσε το ανεπιχειρηματικό πνεύμα των κεφαλαιούχων της Θεσσαλίας, οδήγησαν στην αναθεώρηση των σχέσεων ιδιοκτητών-καλλιεργητών και στην

1. Πβ. *Ίστορία του έλληνικού έθνους*, τ. ΙΔ', σ. 69-71.

αντίδραση των αδικημένων από το σύστημα εργατών της γής. Έτσι δημιουργήθηκε το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. «Τò αγροτικό πρόβλημα στην Ελλάδα δέν αποτέλεσε μόνο ένα επί μέρους ζήτημα, αλλά επιπροσθέτως λειτούργησε ως μιὰ συμπύκνωση του συνολικοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος»¹.

Η αντίδραση του θεσσαλικού λαού στο «αγροτικό» πρόβλημα υπήρξε άμεση και μαχητική, καθώς τελείωνε η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα και στις αρχές της δεύτερης. Οι «φιλαγροτιστές» διανοούμενοι και οι θεσσαλοί πολιτικοί ανέλαβαν την ηγεσία του αγώνα διαφώτισης της κοινής γνώμης και παράλληλα της συσπείρωσης των αγροτών. Ιδρύθηκαν γεωργικοί σύλλογοι, οργανώθηκαν συνέδρια και πραγματοποιήθηκαν συλλαλητήρια στις θεσσαλικές πόλεις. Η οργάνωση του πανθεσσαλικού συλλαλητηρίου στη Λάρισα, στις 6 Μαρτίου 1910, κατέληξε σε σοβαρά επεισόδια μεταξύ των προσερχομένων διαδηλωτών και των δυνάμεων της τάξης σ' όλη τη Θεσσαλία σχεδόν. Ιδιαίτερα έντονα και αιματηρά επεισόδια έγιναν την ίδια μέρα στο σταθμό του Κιλελέρ. Τα γεγονότα αυτά προκάλεσαν την αντίδραση του λαού, τις διαμαρτυρίες των θεσσαλών βουλευτών στη Βουλή, τις μαχητικές εκδηλώσεις των κατοίκων των θεσσαλικών πόλεων και την παράταση του προβλήματος των αγροτών². Η πολιτική ηγεσία αντιμετώπισε χλιαρά την εξέγερση και τις διαμαρτυρίες, παρά τις θέσεις που ανέπτυξαν οι «Κοινωνιολόγοι»³. Το αγροτικό ζήτημα και η ανάγκη αποκατάστασης των θεσσαλών αγροτών απασχόλησε και τον Ε. Βενιζέλο στο πρόγραμμα δράσης του κόμματός του και των κυβερνήσεων υπό την ηγεσία του· το θέμα απασχόλησε και την Αναθεωρητική Βουλή του 1911, με επί-

1. Κ. Βεργόπουλος, *Τò αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, γ' έκδ., χ.χ., σ. 297.

2. Εμπειριστατωμένες περιγραφές και ανταποκρίσεις των εφημερίδων για τα γεγονότα αυτά, καθώς και τα πρακτικά των σχετικών δικών, περιέχονται στο: Γ. Καρανικόλα, *Κιλελέρ*, Αθήνα 1960.

3. Πβ. Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά κείμενα*, μέρος α', Μπάυρον, χ.χ., σ. 48-49 και 53-72.

κεντρο το άρθρο 17 του Συντάγματος, το σχετικό με το δικαίωμα ιδιοκτησίας και το δικαίωμα έξωσης των κολλήγων από τα τσιφλίκια. Το πρόβλημα πάντως παρέμενε σε εκκρεμότητα και δελύθηκε από τις κυβερνήσεις Βενιζέλου, παρά πολύ αργότερα και μέσα στα πλαίσια των γενικότερων ανακατατάξεων της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης (1916-1917).

Η κοινωνική ζωή στην Ελλάδα της περιόδου που εξετάζουμε, αποτελεί τη σύνθεση αντιφατικών όρων και έντονων προβληματισμών. Η προβληματική της υπήρχε από παλαιότερα, ήδη από τα μετεπαναστατικά χρόνια, αφ' ότου «η κομματική ολιγαρχία» κυβερνούσε τη χώρα, αυτοί δηλαδή που αναδείχτηκαν στον Αγώνα από τη μια μεριά και τα διάφορα αστικά στοιχεία, που απέκτησαν πολιτική επιρροή και οικονομική δύναμη απ' την άλλη. «Η έλλειψη τυπικών προνομίων», έγραφε ο Α. Παπαναστασίου, «και η οικονομική ανεπάρκεια τών πολιτικών καθίστα άσταθῆ τὴν θέσιν των καὶ διηυκόλυνε τὴν εἴσοδον εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν καὶ τὴν ἀπόκτησιν ἐπιρροῆς καὶ ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἄθροώτερα ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Τρικουπῆ ἀνεμίχθησαν εἰς τὴν πολιτικὴν»¹.

Ο ανταγωνισμός γίνεται σαφέστερος στα μετά το 1900 χρόνια. «Τὴν περίοδο αὐτῆ», γράφει ο Γ. Λεονταρίτης, «ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία βρίσκονταν στὸ μεταίχμιό μιᾶς σοβαρῆς σύγκρουσης, ἀνάμεσα στὶς ἀρχές μιᾶς παραδοσιακῆς κοινωνίας, ἀνίκανης νὰ βρεῖ ἐποικοδομητικὲς λύσεις, καὶ τῶν νέων κοινωνικῶν ἀναγκῶν, ἡ ἱκανοποίηση τῶν ὁποίων ἀποκλείονταν μέσα στὸ στατικό αὐτὸ πλαίσιο [...] Οἱ παραδοσιακοὶ κοιτοῦσαν στὸ παρελθὸν νὰ βροῦν, ἂν ὄχι λύσεις, τουλάχιστον δικαιολογίες, λογικοποιήσεις ἢ ἀνακούφιση, πού ἦταν βέβαια ἄσχετη μὲ τὸ παρόν. Οἱ νεωτερίζοντες ἐξᾶλλου στρέφονταν πρὸς τὴ Δύση γιὰ τὶς ἀπαντήσεις πού θὰ μπορούσαν νὰ βροῦν μέσα στὸν ἴδιο τὸ χῶρο τους»².

1. Σε συνέντευξή του στην εφημ. *Νέος Κόσμος* (8-12 Δεκ. 1933, στο: Α. Παπαναστασίου, *ό.π.*, μέρος β', σ. 743-744).

2. Γ. Λεονταρίτης, *Τὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα κατὰ τὸν Α' παγκόσμιό πόλεμο*, Εξάντας, 1978, σ. 18-19.

Από την άλλη μεριά μια αλλαγή συντελείται στην κοινωνική συνείδηση των πιο ανήσυχων κοινωνικών στρωμάτων, των διανοουμένων και των εργαζόμενων μαζών. Οι αγώνες των ευρωπαϊκών επαναστατικών ρευμάτων και η ιδεολογία του σοσιαλισμού αρχίζουν να γίνονται στην Ελλάδα αντικείμενα μελέτης και να προβληματίζουν θετικά ή αρνητικά τον πολιτικό στοχασμό. «Οι καινούργιες κοινωνικές δυνάμεις», σημειώνει ο Κ. Μοσχάφ, «πού άργα έχουν άρχισει να εμφανίζονται πιά και στόν έλλαδικό χῶρο, θά μετατρέψουν τώρα μέσ στα πιό προωθημένα στοιχεία τους τήν κοινωνική αίσθηση σε κοινωνική συνείδηση[...] Τά καινά δαιμόνια στήν Έλλάδα εισάγονται κατά κύριο λόγο, σάν παράγωγα τῆς ιδεολογικῆς ακτινοβολίας μιᾶς προηγμένης Εὐρώπης...»¹.

Η φυσιολογική αντίδραση στο συντηρητισμό και την ακινησία της «άρχουσας» τάξης στην Ελλάδα θα επέλθει στον οικονομικό τομέα από την αύξηση των δραστηριοτήτων των αστών, στον πολιτικό τομέα από την ισχυροποίηση των εκπροσώπων της αστικής τάξης και την εξάπλωση της σοσιαλιστικής ιδεολογίας, και στον πνευματικό τομέα από το κίνημα του Δημοτικισμού.

Η μετά το 1900 οικονομική ανάπτυξη της χώρας ευνοήθηκε από την αύξηση του εξαγωγικού εμπορίου και της εμπορικής ναυτιλίας, την εισροή κεφαλαίων, την ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής και τη βελτίωση του πιστωτικού συστήματος. Οι συνακόλουθες κοινωνικές διεργασίες έφεραν στο προσκήνιο, κατά την πρώτη δεκαετία του αιώνα, την αύξηση των πιέσεων των μεσοαστικών και των μικροαστικών στρωμάτων. Άμεση συνέπεια της αντιπαράταξης των νέων δυνάμεων με τον παλαιό πολιτικό κόσμο υπήρξε —και μάλιστα μετά την τυπική έναρξη των διαφοροποιήσεων, που υπεδήλωνε η επανάσταση στο Γουδί— η

1. Κ. Μοσχάφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος τῆς εργατικῆς τάξης*, Θεσσαλονίκη 1979 [=νεότερη παρουσίαση των περιεχομένων του βιβλίου του: *Ἡ ἔθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση στήν Ἑλλάδα - Ἰδεολογία τοῦ μεταπρατικοῦ χῶρου*, Θεσσαλονίκη 1972], σ. 160-161.

κατίσχυση των νέων πολιτικών δυνάμεων, που στο πρόσωπο και την ακτινοβολία του Βενιζέλου θα βρουν την οργανική τους ταυτότητα.

Η εμφάνιση των αναρχικών σε μερικές από τις μεγαλύτερες πόλεις της Ελλάδας θα σημάνει κάποια μορφή πολιτικής αντίδρασης στις ενέργειες της άρχουσας τάξης —της οποίας πάντως τα όρια δεν είναι πάντα ευκρινή— κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Η αντίδραση, όμως, θα εκδηλωθεί με σπασμωδικές ενέργειες και δε θ' αποκτήσει ποτέ ευρύτερη απήχηση στις λαϊκές μάζες¹.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1880 πρωτοπαρουσιάστηκαν στην Ελλάδα τα σημάδια της σοσιαλιστικής προπαγάνδας. Οι κυριότεροι πρωταγωνιστές της —η δραστηριότητα των οποίων θα δώσει το στίγμα της σοσιαλιστικής κίνησης, κατά τη βρεφική της ηλικία— ήταν ο Πλ. Δρακούλης, ο Στ. Καλλέργης και ο Ρόκος Χοϊδάς. Απ' αυτούς μόνο ο Δρακούλης με τις συχνές περιοδείες του και τις συχνότερες εκδόσεις του, θα επηρεάσει σημαντικά το σοσιαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα ως τις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Το μήνυμα της ρωσικής επανάστασης του 1905 θα εντείνει τη δημιουργία του κατάλληλου κλίματος, ενώ μετά το 1907 η σοσιαλιστική ιδεολογία θα αποκτήσει περισσότερους οπαδούς. Η δεύτερη φάση του ελληνικού σοσιαλισμού θ' αρχίσει από την επίδραση της μελέτης του Γ. Σκληρού *Τὸ Κοινωνικὸν μας ζήτημα*, που αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια μαρξιστικής ερμηνείας ορισμένων από τα ελληνικά κοινωνικά φαινόμενα. Παράλληλα η διάχυτη ανάμεσα στις εργατικές τάξεις δυσaréσκεια εναντίον της άρχουσας τάξης, θα οδηγήσει τους ηγέτες του νεαρού εργατικού κινήματος να εγκολπωθούν τα κηρύγματα του σοσιαλισμού· σ' αυτό συμβάλλουν οι σπουδασμένοι στο εξωτερικό προοδευτικοί διανοούμενοι, που συντονίζουν τις επικρίσεις τους εναντίον του πολιτικού και κοινω-

1. Πβ. Κ. Μοσκόφ, ό.π. και Μ. Δημητρίου, *Τὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα, τόμ. 1: ἀπὸ τοὺς οὐτοπιστὲς στοὺς μαρξιστὲς*, Πιθέρον, Αθήνα 1985.

νικού κατεστημένου και ζητούν κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές μεταρρυθμίσεις. Η κίνηση των «Κοινωνιολόγων» (επηρεασμένη από τα φαβιανά πρότυπα), που πρωτοστατεί και συνηγορεί υπέρ των μεταρρυθμίσεων με διαλέξεις και εκδόσεις των μελών της, θα βρει μεγαλύτερη ανταπόκριση στους κόλπους των δυσαρεστημένων εργατών και διανοουμένων. Η δραστηριότητα των σοσιαλιστικών ομάδων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης σημειώνει κάποια πρόοδο, αν και οι ενέργειες των ηγετών τους περιείχαν πολλές αντιφάσεις και απουσίαζαν οι καθαρά προσδιορισμένοι στόχοι, σε μια προσπάθεια «ν' άγωνιστούν για την ταυτότητα και την καθιέρωσή τους μέσα σ' ένα έχθρικό περιβάλλον»¹. Είναι η περίπτωση του Δρακούλη, που ίδρυσε το «Σύνδεσμο των εργατικών τάξεων της Ελλάδος» το 1909, της Federation, που ίδρυσε στη Θεσσαλονίκη το 1908 ο Α. Μπενερόγια και άλλοι, και του Ν. Γιαννιού, που δημιούργησε το «Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών» το 1911.

Η αντίδραση εναντίον της παλαιάς τάξης πραγμάτων ολοκληρώνεται την ίδια εποχή, στον πνευματικό τομέα, με τη μεγάλη αλλαγή που επαγγέλλεται το κίνημα του Γ. Ψυχάρη: συντάραξε τα λιμνασμένα νερά, σ' ένα χώρο όπου ο ρομαντισμός και ο κλασικισμός αποδείχτηκαν δύο μορφές ξεπερασμένης πια αυταπάτης. Η πρώτη γενιά των δημοτικιστών θα περιπλανηθεί ανάμεσα στο νιτσεισμό και τις εθνικιστικές εξάρσεις, κάτι που θ' απομακρύνει το κίνημα από το ευρύτερο λαϊκό σώμα και θα οδηγήσει τη διανόηση του τόπου σε απογοητεύσεις. Με την είσοδο του 20ού αιώνα έγινε συνειδητό ότι η αναμενόμενη εθνική ανανέωση έπρεπε απαραίτητα να συμπεριλάβει τη δικαίωση της ζωντανής γλώσσας.

Η εξαιρετικά έντονη αντίδραση του περίγυρου να δεχτεί το μήνυμα του δημοτικισμού θα οδηγήσει, μέχρι το τέλος της πρώτης δεκαετίας, σε ανακατατάξεις στόχων. Παράλληλα η συζήτηση στο *Νουμά* στα 1907-1909, με αφορμή το βιβλίο του Σκλη-

1. Γ. Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ. 31.

ρού, οδήγησε στο διχασμό των δημοτικιστών¹. Η δεύτερη γενιά των δημοτικιστών, μεγαλωμένη σε περιβάλλον εχθρικό και εμπνευσμένη από τα ευρωπαϊκά ιδεολογικά ρεύματα, θ' ανοίξει νέους δρόμους παράλληλης δράσης: από τη μια πλευρά ορισμένοι βρίσκουν ότι τα πλαίσια του αναγεννητικού προγράμματος πρέπει να στενέψουν στα όρια του εφικτού, δηλαδή να συστηματοποιηθεί και να διδαχτεί η γλώσσα στα ελληνικά σχολεία: είναι η περίπτωση των εκπροσώπων του «Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού», που με κάποιους συμβιβασμούς έναντι της γλωσσικής ορθοδοξίας, επιδιώκουν ν' αρχίσει η αναγέννηση από το σχολείο. Από την άλλη πλευρά τα πιο τολμηρά και ριζοσπαστικά στοιχεία βρίσκουν πως η γλωσσική αλλαγή είναι συνυφασμένη με την κοινωνική μεταλλαγή, και γι' αυτό εγκολπώνονται τις σοσιαλιστικές ιδέες και διεξάγουν διμέτωπο αγώνα για την κοινωνικοποίηση του δημοτικισμού². Η ταξική προέλευση των ηγετών του δημοτικισμού και η μέτρια επαφή τους με το σοσιαλισμό εξηγούν την απομάκρυνσή τους απ' αυτόν και το συμβιβασμό των περισσοτέρων με την αστική πολιτική. Ο αστικός φιλελευθερισμός, που ενσάρκωνε τώρα πια ο Βενιζέλος, θα γίνει το νέο πλαίσιο της δραστηριότητας των δημοτικιστών στο τέλος της περιόδου. Ουσιαστικά το γλωσσικό ζήτημα κομματικοποιείται και οι φιλοδοξίες των ηγετών μετριάζονται: η επαγγελία της αλλαγής θα συγχωνευτεί με τα ανορθωτικά κηρύγματα του βενιζελισμού και η γλωσσική αναγέννηση θα καταντήσει μια ουτοπία³.

1. Για τη συζήτηση και τα δημοσιεύματα στο *Νουμά* βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατριλίου (επιμ.), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Ερμής, 1976.

2. «...Η σοσιαλιστική ιδεολογία τῶν δημοτικιστῶν διανοουμένων παρουσιάζεται ἐξαιρετικὰ εὐθραυστη. Ἀκόμη, ὅσο ὁ σοσιαλισμὸς καὶ τὸ ἐργατικὸ κίνημα κερδίζουν ἔδαφος στὴ βάση, τόσο μειώνεται ἡ σημασία τοῦ διανοουμένου καθοδηγητῆ...». Ε. Μοσχονά, εισαγωγικό δοκίμιο με τίτλο «Ένας αιώνας Δημοτικισμού», στο: Α. Πάλλη, *Μπροσός*, Ερμής, ΝΕΒ, 1975, σ. λθ'.

3. Σαφή κριτική των συμβιβασμών των δημοτικιστών επιχειρεί η Α. Φραγκουδάκη στο: *Ὁ ἐκπαιδευτικὸς δημοτικισμὸς καὶ ὁ γλωσσικὸς συμβιβασμὸς τοῦ 1911*, Ιωάννινα 1977.

Προς το τέλος της περιόδου, την εθνική αναγέννηση, με μέσο τη διάδοση της δημοτικής γλώσσας και την εμπέδωσή της στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ευαγγελίζεται το πνευματικό κίνημα του «Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού», οι εκπρόσωποι του οποίου αναλαμβάνοντας διμέτωπο αγώνα εναντίον των παραδοσιακών καθαρολόγων και των «ορθόδοξων» της (δημοτικιστικής) γλωσσικής καθαρότητας, επιχειρούν την καλλιέργεια της κοινής δημοτικής και τη διδασκαλία της στο σχολείο. Οι επαγγελίες για την εθνική ολοκλήρωση δεν ήταν δυνατό —σύμφωνα με τους εκπροσώπους του «Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού»— να πραγματοποιηθούν αν δεν υιοθετούσε το ελληνικό σχολείο το γλωσσικό όργανο του λαού· η δημοτική γλώσσα θα αποτελούσε το μέσο δια του οποίου θα βελτιωνόταν η επίδραση του σχολείου στα ελληνόπουλα και θα ευκολυνόταν η προσπέλαση του πατρογονικού πολιτισμού από ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Σε μια εποχή καθολικής σχεδόν επικράτησης της δημοτικής στη λογοτεχνία όφειλε —κατά την άποψη πάντα των αστών εκπροσώπων του «Εκπαιδευτικού δημοτικισμού»— η ελληνική κοινωνία να αποδεχτεί το κήρυγμα της γλωσσικής αλλαγής στο σχολικό δίκτυο, όχι μόνο γιατί η αρχαία γραμματική και το συντακτικό πολύ λίγο ωφέλησαν το έθνος, αλλά και επειδή η διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας στο σχολείο θα έφερνε μαζί της τη βελτίωση των όρων μάθησης, επομένως και της διάδοσης της γνώσης. Τό ριζοσπαστικό τούτο έργο και την υλοποίηση των επαγγελιών του «Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού» φάνηκε ότι ενσαρκώνει, στα 1908, στο Βόλο το Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο.

Β. ΒΟΛΟΣ: Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ (1881-1914)

1. Πολιτική κατάσταση

Στην πολιτική φυσιογνωμία του Βόλου και της περιοχής του, διακρίνονται τα ίδια χαρακτηριστικά της γενικότερης ελληνικής νοοτροπίας, κατά την περίοδο 1881-1914. Οι πρώτοι κάτοικοι της

οικιστικής περιοχής του Βόλου, εγκαταστάθηκαν έξω από την περιθωριακή πολίχνη του (τούρκικου) Κάστρου, στα μέσα του 19ου αιώνα, καθιστώντας το λιμάνι στο μυχό του Παγασιτικού κόλπου κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου προς και από το γεωγραφικό κορμό της κεντρικής Ελλάδας, υπερκαλύπτοντας την επί αιώνες άνθηση της οικοτεχνικής παραγωγής του Πηλίου. Ως εμπορικό κέντρο η νέα πόλη προσέκλυσε νωρίς τα πρακτορεία των μεταφορικών και ναυτιλιακών επιχειρήσεων. Ακολούθησε η εγκατάσταση επισκευαστικών και μεταποιητικών βιοτεχνικών μονάδων, που εξελίχθηκαν σε βιομηχανικές, με συνεχώς αναγκαία την επάνδρωσή τους από φτηνό και ευκολομετακίνητο εργατικό δυναμικό. Οι άνεργοι κάτοικοι των χωριών του Πηλίου και οι υποαπασχολούμενοι κάτοικοι του εσωτερικού της Θεσσαλίας και άλλων περιοχών, παρακινούμενοι και από το έντονο αστυφιλικό ρεύμα της εποχής, συσσωρεύτηκαν στην πόλη, που καθώς πλησίαζε η απελευθέρωση, και μετά απ' αυτήν, αποτέλεσαν τον ενεργό πλέον πληθυσμό της νέας πόλης, με δυνατότητες εξεύρεσης εργασίας.

Έτσι διαμορφώθηκαν τα δύο κοινωνικά στρώματα, που διαρκώς βρίσκονταν σε θετικό ή και αντιθετικό συναγωνισμό· από τη μια η τάξη των πρώτων οικιστών, κατόχων συνήθως της γης, κι από την άλλη οι πολλοί μέτοικοι, βιοτέχνες, εργάτες και υπάλληλοι. Οι μεταπράτες γηγενείς και οι επανερχόμενοι πλούσιοι της διασποράς, στο πρώτο στάδιο της ανάπτυξης της πόλης, μονοπώλησαν και τις πολιτικές εξελίξεις. Σε πολύ σύντομο διάστημα οι οικονομικές και κοινωνικές ζυμώσεις ανέδειξαν τη νέα τάξη και τους θεμελιωτές της πολιτισμικής ανάπτυξης της πόλης. Στο πλαίσιο αυτό δεν είναι καθόλου παράδοξο πως κατά την πρώτη περίοδο, τη βασική πολιτική επιρροή ασκούν οι κατά τεκμήριο πλουσιότεροι φορείς των μεγαλοαστικών «τζακιών», ενώ με την είσοδο του 20ού αιώνα οι κοινωνικές μεταλλαγές και οι οικονομικές ανακατατάξεις έφεραν στο προσκήνιο τους περισσότερο εξελιγμένους αστούς, φορείς της νέας εμποροβιομηχανικής νοοτροπίας.

Την ίδια εποχή η συνεχώς ογκούμενη μάζα των εργατικών

και αγροτικών τάξεων, πολλαπλά δυσαρεστημένη από τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, προσπαθεί να καταλάβει τη θέση της μέσα σ' ένα κλίμα αμφισβήτησης της επιρροής και της εξουσίας, χωρίς πάντως, παρά μόνο έμμεσα, να επηρεάζει τις πολιτικές εξελίξεις στην επαρχία Βόλου.

Στα πρώτα χρόνια μετά την προσάρτηση, δύο προσωποπαγή κόμματα διεκδικούν την τοπική επιρροή, το ένα του μεγαλοεπιχειρηματία Ν. Κοκωσλή, και το άλλο του Γ. Καρτάλη. Με άμεση ή έμμεση πολιτική συγγένεια συνδέονται προς τις δύο αυτές πολιτικές οικογένειες σχεδόν όλοι οι εκπρόσωποι της επαρχίας Μαγνησίας (Βόλου) στις ελληνικές Βουλές από τις πρώτες εκλογές (20.12.1881) ως το 1910, χρονιά των δύο Αναθεωρητικών Βουλών, οπότε βέβαια το κύμα της αστικής ανάτασης έχει παρασύρει τα παλαιά σχήματα. Αξίζει πάντως να επισημανθούν ορισμένα πρόσωπα και γεγονότα της περιόδου, που έπαιξαν κάποιο ρόλο στην πολιτική φυσιογνωμία του Βόλου.

Από τις πρώτες βουλευτικές εκλογές, και για αρκετές ακόμη περιόδους ο Γεώργιος Φιλάρετος παρουσιάζεται ως ανεξάρτητος υποψήφιος και σπάει τη μονολιθικότητα των «τζακιών», εκφράζοντας την ανανέωση των δημοκρατικών θεσμών και εκπροσωπώντας τη λαϊκή παρουσία¹.

Με αστικολαϊκά συνθήματα και εκφραστής της λαϊκής δυσαρέσκειας, ανεξαρτοποιημένος από το πολιτικό κατεστημένο της πόλης, παρουσιάστηκε και ο Γ. Λαναράς, τόσο στις δημαιορεσίες του 1895 και 1899, οπότε δεν κατόρθωσε να εκλεγεί, όσο και ως υποψήφιος βουλευτής, πράγμα που πέτυχε δύο φορές (1905 και 1906).

Ο αντίπαλος του Λαναρά, Νικ. Γεωργιάδης², με την υποστή-

1. Πβ. Γ. Κορδάτος, *Ίστορία της επαρχίας Βόλου και Άργιως*, Εικοστός αιώνας, Αθήνα 1960, σ. 989-990.

2. Νικόλαος Γεωργιάδης (1830-1923), γιατρός από την Πορταριά Πηλίου. Εκλέχτηκε βουλευτής στις εκλογές των ετών: 1881, 1890 και 1910 (Β' Αναθεωρητική). Διετέλεσε και πρόεδρος της Βουλής κατά την περίοδο 1890-1892. Το έργο του *Η Θεσσαλία έκανε δύο εκδόσεις*, το 1880 και το

ριξη των τοπικών κομματάρχων, έγινε δύο φορές δήμαρχος και τρεις βουλευτής. Η διπλή δημαρχία του Γεωργιάδη (1899-1907) αποτέλεσε σημαντικό σταθμό για την ιστορία της πόλης· η ανάπτυξη της βιομηχανικής, οικονομικής, καλλιτεχνικής και εκπαιδευτικής ζωής του Βόλου συμπίπτει, όχι τυχαία, με τη δημιουργική δημαρχία του Γεωργιάδη· είναι η εποχή της θαυματικής προόδου της αστικής τάξης. Υπήρξε ο Γεωργιάδης προσωπικότητα ισχυρή και καλλιεργημένη, συγγραφέας του πολύτιμου έργου *Θεσσαλία*, διορατικός πολιτικός και μια από τις πρώτες φωνές διαμαρτυρίας για την άθλια κατάσταση του αγροτικού πληθυσμού της Θεσσαλίας.

Ευθυγραμμισμένη με τη γενικότερη πολιτική κατάσταση της χώρας, η πολιτική κίνηση στο Βόλο ακολουθεί το ρεύμα εκείνης. Η οικογενειοκρατία, η επιβολή των οικονομικά κρατούντων και ο αυταρχισμός είναι τα στοιχεία που διέπουν τις σχέσεις της άρχουσας τάξης με το λαό, τουλάχιστον τα πρώτα εικοσιπέντε χρόνια ελεύθερης ζωής της πόλης. Με εξαίρεση την ανεξάρτητη πολιτική δραστηριότητα του Φιλάρету και λιγότερο του Λαναρά, η πολιτική φυσιογνωμία της πόλης κυριαρχείται από τη δράση των δύο κατά κανόνα κομμάτων, επικεφαλής των οποίων ήταν οι κυριότεροι γαιοκτήμονες της περιοχής. Το κόμμα του Ν. Κοκωσλή (στην ηγεσία του οποίου ανέβηκε ο ικανός πολιτικός άνδρας Κ. Τοπάλης) και το «Καρταλείκο» ήταν οι πολιτικοί σχηματισμοί που κυριάρχησαν στην πολιτική ζωή του τόπου επί αρκετές δεκαετίες. Τη μονοπώληση του πολιτικού ενδιαφέροντος προσπάθησε να διακόψει η παρεμβολή του Α. Κασσαβέτη και του Κ. Γκλαβάνη, που εξέφραζαν τα συμφέροντα της ανερχόμενης αστικής τάξης, χωρίς μεγάλη απήχηση.

1894. Πληροφορίες για την πρώτη του δημαρχία στην έντυπη *Λογοδοσία της διοικήσεως και διαχειρίσεως από τοῦ 1900 μέχρι τοῦ 1903*. Για το Γεωργιάδη βλ. Δ. Σαράτση, «Τρεῖς ἔξοχοι γιατροὶ βολιώτες», *Ἐκλογή ἀπὸ τὰ δημοσιεύματά του*, Βόλος 1954, σ. 180 κ.π. Επίσης, Γ. Σακελλίων, «Ὁ δήμαρχος Παγασῶν (Βόλου) Νικόλαος Γεωργιάδης», *Ἀρχεῖο Θεσσαλικῶν Μελετῶν*, τ. Ζ', Βόλος 1985, σ. 9-40.

Η επιβολή των «τζακιών» εκδηλώνεται εντονότερα στις τοπικές δημοτικές διεκδικήσεις, όπου καθρεφτίζονται οι πολιτικές αντιθέσεις και ο κοινωνικός ανταγωνισμός των μερίδων εκείνων, που διεκδικούσαν τον έλεγχο των κοινωνικοοικονομικών δομών της πόλης.

Οι δύο εκλογές του 1910, για την ανάδειξη των μελών της Αναθεωρητικής Βουλής, έδωσαν την ευκαιρία ν' αλλάξει το σκηνικό των πολιτικών δυνάμεων της πόλης. Στις εκλογές αυτές, παράλληλα με κάποιες επιβιώσεις των παλαιών σχημάτων, νέα πρόσωπα ανέλαβαν να εκφράσουν το κλίμα των ανακατατάξεων που συνέβαιναν στη χώρα. Χωρίς να σημειωθεί ουσιαστική διαφοροποίηση στην εκπροσώπηση των τοπικών συμφερόντων, τα νέα πολιτικά πρόσωπα έφεραν στο προσκήνιο τα ειδικά ενδιαφέροντα της εποχής, τη ρήξη δηλαδή με το «παλαιοκομματικό» παρελθόν και το αγροτικό πρόβλημα, που μάστιζε την περιοχή¹.

1. Οι βουλευτές της επαρχίας Βόλου από την απελευθέρωση της πόλης ως το 1912 ήταν: Ι. Καρτάλης, Ν. Γεωργιάδης, Ι. Κασσαβέτης, Ν. Κοκωσλής, Α. Φρόνιμος και Γ. Φιλάρετος (εκλογές 1881) — Ι. Καρτάλης, Γ. Φιλάρετος, Ν. Αξελός, Α. Αγγελίδης, Ζ. Κιτιλής και Ε. Ιωαννίδης (1885) — Ι. Καρτάλης, Α. Κανταρτζής, Ε. Σταμούλης, Δ. Κουτσουμπλής και Ν. Κοκωσλής (1887) — Ν. Γεωργιάδης, Γ. Φιλάρετος, Ν. Κοκωσλής και Ν. Σχινάς (1890) — Ν. Κοκωσλής, Ν. Αξελός, Α. Κανταρτζής, Γ. Καρτάλης και Ν. Παρρησιάδης (1892) — Γ. Φιλάρετος, Ν. Σχινάς, Κ. Τοπάλης, Ν. Σταματιάδης και Ι. Γιαννακόπουλος (1895) — Κ. Τοπάλης, Α. Κασσαβέτης, Α. Φιλιππίδης, Ν. Παπαϊωάννου και Δ. Γίδας (1899) — Κ. Τοπάλης, Ν. Σταματιάδης, Α. Καρτάλης, Φ. Γιαννακόπουλος, Δ. Καρακίτης και Κ. Φιλιππίδης (1902) — Ι. Καρτάλης, Ν. Σταματιάδης, Α. Καρτάλης, Α. Κασσαβέτης, Γ. Λαναράς και Ν. Γάτσος (1905) — Κ. Τοπάλης, Α. Καρτάλης, Α. Κασσαβέτης, Γ. Λαναράς και Ν. Γάτσος (1906) — Γ. Φιλάρετος, Ν. Αξελός, Μ. Μπουφίδης, Ν. Ζαρλής, Σ. Τριανταφυλλίδης, Γ. Τσαξίρης και Ι. Χρυσοβελώνης (1910 - Α' αναθ.) — Ν. Γεωργιάδης, Α. Κασσαβέτης, Κ. Χρυσοχοϊδης, Π. Αποστολίδης, Κ. Γιαννακόπουλος, Δ. Κουκιάδης, Μ. Μπουφίδης, Φ. Ζαρζάμπας, Κ. Ζησόπουλος, Γ. Σχινάς, Γ. Τσαξίρης και Ι. Χρυσοβελώνης (1910 - Β' αναθ.) — Α. Κασσαβέτης, Κ. Χρυσοχοϊδης, Μ. Μπουφίδης, Κ. Σπυριδης και Γ. Τσαξίρης (1912).

Την αντίστοιχη περίοδο δήμαρχοι Παγασών (Βόλου) υπήρξαν οι: Γεώργ.

Η πολιτική, τέλος, ακτινοβολία του Βενιζέλου και του κόμματός του δέσποσε και στην πολιτική ζωή της πόλης, ενώ άρχισαν να υποδηλώνουν την παρουσία τους οι σοσιαλιστικές ιδέες με την πολιτική δράση των Σπ. Μουσουόρη και Κων. Ζάχου, και με τη συνδικαλιστική δραστηριότητα των μελών του Εργατικού Κέντρου του Βόλου.

2. Οικονομική ζωή

Στο πλαίσιο των γενικών μεταβολών της ελληνικής οικονομίας τοποθετείται η θέση της βολιώτικης οικονομικής ζωής, στις τρεις δεκαετίες μετά την απελευθέρωση. Χαρακτηριστικά δίνει την εικόνα της πόλης ο δημοτικός σύμβουλος Δ. Σταμάτης, στη συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου Παγασών της 7ης Δεκεμβρίου 1904, διακρίνοντας τρεις εποχές: «...α' περίοδος (1883-1886) περίοδος ευτυχίας διὰ τὴν πόλιν, εἰς ἣν ἔρρευσεν ὁ πλοῦτος — β' περίοδος (1886-1893), περίοδος δυστυχίας, τὸ ἐμπόριον ἐνεκρώθη [...] — γ' περίοδος (1893-1904), ἤρξατο προϋοῦσα ἡ αὐξησις τῆς πόλεως, τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ βιομηχανία ἔφθασαν εἰς ἀνθηροτάτην κατάστασιν· εὖ σχούσης τῆς πόλεως, τὸ ἐμπόριον τῶν σιτηρῶν, ἡ βιομηχανία τῶν ἀλεύρων καὶ καπνῶν ἐτελειοποιήθη, ἀνοικοδόμησις πολλῶν καὶ μεγάλων οἰκοδομῶν ἐγένετο, ὡς καὶ πλείστη συρροὴ τοῦ κόσμου...»¹.

Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ μπαίνουν οἱ βάσεις τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης τῆς πόλης, που ἐπρόκειτο νὰ διαδραματίσει σοβαρὸτατο ρόλο στὴν οικονομικὴ τῆς πρόοδο. Ἀπὸ τὸ 1868 λειτούργησε στὸ Βόλο ὁ πρῶτος ατμόμυλος, πρωτοπόρος στὴ βιομηχανικὴ υποδομὴ. Τὸ 1883 ἰδρύθηκε τὸ πρῶτο μηχανουργεῖο. Τὸ 1894

Καρτάλης (ἀπὸ 17.3.1882 ὡς 30.9.1891) — Ἀλέξ. Τοπάλης (ἀπὸ 1.10.1891 ὡς 30.11.1895) — Ἰωάν. (Χατζη) Ἀργύρης (ἀπὸ 1.12.1895 ὡς 30.11.1899) — Νικ. Γεωργιάδης (ἀπὸ 1.12.1899 ὡς 30.9.1907) — Ἰωάν. Καρτάλης (ἀπὸ 1.10.1907 ὡς 31.8.1908) καὶ Κων. Γλαβάνης (ἀπὸ 1.9.1908 ὡς 24.10.1925).

1. «Πρακτικὰ τοῦ Δ.Σ. Δήμου Παγασῶν», τ. 9ος (1900-1904), συνεδρία ἈΗ' τῆς 7.12.1904, σ. 425-426.

ο Βόλος είχε δεκατρία ατμοκίνητα εργοστάσια: πέντε ατμόμυλους, τρία σιδηρουργεία, τρία βυρσοδεψεία, ένα μηχανουργείο σιδηροδρόμων κι ένα χαλυβουργείο¹.

Στα 1900 οι σημαντικότερες βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες ήταν: ελαιουργεία, αλευρόμυλοι, βυρσοδεψεία, μηχανουργεία και σιδηρουργεία, αγγειοπλαστεία, καθεκλοποιεία, κηροπλαστεία, μεταξουργεία, καπνεργοστάσια, εριουργεία, ποτοποιεία κλπ. Την ίδια χρονιά στον *‘Οδηγό του Βόλου* κατονομάζονται δεκαοχτώ εργοστασιάρχες του Βόλου. Στα 1911 λειτουργούν: πέντε υφαντουργεία, δύο νηματουργεία, βερνικοποιεία, εργοστάσιο καρφοβελώνων, χυτήρια σιδήρου, βυρσοδεψεία, αμαξοποιεία, αλευροποιεία, εργοστάσια ζυμαρικών, εργοστάσιο φωταερίου και καπνεργοστάσια επεξεργασίας, κοπής και κατασκευής τσιγάρων².

Η ίδρυση και λειτουργία πολλών βιομηχανιών και η δυνατότητα απασχόλησης στον τόπο τους, έφερε πίσω στο Βόλο πολλούς εργάτες —ιδιαιτέρα μετά το 1905—, που τα προηγούμενα χρόνια είχαν καταφύγει για εξεύρεση εργασίας στην Αίγυπτο και την Ευρώπη. Παράλληλα ανακόπτεται το κύμα της μετανάστευ-

1. Τα παλαιότερα εργοστάσια, που ιδρύθηκαν και συνέχισαν τη λειτουργία τους ως τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας, ήταν τα: Μηχανουργείο και μηχανοκατασκευές Ν. Ροδίτη (1886 = έτος ίδρυσης), σιδηροβιομηχανία Μ. Σταματόπουλου (1883), βιομηχανία μεταλλικών κατασκευών Κ. Παπαρρήγα (1889), μηχανοβιομηχανία Π. Δημάδη και Ι. Κανίκη, σιδηροβιομηχανία αδελφών Γκλαβάνη και Μ. Καζάζη (1895), καπνοβιομηχανία Ν. Ματσάγκου (1890), Κλωστούφαντουργεία Αδαμόπουλου-Χατζηνικολάου, υφαντουργείο αδελφών Σ. Παπαγεωργίου (1905), κλωστούφαντουργείο Πέτσιου-Μιχαλόπουλου, βιομηχανία μωσαϊκών Β. Μεφσούτ, υφαντουργείο Λεβιάθαν (1909), εργοστάσιο φωταερίου (1895).

2. Οι πληροφορίες για τις βιομηχανίες και την οικονομική ζωή του Βόλου λαμβάνονται κυρίως από τα: α) *‘Οδηγός Βόλου-Νομού Μαγνησίας, Στατιστικόν τμήμα Εμπορικού Συλλόγου Βόλου*, 1901· β) *‘Εμπορικός οδηγός Βόλου - Πηλίου - ‘Αλμυρού*, υπό Κ. Χρηστοπούλου, εν Βόλω 1911· γ) *‘Αθω Τριγκώνη, Χρονικά του Βόλου*, Βόλος 1934· δ) Γ. Κορδάτου, *‘Ιστορία έπαρχίας Βόλου και ‘Αγιάς*, και ε) Δ. Τσοποτού, *«Έπαρχία Βόλου», Θεσσαλικά Χρονικά* (1935).

σης. Το εργατικό δυναμικό για τις βιοτεχνίες και τις βιομηχανίες του Βόλου εξευρίσκεται ανάμεσα στους πολλούς Πηλιορείτες και Θεσσαλούς που έρχονται στην πόλη κυρίως ως βιομηχανικοί εργάτες. Ανάμεσα σ' αυτούς και πολλές γυναίκες. Στα 1897 σημείωνε ο Α. Φιλαδελφεύς: «Μόνον τὸ Πήλιον δύναται νὰ προμηθεύσει 2-3 χιλιάδας κορασιῶν καὶ γυναῖκας διὰ τὴν βιομηχανίαν, ἐὰν δὲ τὰ καπνὰ εὐδοκιμοῦν ἐν Θεσσαλίᾳ, τοῦτο συμβαίνει καὶ διὰ τοῦ ἐδάφους τὰς ἀρετάς, ἀλλὰ κυρίως διὰ τὴν εὐκόλον στρατολογίαν γυναικείων χειρῶν»¹.

Δε διαθέτουμε αξιόπιστες πληροφορίες για τον ακριβή αριθμό των εργαζομένων στα εργοστάσια του Βόλου, και πολύ περισσότερο για τη δυναμικότητα καθεμιάς βιομηχανίας. Γνωρίζουμε πάντως, από δημοσιευμένο στατιστικό πίνακα, ότι το 1909 οι εργάτες του Βόλου έφταναν τις 7000 και ότι ο καθένας τους εργαζόταν 11-12 ώρες τη μέρα, παίρνοντας μεροκάματο 2-3 δραχμές².

Το λιμάνι του Βόλου αποτελούσε πάντα πόλο έλξης εμποροναυτιλιακών δραστηριοτήτων και συγχρόνως το μοναδικό θεσσαλικό κέντρο εξαγωγής και εισαγωγής των προϊόντων της γης και της βιομηχανίας. Το 1886 κατασκευάστηκαν τα πρώτα λιμενικά έργα· το 1894 είχαν τελειώσει οι βασιικές λιμενικές εγκαταστάσεις και το 1900 χρησιμοποιούνται ήδη στο λιμάνι βραχίονας 250 μ. μήκους και 60 μ. πλάτους, και λιμενίσκος 200 μ. μήκους και 100 μ. πλάτους, ενώ το κρηπίδωμα της παραλίας φτάνει τα 1000 μ. μήκους και 40 μ. πλάτους. Την ίδια χρονιά ασκούν δικαιοδοσίες στο λιμάνι η Λιμενική Επιτροπή, το Λιμεναρχείο με προσωπικό οκτώ άνδρες και το Τελωνείο με 17 υπαλλήλους και φύλακες³.

1. Α. Φιλαδελφεύς, «'Ακτίνες ἐκ τῆς Θεσσαλίας», (Αθήναι 1897, σ. 44), στο: Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 975.

2. «'Εκθεσις 'Εργατικῶν Κέντρων, 'Αθήναι 1911», στο: Κ. Μοσκόφ, *'Η ἔθνη καὶ κοινωνικὴ συνείδηση στὴν Ἑλλάδα*, σ. 225.

3. Πληροφορίες από τα έργα που αναγράφονται στη σημ. 2, σ. 34.

Το 1900 επίσης το λιμάνι του Βόλου «ἀριθμεῖ 170 ἱστιοφόρα (πλοῖα) ἅτινα ἐκτελοῦν τὴν διὰ τοῦ Παγασιτικοῦ κόλπου συγκοινωνίαν»¹. Τὴν ἴδια χρονιά ἀπὸ το λιμάνι ἐγίναν εξαγωγές δημητριακῶν, λαδιού καὶ ελαιῶν, φρούτων, ζώων, δερμάτων, καπνοῦ καὶ κουκουλιῶν ἀξίας εικοσιπέντε εκατομμυρίων δραχμῶν, ἐνῶ μόνο το καπνοκοπτήριο Βόλου τὸν ἴδιο χρόνο εἶχε εἰσπράξεις ἐνὸς εκατομμυρίου δραχμῶν².

Τὴν ἴδια ἐποχὴ οκτῶ ατμοπλοϊκῆς εταίρειες καὶ ἐννιά πρακτορεία ασφαλιστικῶν εταίρειῶν ἀναπτύσσουν δραστηριότητα στὴν πόλη. Οἱ εἰσπράξεις τοῦ Τελωνείου Βόλου τὸ 1904 ἔφτασαν τα 2,5 εκατομμύρια. Ἐνδεικτικὸ ἀκόμη εἶναι ὅτι κατὰ τὸ πρῶτο τρίμηνο τοῦ 1905 κινήθηκαν ἀπὸ το λιμάνι τοῦ Βόλου 62 ἐμπορικὰ πλοῖα, χωρητικότητας 33.181 τόννων. Τὸ 1911 στα λιμενικὰ ἔργα θα προστεθεῖ λιμενοβραχίονας «σχήματος μηνοειδοῦς, μήκους 500 μ. καὶ πλάτους 2 μ., ἀσφαλίζων τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ λιμένος»³ καὶ θα γίνῃ προέκταση, με ἐπιχωματώσεις, τῆς οδοῦ Ἰάσονος μέχρι τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου. Τὴν ἴδια χρονιά τα πρακτορεία τῶν ασφαλιστικῶν εταίρειῶν γίνονται 13 καὶ τα ατμοπλοϊκὰ πρακτορεία 18.

Στις δομικῆς μεταλλαγές, που συμβαίνουν στὴν Ελλάδα τὴν τελευταία 20ετία τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἀνήκει ὁ πολλαπλασιασμός τῶν πιστωτικῶν, ασφαλιστικῶν καὶ τραπεζικῶν ἰδρυμάτων. Στὴν περίπτωση τοῦ Βόλου ἡ ἰδρυση τὸ 1881 τῆς «Προνομιούχου Τραπεζῆς Ἡπειροθεσσαλίας» με ἀρχικὸ κεφάλαιο εἴκοσι εκατομμυρίων ἀποτελεῖ ἐξαιρετικὸ γεγονός, ἀν μάλιστα πάρουμε ὑπόψη ὅτι μόλις τὸ 1883 τὸ κεφάλαιο τῆς Τράπεζας ἀνέβηκε στα 30 εκατομμύρια. Ἀργότερα ἡ Τράπεζα αὐτὴ θα συγχωνευτεῖ με τὴν Ἐθνικὴ. Ἀξιόλογη καὶ καθαρὰ βολιώτικη υπῆρξε ἡ Τράπεζα Δ. Κοσμάδópουλου, που ἰδρύθηκε τὸ 1885 καὶ που συνέχισε τις ἐργασίες τῆς ὡς τὴ μεγάλη οικονομικὴ κρίση τοῦ 1930. Παράλ-

1. *Ὁδηγὸς Βόλου - Νομοῦ Μαγνησίας*, ὅ.π., σ. 17.

2. *Στο ἴδιο*.

3. *Στο ἴδιο*, σ. 6.

ληλα στο Βόλο του 1900 λειτουργούσαν υποκαταστήματα της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, της Τραπέζης Αθηνών και της Βιομηχανικής Τραπέζης. Το 1911 θα προστεθεί μια ακόμη βολιώτικη, η Τράπεζα των Βαρούχ, Σολομών και Λεβή.

Ενδεικτικό γεγονός της εμπορικής κίνησης στην πόλη είναι η διοργάνωση κάθε χρόνο της εμποροπανήγυρης και ζωοπανήγυρης στην πλατεία Στρατώνων (Ρ. Φεραίου) και στο αλίπεδο Μπουρμπουλίθρας αντίστοιχα, στο διάστημα 6-12 Αυγούστου. Η σύσταση της εμποροπανήγυρης του Βόλου εγκρίθηκε με Διάταγμα της 29.9.1893, και διατηρείται ως τις μέρες μας.

Αξιόλογη παρουσιάζεται και η πρόοδος των συγκοινωνιακών μέσων στο Βόλο και την επαρχία του. Αν εξαιρέσουμε τη θάλασσα συγκοινωνία, που γινόταν από το λιμάνι του Βόλου πριν και μετά την ενσωμάτωσή του στο Ελληνικό κράτος, τα σημαντικότερα συγκοινωνιακά έργα έγιναν αμέσως μετά την απελευθέρωση, με εύλογο σκοπό να ενώσουν την υπόλοιπη Ελλάδα με τα νεοαποκτημένα εδάφη και να προωθήσουν τα ελληνικά οικονομικά και άλλα συμφέροντα. Ειδικότερα το θεσσαλικό σιδηροδρομικό δίκτυο μπήκε σε λειτουργία τρία μόλις χρόνια μετά την απελευθέρωση¹. Στις 24.4.1884 εγκαινιάστηκε η γραμμή Βόλου-Λάρισας και το 1888 η γραμμή Βόλου-Τρικάλων-Καλαμπάκας. Στο νομό Μαγνησίας το σιδηροδρομικό δίκτυο Πηλίου εγκαινιάστηκε το 1895 με τη λειτουργία της μικρής γραμμής Βόλου-Λεχωνίων, που το 1903 επεκτάθηκε ως τις Μηλιές, εξυπηρετώντας τα χωριά του κεντρικού Πηλίου. Η σιδηροδρομική αυτή γραμμή για αρκετά χρόνια υπήρξε η μόνη που έφερε σ' επαφή τους κατοίκους και τα προϊόντα του Πηλίου με το Βόλο. Η οδική σύνδεση του Βόλου με τα χωριά του Πηλίου θα καθυστερήσει πολύ, παρά τις έντονες διαμαρτυρίες των ενδιαφερομένων και τις ενέργειες των τοπικών πολιτικών παραγόντων. Στο Πήλιο άρχισαν να κατασκευάζονται αυτοκινητόδρομοι μετά το 1920, οπότε συστήθηκε το Ταμείο Οδο-

1. Οι θεσσαλικοί σιδηρόδρομοι ιδρύθηκαν επί πρωθυπουργίας Χαρ. Τρικούπη, σύμφωνα με το νόμο ΑΜΗ' της 22.6.1882.

ποιίας. Πάντως η «αστική» συγκοινωνία στην πόλη γινόταν ως τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα με ιππήλατα λεωφορεία, κατά μήκος της οδού Δημητριάδος. Τέλος, η ατμοπλοϊκή συγκοινωνία του Βόλου με τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη και άλλα λιμάνια του εσωτερικού και του εξωτερικού γινόταν με καθημερινά δρομολόγια πλοίων.

Την ακμή της πόλης σ' όλους τους τομείς μπορεί ν' αποδείξει και η διακύμανση του πληθυσμού της. Έτσι, ενώ η πρώτη μετά την απελευθέρωση απογραφή του 1881 σημείωνε 4987 κατοίκους στο Βόλο, στα 1889 ο πληθυσμός έφτασε τους 11.029 κατοίκους, το 1896 τους 16.788 και το 1911 οι κάτοικοι της πόλης ήταν 23.319. Η ίδια τάση συνεχίστηκε, ώστε το 1920 οι κάτοικοι του Βόλου φτάνουν τους 30.046.

Το αγροτικό πρόβλημα της Θεσσαλίας και η οξύτητα που πήρε στις αρχές του αιώνα μας ήταν φυσικό να βρίσκει ανταπόκριση μεταξύ των κατοίκων του Βόλου. Πολλοί από τους ιδιοκτήτες-γαιοκτήμονες των τσιφλικιών της θεσσαλικής ενδοχώρας ήταν εγκατεστημένοι στο Βόλο και από την πόλη αυτή εκπορεύονταν οι αποφάσεις για την τύχη των ακτημόνων. Εξάλλου πολλοί από τους κολλήγους της Θεσσαλίας, που εγκατέλειπαν την αφόρητη ζωή του κάμπου, έβρισκαν καταφύγιο και απασχόληση στη πόλη, πολλαπλασιάζοντας το προλεταριάτο της βιομηχανοποιημένης οικονομίας του Βόλου. Στο Βόλο κατέληγαν τα προϊόντα του κάμπου κι απ' εδώ γινόταν η διακίνησή τους προς την υπόλοιπη Ελλάδα. Αλλά και στο Βόλο ανδρώθηκαν οι διαμαρτυρίες κατά της σκληρότητας των τσιφλικούχων και των οργάνων επιβολής και διατήρησης της τάξης. Το αίτημα της αποκατάστασης των ακτημόνων και της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών της Θεσσαλίας καλλιεργήθηκε στην πόλη αυτή και στο Βόλο γράφτηκαν οι πρώτες σελίδες διαμαρτυρίας και οι προτάσεις αποκατάστασης των κολλήγων. Την εντύπωση αυτή δίνουν τα δημοσιεύματα του βολιώτικου τύπου και οι «προδρομικές» φωνές του Ν. Γεωργιάδη και του Σοφ. Τριανταφυλλίδη¹. Ιδιαίτερα ο τελευταίος

1. Ο Σοφ. Τριανταφυλλίδης υπήρξε μια πολυσχιδής και πολυσήμαντη

από το 1900 στηλίτευε την εκμετάλλευση του θεσσαλού αγρότη και διακήρυσσε την ανάγκη να πάρει το κράτος μια σειρά μέτρων για την ανακούφιση των αγροτών. «Έξακολουθεῖ ἡ ὑποχρέωσις τοῦ Κράτους», ἔγραφε το 1906, «ὅπως καταστήσει ἰδιοκτητῆς τοὺς ἀκτήμονας Θεσσαλοῦς. Ἡ φρόνησις μάλιστα ἐπιβάλλει ὅπως εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῶν κολλίγων μὴ ἀντενεργῶσιν οἱ ἰδιοκτῆται τῶν τσιφλικιῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἀπαλλοτριώσις πρέπει νὰ προηγηθῆ»¹.

Τα γεγονότα της 6ης Μαρτίου 1910 είχαν τεράστια ἀπήχηση στο λαό του Βόλου. Από την πόλη είχε ξεκινήσει ο σιδηροδρομικός συρμός που μετέφερε το στρατιωτικό απόσπασμα, που διατάχθηκε να αντιμετωπίσει τους διαμαρτυρούμενους αγρότες. Και

προσωπικότητα. Καταγόταν από την Τραπεζούντα του Πόντου. Φοιτητής ἦρθε και πολέμησε στο Πήλιο, κατά τη θεσσαλική επανάσταση του 1878. Μετά την προσάρτηση εγκαταστάθηκε στο Βόλο, όπου δικηγόρησε· ως δικηγόρος υπῆρξε σπουδαίος και ως ρήτορας ἀφθαστος. Η πολιτική του δράση ἄρχισε στο Βόλο γύρω στα 1900, ὅποτε ἔβγαλε την καθημερινή εφημερίδα *Πανθεσσαλική*, που κυκλοφόρησε ως το 1912. Η εφημερίδα αὐτή στάθηκε σταθμός στη θεσσαλική ιστορία, αφού καθοδήγησε ενεργητικά το αγροτικό κίνημα και προετοίμασε θεωρητικά το Κιλελέρ (βλ. Γ. Παναγιώτου, «Ὁ τύπος τοῦ Βόλου», *Ἀρχεῖο Θεσσαλικῶν Μελετῶν*, τ. Ε', 1979, σ. 175-176). Ο Τριανταφυλλίδης ἦταν ο ιδρυτής του φιλαγοτικού κόμματος των Φιλελευθέρων, που είχε μικρή μόνο ἀπήχηση στην περιφέρεια του Βόλου και στη θεσσαλική ενδοχώρα. Το πρόγραμμά του ἦταν μεταρρυθμιστικό και αντιπολιτευτικό των ἄλλων μεγαλοαστικῶν σχηματισμῶν της ἐπαρχίας.

Ὁ Τριανταφυλλίδης ἐκλέχτηκε μια φορά (το 1910) βουλευτής Βόλου. Μετά το 1913 εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη. (Πβ. Γ. Κορδάτος, *ὁ.π.*, σ. 994-995).

Πολύ κολακευτική, ἐξἄλλου, ἦταν ἡ γνώμη του Δ. Σαράτση για τη δραστηριότητα του Τριανταφυλλίδη. «Ἵπῆρξε», ἔλεγε, «ὁ γεννήτωρ ὄλων τῶν νέων ἀνδρῶν τῆς ἐπαρχίας μας, ὁ πανσόφος τοῦς ἀλιεῖς ἀναδείξας...». Βλ. *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*, στενογραφημένα πρακτικά, β' ἐκδοση, Διόνυσος, Αθήνα 1976 [= πανομοιότυπη ἐκδοση της πρώτης, ἐκδότης Γ. Βασιλείου, Αθήνα 1915], σ. 297.

1. Σ. Τριανταφυλλίδης, *Οἱ κολλίγοι τῆς Θεσσαλίας*, β' ἐκδ., Στοχαστής, 1974, σ. 118.

την επομένη των αιματηρών επεισοδίων στο Κιλελέρ, στο Βόλο έγινε το μεγάλο συλλαλητήριο των εργατικών τάξεων. Οργανωμένο το συλλαλητήριο από το Εργατικό Κέντρο του Βόλου, είχε ως αποτέλεσμα την έκδοση ψηφίσματος διαμαρτυρίας για τα γεγονότα και αίτημα την απόδοση δικαιοσύνης στους θεσσαλούς αγρότες¹.

Σημαντικό, τέλος, γεγονός της περιόδου αυτής, σχετικό με το αγροτικό πρόβλημα της Θεσσαλίας, υπήρξε η σύγκληση στο Βόλο του Β' Πανελληνίου Αγροτικού Συνεδρίου, στις 9-14 Σεπτεμβρίου 1912. Στο Συνέδριο αυτό αντιπροσωπεύτηκαν όλες οι (αντίθετες) απόψεις των πολιτικών παραγόντων της χώρας, εκτός από τους ίδιους τους αγρότες. Ακούστηκαν οι κυβερνητικές θέσεις από τον υπουργό Α. Μιχαλακόπουλο, οι απόψεις των εκπροσώπων των τσιφλικούχων Δ. Τσοποτού, Π. Πολίτη, Γ. Ζωγράφου, οι φιλαγροτικές τοποθετήσεις των πολιτευτών Δ. Μπούσδρα, Σ. Σπυρομήλιου, Θ. Φίλιου, Σ. Τριανταφυλλίδη κ.ά., και τα επιχειρήματα των σοσιαλιστών Κ. Ζάχου, Α. Βαμβέτου και Α. Παπαναστασίου². Τα συμπεράσματα για το ελληνικό αγροτικό ζήτημα υπήρξαν οπωσδήποτε θετικά, αλλά δε δόθηκαν πολιτικές λύσεις στα προβλήματα. Και κυρίως αναβλήθηκε η λήψη απόφασης, που να ικανοποιεί το αίτημα των αγροτών της Θεσσαλίας να διανεμηθούν οι γαίες στους ακτήμονες.

3. Πνευματική κίνηση

Σ' ένα τόπο, όπως η περιοχή του Βόλου, καθώς ανασυντάσσεται και σταθεροποιείται η αστική τάξη, όπως σ' ολόκληρη την Ελλάδα την ίδια εποχή, δημιουργούνται νέες συνθήκες οικονο-

1. Περιγραφή των εκδηλώσεων της 7ης Μαρτίου στο Βόλο και το κείμενο του ψηφίσματος στις εφημερίδες της επομένης. (Πβ. εφημ. *Σκρίπ* της 8.3.1910: αναδημοσιεύει ο Γ. Καρανικόλας, *Κιλελέρ*, ό.π., σ. 73-74).

2. Βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 1006-1008, και του ίδιου, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Μπουκουμάνης, δ' έκδ., Αθήνα 1973, σ. 130.

μικής, κοινωνικής και πνευματικής ζωής. Ιδιαίτερα η πολιτισμική άνοδος της πόλης βρίσκει στέρεο έδαφος στις κοινωνικές μεταλλαγές, που πραγματοποιούνται στο χώρο αυτό. Η πνευματική άνθηση του Βόλου, κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών μετά την απελευθέρωσή του, αντικατοπτρίζεται στη δραστηριότητα ατόμων ή ομάδων, που διαμορφώνουν την καλλιτεχνική, επιστημονική, λογοτεχνική και γενικότερα την πνευματική φυσιογνωμία της πόλης.

Αν η καλλιτεχνική, και γενικότερα η ψυχαγωγική, ανατροφή του λαού αποτελεί τεκμήριο της κοινωνικής του παιδείας, μπορούμε να βεβαιώσουμε πως στο Βόλο, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, τοποθετήθηκαν οι βάσεις μιας καλλιτεχνικής παράδοσης, που και στις μέρες μας διαφοροποιεί το κοινό του Βόλου απέναντι στις υπόλοιπες θεσσαλικές πόλεις. Η λειτουργία στο Βόλο ψυχαγωγικών κέντρων, θεατρικών παραστάσεων και μουσικών εκδηλώσεων είναι αποδείξεις της αισθητικής καλλιέργειας, που οφείλεται στην πρόοδο του αστικού πνεύματος· η επαρχιακή ατμόσφαιρα, πηγή μιζέριας για τους πολλούς, «ποικίλλεται» από τέτοιες ευκαιρίες προς τους λίγους, και σχηματίζεται έτσι ένα ευήκοο κοινό των καλλιτεχνικών ρευμάτων.

Οι πρώτες θεατρικές παραστάσεις δόθηκαν στο Βόλο από αθηναϊκούς θιάσους, όπως των Δ. Αλεξιάδη, Π. Βονασέρα και Ε. Βούλγαρη. Μετά την απελευθέρωση και ως τις αρχές του 20ού αιώνα, οι πιά γνωστοί θιάσοι που ήρθαν στο Βόλο, ήταν των αδελφών Ταβουλάρη, του Ν. Λεκατσά, του Κ. Χρηστομάνου και του Θ. Οικονόμου. Το ρεπερτόριο των θιάσων που έρχονταν να δώσουν παραστάσεις στο Βόλο, ήταν αντάξιο της εποχής. Οι αθηναϊκές επιλογές και οι επιρροές του γαλλικού θεάτρου μεταφυτεύονται στην «καταδεκτική» επαρχία. Επικρατεί το ρομαντικό δράμα, το ηθογραφικό κωμειδύλλιο, οι φαρσοκωμωδίες και οι επιθεωρήσεις, που αναμφισβήτητα έτερπαν το κοινό. Αξίζει πάντως να εντοπίσουμε το ενδιαφέρον μας στις παραστάσεις αρχαιοελληνικού δραματολογίου και των σαιξπηρικών έργων, που αποτελούσαν το κλασικό ρεπερτόριο των θιάσων κάποιας ποιό-

τητας¹. Ως θεατρική αίθουσα χρησιμοποιήθηκε, κατά τα πρώτα χρόνια της ιστορίας της πόλης (μερικά δηλ. χρόνια πριν από την απελευθέρωση), η αποθήκη Κ. Τοπάλη, στην οδό Κενταύρων, και ως αίθουσες θερινών παραστάσεων, το «Κέντρο του Αποστόλη», στην ανατολική πλευρά της Εξωραϊστικής, άλλο στο τέρμα της οδού Κενταύρων και τρίτο στη διασταύρωση των οδών Ορμινίου και Ερμού. Μεταπελευθερωτικά λειτούργησαν: το θέατρο «Ορφεύς», στην τομή της σιδηροδρομικής γραμμής και της οδού Λαρίσης, το θέατρο «Απόλλων», όπου το σημερινό Τελωνείο, το θέατρο «Αθήναιον», στη συνοικία Παλαιού Λιμεναρχείου κ.ά. Κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα λειτούργησαν ως αίθουσες θεατρικών (και άλλων) παραστάσεων, το «Θέατρον Πολυθέαμα» στην παραλιακή οδό Αργοναυτών, το θέατρο «Νέα Ζωή», το πρώην «του Αποστόλη» και το θερινό θέατρο Σπάλα².

Ιδιαίτερος λόγος πρέπει να γίνει για το Δημοτικό Θέατρο του Βόλου. Ήταν χτισμένο στην αρχή της πλατείας Στρατώνων (Ρ. Φεραίου) και αποτελούσε μικρογραφία ιταλικής Όπερας, κτήριο νεοκλασικού ρυθμού· εγκαινιάστηκε στις 2.2.1897, επί δημαρχίας Α. Τοπάλη. Εκεί δίνονταν οι περισσότερες και οι πιο αξιόλογες παραστάσεις για πολλές δεκαετίες³.

1. Πβ. Γ. Παναγιώτου, «Παραστάσεις αρχαίου δράματος στὸ Βόλο», *Ἀρχεῖο Θεσσαλικῶν Μελετῶν*, τ. Α', 1972, σ. 124-130. Του ἴδιου, «Σαίξπηρικά τοῦ Βόλου», εφημ. *Ταχυδρόμος* (Βόλου), 10, 17, 24.9.1978. Πληροφορίες για τις θεατρικές παραστάσεις στο Βόλο περιέχει το δημοσίευμα: Μ. Μ. Παπαϊωάννου, «Θεατρικὰ χρονικὰ τοῦ Βόλου», εφημ. *Θεσσαλία* (Βόλου), 1.8.1952.

2. Πληροφορίες για την καλλιτεχνική κίνηση του Βόλου στα: α) Α. Τριγκώνης, *Χρονικὰ τοῦ Βόλου*, ὅ.π., σ. 68-74 και 81-85· β) Ὀδηγὸς Βόλου, ὅ.π.· γ) Ἐμπορικὸς ὀδηγὸς Βόλου..., ὅ.π.· δ) Γ. Παναγιώτου, «Σαίξπηρικά τοῦ Βόλου», ὅ.π.· ε) εφημερίδες της εποχῆς, και στ) Ὁ Βόλος καὶ τὸ Πήλιο (ομαδική προσπάθεια δασκάλων της Α' εκπαιδ. περιφέρειας Μαγνησίας), 1959, σ. 190-201.

3. Πολύ χαρακτηριστικός είναι ο Κανονισμὸς λειτουργίας του Δημοτικὸυ Θεάτρου Βόλου. Το μοναδικὸ αντίγραφὸ του βρίσκεται σήμερα στα γραφεία του Τ.Ε.Ε. - Τμήμα Βόλου.

Οι ευκαιρίες ψυχαγωγίας για τους Βολιώτες ήταν πολλές στην επαρχιακή τους πόλη¹. Η «υψηλή» κοινωνία είχε τη δυνατότητα να συχνάζει στις Λέσχες· το 1900 λειτουργούσαν δύο και το 1905 έγιναν τρεις.

Διάφορα ρεσιτάλ με έργα κλασικής μουσικής που έδιναν στα υπαίθρια παραλιακά κέντρα όμιλοι ιταλών ή αυστριακών μουσικών, είτε σε ειδικές συγκεντρώσεις στα σπίτια των προξένων Ιταλίας Μπόρελ και Αυστρίας Μαρίτσειχ, έτερπαν τους αστούς, που μπορούσαν να τ' απολαύσουν.

Η πρώτη επίσημη μουσική εκδήλωση έγινε στο Βόλο τον Ιούνιο του 1896 «υπέρ των γυναικοπαίδων της Κρήτης». Το 1901 με πρωτοβουλία των Β. Περβανά και Δ. Σαράτση ιδρύθηκε η «Μουσική Εταιρεία», που ανέθεσε τη διεύθυνση της σχολής της, στα 1904, στην Αννέτα Ραζή· εκείνη προσκάλεσε

1. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις της βολιώτικης ψυχαγωγίας ως αναφερόνται:

α) Ο γιορτασμός του Καρναβαλιού του 1909, που διοργάνωσαν οι τοπικές συντεχνίες και περιλάμβανε 62(!) σατιρικά άρματα (περιγραφή και ρεπορτάζ στην εφημ. *Πανθεσσαλική* της 10ης Φεβρουαρίου 1909).

β) Η παράσταση της επιθεώρησης «Το πανόραμα του Βόλου» των Κ. Νταϊφά - Π. Σταματίου, που πρωτοπαρουσιάστηκε από το θίασο της Β. Στεφάνου στο θέατρο «Πολυθέαμα», στις 27.7.1911. Η επιθεώρηση, που περιλάμβανε μουσικά ιντερμέδια, γραμμένα από το Β. Κόντη, σατίριζε πρόσωπα και καταστάσεις της κοινωνικής ζωής του Βόλου. [Πβ. Παπ. (=Χρ. Παπαζήσης), «Ίδια γεύση», εφημ. *Ταχυδρόμος* της 18.3.1973· του ίδιου, «Τὰ παλιὰ χρόνια», ό.π., φ. της 20.3.1973· και Ν. Κολιού, «Παλιὰ ὠδεῖα-παλιοὶ τραγουδισταὶ», εφημ. *Θεσσαλία* της 1.7.1976].

Αξίζει να σημειωθεί ότι και στις δύο περιπτώσεις αντικείμενο σάτιρας υπήρξε το Παρθηναγωγείο του Βόλου· ένα από τα άρματα του Καρναβαλιού του 1909 σατίριζε τις μαθήτριες του Α.Δ.Π., και μάλιστα το άρμα αυτό πήρε το ... πέμπτο βραβείο(!) από την ελλανόδικο επιτροπή. Και στην επιθεώρηση του 1911 (παιγμένη λίγους μόνο μήνες μετά την κατάργηση του Σχολείου) μερικά από τα σατιρικά τραγούδια αφορούσαν τη διδασκαλία στο Α.Δ.Π.! (Κ. Νταϊφάς - Π. Σταματίου, *Τὸ Πανόραμα τοῦ Βόλου. Ἐπιθεώρησις θεατρικὴ εἰς πράξεις 3 καὶ μὲ 22 τραγούδια*, εν Βόλω, εκ του τυπογραφείου της εφημ. «Θεσσαλία», 1911).

τον ίδιο χρόνο το Βασ. Κόντη, μετέπειτα καθηγητή στο Α.Δ.Π. Στα 1905 η Αν. Ραζή, σύζυγος πλέον του Α. Τσολάκη, ίδρυσε το «Ωδείο Βόλου», όπου συνεργάστηκε πάλι ο Κόντης¹. Το Ωδείο οργάνωνε, εκτός από τις συναυλίες, διαλέξεις, εκθέσεις, φιλανθρωπικές γιορτές και χορούς. Στο Ωδείο αυτό στεγάστηκε και ο «Σύλλογος Ερασιτεχνών», που με πρόεδρο τον Κ. Αθανασάκη, είχε δημιουργήσει κάποια παράδοση στις μουσικές ασχολίες των βολιωτών. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί η καλλιέργεια της οργανικής μουσικής στο Βόλο με την καθιέρωση από το 1898 της Φιλαρμονικής, που ίδρυσε η «Φιλόπτωχος Αδελφότης», και λίγο αργότερα της Μανδολινάτας Βόλου.

Η ζωγραφική τέχνη είχε δημιουργήσει στο Πήλιο μια αξιόλογη παράδοση, ήδη από τους τελευταίους αιώνες της τουρκοκρατίας, με έργα εκκλησιαστικής και κοσμικής ζωγραφικής. Η παράδοση συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια των δεκαετιών μετά την απελευθέρωση. Η περίπτωση του λαϊκού ζωγράφου Θεόφιλου Χατζημιχαήλ, που από το 1893 ή 1894 βρίσκεται στην περιοχή του Βόλου και των χωριών του Πηλίου, είναι χαρακτηριστική². Παράλληλα προς τη λαϊκή ζωγραφική, ο νέος τρόπος ζωής και σκέψης των κατοίκων του Βόλου αναζήτησε την αισθητική καλλιέργειά του στην κοσμική τέχνη του χρωστήρα. Τότε συνέρρευσαν στο Βόλο, πόλη που πρόσφερε τις δυνατότητες σ' έναν καλλιτέχνη να δημιουργήσει, ζωγράφοι ντόπιοι κι από άλλες περιοχές. Ο πρώτος θεσσαλός ζωγράφος, που πήρε δίπλωμα της Σχολής Καλών Τεχνών (1889), ο Στ. Στουρνάρας, έρχεται στο Βόλο και ζωγραφίζει, ενώ παράλληλα ασχολείται με την καλλιτεχνική φωτογραφία. Η πρώτη έκθεση έργων ζωγραφικής του Ι. Γιαμαλή πραγματοποιείται το Νοέμβριο του 1895 στο

1. Οι αναμνήσεις της Αν. Τσολάκη και αναφορά στη δράση της στη Μουσική Εταιρεία, το Ωδείο και το Σύλλογο Ερασιτεχνών, αναφέρθηκαν στην τιμητική εκδήλωση, που έγινε στο Βόλο στις 22.3.1970 (βλ. εφημ. *Ταχυδρόμος* της 24.3.1970).

2. Βλ. Κίτσου Μακρή, *Ο ζωγράφος Θεόφιλος στο Πήλιο*, 1939.

καφενείο Γιαννόπουλου στην παραλία. Κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα στο Βόλο μπαίνουν οι βάσεις μιας λαμπρότατης άνθησης της ζωγραφικής τέχνης, που θα ακμάσει εδώ την περίοδο 1910-1930. Σημαντικός ζωγράφος, θαλασσογράφος κυρίως, που ζει κι εργάζεται στο Βόλο τότε, είναι ο Ι. Πούλακας, και προς το τέλος της περιόδου ο Κ. Γκέσκος. Θα πρέπει τέλος παρενθετικά να αναφερθεί ότι την ίδια εποχή γεννήθηκε στο Βόλο (1888) ο Τζ. Ντε Κίρικο, ο μετέπειτα διάσημος ιταλός ζωγράφος, που στο Βόλο έκανε τα πρώτα του σχέδια¹.

Η προσφορά των βολιωτών διανοουμένων έχει να παρουσιάσει αξιόλογα δείγματα γραφής, κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών, μετά το 1881. Οι πρώτοι εκπρόσωποι των βολιώτικων γραμμάτων ανήκαν στις αρχοντοοικογένειες των πρώτων οικιστών της πόλης. Η πρώτη γενιά των εκπροσώπων του πνευματικού Βόλου ασχολήθηκε με την εξερεύνηση της πατρίδας της Θεσσαλικής γης και την αναμόχλευση του ιστορικού της παρελθόντος. Η λογοτεχνική δημιουργία θα δώσει δείγματα μετά την είσοδο του 20ού αιώνα και αφού γονιμοποιηθεί εδώ ο σπόρος του παλαμικού λόγου και των πρωτοπόρων του Δημοτικισμού.

Στην πρώτη γενιά ανήκουν οι ιστοριογραφικές και αρχαιολογικές μελέτες του Δημ. Τσοποτού, η ιστοριογεωγραφική περιπλάνηση στη Θεσσαλία του Νικ. Γεωργιάδη, η πολιτικοοικονομική αρθρογραφία του Σοφ. Τριανταφυλλίδη, οι ανθρωπολογικές μελέτες του Σ. Σπυρίδη, οι νομικές του Γ. Φιλάρτου, οι γραμματολογικές του Ρ. Καμηλάρη, οι αρχειακές του Περ. Αποστολίδη, οι αρχαιολογικές έρευνες και δημοσιεύσεις του Απ. Αρβανιτόπουλου και του Νικ. Γιαννόπουλου, η σημειωματογραφία των Γ. Σακελλαρίδη-Θετταλομάγνητος, Ν. Σεϊτανίδη, Σ. Ζωγραφίδη και Ν. Αλλοτινού, η αναδιφητική πολυπραγμοσύνη του Ζωσιμά Εσφιγμενίτη, οι «διατριβές» του Δ. Μάγνητος, οι ιστορικο-λαογραφικές αναδιφήσεις του Γ. Αδρακτά και τα μυθιστο-

1. Πληροφορίες για τους ζωγράφους και τη ζωγραφική στο Βόλο στο: Φ. Βογιατζή, *Η Θεσσαλική ζωγραφική*, Αθήνα 1980.

ριογραφικά φανερώνματα του Δ. Τσιμπούκη¹.

Η δεύτερη γενιά των βολιωτών διανοουμένων δραστηριοποιείται με τον ερχομό του 20ού αιώνα. Οι εκπρόσωποί της είναι κυρίως ποιητές και πεζογράφοι, με λυρική έμπνευση και πεσσιμιστική φυσιογνωμία.

Στους απόδημους ανήκουν οι ποιητές: Πέτρος Μάγνης, Γεώργ. Δούρας, Ευστ. Νέος, Δημ. Καπετανάκης, Πήλιος Ζάγρας, Κώστας Τσαγκαράδας και Κρέων Κυριακίδης. Αντίθετα με επίκεντρο το Βόλο, ως τόπο διαμονής ή προέλευσης, παρουσιάζουν τα πρώτα ή τα μοναδικά τους ποιητικά, κυρίως, έργα οι: Θ. Επιφανιάδης, Σπ. Μουσούρης, Ν. Μαργωμένος, Διαμ. Παπαγιάννης (Πεύκος Ορεινός), Δημ. Κασσαβέτης, Ζήσης Κυρτσώνης, Ν. Δημητριάδης, Στ. Βλάχος, Κ. Νταϊφάς, Αλ. Μαρπουτζόγλου και ο Τάκης Οικονομάκης (Τάκης Σαρακηνός)².

Στα 1908 παρουσιάζεται μια φιλολογική συντροφιά, που αποτελείται από τους: Τ. Οικονομάκη, Αγ. Αγγελίδη, Πεύκο Ορεινό, Θωμά και Ελ. Επιφανιάδη, Ν. Μαργωμένο, Ν. Παπαγεωργάκη, Γ. Ντινόπουλο, Δ. Μπιτσάνη, Α. Μαρπουτζόγλου και Ιω. Γαλλέα. Οι νέοι αυτοί επιστήμονες και λογοτέχνες συναντιούνται—όσοι απ' αυτούς βρίσκονται στο Βόλο—στο καφενείο «Νέον Κέντρον» (Γιαλί Καφενές), συζητούν και αναλύουν τα λογοτεχνικά μηνύματα της εποχής τους, διαβάζουν έργα τους και καλλιεργούν το δημοτικισμό.

Η συμμετοχή των περισσότερων στα λογοτεχνικά περιοδικά *Μούσα*, *Νουμᾶς* και *Σεράπιον* ενισχύει την κοσμοθεωρία τους και προκαλεί έναν πυρήνα αντίδρασης στη γλωσσική συνήθεια³.

Η επιμόρφωση, η εκλαϊκευτική διδασκαλία επιστημονικών θεωριών και η αισθητική και φιλοσοφική καλλιέργεια των βολιω-

1. Πβ. Γ. Παναγιώτου, «Τὰ γράμματα στὸ Βόλο - α' οἱ πρῶτες ρίζες», εφημ. *Ταχυδρόμος*, 31.3.1968.

2. Πβ. Γ. Παναγιώτου, «Τὰ γράμματα στὸ Βόλο - β' ἀναγνωρίσεις ἐδάφους», *ό.π.*, 12.3.1968.

3. Πβ. Γ. Πατελοδήμου, «Ἡ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ Βόλου στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνος μας», περιοδ. *Ἀργοναύτης*, αρ. 3, (Απρ. - Ιούν.) 1976, σ. 1-9.

τών ήταν πνευματικές ανάγκες, που ανήκαν στις υποχρεώσεις των πολιτιστικών και άλλων συλλόγων της πόλης. Πολλές τέτοιες ομιλίες, διαλέξεις και εισηγήσεις έγιναν στο Βόλο (ιδιαίτερα στην περίοδο 1907-1911), όταν στην πόλη έχει συντελεστεί η οργάνωση των συλλόγων κι έχει ανέβει το μορφωτικό επίπεδο του λαού. Εκτός από τις άλλες εκδηλώσεις, κατά την περίοδο αυτή ο «Ηθικοθρησκευτικός Σύλλογος Τρεις Ιεράρχαι» οργανώνει στην αίθυσά του διαλέξεις και άλλες πνευματικές εκδηλώσεις, και ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων πραγματοποιεί μορφωτικές εκδρομές και διαλέξεις με οικονομικά κυρίως θέματα. Η επιμόρφωση όμως των λαϊκών τάξεων βρήκε την πραγμάτωσή της, απ' όπου το Εργατικό Κέντρο ίδρυσε τη Νυκτερινή του Σχολή, όπου φοιτούν νεαροί και άλλοι εργάτες, και όπου παραδίδονται μαθήματα φωνητικής μουσικής και πραγματοποιούνται διαλέξεις με φιλοσοφικό ή λογοτεχνικό περιεχόμενο.

Έγινε λόγος παραπάνω για την ύπαρξη και δράση των συλλόγων στο Βόλο. Η παρουσία τους στην κοινωνική ζωή του Βόλου είναι πολύ σημαντική και αξίζει να σταθούμε στη λειτουργία τους σε μια πόλη, όπου η κοινωνική ανάγκη της συσσωμάτωσης οδήγησε πολύ νωρίς στη συσπείρωση των κατοίκων, για να εξυπηρετήσουν κοινωφελείς, επιστημονικούς, επαγγελματικούς και μορφωτικούς σκοπούς. Αν και οι πληροφορίες μας, για την ίδρυση και λειτουργία των σωματείων του Βόλου αποτελούν απλώς ερανίσματα σχετικής έρευνας (αφού δεν έχει προηγηθεί ανάλογη συγκεντρωτική εργασία), νομίζουμε πως πρέπει να καταγράψουμε τουλάχιστον τους τίτλους και σ' ορισμένες περιπτώσεις τη χρονολογία της ίδρυσής τους¹.

1. Η μόνη έγκυρη πηγή πληροφοριών για τα σωματεία του Βόλου είναι το «Βιβλίον άνεγνωρισμένων σωματείων Πρωτοδικείου Βόλου», που φυλάσσεται στο αρχείο των Δικαστηρίων της πόλης. Αλλά στο βιβλίο αυτό οι καταγραφές αρχίζουν μόλις από το 1914 (βάσει του Νόμου 281/1914 «περὶ σωματείων»). Έτσι το σημειούμενο έτος καταχώρισης δεν ανταποκρίνεται στην πραγματική ημερομηνία ίδρυσης των βολιώτικων σωματείων.

Τα αποκλειστικά επαγγελματικά σωματεία, που ιδρύθηκαν και λειτούργησαν στο Βόλο, κατά την εξεταζόμενη περίοδο ήταν: ο Ιατρικός Σύλλογος (Ιατρική Εταιρεία) (1893), ο Εμπορικός Σύλλογος (1897), ο Δικηγορικός Σύλλογος (1899), ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων και ο Εργατικός και τα Σωματεία: των τυπολιθοβιβλιοδετών, των ξυλουργών, οπωροπωλών, ελαιοχρωματιστών, ασβεστοχριστών, ξενοδόχων, λεμβούχων κλπ. Δευτεροβάθμιες επαγγελματικές ενώσεις δημιουργήθηκαν οι: Παναπνεργατικός Σύλλογος, ο Σύνδεσμος συντεχνιών «ο Ιάσων», ο Πανεργατικός Σύνδεσμος «η Αδελφότης», και βέβαια το Εργατικό Κέντρο.

Με σκοπούς φιλανθρωπικούς και γενικότερα κοινωφελείς ιδρύθηκαν τα σωματεία: η «Φιλελεήμων Αδελφότης», που ιδρύθηκε το 1885 και είναι η πρώτη αγαθοεργός οργάνωση, με βασικό δημιούργημα το πρώτο υποτυπώδες νοσοκομείο της πόλης, η «Φιλόπτωχος Αδελφότης», που ιδρύθηκε το 1894 και εξέδιδε το δεκαπενθήμερο περιοδικό με τίτλο *Ομόνοια*. Στις φροντίδες της ανήκουν η ίδρυση του πτωχοκομείου (1894), της σχολής για άπορα παιδιά (1897), της φιλαρμονικής (1898) και του ορφανοτροφείου (1907). Ακόμη ο Γυμναστικός Σύλλογος (1896), ο Ηθικοθησκευτικός Σύλλογος «Τρεις Ιεράρχαι» (1907), που είχε σκοπό «τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν ἠθικοθησκευτικὴν μόρφωσιν τοῦ λαοῦ καὶ τὴν ἐν ἡμέραις ἀργίας καὶ σχολῆς ψυχωφελῆ ἐνασχόλησιν»¹. Η «Φιλοπρόσδος Εταιρεία», που από το 1893 οργάνωνε διαλέξεις κλπ., ο «Ηπειρωτικός Σύλλογος», ο «Σύλλογος Κεφαλλήνων», ο «Ισραηλιτικός», ο «Σύλλογος Πελοποννησίων», η «Μακεδονική Αδελφότης» (1905), η «Φιλανθρωπική

Είναι όμως χρήσιμο το βιβλίο του Πρωτοδικείου, γιατί ορίζεται κατά λέξη ο σκοπός κάθε σωματείου ή συλλόγου.

1. Στο ίδιο. Ας σημειωθεί ότι ο σύλλογος αυτός καταχωρίζεται πρώτος στο βιβλίο, και ότι είναι από τους ελάχιστους που συνεχίζει τη λειτουργία του στο Βόλο, διαθέτοντας στο κοινό τη μόνη επαρκή βιβλιοθήκη της πόλης.

Ηπειρωτική Αδελφότης», ο «Διδασκαλικός Σύλλογος», ο «Σκοπευτικός» και ο «Κυνηγετικός Σύλλογος» Βόλου. Αναφέρθηκαν ήδη παραπάνω η «Μουσική Εταιρεία» και ο «Σύλλογος ερασιτεχνών».

Προς το τέλος της περιόδου ιδρύθηκαν τρεις ακόμη σύλλογοι με ξεχωριστούς σκοπούς:

Ο «Πολιτικός ανορθωτικός σύνδεσμος Βόλου», του οποίου τα εγκαίνια έγιναν στις 15.11.1909 και αποτελούσε μια ένδειξη συμμετοχής του λαού του Βόλου στο κίνημα του κινήματος στο Γουδί.

Η «Φιλάρχαιος Θεσσαλική Εταιρεία» ιδρύθηκε με σκοπό «τὸν πλουτισμὸν τοῦ Ἀθανασακείου Μουσείου Βόλου δι' ἀνασκαφῶν καὶ ἀγορᾶς ἀρχαιοτήτων»¹. Και τέλος η «Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία Θετταλομαγνησίας» που ιδρύθηκε το 1911, με σκοπό την «διὰ τοῦ καταρτισμοῦ ἀνωτέρας σχολῆς θηλέων παροχῆς αὐτοῖς ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐγκυκλοπαιδικῆς καὶ ἑλληνοπρεποῦς μορφώσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ μεταδόσεως ἐπαγγελματικῶν γνώσεων πρὸς τὰς σημερινὰς ἀνάγκας»².

Η πνευματική άνθηση του Βόλου, κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε, αντικατοπτρίζεται έντονα στην έκδοση και κυκλοφορία των εντύπων, και μάλιστα των ημερησίων και περιο-

1. Η φιλόρχαιος Εταιρεία του Βόλου έχει εδώ και πολλά χρόνια αδρανήσει, αλλά υπάρχει πάντα προσιτό το Αθανασάκειο (αρχαιολογικό) Μουσείο, εμπλουτισμένο τα τελευταία χρόνια —εκτός των παλαιότερων ευρημάτων (λ.χ. τις γραπτές στήλες της Δημητριάδας)— μ' ένα σημαντικό και αξιόλογο αριθμό νεολιθικών ευρημάτων της Θεσσαλίας. Το Μουσείο του Βόλου θεμελιώθηκε στις 18.4.1908, με δωρεά του πηλιορείτη Αλέξ. Αθανασάκη.

2. Η Φιλεκπαιδευτική αυτή Εταιρεία ίδρυσε (ιδιωτικό) Ανώτερο Παρθεναγωγείο στο Βόλο το 1911, αμέσως μετά την κατάργηση του Α.Δ.Π., που λειτούργησε για μια δεκαετία περίπου. Στο σχολείο αυτό συνέχισαν τη φοίτησή τους αρκετές από τις μαθήτριες του καταργημένου Σχολείου. Το βιβλίο Γενικού Ελέγχου της σχολής φυλάσσεται σήμερα στο αρχείο του 3ου Λυκείου (διάδοχο του Γυμνασίου θηλέων) Βόλου. Για τη δράση του σχολείου αυτού και το πνεύμα της διδασκαλίας σ' αυτό βλ. τις κρίσεις του Δ. Σαράτση, εδώ, τ. Β'.

δικών εφημερίδων¹. Η άποψη αυτή στηρίζεται τόσο στο πλήθος των εφημερίδων που εκδόθηκαν στο Βόλο κατά την περίοδο 1881-1914, καθώς και στην ποικιλία των περιεχομένων τους. Εκτός από τις πολιτικού περιεχομένου (τοπικού και γενικότερου) ειδήσεις και κρίσεις, από τις βολιώτικες εφημερίδες δε λείπουν τα σχόλια και οι παρατηρήσεις, τα παράπονα, η μεμψιμοιρία, οι δικαστικές αποφάσεις, οι πλειστηριασμοί κλπ., οι οικονομικές ανακοινώσεις, οι διαφημιστικές καταχωρίσεις, οι ανταποκρίσεις από την επαρχία, τα τηλεγραφήματα των πρακτορείων ειδήσεων, και, κάποτε-κάποτε, ως ειδήση ή σχόλιο κάποιες παρατηρήσεις σχετικά με τη λογοτεχνική, καλλιτεχνική και ιδεολογική κατάσταση της πόλης και της χώρας. Σχεδόν πάντα οι «πολιτικές» εφημερίδες, ενώ ισχυρίζονται ότι έχουν ως μόνο καθήκον την ενημέρωση του κοινού, πολιτικολογούν, προπαγανδίζουν και μερικές φορές αποτελούν αποκλειστικά προεκλογικά ή μετεκλογικά βήματα ανάπτυξης των προγραμμάτων των ντόπιων πολιτικών ομάδων. Πιο γραφικές γίνονται οι δημόσιες (με ανακοινώσεις, προγραμματισμούς και επινίκια) εμφανίσεις των ατόμων ή των ομάδων, που διεκδικούν κάποια θέση στην κονίστρα της πολιτικής, άρα και της κοινωνικής προβολής. Ξεχωριστό ενδιαφέρον προκαλούν οι σατιρικές εκδόσεις με αποκαλυπτικό τίτλο και αποκαλυπτικότερο περιεχόμενο.

Από τις εφημερίδες, καθημερινές ή εβδομαδιαίες συνήθως, που

1. Πβ. Γ. Παναγιώτου, «Ο τύπος του Βόλου», *Α. Θ. Μ.*, τ. Ε', Βόλος 1979· του ίδιου, *Τεκμηρίωση 9 - τ. α' - έπιστήμες - Δημοσιεύματα τής «Θεσσαλίας» Βόλου (1898-1978)*· του ίδιου, *Τεκμηρίωση 13 - καλές τέχνες - ξένες λογοτεχνίες - Δημοσιεύματα τής «Θεσσαλίας» Βόλου (1898-1978)*· του ίδιου, *Τεκμηρίωση 10 - τ. α' - έπιστήμες - τέχνες - Δημοσιεύματα 35 εντύπων του Βόλου*· του ίδιου, *Τεκμηρίωση 17 - ελληνική λογοτεχνία (α' μ.) - δημοσιεύματα τής «Θεσσαλίας» (Βόλου) - (1898-1978)*· του ίδιου, *Τεκμηρίωση 18 - τ. γ' - χρονοτοπογραφία - δημοσιεύματα 35 εντύπων του Βόλου (1881-1978)*. Στις πολυγραφημένες *Τεκμηριώσεις* του ο συγγραφέας πετυχαίνει τη βιβλιογραφική καταγραφή χιλιάδων τίτλων των εφημερίδων του Βόλου.

κυκλοφόρησαν στο Βόλο την εποχή αυτή, τριανταεννιά υπήρξαν βραχύβιες, συχνά προσωπικά όργανα επικοινωνίας των εκδοτών με το πολιτικό ή ταξικό κοινό τους¹. Αποκλειστικά σατιρικές και μοιραία βραχύβιες εκδόθηκαν στο Βόλο την ίδια περίοδο δώδεκα εφημερίδες².

Μακροβιότερες υπήρξαν οι εφημερίδες: *Θεσσαλία* (1881-1888 και 1892-1902) του Κ. Σακελλαρίδη, *Φωνή τοῦ Λαοῦ* (1881-1897) του Α. Καραβατσέλου, *Ἐθνικὸν Μεγαλεῖον* (1883-1900) του Ν. Ρουσόπουλου, *Ὁ Βῶλος* (1896-1906) του Ι. Δομέστιχου, *Πανθεσσαλική* (1900-1912) του Σ. Τριανταφυλλίδη, *ὁ Τύπος* (1901-1906) του Δ. Τσιμπούκη, *ὁ Κήρυξ* (1907-1917) του Δ. Κούρτοβικ και *ὁ Ἐργάτης* (1907-1911) του Κ. Ζάχου. Η μόνη τέλος εφημερίδα (καθημερινή), που πρωτοεκδόθηκε στις 25.5.1898, και συνεχίζει την κυκλοφορία της ως σήμερα, είναι η *Θεσσαλία* με πρώτο εκδότη της το Δημοσθ. Ρίζο³.

Μικρότερη σε ποσότητα τουλάχιστον ήταν κατά την ίδια περίοδο, η κυκλοφορία περιοδικών στο Βόλο. Τα πιο γνωστά απ'

1. Οι τίτλοι και η χρονολογία κυκλοφορίας των εφημερίδων αυτών είναι: *Ἰσότης* (1883), *Ἀβδῆρα* (1883), *Ἐλευθερία* (1883-4), *Ὁ Ρήγας τοῦ λαοῦ* (1885), *Πλειάς* (1886 και 1890), *Σημαία* (1886), *Πήλιον* (1887), *Πατρίς* (1891), *Λαὸς* (1891), *Βῆμα* (1891 και 1897), *Σύγκλητος* (1892), *Ἀνεξαρτησία* (1892), *Δημητριάς* (1893), *Πρόδος* (1893), *Φωνή τῶν ἔξω Ἑλλήνων* (1894), *Ἀγῆ* (1895), *Ἀναμόρφωσις* (1895-1897), *Χείρων* (1896), *Τὸ Μέλλον* (1898), *Φλοῖσβος* (1898), *Λανάρι* (1899), *Γεωργική Πρόδος* (1899), *Ἐργάτης* (1899), *Ἐφημερίς τῶν εἰδοποιήσεων* (1899), *Παρασαί* (1889-1890), *Δικαιοσύνη* (1900), *Ὁμόνοια* (1900), *Ἐλευθερία* (1900), *Ἐφημερίς τῶν συντεχνιῶν* (1901 και 1906), *Νέος ἀγὼν* (1901), *Θεσσαλική* (1901), *Μακεδονική* (1901), *Πανελλήνιος Κήρυξ* (1905), *Ὁ Θεσσαλὸς* (1906), *Ἱερομνήμων* (1906), *Πρόμαχος* (1908), *Μεταρρυθμισίς* (1908-1909), *Ἐρευνα* (1911), και *Πρωτὰ τῆς Θεσσαλίας* (1911-1913).

2. *Βόλος* (1884), *Ὁ βλάξ* (1884), *Μικρομέγας* (1887), *Σατανᾶς* (1892), *ὁ Σάτυρος* (1895), *Κορδόνι* (1895), *Ἀγκάθι* (1896), *Κρόταλος* (1900), *τὸ Σαλέτι* (1901), *ἡ Φροσὰρ* (1901), *τὸ Κουνούπι* (1901), και *τὸ Ἀγκάθι* (1908).

3. Βλ. Δ. Νάτσιου, *Τυπογραφεία τῆς Θεσσαλίας (1881-1899)*, Λαμία 1982, σ. 27-28.

αυτά ήταν: το *Ἡμερολόγιον ἢ Φήμη* (1886-1888) του Ζωσιμά Εσφιγμενίτη, το μηνιαίο *Ὁ Προμηθεὺς* του ιδίου (1889-1902), και ἡ *Ἀρετὴ* (1911) του Στ. Παπαδημητρίου.

Ανάλογης σημασίας υπήρξε και η εκδοτική δραστηριότητα στο Βόλο μετά την απελευθέρωσή του. Πολλά βιβλία με αρχαιολογικό, ιστορικό, οικονομικό, πολιτικό και λογοτεχνικό περιεχόμενο, γράφτηκαν από βολιώτες συγγραφείς και τυπώθηκαν στο Βόλο ή την Αθήνα¹.

Γ. ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΟ ΒΟΛΟ (1908-1914)²

1. Σύντομη αναδρομή στα πρώτα του βήματα

Ο Βόλος υπήρξε μία από τις πόλεις της Ελλάδας, όπου έκανε τις πρώτες εμφανίσεις του το εργατικό (και το σοσιαλιστικό) κίνημα. Το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι στην πόλη αυτή η

1. Το πλήθος και το είδος των βιβλίων αυτών δεν είναι γνωστά, αφού δεν έχει γίνει επαρκής καταγραφή τους. Πάντως αρκετούς τίτλους περιέχει η εργασία του Ι. Χασιώτη, *Θεσσαλική Βιβλιογραφία*, Βόλος 1971. Αντίθετα έχει επιχειρηθεί τρεις φορές ως τώρα η καταγραφή (και σ' ορισμένες περιπτώσεις η αποδελτίωση των περιεχομένων) των τίτλων των εφημερίδων που κυκλοφόρησαν στο Βόλο, από το 1881 ως τις μέρες μας. Βλ. α) Ζωσιμά Εσφιγμενίτη, *περιοδ. Προμηθεὺς*, τεύχ. Απριλίου 1900, όπου καταγράφονται 37 τίτλοι εφημερίδων και περιοδικών· β) Ν(ίτσα) Κ(ολιού), «Ὁ τύπος τοῦ Βόλου», *εφημ. Ταχυδρόμος*, φ.φ. 26 Ιαν. ως 4 Μαρτίου 1969, και γ) Γ. Παναγιώτου, *Ὁ τύπος τοῦ Βόλου*, ὅ.π., σ. 172-178. Πάντως θεωρεῖται δυστύχημα η απώλεια του μέγιστου μέρους φύλλων των βολιώτικων εντύπων, οφειλόμενη στις περιπέτειες του τόπου, αλλά και την αμέλεια διαφύλαξής τους.

2. Για την ιστορία του εργατικού κινήματος στο Βόλο, κατά την περίοδο αυτή βλ. Γ. Κορδάτος, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972, σ. 135-147· Χαρ. Γ. Χαρίτος, *Σημειώσεις για τὸ ἐργατικὸ κίνημα στὴν Ἑλλάδα - ἡ «νηπιακὴ» καὶ ἡ «παιδικὴ» του ἡλικία (1879-1918) - ἡ περίπτωση τοῦ Βόλου*, Βόλος 1984, σ. 71-99· Μ. Δημητρίου, *Τὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα - 1. ἀπὸ τοὺς οὐτοπιστὲς στοὺς μαρξιστὲς*, Πλέθρον, Αθήνα 1985, σ. 248-277.

εμπορική και η βιομηχανική ανάπτυξη επέφεραν την κοινωνική διαφοροποίηση στις αρχές ήδη του αιώνα και προκάλεσαν ταυτόχρονα οξύτητα στις σχέσεις μεταξύ της αστικής τάξης και των λαϊκών κοινωνικών στρωμάτων. Το εργατικό-σοσιαλιστικό κίνημα σπαργανώθηκε στην πόλη κατά την τελευταία δεκαετία του περασμένου αιώνα. Τα πρώτα σπέρματα κοινωνικής αναταραχής και διαμαρτυρίας μπορούν να ανιχνευθούν στις δραστηριότητες της μικρής αναρχοσοσιαλιστικής ομάδας, που είχε επικεφαλής τον Δημ. Καλαντζόπουλο, κατά την περίοδο 1898-1900.

Κατά την περίοδο αυτή φαίνεται ότι δημιουργήθηκε κάποια επαφή του βολιώτικου αυτού πυρήνα με τους ομοϊδεάτες του αναρχοσοσιαλιστές της Πάτρας και του Πύργου, χωρίς καμιά συνέχεια¹. Πάντως, δε φαίνεται να επηρέασε η δράση του τη μεγάλη μάζα της εργατιάς του Βόλου, που χωρίς ταξική συνείδηση ως το 1900 τουλάχιστο, μετατρέποταν εύκολα σε στελέχη των τοπικών κομματαρχών, κυρίως σ' εποχές δημαιρεσιών. Το πρώτο εργατικό σωματείο του Βόλου ήταν των τυπογράφων, που ιδρύθηκε το 1900.

Τον ίδιο καιρό στον ελλαδικό χώρο το εργατοσοσιαλιστικό κίνημα περνά τη βρεφική του ηλικία, χωρίς να έχει αποκτήσει πραγματικούς ηγέτες και χωρίς να έχει ξεκαθαρίσει τους στόχους του. «Ο ρόλος τών πρώιμων εργατικών σχηματισμών περιορίζεται στην οργάνωση αδελφάτων και αλληλοβοηθητικών σωματείων, που ελέγχονται από τους άστους, και συχνά από τους ίδιους τους εργοδότες, με αποτέλεσμα να μην έχουν κανένα ιδεολογικό ή συνδικαλιστικό στόχο. Το εργατικό κίνημα στα πρώτα του βήματα ήταν από τη φύση του άνικανο για μιá ιδεολογική ριζοσπαστικοποίηση»². Η ίδια κατάσταση επικρατεί στο Βόλο, χωρίς μάλιστα τα επαναστατικά σκιρτήματα, που σημειώθηκαν ως τότε στα μεγάλα εργατικά κέντρα (Πάτρα, Ερμούπολη, Λαύριο, Πειραιά): η εργατική κίνηση βρίσκεται ακόμη σε λανθά-

1. Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 136.

2. Γ. Λεονταρίτης, *Τό ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα...*, *ό.π.*, σ. 19-20.

νουςα κατάσταση. Πάντως οι βολιώτες δε μένουν άμοιροι όσων συμβαίνουν στην υπόλοιπη χώρα και στην Ευρώπη. Στην πόλη φτάνουν οι απόηχοι της δράσης των πρωτοπόρων της εργατικής ιδέας και όχι σπάνια φιλοξενούνται στο ντόπιο τύπο άρθρα και σχετικές ειδήσεις.

Ός το 1905 περίπου η πόλη καταβάλλει τεράστιες προσπάθειες να σταθεί στα πόδια της. Οι απαιτήσεις των βιοσυντηρητικών προβλημάτων που έχουν οι εργατοϋπάλληλοι μόλις που επιτρέπουν κάποιους ιδεολογικούς προβληματισμούς. Οι οιμωγές του αγροτικού εσωτερικού της Θεσσαλίας και η φθίνουσα οικονομία των πηλιορείτικων χωριών βρίσκουν μόνο μικρή ανταπόκριση στους κατοίκους της πόλης, όπου συγκεντρώνεται το ανθρώπινο δυναμικό και τα οικονομικο-κοινωνικά του συμφέροντα. Τότε ακόμη μπαίνουν οι βάσεις της συγκοινωνιακής, εμπορικής και βιομηχανικής ανάπτυξης. Οι πολιτικές διαμάχες των ελληνικών κομμάτων και λιγότερο οι ευρωπαϊκές ζυμώσεις ενδιαφέρουν τους βολιώτες τόσο μόνο, όσο αυτές επηρεάζουν τις τοπικές διεδικήσεις της επιρροής και της πολιτικής ισχύος. Οι συνδικαλιστικές πρωτοβουλίες και οι σοσιαλιστικές ιδέες εμφανίζονται σε σπάνιες περιπτώσεις. «Ευτύχημα λογίζεται ύπερ τής 'Ελλάδος», αποφαίνεται ο αρθρογράφος της εφημερίδας 'Ο Βώλος, «ότι τοιαύται έπιβουλαί και άντεθνικά σπέρματα δέν έτυχον η άποδοκιμασίας σαρκαστικής παρά τή εργατική τάξει [...] Δι' ήμᾶς μάλιστα ούδεμία ανάγκη έπιβάλλει τήν είσβολήν και ριζοβολίαν τοιούτων έπικινδύνων και άγωνωτάτων άρχων ώς έκ τής εύερεθίστου κράσεώς μας...»¹. Το πολιτικό κλίμα της περιόδου αυτής ήταν γενικά εχθρικό απέναντι στις σοσιαλιστικές ιδέες και δραστηριότητες, ενώ οι απεγνωσμένες προσπάθειες συσπείρωσης των σοσιαλιστών στην Ελλάδα είχαν καταλήξει είτε στη φυγή των πρωταγωνιστών (Δρακούλης, Καλλέργης), είτε στη χαλάρωση της ριζοσπαστικής κοινωνικής κριτικής.

1. Εφημ. 'Ο Βώλος, αρ. 458, φ. της 26.6.1893, στο κύριο άρθρο με τίτλο «Κοινωνισμός».

Γύρω στα 1905 η κατάσταση φαίνεται ν' αλλάζει. Το εργατικό δυναμικό των εργοστασίων του Βόλου ισχυροποιείται, καθώς οι βιομηχανικές μονάδες αυξάνουν και εδραιώνουν την οικονομική τους σημασία στη ζωή της πόλης. Η καλπάζουσα αστυφιλία, η πληθυσμιακή αύξηση και η πίεση της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας δημιουργούν το υπόβαθρο για μια νέα αντιμετώπιση των κοινωνικών σχέσεων. Ταυτόχρονα στο Βόλο φτάνουν τα μηνύματα της ρωσικής εξέγερσης, και στους κύκλους των διανοομένων συζητιέται η νέα θεώρηση του ρόλου των τάξεων, όπως διατυπώθηκε στο βιβλίο του Γ. Σκληρού *Τὸ κοινωνικόν μας ζήτημα* (1907). Δεν είναι εξάλλου μικρή η επίδραση των νέων αντιλήψεων, που μεταφέρουν από το εξωτερικό οι μετανάστες εργάτες, που παλλινόστουν, και οι νέοι διανοούμενοι, οι σπουδασμένοι στους τόπους όπου διαμορφώνονται οι νέες ιδέες. Οι διεργασίες των κοινωνικών σχέσεων και αλληλοεξαρτήσεων αποκτούν οντότητα ανάμεσα στις επαγγελματικές ομάδες: ξυπνά και στην πόλη αυτή η ταξική συνείδηση των εργαζομένων. Οι τελευταίοι διαισθάνονται τη δύναμή τους και ετοιμάζονται να διεκδικήσουν τη θέση τους στον κοινωνικό περίγυρο, να απαιτήσουν δηλαδή τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και των αποδοχών τους. Η βολιώτικη εφημερίδα *Θεσσαλία* απηχώντας τη γενικότερη αντίληψη, γράφει: «Νέον δίκαιον προκύπτει, τὸ δίκαιον τῶν ἐργατικῶν τάξεων, τῶν λαϊκῶν ὁμάδων...»¹.

Αποτέλεσμα των ζυμώσεων αυτών είναι η σύμπληξη εργατοϋπαλληλικών σωματείων, που καλούνται ν' αναλάβουν την εκπροσώπηση των δικαιών της τάξης στις οικονομικο-πολιτικές διεκδικήσεις. Η αστική τάξη του Βόλου βλέπει στην αρχή με συμπάθεια την κίνηση αυτή και οι διανοούμενοι αναλαμβάνουν την ηγεσία και την καθοδήγηση των ήδη πολυπληθών εργατικών σωματείων της πόλης. Στα τέλη του 1907 εμφανίζεται η πρώτη δευτεροβάθμια εργατική συνδικαλιστική ένωση, με σαφείς σοσιαλιστικές εμπνεύσεις, ο «Πανεργατικός Σύνδεσμος η Αδελ-

1. Εφημ. *Θεσσαλία*, φ. 10.12.1908.

φότης», που είχε πρόεδρο τον δικηγόρο Κωνσταντίνο Ι. Ζάχο¹ και γενικό γραμματέα το δημοσιογράφο (και την εποχή αυτή υπάλληλο ναυτιλιακού γραφείου) Κώστα Νταϊφά. Η δραστηριότητα του Συνδέσμου δεν υπήρξε μεγάλη και ατόνησε, όταν τα διοικητικά του στελέχη, την επόμενη χρονιά, μαζί με άλλους ίδρυσαν το Εργατικό Κέντρο. Η σπουδαιότερη πάντως συμμετοχή του Συνδέσμου στο εργατικό κίνημα του Βόλου υπήρξε η παροχή στέγης στην εφημερίδα *Εργάτης*².

2. Η ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Βόλου

Το Εργατικό Κέντρο Βόλου, οργανική συνέχεια της δραστηριότητας του Συνδέσμου, αποτελεί την πρώτη, σε πανελλήνια κλίμακα, κίνηση των εργατικών σωματείων του Βόλου να συσπειρώσουν τις δυνάμεις τους και να οργανώσουν την επαγγελματική, οικονομική και μορφωτική πρόοδο της εργατικής τάξης.

Η πρώτη απόπειρα να συσταθεί Εργατικό Κέντρο στο Βόλο έγινε το 1906 με πρωτοβουλία του δικηγόρου Σπ. Μουσούρη, ο οποίος —κατά μαρτυρία του Δ. Κούρτοβικ— «συνομιλών καθ' ἐκάστην μὲ τοὺς ἐργάτες τοὺς ἔπειθε ὅτι πρέπει ν' ἀναπτυχθοῦν πνευματικῶς πρὸς βελτίωσιν τῆς τύχης των»³. Η προσπάθεια

1. Ο Κων. Ι. Ζάχος γεννήθηκε στο Βόλο το 1881. Σπούδασε νομικά και δικηγόρησε στο Βόλο, όπου κυρίως ανέπτυξε πολιτική και συνδικαλιστική δράση· ως νομικός σύμβουλος και ουσιαστικός ηγέτης του Εργατικού Κέντρου αποτέλεσε τον κύριο μοχλό της φιλελεύθερης-σοσιαλίζουσας πτέρυγας των στελεχών του Κέντρου (η άλλη ήταν η αναρχοσυνδικαλιστική με δραστηριότερους από τα στελέχη του Κέντρου τον Γ. Κόσσυβα, Ν. Κατσιρέλο, Γ. Αλεξανδράκη, κ.ά.). Μετά τη Δίκη του Ναυπλίου εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου δικηγόρησε και έζησε ως το θάνατό του, στα 1966. Αποτελεί πεδίο έρευνας η βιογραφία του και η δράση του τόσο στο Βόλο όσο και στη Θεσσαλονίκη (ατεκμηρίωτη πληροφορία αναφέρει ότι συνεργάστηκε με τους επαναστάτες της «Εθνικής Αμύνης»).

2. Πβ. Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 138.

3. Στην κατάθεσή του στο Εφετείο Ναυπλίου. Βλ. *Η Δίκη του Ναυπλίου*, *ό.π.*, σ. 143-144.

όμως εκείνη φαίνεται ότι δεν είχε συνέχεια, ίσως και γιατί οι δραστηριότητες του Πανεργατικού Συνδέσμου, που δημιουργήθηκε λίγο αργότερα, επικάλυπταν τους δικούς της στόχους. Αλλά και οι δραστηριότητες του Συνδέσμου δεν ικανοποίησαν τις ανάγκες των εργατών. Έτσι παρέμενε επιτακτική η ανάγκη δημιουργίας του συνδικαλιστικού εκείνου οργάνου, που θα αποτελούσε τον πραγματικό φορέα των εργατικών διεκδικήσεων στην περιοχή του Βόλου.

Με τις συνθήκες αυτές οι πρωτοβουλίες ανήκαν πλέον στους ίδιους τους εργάτες, και μάλιστα στους πιο δραστήριους απ' αυτούς, τους καπνεργάτες του Βόλου. Το Νοέμβριο του 1908, μια ομάδα από εκπροσώπους καπνεργατικών σωματείων και άλλων (οι Γ. Κόσσυβας, Ν. Κατσιρέλος, Χρ. Παπάς, Σ. Ραφαήλ, Χ. Χαρίτος, Κ. Σούλιος, Κ. Χειρογιώργος κ.ά.) απευθύνθηκαν στον Σπ. Μουσούρη και ζήτησαν τη συνδρομή του στη σύνταξη καταστατικού του νέου Εργατικού Κέντρου. Ταυτόχρονα οι ίδιοι εργάτες ζήτησαν τη βοήθεια προσώπων με κοινωνική ακτινοβολία, όπως του δικηγόρου Κ. Ζάχου και του γιατρού Δ. Σαράτση¹. Η συμβολή των τριών αυτών προσωπικοτήτων (Μουσούρη, Ζάχου, Σαράτση) υπήρξε αποφασιστική. Ο Μουσούρης είχε έτοιμο, με βάση την προηγούμενη δική του προσπάθεια, το σχέδιο καταστατικού. Ο ίδιος μίλησε σε συγκέντρωση των εργατών, στις 30 Νοεμβρίου, ενθαρρύνοντας τις πρωτοβουλίες σύστασης του Εργατικού Κέντρου. Επειδή όμως, την εποχή αυτή, ήταν σοβαρά άρρωστος, παρέδωσε τη σκυτάλη και την πρωτοβουλία στον Κ. Ζάχο. Ο Σαράτσης εξάλλου ήταν εκείνος που έδωσε την ηθική και πνευματική του βοήθεια προς τους εργάτες, υποστηρίζοντας στο δημοτικό συμβούλιο το αίτημα χορήγησης χρηματικού βοηθήματος στο Κέντρο, και αργότερα συμμετέχοντας στις μορφωτικές εκδηλώσεις του Κέντρου. «Ούδεις θά δυναθῆ νά ὀνομα-

1. Οι πληροφορίες για τις πρώτες αυτές ενέργειες των εργατών του Βόλου στο *ίδιο*, σ. 144 (κατάθεση Κούρτοβικ)· σ. 281-283 (απολογία Σαράτση)· σ. 338-339 (απολογία Ζάχου). Πβ. Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 138-139.

σθῆ ἰδρυτῆς τοῦ Ἑργατικοῦ Κέντρου τοῦ Βόλου», υποστηρίζει ο Κ. Ζάχος, «οὔτε οἱ συλλαβόντες τὴν ἰδέαν ἐργάται, οὔτε ὁ Σαράτσης, οὔτε ὁ Μουσοῦρης, οὔτε ἐγώ· τὸ Ἑργατικὸ Κέντρο τοῦ Βόλου, τὸ ἴδρυσεν ἡ κοινωνικὴ ἀνάγκη»¹. Δεν μπορούμε ὁμως να παραγνωρίσουμε το ρόλο που ἐπαίξαν, ως προς τὴ σύσταση του Κέντρου, οἱ πρωτεργάτες αὐτοί, καὶ ἰδιαίτερα ο Ζάχος, που υπῆρξε —μετὰ μάλιστα το θάνατο του Μουσοῦρη— ο κύριος εμπνευστῆς καὶ ο νομικός σύμβουλος του Κέντρου. Τοῦτο θα τονιστεῖ κατ' ἐπανάληψη κατὰ τὴ διάρκεια των ανακρίσεων καὶ στη Δίκη.

Οἱ προκαταρκτικὲς συγκεντρώσεις τῆς επιτροπῆς των εργατῶν στεγάστηκαν στην αἴθουσα του συλλόγου «Τρεῖς Ἱεράρχαι», ὅπου ἐκφώνησε προτρεπτικὸ λόγο ο Σ. Μουσοῦρης. Λίγο ἀργότερα, τὴν Κυριακὴ 14 Δεκεμβρίου 1908, ἐγίναν τὰ ἐγκαίνια λειτουργίας του Ἑργατικοῦ Κέντρου στο νοικιασμένο κατάλληλο οἶκημα στην οδὸ Ἐρμού αρ. 63, πίσω ἀπὸ τὴ διεύθυνση τῆς αστυνομίας Βόλου, «ἀπέναντι τοῦ βιβλιοπωλείου Ζυγαλάκη στὸ στενόν»². Ἡ ἐφημερίδα *Θεσσαλία* περιγράφει ὡς ἐξῆς τὴν τελετὴ των ἐγκαινίων: «Παρισταμένου τοῦ Δημάρχου καὶ ἄλλων ἐγκρίτων συμπολιτῶν μας ἐγένετο χθὲς ἡ τελετὴ τῶν ἐγκαινίων τοῦ Ἑργατικοῦ Κέντρου, ἔνθα εἶχε συγκεντρωθεῖ ἐν ἀδελφικῇ ἀγάπῃ πλῆθος ἐργατῶν. Ἡ Φιλαρμονικὴ καὶ ἡ Μανδολινάτα Βόλου ἀνέκρουον διάφορα τεμάχια. Μετὰ τὸν ἀγιασμόν ὠμίλησεν ἐκ μέρους τῶν ἐργατικῶν τάξεων ὁ ἐργάτης Ν. Μαρδέλης, ἀπηγγέλθησαν δὲ ἀκολούθως ὑπὸ τοῦ Γ. Κόσσυβα δύο ποιήματα...»³. Ἀκολούθησε λόγος εκπροσώπου των βιομηχάνων του Βόλου καὶ ἐγίναν προσφορὲς οικονομικῆς ἐνίσχυσης των σκοπῶν του νεο-

1. Στην ἀπολογία του στο Ναύπλιο· στο ἴδιο, σ. 338.

2. Ἡ λεπτομέρεια ἀπὸ ἐπιστολὴ του Τ. Οικονομάκη στον Π. Μάγνη (12.12.1908). Βλ. Γ. Πατελοδήμος, *Ἡ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ Βόλου*, ὅ.π., σ. 7. Σημερινὴ οδὸς Σποράδων του Βόλου, που ἐντελῶς πρόσφατα μετονομάστηκε με ἀπόφαση του Δ.Σ. Βόλου σε Ἑργατικὸ Κέντρο Βόλου.

3. Εφημ. *Θεσσαλία*, 15.12.1908.

σύστατου Κέντρου. Δεν έλειψαν πάντως κάποιες αντεγκλήσεις μεταξύ των εργοδοτών και των εργατών.

Έτσι η εργατική τάξη του Βόλου απέκτησε το συνδικαλιστικό της όργανο. Το Εργατικό Κέντρο ήταν η δευτεροβάθμια ένωση των εργατοϋπαλληλικών σωματείων του Βόλου· το διοικούσε η Διοικητική Επιτροπή. Το Εργατικό Κέντρο ανέπτυξε αξιοσημείωτη δραστηριότητα από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής του, δραστηριότητα όμως που διακόπηκε απότομα, όταν το 1911 τα στελέχη του κατηγορήθηκαν για αθεϊσμό και αναρχική δράση. Εκείνο που πρέπει να υπογραμμιστεί από την αρχή είναι ότι ο ιδεολογικός προσανατολισμός των στελεχών του και η γραμμή που ακολούθησαν τα μέλη του υπήρξαν σαφώς επηρεασμένα από τη σοσιαλιστική ιδεολογία.

3. Η εφημερίδα «Εργάτης» του Βόλου

Πριν όμως παρακολουθήσουμε τη συνυφασμένη με τα «Αθεϊκά» δραστηριότητα του Εργατικού Κέντρου, ας εξετάσουμε το δημοσιογραφικό όργανο του Πανεργατικού Συνδέσμου στην αρχή και κατόπιν του Εργατικού Κέντρου, που από το τέλος του 1907 ως τα μέσα του 1911 εξέφραζε τα αιτήματα της εργατικής τάξης, την εφημερίδα *Εργάτης*¹. Η εφημερίδα αυτή απέκτησε ιστορική σημασία για την εξέλιξη του εργατικού κινήματος στην πόλη και δεν ήταν καθόλου τυχαία η κυκλοφορία της στο Βόλο. Πολύ νωρίς είχαν μεταφερθεί στο Βόλο τα μηνύματα των «κοινωνιστικών» ιδεών της Δύσης. Σε μια εποχή που οι νεοέλληνες μόλις υποπτεύονταν την παρουσία των σοσιαλιστικών ιδεών, την εποχή που ενέργειες και εκδόσεις με τέτοιο περιεχόμενο αποτελούσαν κάτι το καινοφανές και αντιμετωπιζόνταν με καχυποψία από τον περίγυρο, στο Βόλο κυκλοφορούσαν ήδη έντυπα που περιείχαν τα απεικασματα τέτοιων ιδεών. Ήδη στα 1883 η βρα-

1. Πβ. Γ. Παναγιώτου, *Ο τύπος του Βόλου*, 6.π., σ. 173-177, και Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού...*, 6.π., σ. 135.

χύβια εφημερίδα *Ίσότης* απηχούσε το νέο πνεύμα. Ο *Ρήγας του Λαοῦ* εξάλλου, το 1885, μετέφερε στο κοινό τις εντυπώσεις από τη γαλλική Κομμούνα. Στα 1889 η *Γεωργική πρόοδος* αποτελεί την πρώτη ένδειξη αναφοράς στο αγροτικό πρόβλημα, ενώ οι ανησυχίες που διακατέχουν την εμφανιζόμενη εργατική τάξη θα πρωτοφανερωθούν στα τέσσερα μόλις φύλλα του *Εργάτη*, της εφημερίδας που έβγαλε η αναρχοσοσιαλιστική ομάδα του Δ. Καλαντζόπουλου. Και στο φύλλο της της 20.12.1889 η εφημερίδα *Παρασαι* θα τολμήσει ανοιχτά να ζητήσει τη χορήγηση χάρης στον φυλακισμένο ήδη Ρόκο Χοϊδά¹. Οι προδρομικές αυτές (έντυπες) φωνές θα αποκτήσουν συνέχεια προς το τέλος της πρώτης δεκαετίας του αιώνα μας στο Βόλο, όταν θα κυκλοφορήσει ο *Εργάτης*. Η εφημερίδα αυτή έβγαине κάθε Σάββατο και το πρώτο της φύλλο κυκλοφόρησε στα τέλη Δεκεμβρίου 1907², και φέρεται ως δημοσιογραφικό όργανο του Πανεργατικού Συνδέσμου «Η Αδελφότης», με έδρα το Βόλο. Στην προμετωπίδα της εφημερίδας και δίπλα στον τίτλο της αναγράφονται τα εμβλήματα: «Έλευθερία - Ίσότης - Αδελφότης», «ὁ Θεὸς καὶ τὸ δίκαιό μας» και «Μὲ τὴν ἀλήθεια - γιὰ τὴν Ἀλήθεια». Διευθυντὴς της εφημερίδας κατονομάζεται ο δικηγόρος Κ. Ζάχος, ως πρόεδρος του Πανεργατικού Συνδέσμου, ενώ σε φύλλα του 1908 ως τακτικός συνεργάτης φέρεται ο Τ. Οικονομάκης³, που την ίδια εποχή είναι

1. Στο κύριο άρθρο της με τίτλο «Ὁ Ρόκος Χοϊδάς».

2. Συγκεκριμένα στις 23.12.1907, παρά τη βεβαίωση του Κορδάτου ότι πρωτοκυκλοφόρησε το 1908 (Γ. Κορδάτος, ὅ.π., σ. 136, και του ίδιου, *Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Βόλου καὶ Ἀγιάς*, ὅ.π., σ. 996). Τα γραφεῖα της εφημερίδας βρισκόνταν στην οδὸ Αγ. Νικολάου, αρ. 13.

3. Ο Δημήτριος (Τάκης) Οικονομάκης (Βόλος 1886-1944) υπήρξε νομικός, δημοσιογράφος και ποιητής. Πρωτοστάτησε στην ίδρυση του Εργατικού Κέντρου και περιλήφτηκε στους κατηγορούμενους της υπόθεσης των «Αθεϊκῶν». Την ίδια εποχή στη Θεσσαλία υπογράφει με το ψευδώνυμο «Μαλεστός». Αργότερα (1914) έγινε ο διευθυντὴς της εφημερίδας, θέση που κατείχε ως το θάνατό του. (Πβ. Γ. Σιαφλέκη, *Τάκης Οικονομάκης*, Βόλος 1951). Υπήρξε επίσης ο Οικονομάκης ένας από τους δραστήριους νεαρούς διανοούμενους του Βόλου (βλ. ἐδῶ, σ. 46). Ποιήματα του Οικονομάκη —που

συντάκτης και «ελεύθερος ρεπόρτερ» της Θεσσαλίας. Μετά την ίδρυση του Εργατικού Κέντρου (Δεκέμβριος 1908) ο *Εργάτης* εξακολουθεί να φέρεται ως όργανο του Πανεργατικού Συνδέσμου και αποκτά υπότιτλο: «έβδομαδιαία σοσιαλιστική εφημερίς»¹, είναι όμως στην ουσία δημοσιογραφικό όργανο του Εργατικού Κέντρου Βόλου. Στις αρχές του 1910 η εφημερίδα βγήκε με τον τίτλο: *Εργάτης - Γεωργός*² για να καταδείξει την αλληλουχία των στόχων, που διεκδικούσαν οι καταπιεσμένες τάξεις της θεσσαλικής γης. Η κυκλοφορία της εφημερίδας συνεχίστηκε ως τον Απρίλιο ή Μάιο του 1911, οπότε οι ανακρίσεις εναντίον του Εργατικού Κέντρου, τα στελέχη του οποίου έγραφαν την εφημερίδα, ανάγκασαν τους υπευθύνους να διακόψουν την κυκλοφορία της. Φαίνεται ότι έγινε κάποια προσπάθεια επανακυκλοφορίας της εφημερίδας τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου, χωρίς να δοθεί συνέχεια³. Από το σημείο αυτό διακόπτεται οριστικά η έκδοση του *Εργάτη*, που τόση σημαντική παρουσία είχε στο χώρο του εργατικού κινήματος, της διάδοσης των σοσιαλιστικών ιδεών, αλλά και ταυτόχρονα του γλωσσικού ζητήματος. Είναι βεβαιωμένη η απουσία πλήρους σειράς φύλλων του *Εργάτη* στις ελληνικές τουλάχιστο βιβλιοθήκες, κι έτσι αναγκαστικά οι πληροφορίες για τα περιεχόμενα της εφημερίδας περιορίζονται σ' αυτές που παρέχουν έμμεσες πηγές⁴.

υπέγραφε σχεδόν πάντα με το ψευδώνυμο «Γάκης Σαρακηνός»— δημοσιεύτηκαν σ' εφημερίδες και περιοδικά. Το σύνολο πάντως του λογοτεχνικού του έργου (και πολλά από τα δημοσιογραφικά του δοκίμια) παραμένει ανέκδοτο και φυλάσσεται στο αρχείο του ανεψιού του βολιώτη δικηγόρου, κ. Ίωνα Παπαδόπουλου.

1. Εκδίδεται τώρα κάθε Κυριακή, και τα γραφεία της μεταφέρονται στην οδό Ερμού, αρ. 63, όπου η έδρα του Εργατικού Κέντρου Βόλου. [Οι πληροφορίες από το εσώφυλλο του περιοδικού *Σεράπιον* (Αλεξάνδρεια), τεύχ. 1 (Ιαν. 1909)].

2. Κυκλοφορεί δύο φορές τη βδομάδα και φέρεται ως όργανο των Εργατικών Κέντρων Βόλου και Λάρισας (πβ. *Η Δίκη του Ναυπλίου*, ό.π., σ. 110).

3. Η πληροφορία από επιστολή του Σαράτση στο Δελμούζο. Βλ. *εδώ*, τ. Β', σ. 256.

4. Ήταν γνωστά μόνο ελάχιστα φύλλα της εφημερίδας. Εντελώς πρό-

Η απήχηση της κυκλοφορίας του *Έργατη* ήταν μεγάλη ανάμεσα στους εργαζόμενους του Βόλου και της περιοχής του, απήχηση που κάποτε έφτανε ως την Αθήνα και τις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού. Έτσι συνέβαλλε στον προπαγανδισμό των διεκδικήσεων των εργατικών και αγροτικών δικαίων, πράγμα που προκαλούσε την καχυποψία και κάποτε την εχθρότητα των άλλων κοινωνικών στρωμάτων. Ο προσανατολισμός του *Έργατη* ήταν σαφέστατα σοσιαλιστικός. Προπαγάνδιζε άμεσα ή έμμεσα τις σοσιαλιστικές ιδέες, χωρίς ωστόσο να προβάλλει ακραίες θέσεις. Στις σελίδες του έβρισκαν θέση τόσο οι «ουτοπιστικές» προτάσεις του Πλ. Δρακούλη και ο «χριστιανοσοσιαλισμός» των Σαράτση - Οικονομάκη, όσο και τα άρθρα του μαχητικού αυτή την εποχή Κ. Χατζόπουλου, όπως εξάλλου και τα συνθήματα της κίνησης των «Κοινωνιολόγων»¹. Πολύ λίγο γνωστή στην ελληνική βιβλιογραφία, αλλά αποκαλυπτική των διαθέσεων των εκδοτών του *Έργατη*, είναι η για πρώτη φορά στην ελληνική γλώσσα δημοσίευση του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* των Μαρξ και Ένγκελς σε μετάφραση του Κ. Χατζόπουλου, σε φύλλα του 1908. Φαίνεται όμως ότι η πρώτη αυτή δημοσίευση του *Μανιφέστου* δεν ήταν πετυχημένη· έγιναν πολλές παραποιήσεις του κειμένου και περικοπές του· πρόσθεσαν μάλιστα (οι τυπογράφοι του *Έργατη*) ανάμεσα στη μετάφραση και άποσπάσματα από το

σφατα, κι ενώ η παρούσα μελέτη βρισκόταν στο τυπογραφείο, κυκλοφόρησε το βιβλίο της δημοσιογράφου Ν. Κολιού, *Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο «Έργατης» του Βόλου*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1988. Το βιβλίο στηρίζεται στο πλήρες σώμα του *Έργατη*, που ανακάλυψε η συγγραφέας στο αρχείο Γ. Ζιούτου, και φωτίζει πράγματι τα πρώτα βήματα του εργατικού κινήματος στο Βόλο και την εξέλιξη της εφημερίδας *Έργατης*.

1. Συνεργάτες (αρθρογράφοι - επιστολογράφοι) του *Έργατη* υπήρξαν ανάμεσα σε άλλους οι: Α. Παπαναστασίου, Θ. Πετιμεζάς, Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Π. Δρακούλης, Κ. Χατζόπουλος. Κατά τη διάρκεια της Δίκης αναφέρθηκε πως και ο καθηγητής Ν. Χατζιδάκης συνεργάστηκε με σειρά άρθρων του (βλ. *Η Δίκη του Ναυπλίου*, ό.π., σ. 337). Ο Σαράτσης υπήρξε τακτικός συνεργάτης της εφημερίδας· αντίθετα ο Δελμούζος —εκτός από τη γνωστή επιστολή του— δε φαίνεται πως ξανάγραψε κάτι στον *Έργατη*.

βιβλίο του Δρακούλη *Ἐγχειρίδιον τοῦ ἐργάτου*. Ὅλα αὐτά προκάλεσαν τις διαμαρτυρίες του Χατζόπουλου, που ωστόσο ἐπέλεξε τακτικά συνεργασίες του για νὰ τις δημοσιεύσει ὁ *Ἐργάτης*¹.

Σημαντικό γιὰ τὴν τόλμη καὶ τὴ ριζοσπαστικότητα τῆς εφημερίδας ἦταν ὅτι ὅλη ἡ εφημερίδα γραφόταν στὴ δημοτικὴ γλῶσσα. «Τὸ πρῶτο ρωμέϊκο φύλλο, πού βγῆκε νὰ ὑπερασπιστεῖ τὰ ἐργατικά δικαιώματα στὸν τόπο μας, ὁ *Ἐργάτης* τοῦ Βόλου, παρουσιάστηκε γραμμένο στὴ δημοτικὴ», διαπιστώνει ὁ Πέτρος Βασιλικός (= Κ. Χατζόπουλος)². Ὁ ἴδιος σημειώνει, «...εἶναι δυνατὴ ἡ σοσιαλιστικὴ προπαγάνδα μὲ ἄλλη γλῶσσα ἔξω ἀπὸ τὴ ζωντανή, τὴ μόνη πού μπορεῖ νὰ νιώσῃ ὁ ἐργάτης; Τὸ ἀπέδειξε ἡ ἀργατιά τοῦ Βόλου, μὲ τὴν εὐνοϊκὴ ὑποδοχὴ πού ἔκαμε τῆς μητρικῆς γλῶσσας πού υἰοθέτησε ὁ *Ἐργάτης* καὶ μὲ τὸ φυσικὸ μεταχείρισμα τῆς γλῶσσας αὐτῆς ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἐργάτες, ὅπου κι ἂν ἀκούστηκε ἡ φωνὴ τους»³.

Ὡστόσο τὰ σοσιαλιστικὰ κηρύγματα ἀπὸ τὴ μια καὶ ἡ δημοτικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὴν ἄλλη αποτέλεσαν ἐξαιρετικὴ πρόκληση γιὰ τοὺς συντηρητικοὺς τῆς γλῶσσας καὶ τῆς ἀρχουσας τάξης στὸ Βόλο. Γι' αὐτὸ ὁ υπεύθυνος τῆς εφημερίδας, ὁ Κ. Ζάχος, ἀναγκάστηκε νὰ κάνει κάποιες υποχωρήσεις. Σημειώνει γι' αὐτὸ τὸ θέμα ὁ Χατζόπουλος: «...Ὁ Ζάχος τοῦ *Ἐργάτη* μου ζητᾷ νὰ γράφω ἀπλὴ γλῶσσα κι ὄχι μαλλιάρη, γιατί τοὺς ρίχτηκαν οἱ ἀντίπαλοι, πὼς τάχα τοὺς πληρώνει ὁ Πάλλης. Στὸ πρῶτο ἔμπόδιο ὑποχώρησε κι αὐτός. Αὐτὸς εἶναι ὁ γνωστός ρωμέϊκος σοσιαλισμὸς[...] Δὲν ξέρω ἂν τὸν βλέπῃς [γράφει στὸ Ν. Γιαννιό] τὸν *Ἐργάτη*· τὸ χαρακτηριστικὸ του χάος, φόβος κι ἀερολογία...».

1. «Πενήντα ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Κ. Χατζόπουλου πρὸς τὸν σοσιαλιστὴ Ν. Γιαννιὸ καὶ τὴ γυναίκα του Ἀθηνᾶ Γαϊτάνου-Γιαννιοῦ», *Νέα Ἐστία*, τεύχ. 724 (1.9.1957), σ. 1270-1271· τεύχ. 752 (15.9.1957), σ. 1336· τεύχ. 728 (1.11.1957), σ. 1616, κ.ά. [πβ. στὸ ἴδιο, τεύχ. 737 (15.3.1958), σ. 402-403].

2. Π. Βασιλικός, «Σοσιαλισμὸς καὶ γλῶσσα», περιοδ. *Ὁ Νουμᾶς*, αρ. 339 (12 τοῦ Ἀπρίλη 1909), σ. 1-3.

3. Στὸ ἴδιο.

Αμέσως όμως συγκατανεύει και λέει: «...ὅ,τι καὶ νᾶναι εἶναι τὸ μόνο ὄργανο ποῦ μᾶς μένει κι ἄς πασχίσουμε νὰ τὸ βάλουμε σὲ δρόμο...»¹. Παρὰ τις ἀτέλειές του και τις μεμψιμοιρίες εχθρῶν και φίλων, ο Ἐργάτης του Βόλου παρέμεινε, σε μια ἐπιδιχη φάση του σοσιαλιστικοῦ και του γλωσσικοῦ ζητήματος στην Ελλάδα, ἡ μόνη φωνή διαμαρτυρίας στον ἐπαρχιακό, τουλάχιστο, τύπο. Κι ἀπ' αὐτὴ την ἀποψη ἡ κυκλοφόρηση του Ἐργάτη ἀποτέλεσε ἓνα μοναδικό και σημαντικό σταθμό της πολιτισμικῆς μας ιστορίας.

4. Οἱ δραστηριότητες του Εργατικοῦ Κέντρου

Οἱ λιγοστές και διάσπαρτες πληροφορίες, που ἔχουμε για τη δράση του Εργατικοῦ Κέντρου του Βόλου, δεν ἐπιτρέπουν την ολική ἀνασύνθεση της δραστηριότητος των μελῶν του στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του. Οἱ ἐνδείξεις που διαθέτουμε ἐπιτρέπουν μόνο την ἐπισήμανση ορισμένων ἀπὸ τις ἐνέργειες που ἔκαναν τα στελέχη του, και μάλιστα αὐτές που ἦρθαν στην ἐπικαιρότητα σε συσχετισμό ἢ με ἀφορμὴ τη δικαστικὴ δίωξη για την ὑπόθεση των «Αθεϊκῶν»².

1. Ἀπὸ ἐπιστολή του στο Ν. Γιαννιό της 24.5.1908 [βλ. «Πενήντα ἀνέκδοτα γράμματα...», περιοδ. *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 724 (1.9.1957), σ. 1270].

2. Για την ιστορία του Εργατικοῦ Κέντρου Βόλου (της πρώτης περιόδου: 1908-1914) και γενικότερα του εργατικοῦ κινήματος στην πόλη ἰσχύουν οἱ τίτλοι της σημ. 2, σ. 52. Πρόσφατα ἐξᾴλλου ο λογοτέχνης Ηλ. Λεφούσης ἐπιχείρησε να συγγράψει την ιστορία του εργατικοῦ κινήματος στο Βόλο [βλ. «Ἐργατικὲς μέρες στὸν παλιὸ Βόλο», περιοδ. *Κείμενα τοῦ Βόλου*, τεύχ. 9, 1981, σ. 40-68 και τεύχ. 10, 1983, σ. 27-40, και *Το εργατικὸ κίνημα του Βόλου (1881-1936)*, Βόλος 1985]. Πρόσφατη ἐπίσης ὑπῆρξε ἡ θεατρικὴ παράσταση του ἔργου «Παρθεναγωγεῖο Βόλου - Ἀλέξανδρος Δελμούζος» του Βασ. Μητσάκη στο θέατρο της οδοῦ Κεφαλληνίας (Ἀθήνα) το χειμῶνα 1986-87, με πυκνές ἀναφορές στην ἰδρυση και τη δράση του Εργατικοῦ Κέντρου.

Ἡ πλήρης ιστορία του Εργατικοῦ Κέντρου του Βόλου πρέπει να γραφεί, ἀφοῦ αξιοποιηθοῦν ἐξαντλητικὰ οἱ πληροφορίες, που ὑπάρχουν διάσπαρτες στον τύπο της εποχῆς και σε λανθάνοντα ἀρχεῖα.

Η εργατική τάξη του Βόλου, όπως και των άλλων ελληνικών βιομηχανικών κέντρων, χωρίς να διακρίνεται για την ομοιογένεια και την αλληλεγγύη των μελών της, αντιμετώπιζε μια σειρά από προβλήματα: έλλειψη νομοθετικών μέτρων για την προστασία της, ανυπαρξία κρατικού ενδιαφέροντος, εκμετάλλευση από την εργοδοσία, εξαντλητικές, ανθυγιεινές και ελάχιστα αμειβόμενες συνθήκες δουλειάς, και βέβαια έλλειψη ιδεολογικού και πολιτικού προσανατολισμού¹. Τη λύση στα προβλήματα αυτά θέλησε να δώσει —και επομένως να καλυτερεύσει τη θέση των εργατών στην κοινωνική ζωή— η ένωση των εργατοϋπαλληλικών σωματείων του Βόλου, κάτω από κοινή στέγη, το Εργατικό Κέντρο. Οι λόγοι που υποκίνησαν τη σύμπληξη των εργατών υπήρξαν —κατά ρητή βεβαίωση του πρωταγωνιστή της συνένωσης, Κ. Ζάχου— η «κοινωνική ανάγκη» και η «ανάγκη ή οικονομική». Τούτο έγινε πραγματικότητα μέσα σ' ένα κλίμα, όπου υπήρχε «διαδεδομένη δυσaréσκεια και κοινωνική ένταση έξ αιτίας των θλιβερών συνθηκών ζωής και εργασίας»². Η χρονικά πρώτη αυτή ίδρυση Εργατικού Κέντρου στην Ελλάδα τοποθετεί τους εργάτες του Βόλου στην πρωτοπορία του εργατικού κινήματος και καθιστά τη δράση τους αξιομνημόνευτη.

Όπως και παραπάνω σημείωσα, την πρωτοβουλία σύστασης Εργατικού Κέντρου στο Βόλο είχε μια ομάδα καπνεργατών, που εξέφραζαν την ιδιαίτερα αδικημένη τάξη εργαζομένων στις καπναποθήκες και το καπνοκοπήριο της πόλης. Το ότι απευθύνθηκαν για βοήθεια σε καταξιωμένες για τη φιλεργατική τους δράση προσωπικότητες του Βόλου (Μουσουρή, Ζάχο, Σαράτση), αποδεικνύει τόσο την αδυναμία τους ν' αναλάβουν τέτοιο έργο χωρίς

Ας σημειωθεί ότι στο σημερινό Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο του Βόλου δεν υφίσταται αρχείο. Πάντως για την τύχη του αρχείου, της αλληλογραφίας κλπ. του Εργατικού Κέντρου, που κατασχέθηκε το 1911, βλ. *εδώ*, τ. Α', σ. 328-30.

1. Πβ. Γ. Λεονταρίτη, «Τὸ ἑλληνικὸ ἐργατικὸ κίνημα καὶ τὸ ἀστικὸ κράτος (1910-1920)», στο: *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ του*, Φιλιππότης, Αθήνα 1979, σ. 49-55.

2. Στο *ίδιο*, σ. 54.

τη θεωρητική κάλυψη των διανοουμένων, όσο και την προεργασία που είχε ήδη επιτύχει στην κοινή γνώμη η δράση των τριών ανδρών και τα δημοσιεύματα του *Ἐργάτη*. Είναι αξιοσημείωτο ότι και οι τρεις υποστηρικτές της πρωτοβουλίας των εργατών διαπνέονταν και διακήρυσσαν τις σοσιαλιστικές πεποιθήσεις τους, κάτι που θα δώσει αργότερα το στίγμα του ανατροπέα της κοινωνικής τάξης σ' όλη την κίνηση.

Με την ηθική συμπαράσταση των παραπάνω και την οικονομική επιχορήγηση του δημοτικού συμβουλίου Παγασών, καθώς και τη συμπάθεια των εργαζομένων τάξεων του Βόλου, το Εργατικό Κέντρο ξεκίνησε το έργο του. Η αριθμητική δύναμη των μελών του δεν είναι δυνατό να υπολογιστεί, ούτε να καθοριστεί ο αριθμός των σωματείων, που μετείχαν σ' αυτό· πάντως είναι βέβαιο ότι η δραστηριοποίηση των μελών του υπήρξε έντονη και με τη μεγαλύτερη απήχηση από τα άλλα εργατικά σωματεία της πόλης. Το Εργατικό Κέντρο διηύθυνε Διοικητική Επιτροπή από εργάτες. Γι' αυτούς βεβαιώνει ο Ζάχος: «Οἱ ἐργάται τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου, ἦταν τρόπον τινά ὁ αἰθέρας τῶν ἐργατῶν, εἶχον κάποια μὀρφωσιν καὶ ἀρκετὴν συνείδησιν [...] ἦσαν ἄνθρωποι μὲ αὐτενέργειαν καὶ πεποιθήσιν [...] ἦσαν αὐτοδιοικητοί[...] τὰ πρακτικὰ των εἶνε συντεταγμένα ἀπὸ ἐργάτην ἄριστα»¹. Τα επιμέρους ενδιαφέροντα των εργατών κάλυπτε η δραστηριότητα επιτροπών από μέλη του Εργατικού Κέντρου, όπως λ.χ. το Ταμείο Αλληλοβοηθείας των Εργατών. Νομικός σύμβουλος ορίστηκε ο δικηγόρος Κ. Ζάχος, που υπήρξε πάντως ο εμπνευστής των περισσοτέρων και ίσως των πιο σημαντικών από τις ενέργειες του Εργατικού Κέντρου, και εξακολουθούσε να διευθύνει τον *Ἐργάτη*, το δημοσιογραφικό όργανο, όπως έχει αναφερθεί.

Τη δράση του Εργατικού Κέντρου Βόλου, κατά την πρώτη περίοδο της λειτουργίας του (1908-1911), μπορούμε να διακρίνουμε σε δύο τομείς: τον πολιτικο-συνδικαλιστικό και τον επιμορ-

1. *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*, 6.π., σ. 340-341.

φωτικό. Βασική επιδίωξη των εργατών ήταν η βελτίωση των συνθηκών εργασίας, καθώς και η άνοδος του πνευματικού τους επιπέδου. Και τους δύο αυτούς στόχους επιδίωξε να πετύχει η εκπορευόμενη από το Κέντρο δραστηριότητα.

Ένα πρώτο σκέλος των ενεργειών του Εργατικού Κέντρου ήταν η υποστήριξη ή η διεκδίκηση εφαρμογής νόμων, που θεσπίστηκαν για τη βελτίωση της θέσης των εργατών. Π.χ. το 1908, αντιπρόσωπος του Κέντρου αντέδρασε στη διαμαρτυρία των συντεχνιών εναντίον των φόρων, που επέβαλε ο υπουργός των Οικονομικών Δ. Γούναρης, «ἐπὶ τῶν οἰνοπνευμάτων καὶ τοκομεριδίων» προκειμένου να ελαττωθούν οι έμμεσοι φόροι που έπλητταν τους εργαζόμενους¹. Αργότερα, αμέσως μετά την επανάσταση στο Γουδί, το Εργατικό Κέντρο —βεβαιώνει ο Κ. Ζάχος— με πιέσεις προς την Κυβέρνηση κατόρθωσε να περιληφθεί ο Βόλος στις πόλεις όπου, σύμφωνα με πρόταση του Θ. Πετμεζά, θα εφαρμοζόταν η Κυριακή αργία (3.12.1909)². Στις πιέσεις του Εργατικού Κέντρου οφείλεται, σύμφωνα πάντα με τις βεβαιώσεις του Ζάχου, επίσης μια σειρά μεταγενέστερων μέτρων-νόμων για την προστασία των εργατών, όπως οι νόμοι «περὶ ἐργασίας γυναικῶν καὶ ἀνηλίκων», «περὶ ἐκδικάσεως τῶν μεταξὺ ἐργατῶν καὶ ἐργοδοτῶν διαφορῶν περὶ πληρωμῆς ἐργατικῶν μισθῶν καὶ ἡμερομισθίων», «περὶ ὑγιεινῆς καὶ ἀσφαλείας τῶν ἐργοστασίων», κ.ά. Ας σημειωθεί ότι τα παραπάνω νομοσχέδια ήταν από τα πρώτα που θέσπισε το ελληνικό κράτος και που αφορούσαν την εργατική τάξη³.

1. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε την πρώτη σύγκρουση των μελών του Εργατικού Κέντρου με την «άρχουσα» τάξη στο Βόλο, όπου ο πρόεδρος των συντεχνιών της πόλης, ποτοποιός Γ. Κούτσικος, οργάνωσε τη συνέλευση-διαμαρτυρία κατά των νομοσχεδίων Γούναρη. Τα θιγέντα συμφέροντα του Κούτσικου και η εναντίωση του Εργατικού Κέντρου τον κατέστησαν —κατά τον Κ. Ζάχο— έναν από τους κύριους διώκτες του Εργατικού Κέντρου (βλ. στο ίδιο, σ. 339-340).

2. Στο ίδιο, σ. 344.

3. Πβ. Γ. Λεονταρίτη, «Τὸ ἐλληνικὸ ἐργατικὸ κίνημα...», ό.π., σ. 55.

Η επίλυση των διαφορών μεταξύ των εργατών και των εργοδοτών τους συχνά υπήρξε αντικείμενο δυναμικής αναμέτρησης, όταν οι εργατικές ομάδες κατέβαιναν σε απεργία. Η ανάμιξη του Εργατικού Κέντρου στις απεργίες της εποχής έδωσε ειδικό βάρος στα γεγονότα. Το Μάρτιο του 1909 έγινε η πρώτη μεγάλη απεργία στο Βόλο των καπνεργατών, με αιτήματα τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και την αύξηση των ημερομισθίων¹, καθώς οι καπνέμποροι αρνήθηκαν την ικανοποίηση των αιτημάτων στις καπναποθήκες και τα καπνεργοστάσια της πόλης. Η απεργία άρχισε με ειρηνικό χαρακτήρα από τις 23 Φεβρουαρίου, αλλά τα πράγματα εκτραχύνθηκαν στις 2-3 Μαρτίου, όταν οι απεργοί προκάλεσαν καταστροφές στις καπναποθήκες. Τούτο προκάλεσε την επέμβαση αστυνομικών και στρατιωτικών δυνάμεων, με αποτέλεσμα τον τραυματισμό αρκετών από τους απεργούς. Οι συγκεντρώσεις, οι πορείες και οι βίαιες διαμαρτυρίες των εργατών είχαν επίκεντρο την πλατεία Ελευθερίας και την εκκλησία της Αναλήψεως του Βόλου. Οι ενέργειες των απεργών κατευθύνονταν από επιτροπή, με τόπο συσκέψεων και ορμητήριο το Εργατικό Κέντρο, στελέχη του οποίου συμμετείχαν στις επιτροπές διεξαγωγής της απεργίας και συνδιαλλαγής με τους εκπροσώπους των εργοδοτών και των αρχών της πόλης. Αποτέλεσμα της αναταραχής ήταν να γίνουν δεκτά τα περισσότερα αιτήματα των απεργών και να λήξει η απεργία. Τα γεγονότα αυτά είχαν τεράστια απήχηση στο πανελλήνιο και οι εφημερίδες της εποχής ήταν γεμάτες από ολοσέλιδα ρεπορτάζ. Σ' ένα χρόνο σχεδόν, στις 10 Φεβρουαρίου 1910, με τα ίδια αιτήματα, ξέσπασε καινούρια απεργία πάλι των καπνεργατών, που κράτησε τρεις εβδομάδες. Οι απεργοί πέτυχαν να ανανεώσουν τα δικαιώματα, που είχαν κερδίσει με την απεργία του 1909. Τρίτη απεργία των

1. Περιγραφή των γεγονότων της απεργίας στην εφημ. *Κήρυξ* (3.3. 1909). Πβ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού...*, ό.π., σ. 185 κ.π. Δραματουργική απόδοση των γεγονότων της απεργίας στο διήγημα του Η. Λεφούση, *Τύμπανα του 1909, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1985.

καπνεργατών του Βόλου ξέσπασε το Φεβρουάριο του 1911 και κράτησε ως το Μάρτιο με κινητοποιήσεις των εργατών και παρελάσεις. Τα αποτελέσματα αυτής της απεργίας δεν ήταν ευνοϊκά για τους εργάτες¹.

Το Εργατικό Κέντρο ήταν ο οργανωτής των εργατικών εορτασμών της Πρωτομαγιάς και των εθνικών επετείων, με δημόσιες συγκεντρώσεις, ομιλίες και παρελάσεις στους δρόμους της πόλης. Πολύς λόγος έγινε κατά τη διάρκεια των ανακρίσεων και της Δίκης των «Αθεϊκών» για τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου του 1909. Το πρωί της γιορτής τα μέλη του Εργατικού Κέντρου έκαναν παρέλαση στους κεντρικούς δρόμους της πόλης, κατόπιν παρακολούθησαν τη δοξολογία στη Μητρόπολη και στη συνέχεια υπέβαλαν τα (καθιερωμένα) συγχαρητήρια της εργατικής τάξης στο Δήμαρχο. Ως εδώ τίποτα το παράδοξο· το απόγευμα όμως της ίδιας μέρας οργάνωσαν συγκέντρωση των εργατών στην πλατεία Ελευθερίας (την κεντρική του Βόλου), όπου έγινε αποκάλυψη ερυθρόχρωμων λαβάρων και μίλησαν στους συγκεντρωμένους ο δημοσιογράφος Σ. Τριανταφυλλίδης και ο δικηγόρος Κ. Ζάχος. Το περιεχόμενο των ομιλιών αυτών αναφερόταν στη σοσιαλιστική ιδέα και τις εργατικές επιδιώξεις. Οι ομιλίες, οι κόκκινες σημαίες και οι επίσης κόκκινες κονκάρδες, που φορούσαν οι εργάτες κατά τις εκδηλώσεις, αποτέλεσαν πρόκληση για τις αρχές και τους συντηρητικούς πολίτες. Τα γεγονότα αυτά θεωρήθηκαν ως αναρχικές ενέργειες των μελών του Εργατικού Κέντρου, και γι' αυτό θα κατηγορηθούν².

Άλλες δύο πρωτοβουλίες του Εργατικού Κέντρου δίνουν το φάσμα της πολιτικής τοποθέτησης των μελών του απέναντι στα κρίσιμα πολιτικά γεγονότα της ίδιας εποχής. Το πρώτο ήταν η

1. Και για τις άλλες απεργίες στο: Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 189-190.

2. Κατά τη διάρκεια αυτού του εορτασμού —σύμφωνα με καταθέσεις μαρτύρων κατηγορίας— ο Δελμούζος βγήκε στο παράθυρο του Σχολείου και χαιρέτησε τους διαδηλωτές με τη φράση «Ζήτω ο σοσιαλισμός». (Πβ. *Η Δίκη του Ναυπλίου*, *ό.π.*, σ. 147).

αντίδραση του Εργατικού Κέντρου στην επανάσταση της 15ης Αυγούστου 1909. Ο Ζάχος διηγείται: «...άρχικως ἀπεδέχθη [η διοίκηση του Κέντρου] τὴν ἐπανάστασιν ὄχι μετὰ μεγάλου ἐνθουσιασμοῦ...»¹. Το ίδιο βεβαιώνει ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος: «...ἐπειδὴ ὁ Στρατιωτικὸς Σύνδεσμος εὗρισκεν ἀντίδρασιν εἰς τὸν Βόλον, ὅπου ὑπῆρχε ὠργανωμένη σοσιαλιστικὴ κίνησις...»², και ο ίδιος αλλού: «...συνέπεια τῆς ἐπισήμου ταύτης ἐπαφῆς μετὰ τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου ὑπῆρξεν ἡ ἐνίσχυσις ἣν παρέσχε ἡ [Κοινωνιολογική] Ἑταιρεία, ἀποστείλασα[...] εἰς Βόλον, ὅπου ἔντονος ἐργατικὴ κίνησις συγκεχυμένων βλέψεων, ἐλαχίστην ἐμπιστοσύνην ἔδειχνε εἰς [το] στρατιωτικὸ κίνημα...»³. Τις (αρχικές) επιφυλάξεις του Εργατικού Κέντρου δικαιολογεί ο Ζάχος λέγοντας: «Μόλις ὁ Στρατιωτικὸς Σύνδεσμος ἐξέδωκεν τὴν προκήρυξίν του, ἐν ᾗ περιλαμβάνετο καὶ μέρος μὲν περὶ τοῦ ἐργατικοῦ κόσμου, τὸ Ἐργατικὸν Κέντρον ἔκαμε συλλαλητήριον πολυπληθὲς καὶ ἐζήτησε ὅ,τι ἦτο δυνατόν νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὴν ἐπανάστασιν διὰ τοὺς ἐργάτας»⁴. Το συλλαλητήριο που αναφέρει ο Ζάχος έγινε στο Βόλο στις 9 Σεπτεμβρίου 1909. Μίλησαν ἀπὸ τον ἐξώστη του Εργατικού Κέντρου δύο ἀπὸ τα μέλη της Κοινωνιολογικῆς Ἑταιρείας, ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος και ο Θρ. Πετμεζάς, «προβάλλοντες τὸ κοινωνικὸν στοιχεῖον τοῦ κινήματος ὑπὸ τὸ πνεῦμα [του] ἀναμορφωτικοῦ σοσιαλισμοῦ»⁵. «Ἡ ὑποδοχὴ ἡ γενομένη εἰς τοὺς ἐξ Ἀθηνῶν ἐλθόντας κοινωνιολόγους», σημειώνει ο Κ. Ζάχος, «ἦτο ἐνθερμος, οὐχὶ μόνον ἐκ μέρους τῶν λαϊκῶν τάξεων, ἀλλὰ καὶ ἐκ μέρους τῶν ἐπιστημόνων καὶ μορφωμένων τάξεων τοῦ Βόλου»⁶. Φαίνεται, λοιπόν, πως οι αντι-

1. Στο ίδιο, σ. 343 (απολογία Κ. Ζάχου).

2. Απόσπασμα ἀπὸ συνέντευξή του στην εφημ. Ἐλεύθερος (25.6.1945), στο: Γ. Κορδάτος, ὅ.π., σ. 111.

3. Απόσπασμα ἀπὸ τον «Πρόλογο» στο: Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά κείμενα*, ὅ.π., σ. ια' (η υπογράμμιση δική μου).

4. Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου, ὅ.π., σ. 343.

5. Ἀπὸ τον «Πρόλογο» στο: Α. Παπαναστασίου, ὅ.π., σ. ια'.

6. Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου, ὅ.π., σ. 344.

δράσεις του Εργατικού Κέντρου και οι επιφυλάξεις της εργατικής τάξης του Βόλου προς την επανάσταση των αξιωματικών υποχωρούν, όταν οι εκπρόσωποι της Κοινωνιολογικής Εταιρείας (που βέβαια παρουσιάζονταν ως ένθερμοι αρωγοί των πρωτοβουλιών του Στρατιωτικού Συνδέσμου) έπεισαν τους εργάτες του Βόλου για τη φιλεργατική πολιτική των επαναστατών. Άλλωστε είναι γνωστή η επίδραση των μελών της Κοινωνιολογικής Εταιρείας στις ιδεολογικές κατευθύνσεις και την πολιτική πρακτική του Εργατικού Κέντρου Βόλου.

Καθοριστική επίσης υπήρξε η συμμετοχή του Εργατικού Κέντρου στην αγροτική εξέγερση του Μαρτίου 1910. «Τὸ Ἐργατικὸ Κέντρο», λέει ο Ζάχος, «βασίζομενον ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ὅτι ὁ ἐργάτης τῆς γῆς πρέπει νὰ βασιίζεται ἐπὶ αὐτῶν τῶν ἀρχῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων καὶ ὁ ἐργάτης τῆς πόλεως, ὑπεβοήθησε ταύτην τὴν ἀγροτικὴν ἐπανάστασιν δι' ὅλων τῶν νομίμων μέσων»¹. Τὴν εποχὴ αὐτὴ τὸ δημοσιογραφικὸ ὄργανο τοῦ Κέντρου ἀπόκτησε διπλὸ τίτλο (*Ἐργάτης-Γεωργός*), γιὰ νὰ υποδηλώσει τὴν συμπαράστασή του στὶς διεκδικήσεις τῶν θεσσαλῶν κολλήγων. Με τὴν ἴδια λογικὴ ὁ Ζάχος καὶ ἄλλοι εκπρόσωποί του συμμετείχαν στὸ μεταγενέστερο Πανελλήνιο Αγροτικὸ Συνέδριο, ποῦ ἐγένετο στὸ Βόλο τὸ 1912². Ὅταν στὶς 6 Μαρτίου 1910 ἐγένον τα αιματηρὰ ἐπεισόδια στὸ Κιλελέρ καὶ ἄλλα σημεῖα τῆς θεσσαλικῆς ἐπαρχίας, τὸ Εργατικὸ Κέντρο ἀνέλαβε τὴν πρωτοβουλία νὰ συγκεντρώσει τοὺς εργαζόμενους τοῦ Βόλου σὲ συλλαλητήριον, στὶς 7 Μαρτίου. Πρὸς τοὺς συγκεντρωμένους μίλησε ὁ Ζάχος καὶ ἄλλοι, καὶ ἐγκρίθηκε ψήφισμα ὅπου αἰξ ὀνόματος τῶν ἐργατικῶν τάξεων καὶ ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δικαιοσύνης, διὰ τὴν δολοφονίαν ἀδελφῶν γεωργῶν ἀγωνιζομένων ὑπὲρ τῆς καταλύσεως βαρ-

1. Στὸ ἴδιο.

2. Πρόκειται γιὰ τὸ Β' Πανελλήνιο Αγροτικὸ Συνέδριο ποῦ ἐγένετο στὸ Βόλο (9-14 Σεπτεμβρίου 1912). Γιὰ τὸ Συνέδριο αὐτὸ στο: Γ. Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας*, τ. Ε' (1900-1924), Εικοστὸς αἰώνας, Ἀθῆνα 1958, σ. 271-276.

βάρου δουλείας», η διοικητική επιτροπή διαμαρτύρεται για τα γεγονότα και «άπαιτεί την άμεσον ἐπιψήφισιν τοῦ νομοσχεδίου περὶ ἀπαλλοτριώσεως τῶν τσιφλικιῶν»¹. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ὅλα τα κείμενα των λόγων σ' ὅλες τις παραπάνω εκδηλώσεις δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Ἐργάτης*.

Ἡ δραστηριότητα του Ἐργατικῆς Κέντρου του Βόλου συντέλεσε στην ἰδρυση και την παράλληλη δράση εργατικῶν Κέντρων στη Λάρισα (Σεπτ. 1910) και στον Αλμυρό Μαγνησίας². Ἀναμείχτηκε ενεργῶς —κατὰ μαρτυρία του ἰδίου του Ζάχου— στο πολιτικό κλίμα που επικράτησε στον τόπο τις παραμονές των εκλογῶν του 1910, και μάλιστα το Ἐργατικὸ Κέντρο ἦταν εκείνο που πρότεινε (και πλήρωσε το σχετικὸ παράβολο) την υποψηφιότητα του Δ. Σαράτση, ως ανεξάρτητου υποψηφίου της επαρχίας Μαγνησίας³.

Στις πολιτικὲς δραστηριότητες του Ἐργατικῆς Κέντρου ἀνήκουν ἀκόμα οι επαφές —σ' ὅλα τα χρόνια της λειτουργίας του— με διάφορα ἐλληνικά και ευρωπαϊκά εργατικά και σοσιαλιστικά κέντρα, ανταλλάσσοντας ἐπιστολές, ἐντυπα και γνώμες. Οι επαφές αυτές καθόρισαν την ἔκταση και την ποιότητα των ιδεολογικῶν και πολιτικῶν ἐπιρροῶν που δέχτηκε.

Ἀ.χ., σε διαρκή επαφή βρισκόταν με τα μέλη της ἀθηναϊκῆς Κοινωνιολογικῆς Ἐταιρείας, με τα Ἐργατικά Κέντρα Λάρισας, Ἀθήνας και ἄλλων πόλεων, ἀκόμη με το σοσιαλιστὴ ηγέτη Πλ. Δρακούλη και το ΣΤΕΤ, και τους Ν. Γιαννιό και Κ. Χατζόπουλο.

1. Το ψήφισμα υπέγραψαν για τη Διοικητικὴ ἐπιτροπὴ οι: Ε. Καλύβας του Ἐργατικῆς Κέντρου, Ν. Καρκάλος για τους υποδηματεργάτες, Θ. Κογκόπουλος για τους ραπτεργάτες, Χ. Χαρίτος για τους καπνεργάτες, Π. Καρασαΐνης για τους σιγαροποιούς, Β. Κανάβας για τους σιδηροδρομικούς, Κ. Νικολαΐδης για τους «εργατικούς» και Ν. Παυλῆς για τους καπνοπώλες.

2. Λείπουν περισσότερες πληροφορίες για τη δραστηριότητα των Ἐργατικῶν Κέντρων Λάρισας και Αλμυρού. Πβ. εφημ. *Κοινωνισμός*, 24.9.1910.

3. Πβ. *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*, ὅ.π., σ. 297-299.

Κατά τη διάρκεια της Δίκης του Ναυπλίου αναφέρθηκαν ακόμη επαφές με την «Παμβαλκανική Σοσιαλιστικοδημοκρατική Ένωση», τη βουλγαρική σοσιαλιστική εφημερίδα Βιτωλίων Μακεδονίας και το «Διεθνές Σοσιαλιστικόν Κέντρον Θεσσαλονίκης». Βεβαίως οι πληροφορίες μας για τέτοιες επαφές που θα επέτρεπαν την εξαγωγή συμπερασμάτων και για το διεθνιστικό χαρακτήρα της δράσης του Εργατικού Κέντρου παραμένουν ελλιπέστατες.

Τέλος, το Εργατικό Κέντρο Βόλου συμμετείχε στις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας για το βίαιο θάνατο του ισπανού αντικληρικού παιδαγωγού Φρ. Φερρέρ, τον Οκτώβριο του 1909¹.

Ο δεύτερος τομέας, όπου το Εργατικό Κέντρο ανέπτυξε δραστηριότητα υπήρξαν οι επιμορφωτικές εκδηλώσεις, που απέβλεπαν —σύμφωνα με το καταστατικό του— στην καλλιέργεια του πνεύματος των εργατών και τη διανοητική τους πρόοδο². Τούτο πραγματοποιήθηκε με τη λειτουργία νυκτερινής σχολής, την οργάνωση χορωδίας, την ανάγνωση βιβλίων και την οργάνωση λογοτεχνικών συγκεντρώσεων. Παράλληλα οι σελίδες του *Εργάτη* φιλοξενούσαν συχνά λογοτεχνικά και επιστημονικά δημοσιεύματα, που απέβλεπαν στους ίδιους σκοπούς.

Η «Νυκτερινή Σχολή» του Εργατικού Κέντρου δημιουργή-

1. Ο Φρ. Φερρέρ τουφεκίστηκε στις 13.10.1909 για δήθεν συμμετοχή του στις εξεγέρσεις της Βαρκελώνης κατά την «Τραγική Εβδομάδα» του Ιουλίου 1909. Ο θάνατός του τον κατέστησε σύμβολο της ελευθεροφροσύνης και της πρωτοπορίας του σοσιαλισμού. Εκδηλώσεις διαμαρτυρίας για την εκτέλεσή του έγιναν από σοσιαλιστικές οργανώσεις σ' όλη την Ευρώπη. Στο Βόλο έγιναν παρόμοιες εκδηλώσεις, λ.χ. ομιλία του Ζάχου στο Εργατικό Κέντρο, ανάρτηση της φωτογραφίας του, αποστολή τηλεγραφήματος στη χήρα του δολοφονηθέντος. Έγινε ακόμη και πρόταση στο δημοτικό συμβούλιο να ονομαστεί ένας δρόμος της πόλης «Οδός μάρτυρος της Ελευθερίας Φερρέρ» η πρόταση έγινε από τον Ι. Χρυσοβελώνη, δημοτικό σύμβουλο, μετέπειτα βενιζελικό βουλευτή. Πβ. *Η Δίκη του Ναυπλίου*, ό.π., σ. 66.

2. Ανάμεσα στους σκοπούς του Εργατικού Κέντρου αναφέρονται: «Η μόρφωση και ανάπτυξι των εργατικών τάξεων, όπως μορφωθῶσιν οι έργαται φιλόνομοι πολῖται, καλοί χριστιανοί κλπ.».

θηκε αμέσως μετά την ίδρυση του Κέντρου, και λειτουργούσε συνήθως κάθε Κυριακή. Αποτελούσε θεσμό αντίστοιχο των σημερινών «λαϊκών πανεπιστημίων»: περιλάμβανε διαλέξεις και μαθήματα, που έκαναν διάφοροι επιστήμονες, συνήθως βολιώτες, προς τους εργάτες και το κοινό του Βόλου. Τα θέματα των διαλέξεων αυτών ήταν ποικίλα: στενά εργατικού ενδιαφέροντος και ευρύτερα επιστημονικά. Η παρακολούθησή τους γινόταν με καταβολή εισιτηρίου για κοινωφελείς σκοπούς και στεγαζόταν στην αίθουσα των γραφείων του. Από τις πληροφορίες που έχουμε, ξέρουμε ότι στη «Νυκτερινή Σχολή» του Εργατικού Κέντρου μίλησαν, κατά κύριο λόγο, ο Κ. Ζάχος, ο Δ. Σαράτσης και ο Α. Δελμούζος. Ακόμη ανέπτυξαν επιστημονικά θέματα: ο γιατρός Νικ. Σαράτσης, ο μαθηματικός Δ. Τσαμασφύρος, ο γιατρός Γ. Ντινόπουλος, ο φυσικός Γ. Σφέτσιος, κ.ά.¹

Ο μουσικός Β. Κόντης οργάνωσε στο Εργατικό Κέντρο χορωδία και δίδαξε φωνητική μουσική. Μέλη της χορωδίας ήταν νεαροί κυρίως, και άλλοι, εργάτες, μέλη του Κέντρου. Η χορωδία του συμμετείχε σε διάφορες γιορτές, εθνικές επετείους και σε εκδηλώσεις που οργάνωνε το Κέντρο για κοινωφελείς σκοπούς.

Από τις καταθέσεις μαρτύρων κατά τις ανακρίσεις εναντίον του Εργατικού Κέντρου, μαθαίνουμε ότι στα μέλη του διανεμόταν διάφορα βιβλία λογοτεχνικού και φιλοσοφικού περιεχομένου. Αναφέρθηκαν, λ.χ., οι τίτλοι των βιβλίων: *Στόν ἴσκιο τῆς συκιᾶς* του Π. Βλαστού, *Στ' ἄλμπουργο* του Κ. Παρρορίτη, διάφορα της Πην. Δέλτα και του Ρ. Γκόλφη, το *Ἐγχειρίδιον τοῦ ἐργάτου* του Πλ. Δρακούλη, καθώς και φυλλάδια αναρχικού περιεχομένου, όπως το *Κάτω τὰ εἶδωλα* και το *Ἀπὸ τῆ ζωῆ τῶν βασανισμένων*,

1. Μερικά από τα θέματα των διαλέξεων που έγιναν στη «Νυκτερινή σχολή» του Εργατικού Κέντρου ήταν τα εξής: «Περὶ χημείας μετὰ πειραμάτων» (Γ. Σφέτσιος), «Περὶ κοσμογονίας και περὶ δημιουργίας τῆς γῆς» (Δ. Τσαμασφύρος), «Περὶ ελωδῶν πυρετῶν» (Γ. Ντινόπουλος), «Περὶ υγιεινῆς» (Ν. Σαράτσης), «Περὶ συνεργατικῶν συνεταιρισμῶν» και «Περὶ ἀμέσων και ἐμμέσων φόρων» (Δ. Σαράτσης), για τον Εθνικὸ Ὕμνο και τὸ Σολωμὸ (Α. Δελμούζος) κλπ.

που όπως ήταν επόμενο θεωρήθηκαν τεκμήρια της αναρχικής και αθεϊστικής προπαγάνδας που γινόταν στο Κέντρο. Διάσπαρτες πληροφορίες επιβεβαιώνουν την προμήθεια από τα μέλη του Εργατικού Κέντρου διαφόρων βιβλίων και εντύπων (λ.χ. της εφημερίδας *Κοινωνισμός*), που διαβάζονταν από τους εργάτες. Πολλά από αυτά κατασχέθηκαν την περίοδο των ανακρίσεων· λείπουν όμως περισσότερες πληροφορίες, για το δανειστικό π.χ. χαρακτήρα της βιβλιοθήκης.

Άλλες τέλος εκδηλώσεις που οργανώθηκαν στο Εργατικό Κέντρο του Βόλου ήταν η παρουσίαση, ανάλυση και συζήτηση λογοτεχνικών έργων, ελλήνων και ξένων δημιουργών. Σε συγκεντρώσεις δηλαδή εργατών και άλλων επισκεπτών του Κέντρου, τα στελέχη του ή άλλοι εργάτες διάβαζαν και ανέλυαν λογοτεχνικά έργα, που είχαν περιεχόμενο και ενδιαφέρον σχετικό με την εργατική ιδέα ή τον ιδεολογικό προσανατολισμό των εργατών και ιδιαίτερα έργα της σοσιαλιστικής φιλολογίας.

Τέτοια «λογοτεχνικά βραδυνά» πραγματοποιήθηκαν αρκετές φορές στο Κέντρο. Είναι λ.χ. γνωστό ότι σε παρόμοιες ευκαιρίες απαγγέλθηκαν ποιήματα του Χάινε και του Χάουπτμαν, και πιθανότατα ποιήματα του Πέτρου Μάγνη, του Κ. Χατζόπουλου, του Τάκη Οικονομάκη.

Αρμόδιος για την ανάλυση των λογοτεχνημάτων ήταν συνήθως ο Κ. Ζάχος, ενώ συχνά την απαγγελία έκανε ο δραστήριος καπνεργάτης Γ. Κόσσυβας. Περισσότερα γνωρίζουμε για την παρουσίαση στους εργάτες και το κοινό του Βόλου του δραματικού έργου του Ρήγα Γκόλφη *Γήταυρος*. Το δράμα αυτό (πρωτοδημοσιευμένο το Δεκέμβριο 1908) είχε περιεχόμενο, που φαίνεται συγκινούσε ιδιαίτερα τους εργάτες του Κέντρου, γιατί δύο τουλάχιστο φορές απαγγέλθηκε και έγινε ανάλυση και σχολιασμός του. Για πρώτη φορά τα Χριστούγεννα του 1908 το διάβασε ο Τ. Οικονομάκης και το ανέλυσε ο Ζάχος, ενώ τη δεύτερη φορά (6 Φεβρουαρίου 1911) την απαγγελία έκανε ο Κόσσυβας και το ανέλυσε πάλι ο Ζάχος, πάντα στην αίθουσα του Εργατικού Κέντρου.

Η δεύτερη αυτή ανάγνωση έργου με «επαναστατικό» περιεχόμενο προκάλεσε την αντίδραση των συντηρητικών του Βόλου και τους μύδρους της εφημερίδας *Κήρυξ*, και αποτέλεσε μία ακόμη ένδειξη της αναρχικής κλπ. δραστηριότητας των μελών του Εργατικού Κέντρου¹.

1. Περισσότερα για την εκδήλωση και το έργο του Γκόλφη στο: Χαρ. Χαρίτος, «'Ο Ρήγας Γκόλφης και μια ανάγνωση του έργου του στο Βόλο», εφημ. *Θεσσαλία*, 3.10.1976.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ¹

Το Ανώτερο Παρθεναγωγείο, που ίδρυσε ο Δήμος Παγασών (Βόλου) το 1908, αποτελεί ένα σημαντικό σταθμό στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης και μάλιστα της γυναικείας, επειδή η ίδρυση και η λειτουργία του στην επαρχιακή πόλη συντάραξε τα λιμνάζοντα νερά του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος με το νέο πνεύμα και τις καινοτομίες που εισήγαγε στη διδασκαλία και τη σχολική μέθοδο, και συντέλεσε στην ανανέωση του ενδιαφέροντος των πολιτικών και εκπαιδευτικών παραγόντων στην Ελλάδα της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα προς τις εκπαιδευτικές ανάγκες του μισού περίπου πληθυσμού, που ως τότε, παραγκωνισμένος από την κρατική μέριμνα, επιδίωκε τη μορφωτική και κοινωνική αναγνώριση του ρόλου του.

Η κατά τρόπο αξιωματικό διατυπωμένη αυτή διαπίστωση, σχετικά με τις δυσλειτουργίες και τον προορισμό της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα, δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα, όπως έχει αποδειχτεί από τις σχετικές μελέτες στην εποχή μας¹. Η παρούσα μελέτη έχει χρέος και στόχο να αποδείξει τον

1. Η μελέτη της ιστορίας της γυναικείας εκπαίδευσης στη χώρα μας βρίσκεται, πιστεύω, σε αξιοσημείωτη άνθηση: πανεπιστημιακές παραδόσεις, ανακοινώσεις και βιβλία περιέχουν εμπειριστατωμένες έρευνες για τα σχολεία θηλέων και την ιδεολογία που έθρεψε τις κρατικές και ιδιωτικές

ισχυρισμό ότι η λειτουργία του βολιώτικου Παρθεναγωγείου συντέλεσε στην επανατοποθέτηση του προβλήματος της γυναικείας εκπαίδευσης στη χώρα μας και να καταστήσει ευκρινή τα όρια μέσα στα οποία η λειτουργία του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου του Βόλου συντέλεσε στο να αντιμετωπιστούν από τους αρμόδιους φορείς τα προβλήματα της γυναικείας εκπαίδευσης και να δοκιμαστούν προγράμματα και μέθοδοι διδασκαλίας, που επιδίωκαν τη μεταρρύθμιση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης θηλέων στην Ελλάδα. Η σύνθεση της ιστορίας του βολιώτικου Παρθεναγωγείου και η έκθεση των γνωστών πληροφοριών για τη λειτουργία του, αποβλέπει στο να δείξει το σημαντικό, όπως ισχυρίστηκα, ρόλο που έπαιξε στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες της ελληνικής εκπαίδευσης κατά τη νεότερη εποχή.

Α. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΩΣ ΤΟ 1908 — Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΘΗΛΕΩΝ

Το εκπαιδευτικό σύστημα, ως προς τη διάρθρωση των σχολείων, τα προγράμματα μαθημάτων, τις μεθόδους διδασκαλίας και το πνεύμα της παρεχόμενης στα ελληνόπουλα αγωγής, που ίσχυσε για εκατό περίπου χρόνια στη χώρα μας, έχει τις ρίζες του σε θεσμούς που καθιερώθηκαν κατά την οθωνική περίοδο. Μεμονωμένες προσπάθειες κατά την ύστερη περίοδο της τουρκοκρατίας και κατά την καποδιστριακή διακυβέρνηση ελάχιστη απή-

πρωτοβουλίες για τη μόρφωση των γυναικών. Εδώ μπορούν ν' αναφερθούν: α) Σιδ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Ἡ μέση ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στήν Ἑλλάδα (1830-1893)*, ΙΑΕΝ, Γ. Γραμ. Ν. Γενιάς, Αθήνα 1986· β) Α. Μπακαλάκη - Ε. Ελεγκίτου, *Ἡ ἐκπαίδευση «εἰς τὰ τοῦ οἴκου» καί τὰ γυναικεῖα καθήκοντα. Ἀπό τήν ἰδρυση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἕως τήν ἐκπαιδευτική μεταρρύθμιση τοῦ 1929*, ΙΑΕΝ, Γ. Γραμ. Ν. Γενιάς, Αθήνα 1987· γ) Ελ. Φουρναράκη, *Ἐκπαίδευση καί ἀγωγή τῶν κοριτσιῶν. Ἑλληνικοὶ προβληματισμοὶ (1830-1910)*. Ἐνα ἀνθολόγιο, ΙΑΕΝ, Γ. Γραμ. Ν. Γενιάς, Αθήνα 1987, κ.ά.

χηση βρήκαν μετά την ανακήρυξη της χώρας σε βασίλειο, και πάντως δεν επέζησαν μετά τη νομοθετική συγκρότηση, που επέβαλε η Αντιβασιλεία. Με το διάταγμα της 6/18 Φεβρουαρίου 1834 «περί δημοτικών σχολείων» τέθηκαν οι βάσεις της δημιουργίας σχολείων της κατώτερης βαθμίδας για τα δύο φύλα. Αντίστοιχα με το διάταγμα της 31 Δεκ. 1836/12 Ιαν. 1837 «περι του κανονισμού των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων» θεσπίστηκαν τα μέτρα, που αναφέρονταν στους σκοπούς, το ωρολόγιο πρόγραμμα, τη διδακτέα ύλη και τα υπόλοιπα περί εξετάσεων, διδακτικού προσωπικού κλπ. των δύο κύκλων των σχολείων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αποκλειστικά για τους άρρενες. Με αντίστοιχα διατάγματα ρυθμίστηκαν και τα ζητήματα της ανώτατης εκπαίδευσης. Το θεσμικό αυτό υπόβαθρο, συμπληρωμένο με μεταγενέστερες διατάξεις, καθόρισε τη λειτουργία των σχολείων στην Ελλάδα —και αργότερα στις προσαρτούμενες περιοχές— για έναν περίπου αιώνα¹.

Το μοναδικό τούτο δίκτυο της γενικής εκπαίδευσης δεν ικανοποιούσε πάντα τις κοινωνικές απαιτήσεις και δεν ανταποκρινόταν συχνά στις διαγραφόμενες οικονομικές συνθήκες του νεοελληνικού κράτους. Παρά την επιδεικνυόμενη έντονη μέριμνα για την εκπαίδευση των παιδιών του έθνους από την πνευματική και την πολιτική ηγεσία του τόπου κατά καιρούς, πολλοί αντιλαμβάνονται τις ελλείψεις του εκπαιδευτικού συστήματος, προτείνουν κάποιες ρυθμίσεις που θα έδιναν διεξόδους στη μονολιθικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος και απαιτούν από την Πολιτεία να πάρει μέτρα για τη βελτίωση της λειτουργίας των ελληνικών σχολείων. Από την άλλη πλευρά οι κυβερνήσεις, ενώ διαθέτουν συχνές και πραγματικές ενδείξεις της δυσλειτουργίας των κρατικών σχολείων —οφειλόμενες στη θεσμική ανεπάρκεια, τη μικρή επάρκεια προσόντων στο διδακτικό προσωπικό και το

1. Πβ. Αλ. Δημαρά, *Νεοελληνική εκπαίδευσις - 'Ιστορικόν σχεδιάσμα (ανάπτυπο)*, Αθήνα 1965, σ. 25-33' του ίδιου, στην *'Ιστορία του 'Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', σ. 400-413.

ατελέσφορο συχνά πρόγραμμα και διδακτικές μεθόδους, συνδυαζόμενες με την οικονομική δυσπραγία πολλές φορές των ατόμων και των φορέων—, αδυνατούν να πάρουν μέτρα ικανά να αναπληρώσουν τις ελλείψεις και να βελτιώσουν την παρεχόμενη από το δημόσιο (κράτος και δήμους) εκπαίδευση. Πολλές φορές τις διαπιστωμένες αδυναμίες προσπαθεί να αναπληρώσει η ιδιωτική πρωτοβουλία (ιδιώτες, κοινότητες και συχνά ξένοι ιεραπόστολοι ή οργανώσεις) θέτοντας σε λειτουργία σχολεία και εφαρμόζοντας προγράμματα, εκεί όπου δεν έφτανε ή οι νόμοι δεν επέτρεπαν να φτάσει η μέριμνα της Πολιτείας¹.

Αδυναμίες παρουσίαζαν όλες οι βαθμίδες της εκπαίδευσης και όλοι οι τύποι σχολείων που λειτουργούσαν τότε στη χώρα. Ως τις αρχές της τελευταίας εικοσαετίας του περασμένου αιώνα πάντως, η πρωτοβάθμια εκπαίδευση (το Δημοτικό σχολείο) αποτελούσε το ευαίσθητο σημείο των εκπαιδευτικών πραγμάτων, πράγμα που υποχρέωσε το κράτος να προτείνει την αντικατάσταση της αλληλοδιδακτικής μεθόδου με τη συνδιδακτική, χωρίς όμως ν' απαλυνθούν τα προβλήματα της διδασκαλίας. «Μέχρι του 1881», παρατηρεί ο Χρ. Λέφας, «δεν υπήρχε πρόγραμμα μαθημάτων του Δημοτικού [και όχι μόνο αυτού] σχολείου. 'Η διδασκαλία ἐγίνετο, ὅπως ἕκαστος διδάσκαλος ἤθελε καὶ καθ' ἡν ὥραν ἤθελε...»². Την κακή κατάσταση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (διδακτήρια, προσωπικό, μαθητές, προγράμματα, μέθοδοι, κλπ.) ήρθαν να επιβεβαιώσουν οι εκθέσεις των ειδικά σταλμένων για επιθεώρηση των επαρχιακών σχολείων επιθεωρητών του υπουργείου Παιδείας στα 1883³. Παρόμοια κατάσταση πα-

1. Βλ. ενδεικτικά: Απ. Ανδρέου, «Ιδιωτική εκπαίδευση. Προσανατολισμοί, διάρκειες και τομές, ιστορική προσέγγιση», περιοδ. *Θέσεις*, τεύχ. 20 (1987), σ. 95-134.

2. Χρ. Λέφας, *Ιστορία τῆς [Δημοτικῆς] ἐκπαιδευσεως*, ΟΕΣΒ, Αθήνα 1942, σ. 90.

3. Πβ. στο ίδιο, σ. 126-127. Ειδικά για τα σχολεία της επαρχίας Βόλου είναι αποκαλυπτική η «Εκθεση» του Νικ. Πολίτη στο *Ἐκθέσεις τῶν κατὰ τὸ 1883 πρὸς ἐπιθεώρησιν τῶν Δημ. Σχολείων ἀποσταλέντων ἐκτά-*

ρουσίαζαν και τα σχολεία μέσης βαθμίδας, με πρόσθετο παράγοντα δυσλειτουργίας τη μη παροχή εκπαιδευτικών εφοδίων στα κορίτσια του ελληνικού λαού, στην οποία θα αναφερθώ στη συνέχεια.

Τις ελλείψεις και τις αδυναμίες του εκπαιδευτικού συστήματος δε διαπίστωσαν μόνο ιδιώτες, που ύψωναν κάποτε φωνές διαμαρτυρίας για την κατάσταση των σχολείων ή και πρότειναν μέτρα βελτίωσης. Τις αδυναμίες και τις ατέλειες του εκπαιδευτικού συστήματος διαπίστωναν κάποτε και οι αρμοδιότεροι να ελέγξουν την εκπαιδευτική κατάσταση κρατικοί παράγοντες και υπουργοί της Παιδείας. Είναι γνωστές και οι περιγραφές των όσων συνέβαιναν στην εκπαίδευση όπως εμφυλλοχώρησαν στις εκθέσεις των αρμόδιων υπουργών, αλλά και όχι σπάνια (μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα) συντάχθηκαν νομοσχέδια και προτάθηκαν απόψεις, που επεδίωκαν πράγματι τη βελτίωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων, καθώς μάλιστα οι βιοτικές ανάγκες και η κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού απαιτούσαν την επέκταση του σχολικού δικτύου και τον αναπροσανατολισμό του εκπαιδευτικού συστήματος υπό την επίδραση των οικονομικών και ιδεολογικών διαφοροποιήσεων, που επέβαλαν στη χώρα η κοινωνικοπολιτική και η οικονομική άνοδος της αστικής τάξης. Το μόνιμο ενδιαφέρον της πολιτικής ηγεσίας για τα εκπαιδευτικά πράγματα και η κοινή διαπίστωση της αναποτελεσματικότητας των εκπαιδευτικών θεσμών οδήγησαν συχνά τις ελληνικές κυβερνήσεις στη λήψη βελτιωτικών μέτρων, ιδιαίτερα κατά την τελευταία εικοσαετία του περασμένου αιώνα. Το πρακτικό ενδιαφέρον των κυβερνητικών μέτρων της περιόδου αυτής στρεφόταν κυρίως προς την πρωτοβάθμια εκπαιδευτική βαθμίδα, καθώς οι τρόφιμοι των Δημοτικών σχολείων αποτελούσαν το 90 τοις εκατό περίπου του συνόλου του μαθητικού δυναμικού της Γενικής εκπαίδευσης¹.

κτων επιθεωρητών, Υπουργ. Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Αθήνα 1885, σ. 55-77.

1. Πβ. Αλ. Δημαρά, *Ἡ μεταρρύθμιση πού δέν ἔγινε - τεκμήρια ἱστορίας*,

Μ' όλες τις βελτιωτικές προσπάθειες και παρά τις καίριες πολιτικοκοινωνικές μεταβολές, που επέφερε η αναστάτωση του 1897, το εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα λειτουργούσε με τρόπο που να υπηρετούνται κυρίως οι ελάχιστοι, αυτοί που είχαν τα μέσα να εκμεταλλεύονται το πλεονέκτημα του πανεπιστημιακού πτυχίου. Οι σπουδές όλων ήταν, κατά τρόπο ατελέσφορο, προσαρμοσμένες στις ανάγκες εκείνων που έφταναν στην ανώτερη βαθμίδα, και στις ιδεολογικές και άλλες απαιτήσεις των κοινωνικών ομάδων που είχαν τον έλεγχο των κρατικών μηχανισμών. Και με την είσοδο του 20ού αιώνα τα προβλήματα παραμένουν στα ελληνικά σχολεία: προβλήματα που είχαν σχέση με τις μεθόδους διδασκαλίας, το γλωσσικό όργανο και την αναπαραγωγή των γνώσεων. Ο βερμπαλισμός ήταν το κύριο χαρακτηριστικό της μεθόδου και η γλώσσα του δασκάλου το σπουδαιότερο όργανο διδασκαλίας. Από την πρώτη μέρα στο Δημοτικό σχολείο άρχιζε η απομνημόνευση λέξεων και τύπων, η επίμονη αντιγραφή και όχι σπάνια το ξυλοκόπημα για το παραμικρό σφάλμα¹. Παρόμοια κατάσταση επικρατούσε και στα σχολεία της μέσης εκπαιδευτικής βαθμίδας. Η πνευματική ζωή του έθνους φαινόταν να έχει σταματήσει στον κλασικό ελληνισμό, καθώς τα κείμενα των κλασικών συγγραφέων αποτελούσαν το επίκεντρο της μαθησιακής φροντίδας του σχολείου: αλλά και τα κείμενα των κλασικών διδάσκονταν μόνο ως γραμματικά κείμενα κατάλληλα για εξαντλητική τεχνολογία. Το κύριο γνώρισμα των γλωσσικών μαθημάτων ήταν η λεξικράτεια με αποτέλεσμα τον «παπαγαλισμό», που ενίσχυε τη συνηθισμένη μέθοδο της δογματικής (δασκαλοκεντρικής) διδασκαλίας. Σ' αυτό το σχολικό περιβάλλον δεν μπορούσαν να καλλιεργηθούν ιδανικά, ούτε καν ν' ανθίσει ο εθνικός και ηθοπλαστι-

τ. Β', Ερμής, Αθήνα 1964, σ. κδ' του ίδιου, στην *Ίστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', σ. 410-411' και Δ. Γληνός, *Ένας άταφος νεκρός. Μελέτες για τὸ εκπαιδευτικὸ μας σύστημα*, Αθήνα 1925, σ. 209 κ.π.

1. Πβ. Σ. Τζουμελέα-Π. Παναγόπουλου, *Η εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, Δημητράκος, Αθήνα 1933, σ. 90 κ.π.

κός χαρακτήρας, που επεδίωκε η διδασκαλία¹.

Στις αρχές του 20ού αιώνα οι κατακρίσεις για το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας οξύνθηκαν και πολλαπλασιάστηκαν. Το εκπαιδευτικό σύστημα, που εφάρμοζαν τα ελληνικά σχολεία κάθε βαθμίδα, δεν ανταποκρινόταν στις πνευματικές και τις επαγγελματικές ανάγκες της αναπτυσσόμενης αστικής τάξης. Η διαπίστωση των μειονεκτημάτων του συστήματος, αντιθέτου πλέον προς την ανάγκη κοινωνικοπολιτικής ανόδου, απαιτούσε την κατάργηση του «στρεβλωτικού» εκπαιδευτικού συστήματος και την ουσιαστική βελτίωση των σχολικών πραγμάτων σ' όλα τα επίπεδα. Η επιδιωκόμενη μεταρρύθμιση των συνθηκών διδασκαλίας δεν ήταν μόνο κραυγαλέα απαίτηση των καιρών αλλά και δικαιολογημένο αίτημα των διανοουμένων και των πολιτικών παραγόντων, εκείνων που επεδίωκαν τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας. Κοινή ήταν η διαπίστωση ότι χωρίς ριζικές αλλαγές στην εκπαίδευση δεν ήταν δυνατό να ορθοποδήσει ο τόπος. Την ίδια εποχή υπογραμμίζεται η ανάγκη στροφής προς τις θετικές επιστήμες, ενώ το γλωσσικό έχει καταστεί το κυρίαρχο θέμα στα εκπαιδευτικά πράγματα, καθώς συμπληρώνεται η πρώτη δεκαετία του αιώνα.

Συμπυκνωμένα όλα σχεδόν τα αιτήματα της ελληνικής κοινωνίας για τη βελτίωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων διατυπώθηκαν από τους συνέδρους του «Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου», που έγινε στην Αθήνα την άνοιξη του 1904 χάρη στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Εκεί, παράλληλα με την έκθεση ντοκουμέντων από τη ζωή των σχολείων της Ελλάδας και των εξωελλαδικών και ξένων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, συζητήθηκαν σχεδόν όλα τα σημαντικά και χρονίζοντα ζητήματα της ελληνικής εκπαίδευσης, όπως η διάδοση της στοιχειώδους εκπαίδευσης και η μείωση του αναλφαβητισμού, η υποχρεωτική

1. Πβ. Αλέξ. Δελμούζου, *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο*, Collection de l'Institut Français d'Athènes, αρ. 66, Αθήνα 1950, σ. 9 κ.π.

εκπαίδευση, η παιδαγωγική μόρφωση του διδακτικού προσωπικού, η μεταρρύθμιση των προγραμμάτων των σχολείων θηλέων, η βελτίωση των σχολικών βιβλίων και η οργάνωση της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης. Πολλά από τα αιτήματα του Συνεδρίου εκείνου θ' αποτελέσουν για πολλά χρόνια προβλήματα που ζητούν επίμονα λύση¹.

Την ίδια εποχή η γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα αποτελεί ιδιαίτερα σοβαρό και επείγον πρόβλημα. Η εκπαίδευση των κοριτσιών από παλιά κληρονομιά βρισκόταν σε χειρότερη κατάσταση από την εκπαίδευση των αρρένων. Ήδη από το 1834, σύμφωνα με τον ιδρυτικό νόμο για τη δημοτική εκπαίδευση, η παροχή στοιχειώδους παιδείας στα κορίτσια (με μέριμνα και δαπάνες των Δήμων και Κοινοτήτων) και η μόρφωση της δασκάλας αποτέλεσαν τις πρώτες εκπαιδευτικές ανάγκες της ελληνίδας που αναγνωρίζονταν από την Πολιτεία. Αντίθετα, οι νόμοι του κράτους δεν κατοχύρωναν την «ανώτερη» (=δευτεροβάθμια) ούτε φυσικά την ανώτατη εκπαίδευση των θηλέων. Η Πολιτεία κατά τη διάρκεια όλης αυτής της περιόδου —από την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου ως το 1914— ενδιαφέρεται μόνο για τη Δημοτική εκπαίδευση των γυναικών και θεωρεί καθαρά ιδιωτική υπόθεση τα πέρα από αυτήν. Με την ευθύνη ιδιωτών και συλλόγων λειτούργησαν κατά τη διάρκεια του περασμένου αιώνα σχολεία μέσης βαθμίδας για τις ελληνίδες, ακόμα και τα διδασκαλεία για την παρασκευή γυναικών εκπαιδευτικών που επρόκειτο να στελεχώσουν τα ανά την Ελλάδα και τις εξωελλαδικές παροικίες Δημοτικά σχολεία θηλέων. Η έλλειψη θεσμικού πλαισίου, η απαγόρευση της μικτής φοίτησης και ο ελλιπής καταρτισμός των

1. Βλ. *Πρώτον Έλληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, ἐν Ἀθήναις 31 Μαρτίου-4 Ἀπριλίου 1904. Ἔργασια τῆς διεθννοῦσης ἐπιτροπῆς - Πρακτικά συνεδριάσεων - Σχολικὴ ἔκθεσις*, Ἀθήνα 1904. Πβ. Αλ. Καρανικόλα, «Τὸ "Πρώτον ἑλληνικὸν ἐκπαιδευτικὸν συνέδριον" καὶ ἡ σημασία του», περιοδ. *Πολιτεία*, τεύχ. 3 (1982), σ. 38-44, καὶ Απ. Ανδρέου, *Τὸ Α' ἐκπαιδευτικὸν συνέδριον. Ἀθήνα 1904*, Ἀθήνα 1981.

διδασκαλιστών δικαιολογούν κατά ένα μέρος τη μικρή εξάπλωση του σχολικού δικτύου μεταξύ των ελληνίδων και τη δευτερεύουσα θέση που κατείχε στην ελληνική εκπαίδευση η μόρφωση των κοριτσιών¹.

Το άλλο μέγα ζήτημα, που απασχολούσε τους ενδιαφερόμενους —και ήταν πολλοί αυτοί— στην Ελλάδα, ως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, για τη γυναικεία εκπαίδευση, ήταν ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης των κοριτσιών και τα εφόδια με τα οποία εφοδιάζε ή έπρεπε να εφοδιάζει η εκπαίδευση τις ελληνίδες. Η ελληνική κοινωνία επιφύλασσε για τις γυναίκες διαφορετικό ρόλο από τους άνδρες, άρα η εκπαίδευσή τους είχε διάφορο προσανατολισμό. Στο κράτος και σε άλλους φαινόταν επαρκής η παροχή της στοιχειώδους μόρφωσης στα επίπεδα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Για πολλούς άλλους, καθώς μάλιστα επερχόταν η κοινωνική διαφοροποίηση ως συνέπεια της ανάπτυξης της αστικής τάξης, η εκπαίδευση έπρεπε να περιλάβει και το γυναικείο πληθυσμό της χώρας και να τον εφοδιάσει με γνώσεις κατάλληλες για την εκπλήρωση του γενικά παραδεκτού προορισμού της γυναίκας, αλλά και για την πέρα των οικιακών και μητρικών καθηκόντων επαγγελματική και «κοινωνική» αποκατάσταση. Για μια μεγάλη περίοδο η μόνη επαγγελματική διέξοδος για τις γυναίκες υπήρξε ο ρόλος της δασκάλας· στα τέλη του περασμένου αιώνα περίπου, προστέθηκαν και άλλες συναφείς απασχολήσεις. Οι γυναικείες «τέχνες» μπορούσαν μόνο να χρησιμεύσουν ως μέσο βιοπορισμού για τα άπορα κορίτσια. Η «ανώτερη» εκπαίδευση αποτελούσε προνόμιο των εύπορων σχετικά κοινωνικών στρωμάτων των αστικών κέντρων, ενώ στο πλαίσιο της νέας κοινωνικής κινητικότητας που διαμορφώνεται στις πόλεις η μόρφωση της γυναίκας μπορούσε να λειτουργήσει ως ένδειξη ανώτερης κοινωνικής θέσης ή ως στοιχείο που συντελεί στη διατήρηση της οικογενειακής υπόληψης και ως ένα είδος συμπληρωματικής

1. Πβ. Α. Δελμούζου, *ό.π.*, σ. 12 και Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 109, 128-129, 145, 229, 280-281, 339-354.

προϊκίας, απαραίτητα στοιχεία κοινωνικής ανόδου¹.

Τα κορίτσια των πιο εύπορων οικογενειών είχαν λύσει το πρόβλημα της μόρφωσής τους με δασκάλες, συνήθως ξένες, και με ιδιωτικά μαθήματα στο σπίτι. Οι λιγότερο εύποροι έστελναν τις θυγατέρες τους σε ιδιωτικά ανώτερα παρθεναγωγεία (στην πρωτεύουσα και τις μεγάλες πόλεις), είτε σε ξενόγλωσσες σχολές καθολικών συνήθως καλογραιών, είτε τέλος στα Παρθεναγωγεία και Διδασκαλεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Αθήνα και στα επαρχιακά κέντρα. Σε όλα τα «ανώτερα» αυτά σχολεία οι μαθήτριες πλήρωναν δίδακτρα, ενώ οι στοιχειώδεις γνώσεις παρέχονταν δωρεάν στα τετρατάξια ή στα εξατάξια Δημοτικά σχολεία —αμιγή θηλέων και κάποτε μικτά— σ' όλη την επικράτεια. Από τα «ανώτερα» αυτά σχολεία η λειτουργία του Αρσακείου και των επαρχιακών παραρτημάτων του, καθώς και των ιδιωτικών «ανώτερων» παρθεναγωγείων αφορούσε κατά κανόνα την κατάρτιση υποψηφίων για το επάγγελμα της δασκάλας, χωρίς να ικανοποιούν το γενικότερο αίτημα της ανώτερης εκπαίδευσης σε ευρύτερα στρώματα του γυναικείου πληθυσμού της χώρας. Τα σχολεία εξάλλου που είχαν ιδρύσει οι ξένες αποστολές, πολύ λίγο εξυπηρετούσαν τις μορφωτικές ανάγκες των ελληνίδων και η διδασκαλία σ' αυτά υπέκρυπτε τον «κίνδυνο» προσηλιτισμού στο καθολικό δόγμα. Σ' όλα αυτά τα σχολεία, η παρεχόμενη μόρφωση ήταν μάλλον «διακοσμητική», η διδασκαλία, τα προγράμματα και η μέθοδος ελάχιστα διέφεραν από τα προγράμματα και τις συνήθειες των σχολείων μέσης βαθμίδας αρρένων· συνήθως η μόνη διαφορά ήταν η διδασκαλία μιας ή δεύτερης ξένης γλώσσας, καλλιτεχνικών μαθημάτων και μουσικής. Η πρό-

1. Πβ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, «Φρονίμους δεσποινίδας και άριστας μητέρας». Στόχοι παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στον 19ο αιώνα», στο: *Πρακτικά του διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, τ. Β', ΙΑΕΝ, Γ. Γραμ. Ν. Γενιάς, Αθήνα 1986, σ. 479-496, και Αλ. Λαμπράκη-Παγανού, «Η εκπαίδευση τῶν θηλέων κατά τὸν 19ο καὶ 20ὸ αἰῶνα σὲ συνάρτηση μὲ τὶς κοινωνικὲς ἀλλαγές», *περιοδ. Σεμινάριο*, τεύχ. 7 (1986), σ. 28-36.

σβαση των γυναικών στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα ήταν στη διάρκεια της περιόδου σχετικά δύσκολη και σπάνια.

Η διαπίστωση των αδυναμιών του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος ως προς τη μόρφωση των θηλέων αποτέλεσε από τα μέσα του περασμένου αιώνα πεδίο συζητήσεων, κάποτε αντεγκλήσεων, και προτάσεων λήψης διορθωτικών μέτρων. Διανοούμενοι, εκπαιδευτικοί (σύλλογοι και ιδιώτες), γυναικείες προσωπικότητες και οργανώσεις¹, πολιτικοί παράγοντες πρότειναν κατά καιρούς σειρά μέτρων, εφικτών και ανέφικτων, που θα μπορούσαν να εξυψώσουν τη θέση της γυναίκας και να καταστήσουν το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα κατάλληλο για τις ειδικές ανάγκες της γυναικείας αγωγής: πολλοί αναγνώριζαν τον ευρύτερο ρόλο, που ανελάμβαναν οι γυναίκες στην κοινωνική και οικονομική ζωή: τα συμφέροντα της αστικής τάξης απαιτούσαν πιο ενεργητικό το ρόλο της γυναίκας στη διαμορφούμενη νέα κοινωνική ζωή: οι ίδιες οι γυναίκες πρόβαλλαν εντονότερα πλέον τις απαιτήσεις του φύλου τους και οι οικονομικοπολιτικές συνθήκες απαιτούσαν από την εκπαίδευση την παροχή περισσότερων, πρακτικών και χρήσιμων για τη ζωή γνώσεων². Στη δημοσιότητα σ'

1. Είναι η περίπτωση της Καλ. Παρρέν που —με τα δημοσιεύματά της κυρίως στην *Εφημερίδα τῶν Κυριῶν*— ζητεί ισότητα στις εκπαιδευτικές ευκαιρίες των δύο φύλων και διεκδικεί τη μεταρρύθμιση της γυναικείας εκπαίδευσης, αλλά και των Καλ. Κεχαγιά, Σαπφ. Λεοντιάδος, Αικ. Λασκαρίδου κ.ά. Αξιοσημείωτες είναι: η έκδοση, περί το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού, εφημερίδων και περιοδικῶν όπου προβάλλονταν τα γυναικεία θέματα, και η σύσταση σωματείων, με κύριο στόχο την προώθηση της θέσης της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία, όπως η «Ένωσις των Ελληνίδων», ο «Σύλλογος Κυριῶν υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως» κ.ά.

2. Η ισότιμη εκπαίδευση αρρένων και θηλέων, σ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που μας απασχολεί, υπήρξε αίτημα εντελῶς ανέφικτο. Για τις κοπέλες το κράτος και η ελληνική κοινωνία προόριζε ως ιδανικό το στερεότυπο της καλής μητέρας, συζύγου και οικοδέσποινας. Ο δημόσιος βίος, άρα και η επαγγελματική απασχόληση έξω από το σπίτι, ήταν αποκλειστικό προνόμιο των ανδρῶν. Με βάση τη λογική αυτή, η εκπαίδευση των θηλέων υπήρξε —τουλάχιστο στη Μέση βαθμίδα— διαφοροποιημένη από την αντί-

όλη τη διάρκεια της περιόδου έφτασαν όχι μόνο διαμαρτυρίες για την (κακή) εκπαιδευτική κατάσταση¹, αλλά και προτάσεις για βελτιώσεις δομικές της γυναικείας εκπαίδευσης και αλλαγές του περιεχομένου της. Βουλευτές κατέθεσαν τέτοιες ερωτήσεις-προτάσεις και υπουργοί συνέταξαν και υπέβαλαν στη Βουλή ολοκληρωμένες προτάσεις. Την επίλυση των προβλημάτων της γυναικείας εκπαίδευσης είχαν ως στόχο τα νομοσχέδια των υπουργών Γ. Μίληση (1877), Α. Αυγερινού (1880), Γ. Θεοτόκη (1889), Α. Ευταξία (1899), Σ. Στάη (1908), Α. Αλεξανδρή (1911) και Ι. Τσιριμώκου (1913). Τα σχέδια νόμου αυτά, αν και φανερώνουν το πνεύμα που επικρατούσε στην πολιτική ηγεσία και την ανάγκη βελτίωσης της εκπαίδευσης, σχεδόν όλα δεν έγιναν ποτέ νόμοι του κράτους, για λόγους που ανάγονται στις πολιτικές διαδικασίες και συγκυρίες της εποχής· ωστόσο προετοίμασαν τον πολιτικό και κοινωνικό περίγυρο να δεχτεί ουσιαστικότερες αλλαγές στη δομή και το περιεχόμενο της παρεχόμενης εκπαίδευσης,

στοιχα παρεχόμενη στα αγόρια, υποβαθμισμένη ως προς τα χρόνια φοίτησης στο σχολείο και το περιεχόμενο των σπουδών τους, αμιγής κατά κανόνα για τα κορίτσια, με προορισμό τόσο μόνο ώστε να παρέχει τα απαραίτητα εφόδια για την εξυπηρέτηση του στερεότυπου ρόλου.

Οι νομοθετικές προτάσεις των τελευταίων ετών του 19ου αιώνα, η προβολή από τις γυναίκες των αιτημάτων για θέματα που τις αφορούν και η ανάγκη εκσυγχρονισμού του ρόλου του επαγγέλματος που απαιτούσε η αστική αντίληψη για την εργασία, δημιούργησαν κάποια διαφοροποίηση στους στόχους όπου απέβλεπε η εκπαίδευση των θηλέων στις πρώτες δεκαετίες ήδη του 20ού.

1. Η πραγματικότητα αυτή γίνεται και στο Βόλο αντιληπτή και διατυπώνεται από τον αρθρογράφο της βολιώτικης εφημερίδας *Παρασαί*: «...ἐκ τῶν σχολείων λοιπὸν τὸ νόσημα, διότι ἰδρῦθησαν πολλὰ καὶ ἐλειτούργησαν δι' ἀτελῶς μεμορφωμένους καὶ κάκιστα ἐκλεχθέντος προσωπικοῦ [...] Ἐκ τούτων προῆλθεν τὸ κακὸν ὅτι παρήγαγον προϊόντα πολλὰ μὲν ἀλλ' ἀτελῆ, πολλοὺς ψευδπιστήμονας, πλείστους ἀνθρώπους τῶν γραφείων, ὀλιγίστους δὲ καλοὺς καὶ ἱκανοὺς ἐργάτας τῆς προόδου...» [εφημ. *Παρασαί*, ἔτος Α', ἐν Βόλῳ τῇ 29 Νοεμβρίου 1889, ἀρ. 26, στὸ ἀρθρο: «Ὅποια τίς ἡ νόσος ἐξ ἧς νοσεῖ ἡ κοινωνία», υπογραφόμενο με τὸ «Γ» (=Γ. Δημητριάδης;)].

ιδιαίτερα των ελληνίδων. Την αναμενόμενη μεταρρύθμιση των εκπαιδευτικών πραγμάτων δεν πέτυχαν τα νομοσχέδια και οι δημόσιες συζητήσεις για τη γυναικεία εκπαίδευση, ούτε τα πορίσματα του Α' Εκπαιδευτικού Συνεδρίου του 1904 έγινε δυνατό να υλοποιηθούν από τους κινούντες τα νήματα της πολιτικής ζωής. Μ' όλα ταύτα, όλη αυτή η κίνηση βοήθησε στο ωρίμασμα της κοινής γνώμης, για να εγκολπωθεί τις κατά καιρούς προτεινόμενες εκπαιδευτικές αλλαγές. Η πραγματοποίηση των αλλαγών αυτών αφέθηκε για μια ακόμη φορά στην ιδιωτική πρωτοβουλία κι έτσι η μεταρρύθμιση των σχολείων στην Ελλάδα θα καθυστερήσει: ο εκσυγχρονισμός των προγραμμάτων, η βελτίωση των μεθόδων και ο αναπροσανατολισμός της εκπαιδευτικής ιδεολογίας αφέθηκε να συμβεί από «τολμηρές» πρωτοβουλίες ατόμων ή φορέων, που θα δοκίμαζαν πειραματικά τη μεταρρύθμιση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, και μάλιστα των θηλέων. Αυτή είναι η περίπτωση των πρωτεργατών του Παρθεναγωγείου του Βόλου, όπως θα προσπαθήσω στη συνέχεια να περιγράψω.

Το εκπαιδευτικό πρόβλημα στο Βόλο (1881-1907)

Εξχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατάσταση των σχολικών πραγμάτων στην περιοχή του Βόλου. Η περιοχή διαθέτει μια πλούσια πνευματική κληρονομιά, που έχει τις ρίζες της στην εποχή του προεπαναστατικού ελληνικού διαφωτισμού: είναι γνωστή η λειτουργία στο Πήλιο ονομαστών σχολών, κατά την ύστερη περίοδο της τουρκοκρατίας.

Οι ίδιες (κακές) συνθήκες λειτουργίας των σχολείων και ιδιαίτερα ως προς την εκπαίδευση των κοριτσιών ίσχυαν και στην περίπτωση του Βόλου από το 1881. Το εκπαιδευτικό σύστημα και οι ανευδόμενες προσπάθειες εκσυγχρονισμού του απασχολούν τους παράγοντες της πόλης: ιδιαίτερα το θέμα απασχολεί τους φορείς εκείνους, που απηχούν τις φιλοδοξίες της αστικής τάξης, που με την είσοδο του 20ού αιώνα επιζητούν τη βελτίωση της παρεχόμενης μόρφωσης στα παιδιά τους και την κοινωνική τους

δικαίωση. Το κρατικό ενδιαφέρον δε φτάνει να ικανοποιήσει τις μορφωτικές ανάγκες της επαρχίας, και γι' αυτό η ιδιωτική πρωτοβουλία επιστρατεύεται για να αναπληρώσει το κενό.

Μετά την απελευθέρωση, και πριν ο Δήμος Παγασών αναλάβει τη φροντίδα συντήρησης των δημοτικών σχολείων, στο Βόλο και στο Πήλιο (Μακρινίτσα, Πορταριά, Ζαγορά κ.α.) λειτουργούν πολλά ιδιωτικά εκπαιδευτήρια και —πράγμα προδρομικό— σχολεία θηλέων, ακόμη και νηπιαγωγεία. Εκτός από το μοναδικό Γυμνάσιο (αρρένων), για το οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω, —δύο μόλις χρόνια μετά την απελευθέρωση του Βόλου— λειτουργούν στην πόλη: α) το Πρότυπο (δημοτικό) σχολείο, με διευθυντή αρχικά τον Κ. Καβαλιεράτο και μετέπειτα τον Α. Κωστόπουλο· β) το Ιδιωτικό Παρθεναγωγείο, με διευθύντρια τη Ζ. Κορωναίου· γ) το δημοτικό σχολείο, με διευθυντή το Φ. Μάνο· δ) το πρώτο νηπιαγωγείο της πόλης, με διευθύντρια την Ασπ. Νικολαΐδου, και ε) το Σχολαρχείο (αρρένων), με διευθυντή το Ν. Νικολαΐδη. Στα 1885 προστίθεται το «Αστυκόν παιδαγωγείον» του Ν. Νίκα, που περιλαμβάνει τέσσερις τάξεις συνδιδακτικού και μία τάξη νηπιαγωγείου. Στα 1886 στο Παρθεναγωγείο Βόλου υπηρετούν πέντε δασκάλες. Στο 1889 λειτουργεί ακόμη το Εκπαιδευτήριο του Ιω. Παπαχρήστου. Την ίδια χρονιά ο Δήμος Παγασών αποφασίζει την ανέγερση έξι δημοτικών σχολείων, αρρένων και θηλέων, με προϋπολογισμό 150.000 χ. δραχμών¹.

Το 1900 στο Βόλο λειτουργούν ως δημόσια σχολεία: τρία κοινά (4τάξια) δημοτικά σχολεία αρρένων, τρία κοινά δημοτικά σχολεία θηλέων, ένα πλήρες (6τάξιο) δημοτικό σχολείο αρρένων με διευθυντή τον Τρ. Κοντογεωργίου, ένα πλήρες δημοτικό σχολείο θηλέων με διευθύντρια την Ελ. Ραζή, και Ελληνικό σχολείο (Σχολαρχείο) με σχολάρχη τον Ι. Μελανίδη. Την ίδια χρονιά

1. Οι πληροφορίες για την εκπαιδευτική κατάσταση του Βόλου ως το 1900 αντλούνται από τα φύλλα των εφημερίδων: α) *Ἐθνικὸν Μεγαλεῖον* (1884-1886)· β) *Παγασαί* (1889-1890), και γ) *Ὁ Βῶλος* (1892-1893).

τα ιδιωτικά σχολεία του Βόλου ήταν: α) Δημοτικό και Σχολαρχείο του Ν. Νικολαΐδου· β) Δημοτικό και Σχολαρχείο του Ν. Σταυρίδη· γ) Ανώτερο Παρθεναγωγείο της Ι. Αναστασάκη· δ) Ανώτερο Παρθεναγωγείο της Α. Καστελάνου· ε) Παρθεναγωγείο της Λ. Φωτιάδου, και στ) Κοινό δημοτικό σχολείο θηλέων της Ε. Παπαζαφειρίου.

Την ίδια χρονιά (1900) δημιουργήθηκε η πρώτη επαγγελματική σχολή· ο εμπορικός σύλλογος Βόλου «ο Ερμής» ίδρυσε μια από τις πρώτες Εμπορικές Σχολές στην Ελλάδα, με τριετή φοίτηση, που επιχορηγείται από το Δήμο και που αργότερα προικίζεται με ιδιόκτητο κτήριο από τον Ι. Καρτάλη. Πρώτος διευθυντής της υπήρξε ο Κ. Παναγιωτόπουλος.

Γύρω στα 1905 λειτουργούν στο Βόλο: δύο Ελληνικά σχολεία (αρρένων), τέσσερα πλήρη Δημοτικά σχολεία αρρένων και τέσσερα θηλέων· αυτά ήταν τα δημόσια σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, μαζί με το Γυμνάσιο. Παράλληλα λειτουργούσαν στην πόλη και τα ιδιωτικά σχολεία: Δημοτικό σχολείο θηλέων με διευθυντή τον Ε. Αναστασάκη, που διαδέχθηκε τη θανούσα Ιουλ. Αναστασάκη, Δημοτικό σχολείο των Ισραηλιτών με δασκάλους για την ελληνική γλώσσα, Νυκτερινή σχολή αρρένων και θηλέων με κύριο σκοπό την εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας, που ίδρυσε το 1902 ο «Γαλλικός Σύνδεσμος» (Alliance Française), και η Γαλλική σχολή (θηλέων) Καθολικών Καλογραιών (Ecole française des sœurs de Saint Joseph de l'Apparition) με τρεις τάξεις, που ιδρύθηκε το 1904¹. Εκτός από την Εμπορική σχολή —που μνημόνευσα παραπάνω— λειτουργεί επίσης Δημοτικό σχολείο και Σχολαρχείο (αρρένων) του Γ. Σφέτσιου².

1. Βλ. Χ. Γ. Χαρίτος, «Από την ιστορία της Γαλλικής Σχολής Καλογραιών Βόλου (1904-1920)», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, τ. Η' (1988), σ. 7-81.

2. Οι πληροφορίες από τα: *Όδηγός Βόλου...*, ό.π., φύλλα της εφημερίδας *Τύπος* [Βόλου]-(1904), και Ν. Ιγγλέση, *Όδηγός τῆς Ἑλλάδος, ἔτος Α' (1905-1906): Δήμος Παρασών*, σ. 844-857.

Το Γυμνάσιο (αρρένων) Βόλου υπήρξε το μοναδικό σχολείο ανώτερου κύκλου δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στο Βόλο, και το μόνο Γυμνάσιο μέχρι το 1921, οπότε ιδρύθηκε το Γυμνάσιο Θηλέων, με πρώτο Γυμνασιάρχη το Γεώργ. Χατζηνικολάου. Το Γυμνάσιο Βόλου ιδρύθηκε αμέσως μετά την απελευθέρωση της πόλης και λειτούργησε για δυο περίπου χρόνια ακατάστατα. Το 1884 όμως οι συνθήκες λειτουργίας του σταθεροποιήθηκαν με μόνιμο προσωπικό και από τότε λειτούργησε κανονικά. Το Γυμνάσιο του Βόλου ήταν ένα από τα 39 Γυμνάσια που λειτούργησαν στο ελεύθερο ελληνικό κράτος ως το 1912, και το μοναδικό στην επαρχία Μαγνησίας. Ίσαμε το 1905 στεγάστηκε σε πέντε διαφορετικά κτήρια της πόλης, ώσπου απέκτησε δικό του κτήριο στο τετράγωνο μεταξύ των οδών Κωνσταντά-Δον Δαλεζίου-Γαζή-Κενταύρων, όπου είχε στεγαστεί το ιδιωτικό εκπαιδευτήριο του Ν. Νικολαΐδου. Η λειτουργία του Γυμνασίου συνεχίστηκε από τότε κανονικά ως το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Αξίζει να σημειωθεί ότι από το σχολικό έτος 1905-06 εμφανίζεται στο Γυμνάσιο του Βόλου η πρώτη μαθήτρια, η Ελ. Λουκά, και το 1906-07 τη μιμήθηκε η δεύτερη μαθήτρια Μ. Παπαδήμου¹.

Αυτή ήταν η κατάσταση των σχολείων του Βόλου από την απελευθέρωση της πόλης ως τα μέσα της δεκαετίας του 1900². Έγινε σαφές από τα προηγούμενα ότι η ιδιωτική πρωτοβουλία ήταν εκείνη που, αναπληρώνοντας τα κενά της δημόσιας εκπαίδευσης, έδινε τα μέσα στα παιδιά του Βόλου να μορφωθούν, με σχολεία στοιχειώδους και μέσης βαθμίδας. Το σχολικό σύστημα, τα προγράμματα και οι μέθοδοι διδασκαλίας στα ιδιωτικά αυτά

1. Πβ. *Λεύκωμα άναμνηστικόν επί τη 50/ίδι του Γυμνασίου Ἀρρένων Βόλου (1884-1934)*, Βόλος 1935, και «Ερανηστής» [=Κ. Μακρής], «Τὸ Γυμνάσιο ἀρρένων Βόλου», εφημ. *Θάρος* (Βόλου), 27, 30 Ιουνίου και 2, 4, 7, 9 Ιουλίου 1949.

2. Ας σημειωθεί ότι και το 1911 τα περισσότερα από τα παραπάνω σχολεία συνεχίζουν τη λειτουργία τους και σ' αυτά προστίθενται: το ιδιωτικό εκπαιδευτήριο Τρύφ. Κοντογεωργίου και το Νηπιαγωγείο της Αν. Πλυτά (πβ. *Έμπορικὸς Ὁδηγὸς Βόλου...*, ό.π., σ. 23-25).

εκπαιδευτήρια δε διέφεραν ουσιαστικά από εκείνα που επίσημα ίσχυαν στα δημόσια σχολεία της ελληνικής επικράτειας. Έγινε επίσης σαφές ότι, τουλάχιστον η μέση εκπαίδευση για τα κορίτσια του Βόλου, παρεχόταν σε ατελή μορφή, είτε σε ιδιωτικά παρθεναγωγεία, είτε στη σχολή καλογραιών, ενώ σπάνια ήταν η συμφοίτηση των κοριτσιών στα σχολεία αρρένων. Επομένως υπήρχε τεράστιο χάσμα στην εκπαίδευση των θηλέων.

Προσωρινή λύση στο πρόβλημα αυτό φάνηκε ότι έδωσε η πρόσθεση δύο ανώτερων τάξεων (7ης και 8ης) στις έξι του 1ου πλήρους δημοτικού σχολείου θηλέων, που λειτουργούσε στη συνοικία Αγίου Νικολάου με διευθύντρια τη δημοδιδασκάλισσα Σταμ. Κολοσούκα. Η απόφαση αυτή πάρθηκε από το Δημοτικό Συμβούλιο Παγασών το 1902, ύστερα από εισήγηση του δημάρχου Ν. Γεωργιάδη. Η πρόταση του δημάρχου έγινε αποδεκτή και εγκρίθηκε πίστωση 1500 δραχμών για τα έξοδα λειτουργίας της πρώτης από τις «ανώτερες» τάξεις¹.

Η προσπάθεια όμως παροχής «γυμνασιακής» μόρφωσης στα κορίτσια του Βόλου δεν έφερε τους αναμενόμενους καρπούς, κι έτσι το Δημοτικό Συμβούλιο αποφάσισε την κατάργησή τους, γεγονός που αποτέλεσε την απαρχή της δημιουργίας, πάλι από το Δήμο Παγασών, του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου, όπως παρακάτω αναπτύσσεται.

B. Η ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜ. ΣΑΡΑΤΣΗ ΚΑΙ Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΑΝΩΤΕΡΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ ΒΟΛΟΥ

Όπως έχει αναφερθεί, η δημοτική αρχή Παγασών (Βόλου) από το σχολικό έτος 1902-03 προσπάθησε να καλύψει το κενό

1. Βλ. Δήμος Παγασών, «Ψηφίσματα», τ. 11ος (1901-1903), σ. 276 (πράξ. 376 της συνεδρίας ΠΑ' - 19 Ιουνίου 1902), και *Λογοδοσία Νικολάου Γεωργιάδου, Δημάρχου Παγασών, τής διοικήσεως και διαχειρίσεως από τὸ 1900 μέχρι τοῦ 1903*, σ. 33-36.

παροχής «ανώτερης» (=μέσης) εκπαίδευσης στα κορίτσια που τέλειωναν το δημοτικό σχολείο, με την πρόσθεση δύο τάξεων σ' ένα από τα εξατάξια δημοτικά σχολεία θηλέων της πόλης. Η προσπάθεια όμως αυτή απέτυχε. Το μέγεθος της αποτυχίας κατέδειξαν οι αγορεύσεις των δημοτικών συμβούλων στη συνεδρία της 7ης Δεκεμβρίου 1907¹. Τις απόψεις αυτές συμπυκνωμένες εκθέτει ο Δημ. Σαράτσης στο εισαγωγικό μέρος της Εισηγητικής του Έκθεσης προς το δημοτικό συμβούλιο². Αναφέρει εκεί ο Σαράτσης μεταξύ άλλων τα εξής: «Ένθυμείστε ότι έξεφράζοντο άμφιβολίαι περί τῆς χρησιμότητος τῆς διδασκαλίας, όπως αὐτή γίνεται εἰς τὰς τάξεις ταύτας [...] Ὅπως γνωρίζετε αἱ δύο ἀνώτεραι τάξεις τοῦ παρθηναγωγείου λειτουργοῦν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ προγράμματος τῶν ἀντιστοιχῶν τάξεων τοῦ Ἄρσακειοῦ, τὸ ὁποῖον πάλιν δὲν διαφέρει ἐν πολλοῖς τοῦ ἐν τοῖς σχολείοις τῶν ἀρρένων ὕφισταμένου [...] Αἱ δύο ἀνώτεραι τάξεις, αἱ ὑπὸ τοῦ Δήμου ἡμῶν συντηρούμεναι, ἀποτελοῦσι βεβαίως ἰδιωτικὴν διδασκαλίαν ἐφ' ὅσον ἐξέρχονται τῶν ὁρίων τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως διὰ τὴν ὁποίαν κατὰ καθῆκον οἱ δῆμοι φροντίζουσιν. Ἄλλ' εἰς τὴν προκειμένην περίστασιν τὸ Ἄρσακειον δὲν εἶναι ποσῶς δημόσιον, δὲν δύναται δὲ καὶ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὑπόδειγμα διὰ τὰ ὑπὸ τοῦ Δήμου ἢ ἄλλων ἰδιωτῶν συντηρούμενα σχολεία [...]

1. Για τη λειτουργία και την αποτυχία των «ανώτερων» τάξεων του 1ου Δημοτικού Παρθηναγωγείου βλ. α) Δήμος Παγασών, «Ψηφίσματα», τ. 13ος (1905-1908), σ. 316 και β) Δήμος Παγασών, «Πρακτικά συνεδριάσεων τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου», τ. 10ος (1905-1907), σ. 364-369, συνεδρία Θ' (7 Δεκεμβρίου 1907).

2. «Εἰσήγησις εἰς τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον. Ὑπὸ τοῦ κ. Δημητρίου Ι. Σαράτση, ἰατροῦ καὶ Δημ. Συμβούλου, κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 8ης Σεπτεμβρίου 1908». Το σημαντικότερο για την ιστορία του Α.Δ.Π. κείμενο αυτό πρωτοδημοσιεύτηκε στο: Χαρ. Γ. Χαρίτος, «Ἡ Εἰσηγητικὴ Ἐκθεση τοῦ Δημ. Σαράτση γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Παρθηναγωγείου Βόλου», περιοδ. *Θεσσαλικὴ Ἔστια*, τεύχ. 32 (Μάρτης-Απρίλης), Αθήνα 1978, σ. 329-341 (και ἀνάτυπο). Από δω και πέρα θα αναφέρεται συντομογραφικά: Εἰσηγητικὴ Ἐκθεση. Ολόκληρο το κείμενο επαναδημοσιεύεται ἐδῶ, τ. Β' ἐκεῖ θα γίνονται στο ἐξῆς οι σχετικὲς παραπομπές.

Ἡ περίστασις λοιπὸν αὕτη, ὅτι δηλαδὴ ἐφαρμόζεται πρόγραμμα διδασκαλείου εἰς σχολεῖον καθαρῶς μορφωτικὸν εἶναι μία τῶν αἰτιῶν διὰ τὰς ὁποίας κατ' ἐμὲ ἀπέτυχεν ἡ διδασκαλία αὕτη. Ἄλλὰ δὲν εἶναι ἡ μόνη. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι. Ἐν πρώτοις τὸ διδακτικὸν προσωπικὸν δὲν ἐξελέγετο πάντοτε μετὰ τῆς δεούσης ἐπιμελείας· ὑπείσθηχοντο δὲ εἰς αὐτὸ πολλάκις διδάσκαλοι ἀμέθοδοι καὶ μὴ παιδαγωγοί, ἐξ ἐκείνων οἱ ὅποιοι προορισμὸς τοῦ σχολείου νομίζουν ὅτι εἶναι ἡ εἰς τὸν νοῦν τῶν μαθητῶν ἐντύπωσις ὠρισμένων γραμματικῶν τύπων καὶ πλέον οὐ. Ἐκτὸς τούτων αἱ τάξεις αὗται διετέλουν ἄνευ πραγματικῆς διευθύνσεως καὶ ἐποπτείας. Διότι ἡ μὲν συνήθως διευθύνουσα αὐτὰς οὔτε τὸν καιρὸν ἔχει νὰ διευθύνει οὔτε καὶ ἀρμοδιότητα, καθ' ὅσον αὐταὶ δὲν ὑπάγονται εἰς τὴν δημοτικὴν ἐκπαίδευσιν. Ὡς πρὸς τὴν ἐποπτείαν δὲ ἡ λειτουργία αὐτῶν διεφεύγουσα τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ἐπιθεωρητοῦ τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως, δὲν ὑπάγεται καὶ ὑπὸ τὴν τοῦ τῆς Μέσης, ὑπὸ τὸν ὁποῖον ἔπρεπε δικαίως νὰ ὑπαχθῆ...»¹.

Ἡ ἀποτυχία τῆς λειτουργίας τῶν τάξεων αὐτῶν καὶ ἡ διάγνωση τῶν αἰτιῶν τῆς ἀποτυχίας ἀφῆναν ἀνοιχτὸ τὸ πρόβλημα τῆς συμβολῆς τοῦ Δήμου στὴ μέση ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν τῶν δημοτῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ Πολιτεία δὲν εἶχε μεριμνήσει γιὰ τὴ δημόσια ἐκπαίδευση θηλέων ἀντίστοιχη τῆς παρεχομένης στὰ «Ἑλληνικά» σχολεῖα καὶ τὰ Γυμνάσια τῶν ἀρρένων, κάτι ποῦ ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ. Ἐπομένως ἡ ἀπόφαση τοῦ δημοτικοῦ συμ-

1. Δ. Σαράτσης, Εἰσηγητικὴ Ἐκθεση, ἐδῶ, τ. Β', σ. 13-15. Ἡ κριτικὴ τοῦ Σαράτση πετυχαίνει νὰ περιγράψει με ἀκρίβεια τὴν ἀπογοήτευση τῶν νεοελλήνων ἀστῶν ἀπὸ τὸ ἰσχύον ἐκπαιδευτικὸ σύστημα γιὰ τὰ κορίτσια. Ἐπισημαίνει τὴ μονοπώληση τῆς παροχῆς ἐκπαίδευσης ἀπὸ τὰ (ιδιωτικὰ) ἱδρύματα τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας, καὶ μάλιστα με μοναδικὴ κατεύθυνση τὴν προπαρασκευὴ διδασκαλισσῶν. Θίγει ἐπίσης τὸ μονομερῆ ἰδεολογικὸ προσανατολισμὸ τῶν τέτοιων ἰδρυμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν ἐξυπηρετοῦν τὴν εὐλογία ἀπαίτηση τῆς ὠφελιμότητος τῶν παρεχομένων γνώσεων καὶ τῶν πρακτικῶν δεξιότητων, αἴτημα ἐπικαιρο στὴν ἐλληνικὴ ἐκπαίδευση ἀπὸ τὸ 1899.

βουλίου Παγασών να συστήσει επιτροπή από δημοτικούς συμβούλους «διὰ τὴν μελετήσῃ τὰ τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς ἀνωτέρας ἐκπαιδεύσεως καὶ ὑποβάλλῃ σχετικὴν εἰσήγησιν ἐγκαίρως»¹ ἀποτέλεσε τὴν καλύτερη σκέψη καὶ τὴν πιο πετυχημένη ἐνέργεια, στο πλαίσιο πάντοτε τῶν υποχρεώσεων που αἰσθανόταν ἡ δημοτικὴ ἀρχὴ ὥστε νὰ προσφέρει ἀνώτερη μόρφωση στα κορίτσια τῶν δημοτῶν τῆς.

Ὁ τρόπος ἐργασίας τῆς ἐπιτροπῆς, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1907-08, δε μας εἶναι γνωστός. Τὰ μετέπειτα γεγονότα, ὁμως, πείθουν ὅτι τὸ ἔργο τῆς μελέτης τοῦ εκπαιδευτικοῦ συστήματος, που ἴσχυε ἕως τότε, καὶ ἡ υποβολὴ προτάσεων γιὰ τὴ βελτίωσή του, ἀποτέλεσαν μέριμνα καὶ ἔργο ἀποκλειστικὰ τοῦ Δημ. Σαράτση, γιαιτροῦ, δημοτικοῦ συμβούλου καὶ μέλους τῆς ἐπιτροπῆς. Ἐτσι κατὰ τὴ συνεδρίαση τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου τῆς 8ης Σεπτεμβρίου 1908 (ἓνα χρόνο μετὰ τὴ σύσταση τῆς ἐπιτροπῆς), ὁ Σαράτσης ἀνακοίνωνε τὰ πορίσματα τῆς μελέτης τῆς εκπαιδευτικῆς κατάστασης στὴν πόλη καὶ πρότεινε τὴ σύσταση ἐιδικῆς ἀνώτερης σχολῆς γιὰ τὰ κορίτσια τοῦ Βόλου.

Τὸ κείμενο που διάβασε ὁ Σαράτσης, ἡ Εἰσηγητικὴ Ἐκθεση, ἦταν αὐτὸ που ἐπίεισε τὴν πλειοψηφία τῶν δημοτικῶν συμβούλων νὰ δεχτοῦν τὴ δημιουργία τοῦ νέου σχολείου καὶ νὰ ἀναλάβει ὁ Δήμος τὴν οικονομικὴ στήριξη τῆς λειτουργίας του· καὶ τὰ περιεχόμενα τῆς Ἐκθέσεως αὐτῆς ἀποτέλεσαν τὸν καταστατικὸ χάρτη τοῦ Ἀνώτερου Δημοτικοῦ Παρθεναγωγείου, ἀφού στήριξαν θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ τὴν ἰδέα τῆς ἰδρύσεως τοῦ νεότροπου Σχολείου².

1. Δήμος Παγασών, «Πρακτικὰ συνεδριάσεων δημοτικοῦ συμβουλίου», ὁ.π., σ. 369. Μέλη τῆς ἐπιτροπῆς ὀρίστηκαν οἱ δημοτικοὶ σύμβουλοι: Π. Ἀποστολίδης, Ν. Ζαρλής, Δ. Σαράτσης, Α. Παπαγεωργιάδης καὶ Κ. Χρυσοχοῦδης.

2. Ἡ τύχη τοῦ κειμένου τῆς Εἰσηγητικῆς Ἐκθέσεως τοῦ Σαράτση παρέμεινε ἐπὶ χρόνια ἀγνωστὴ. Εἶχαν δοθεῖ στὴ δημοσιότητα ἀποσπάσματα μόνο ἀπὸ τὰ περιεχόμενά τῆς. [Πβ. Γ. Πατελοδήμου, «Τὸ χρονικὸν τῆς ἰδρύσεως καὶ τὸ παιδαγωγικὸν σύστημα τοῦ Ἀνώτερου Παρθεναγωγείου Βό-

Στο εισαγωγικό κεφάλαιο της Έκθεσης, ο Σαράτσης εκθέτει τις αιτίες και τις αφορμές που τον οδήγησαν στη μελέτη του θέματός του και επισημαίνει την ανάγκη δημιουργίας ενός σχολείου μέσης παιδείας, κατάλληλου να μορφώσει τις θυγατέρες των δημοτών. Αναφέρει επίσης τα βοηθήματα και τις γνώμες ελληνικών παιδαγωγών, που έλαβε υπόψη του στη σύνταξη των προτάσεών του. Στη συνέχεια, στο κύριο μέρος της Εισηγητικής Έκθεσης, ο συντάκτης της προχωρεί σε συγκεκριμένες προτάσεις, που θα επέτρεπαν την υλοποίηση των προτάσεών του, και τις εκθέτει αναλυτικά. Τα βασικά χαρακτηριστικά των προτάσεων Σαράτση —και ταυτόχρονα η περίληψη της Έκθεσης— είναι:

α) Ιδρύεται ανώτερη σχολή θηλέων, που αποτελείται από τρεις τάξεις. Η σχολή αυτή είναι αυθύπαρκτη και λειτουργεί σε ιδιαίτερο χώρο με δική της διεύθυνση. Κύριος σκοπός της σχολής είναι «ή ευρύτερα μόρφωσις τῶν νεανίδων καὶ ἡ πρακτικὴ αὐτῶν κατάρτισις».

β) Το πρόγραμμα μαθημάτων της σχολής —επηρεασμένο από τα αντίστοιχα προγράμματα ξένων σχολείων— περιλαμβάνει τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής σε ποσότητα ωρών μικρότερη από το πρόγραμμα που ίσχυε τότε στα σχολεία Μέσης εκπαίδευσης της χώρας. Προτείνεται μά-

λου», περιοδ. *Αγροναύτης*, τεύχ. 3 (Απρίλιος-Ιούνιος), Αθήνα 1976, σ. 6-10]. Το αρχικό κείμενο φαίνεται ότι κατατέθηκε από τον συντάκτη του στο αρχείο του Δήμου Παγασών, από όπου χάθηκε —καθώς καταστράφηκαν οι φάκελοι με τα συμπαραομαρτούντα των Πρακτικών του Δήμου. Επίσης χάθηκαν τα φύλλα της βολιώτικης εφημερίδας *Πρόμαχος*, όπου υπάρχουν ενδείξεις ότι πρωτοανακοινώθηκε η Έκθεση από τον ίδιο το Σαράτση.

Το μοναδικό αντίγραφο (δακτυλόγραφο), που κράτησε ο ίδιος ο Σαράτσης, βρέθηκε στα κατάλοιπά του, και δημοσιεύτηκε από το συντάκτη αυτών των γραμμών το 1978, με σύντομη εισαγωγή και σχόλια. Η γνησιότητα του μοναδικού αντιγράφου βεβαιώνεται στο: Χαρ. Χαρίτος, «Τὸ πρωτότυπο τῆς Έκθεσης Σαράτση γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Παρθεναγωγείου Βόλου», περιοδ. *Κείμενα τοῦ Βόλου*, τεύχ. 6, Βόλος 1979, σ. 541-543.

λιστα η διδασκαλία των κλασικών κειμένων σε νεοελληνική μετάφραση, ώστε να αποφεύγουν οι μαθήτριες την «ξηράν διδασκαλίαν, τήν σχολαστικότητα και τὰς ἀποκτηνωτικάς ἀποστηθίσεις», ενώ αντίθετα επιδιώκεται η μετάδοση του «κάλλους τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας» και η έμπνευση, της «ἀγάπης καὶ τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὰ μεγάλα πνεύματα τῆς ἀρχαιότητος». Αντίθετα προς τα καθιερωμένα, περισσότερο βάρος αποκτά η διδασκαλία της νέας ελληνικής γλώσσας και γραμματολογίας. Η ταυτόχρονη άλλωστε άφθονη διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας και φιλολογίας αποβλέπει στην ικανοποίηση της κοινής γνώμης, «διότι τήν κοινωνίαν ἡμῶν κατέχει ὁ πόθος τῆς γνώσεως ξένης γλώσσης, ἡ ὁποία πράγματι συντελεῖ εἰς τήν τελειότεραν μόρφωσιν». Το πρόγραμμα ακόμη περιλαμβάνει άφθονη διδασκαλία των φυσιογνωστικών μαθημάτων, των μαθηματικών και των θρησκευτικών, τα οποία μάλιστα θα παρείχαν την ευκαιρία αναστροφής με τη γλώσσα του Ευαγγελίου, αναπληρώνοντας έτσι την περιορισμένη διδασκαλία της κλασικής φιλολογίας. Το μάθημα, τέλος, της «νοικοκυροσύνης» ήταν σπουδαίο μέλημα του εισηγητή. Είχε υποδιαιρέσεις την υγιεινή και νοσηλευτική, την καθαριότητα του σπιτιού, την κηπευτική, τη μαγειρική, την κοπτική, ραπτική και κεντητική. Έπρεπε ακόμη να διδάσκονται η μουσική και η ζωγραφική.

γ) Το διδακτικό προσωπικό της σχολής αποτελούν ένας διευθυντής ή διευθύντρια, αριστούχος της φιλολογίας, μία γαλλίδα καθηγήτρια της ξένης γλώσσας και ταυτόχρονα των οικοκυρικών και των φυσιογνωστικών μαθημάτων —για να επιδιώκεται στα μαθήματα αυτά η εμπέδωση της ξένης γλώσσας—, καθηγητής των μαθηματικών και των φυσικών, καθηγητές επίσης για την υγιεινή, τη γυμναστική και τη μουσική.

δ) Οι δαπάνες λειτουργίας της σχολής θα έπρεπε να βαραινουν τους γονείς των μαθητριών, ενώ ο Δήμος θα αναλάμβανε τα μισά ή λιγότερα από τα ετήσια έξοδα, ανάλογα με τις δυνατότητές του.

ε) Η εποπτεία και η διοίκηση της σχολής θα γινόταν από πενταμελή Εφορεία, αποτελούμενη: από το Δήμαρχο ως πρόεδρο, δύο άντρες και δύο γυναίκες ως μέλη, που θα επέλεγε το Δημοτικό Συμβούλιο.

Οι προτάσεις Σαράτση κάλυπταν το σύνολο σχεδόν των απαιτήσεων και των αναγκών λειτουργίας μιας τέτοιας σχολής. Πρόβλεπαν τους όρους, σύμφωνα με τους οποίους η πόλη του Βόλου θ' αποκτούσε ένα σχολείο θηλέων ανάλογο με τις απαιτήσεις της εποχής και των εκπαιδευτικών αναγκών της γυναικείας εκπαίδευσης, ένα σχολείο κατάλληλο να προσφέρει το είδος και την ποιότητα της μόρφωσης, που ζητούσε η αστική τάξη των κατοίκων. Το περιεχόμενο του κειμένου του Σαράτση απηχεί λίγο ως πολύ τα αιτήματα της προοδευτικής μερίδας της ελληνικής αστικής τάξης σχετικά με την εκπαίδευση. Το γενικό πλαίσιο των αιτημάτων αυτών ήταν ήδη γνωστό κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα —όπως διαφαίνονται τουλάχιστο στα Νομοσχέδια του 1889 και του 1899, που δεν ψηφίστηκαν— και γίνεται εμφανές στον προβληματισμό και τις καταληκτικές προτάσεις του Συνεδρίου του 1904.

Στην Εισηγητική Έκθεση του Σαράτση αποκαλύπτεται η ίδια συλλογιστική, αφού δε μεταβάλλει το καθιερωμένο πρότυπο της αγωγής των κοριτσιών, εναντιώνεται στην ξένη επιρροή τονίζοντας τον εθνωφελή προορισμό της διδασκαλίας και προωθεί εκσυγχρονιστικές ιδέες όπως την πολύωρη διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας και των φυσιογνωστικών μαθημάτων, αποφορτίζει το πρόγραμμα από τη σχολαστική διδασκαλία των κλασικών γλωσσών και επιμένει στην παροχή χρήσιμων γνώσεων ως προς τα οικιακά τους καθήκοντα. Η επίδραση των συζητήσεων του Συνεδρίου του 1904 (στο οποίο δεν είχε πάρει μέρος ο ίδιος) και των εκσυγχρονιστικών της γυναικείας εκπαίδευσης τάσεων της εποχής του, είναι περισσότερο από εμφανής στο κείμενο του Σαράτση.

Οι προτάσεις Σαράτση έγιναν δεκτές από την πλειοψηφία των

Αριθ. 156

Απόφαση ΚΗ

Τὸ Δημοτικὸν Ἐπιτελεῖον Παγασῶν.

Ἐπιμύριον εἰς τὰς ἐνοικίας αὐτῆς, ἡ Ἐπιτελεῖον καὶ τὸν ἑαυτῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν.

Ἐπιμύριον εἰς τὰς ἐνοικίας αὐτῆς, ἡ Ἐπιτελεῖον καὶ τὸν ἑαυτῶν ἑαυτῶν. 1908 Πρωτ. 11 ἑαυτῶν αὐτῶν καὶ τὸν ἑαυτῶν τῶν ἑαυτῶν Παγασῶν.

Ἐπιμύριον εἰς τὰς ἐνοικίας αὐτῆς, ἡ Ἐπιτελεῖον καὶ τὸν ἑαυτῶν ἑαυτῶν. 1908 Πρωτ. 11 ἑαυτῶν αὐτῶν καὶ τὸν ἑαυτῶν τῶν ἑαυτῶν Παγασῶν.

Ἐπιμύριον εἰς τὰς ἐνοικίας αὐτῆς, ἡ Ἐπιτελεῖον καὶ τὸν ἑαυτῶν ἑαυτῶν. 1908 Πρωτ. 11 ἑαυτῶν αὐτῶν καὶ τὸν ἑαυτῶν τῶν ἑαυτῶν Παγασῶν.

Ἐπιμύριον εἰς τὰς ἐνοικίας αὐτῆς, ἡ Ἐπιτελεῖον καὶ τὸν ἑαυτῶν ἑαυτῶν. 1908 Πρωτ. 11 ἑαυτῶν αὐτῶν καὶ τὸν ἑαυτῶν τῶν ἑαυτῶν Παγασῶν.

Ἐπιμύριον εἰς τὰς ἐνοικίας αὐτῆς, ἡ Ἐπιτελεῖον καὶ τὸν ἑαυτῶν ἑαυτῶν. 1908 Πρωτ. 11 ἑαυτῶν αὐτῶν καὶ τὸν ἑαυτῶν τῶν ἑαυτῶν Παγασῶν.

Παρθενάγειο
Παγασῶν
1908/11

1. Ἰδρυση τοῦ βολιώτικου Παρθεναγωγείου
Ἡ ἀπόφαση τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου Παγασῶν
(8 Σεπτεμβρίου 1908)

μελών του δημοτικού συμβουλίου Παγασών¹. Κατά την ίδια συνεδρίαση το δημοτικό συμβούλιο εξέδωσε την με αριθμό 156 πράξη του, που αποτελεί την ιδρυτική απόφαση της δημιουργίας του Α.Δ.Π.² Το δημοτικό επίσης συμβούλιο ανέθεσε σε πενταμελή επιτροπή (Εφορεία) —που την αποτελούσαν οι: Κ. Γκλαβάνης, δήμαρχος, ως πρόεδρος, και Δ. Σαράτσης, Σ. Μουσούρης, δημοτικοί σύμβουλοι, Φιλ. Ιωαννίδου και Αγγλ. Κοκωσλή, ως μέλη— να μεριμνήσει για όλα τα σχετικά ζητήματα, δηλαδή την εξεύρεση κατάλληλου οικήματος για να στεγάσει το Σχολείο, να εγγράψει τις πρώτες μαθήτριες για την πρώτη τάξη, να καταρτίσει το πρόγραμμα μαθημάτων σύμφωνα με όσα πρόβλεπε η Εισηγητική Έκθεση του Σαράτση και να προσλάβει το απαιτούμενο διδακτικό και βοηθητικό προσωπικό.

1. Διαβάζουμε στα «Πρακτικά του δημοτικού συμβουλίου»: «Τὸ Συμβούλιον κατὰ πρότασιν τοῦ κ. Δημάρχου, εἰσέρχεται εἰς τὴν συζήτησιν τοῦ περὶ διατηρήσεως ἢ μὴ ἀνωτέρων τάξεων εἰς τὸ ἐνταῦθα Ἀ' Σχολεῖον θηλέων ζητήματος. Ὁ κ. Δ. Σαράτσης, ὡς μέλος τῆς ἐπὶ τούτῳ ὀρισθείσης ἄλλοτε ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου ἐπιτροπῆς, ἐγειρόμενος ἀναγινώσκει μακροτάτην ἔκθεσιν περὶ τοῦ ὄργανισμοῦ καὶ τοῦ προγράμματος εἰδικῆς Σχολῆς πρὸς πρακτικὴν ἀνωτέραν μὀρφωσιν τῶν θηλέων, ἀνεξαρτήτου δὲ ἀπὸ τοῦ Δήμου, καὶ ἧς ἡ δαπάνη, λέγει, δὲν θὰ ἀνέλθῃ πλέον τῶν 13.000 δραχμῶν, τὰς ἡμισείας τῶν ὁποίων δέον νὰ συνεισφέρῃ ὁ Δῆμος Παγασῶν, τὰς δὲ ὑπολοίπους θὰ καλύψωσι τὰ ἐπὶ τούτῳ ὀρισθησόμενα διδαστρα τῶν διδασθησόμενων μαθητριῶν [...] Ἡ πρότασις αὕτη γίνεται δεκτὴ κατ' ἀρχήν, ἀντιφρονούντος τοῦ κ. Σπ. Μουσούρη καὶ ἄλλων τινῶν θεωρούντων τὴν λειτουργίαν τῆς συσταθησομένης ταύτης Σχολῆς δυσχερῆ, ἐπὶ τούτῳ δὲ ἐκλέγεται ἐπιτροπὴ ἐκ τῶν Δημοτικῶν Συμβούλων κ.κ. Δ. Σαράτση, Σπ. Μουσούρη, τῆς κυρίας Φ[ιλίττας] Εὐστ. Ἰωαννίδου καὶ τῆς Δεσποινίδος [Αγγαίας] Κοκωσλή, ἵνα μεριμνήσῃ περὶ παντὸς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν σύστασιν τῆς Σχολῆς καὶ ὑποβάλλῃ εἰς τὴν προσεχῆ συνεδριάσιν τὸ πόρισμα τῶν ἐνεργειῶν τῆς». [Δῆμος Παγασῶν, «Πρακτικά τῶν συνεδριάσεων τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου», τ. 11ος (1908-1911), σ. 87-88, συνεδρία ΚΗ' (8 Σεπτεμβρίου 1908)].

2. Δῆμος Παγασῶν, «Ψηφίσματα», τ. 14ος (1908-1911), σ. 49, συνεδρία ΚΗ', αρ. πράξ. 156 (8 Σεπτεμβρίου 1908). Το κείμενο της πράξης αυτής που αποτελεί την ιδρυτική απόφαση δημιουργίας του Α.Δ.Π., δημοσιεύεται στον τ. Β', σ. 31-32.

Όλα αυτά πραγματοποιήθηκαν ως το τέλος Σεπτεμβρίου 1908 και είναι έργο κυρίως των δύο γυναικών —μελών της Εφορείας— και του Δημ. Σαράτση, του οποίου οι ενέργειες και οι φροντίδες για τη δημιουργία του Σχολείου δικαίως τον αναδεικνύουν ως τον ιδρυτή του βολιώτικου Παρθεναγωγείου. Τα υπόλοιπα δύο μέλη της Εφορείας φαίνεται ότι δε συνέργησαν όσο έπρεπε δραστήρια, επειδή ο Γκλαβάνης ως δήμαρχος ήταν πολύ απασχολημένος και επειδή ο δικηγόρος Σ. Μουσούρης υπήρξε επιφυλακτικός προς την ιδέα δημιουργίας του Σχολείου· ο ίδιος είχε προβλήματα υγείας, πράγμα που οδήγησε στην αντικατάστασή του, στα μέσα περίπου του 1909, από τον επίσης δικηγόρο και δημοτικό σύμβουλο Ι. Χρυσοβελώνη, που κι αυτός ελάχιστα ασχολήθηκε με την εποπτεία του Σχολείου.

Λίγες μέρες αργότερα, κατά τη συνεδρίαση του δημοτικού συμβουλίου της 24ης Σεπτεμβρίου 1908, έγιναν γνωστά τα μέτρα, που πήρε η Εφορεία του Α.Δ.Π.: τα ανάγγειλε ο Δ. Σαράτσης, αναφέροντας ότι η αναγγελία της ίδρυσης της σχολής έγινε με ενθουσιασμό δεκτή από την κοινή γνώμη του Βόλου, και ζήτησε την έγκριση ποσού 1800 δραχμών για τα πρώτα έξοδα λειτουργίας του νέου Σχολείου. Κατά την ίδια συνεδρίαση, παρά τις επιμέρους αντιρρήσεις ορισμένων δημοτικών συμβούλων, αποφασίστηκε η εγκατάσταση της σχολής σε ιδιαίτερο οίκημα και εγκρίθηκε η χορήγηση της πίστωσης¹. Πέντε μέρες αργότερα,

1. Διαβάζουμε στα «Πρακτικά του δημοτικού συμβουλίου»: «...Είτα εισάγει ο κ. Δ. Σαράτσης το αποτέλεσμα των ενεργειών της επιτροπής επί της συστάσεως μορφωτικής Σχολής των θηλέων και λέγει ότι η σύστασις ενταύθα της τοιαύτης Σχολής ἐγένετο ὑπὸ τῆς κοινωνίας ἐνθουσιωδῶς δεκτή. Ἐδήλωσαν δὲ νὰ φοιτήσωσιν εἰς τὴν ἰδρυομένην ταύτην Σχολὴν 37 ἄχρι τοῦδε μαθήτριάι καὶ καταλήγει ζητῶν πίστωσιν 1800 δραχμῶν διὰ τὴν δαπάνην τῆς προκειμένης Σχολῆς ἐπὶ τρεῖς μῆνας [...] Ἐγείρεται μακρὰ συζητήσις μεταξύ Ἰ. Αποστολίδου-Μουσούρη, ἀντιφρονούντων καὶ προτεινάντων τὴν ἀναβολὴν τῆς συστάσεως ἐπὶ ἓν ἔτος, καὶ τῶν κ.κ. Δ. Σαράτση καὶ Ἰ.ω. Χρυσοβελώνη ἐπιμεινάντων εἰς τὴν σύστασιν τῆς Σχολῆς κατὰ τὰ προ-αποφασισθέντα ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου, ἀπορριπτομένης δὲ τῆς προτάσεως

στις 29 Σεπτεμβρίου 1908, φαίνεται ότι ολοκληρώθηκε η πρώτη φάση των ενεργειών της Εφορείας με την πρόσληψη του Αλέξανδρου Δελμούζου, νέου τότε παιδαγωγού με λαμπρές σπουδές στη Γερμανία, ως διευθυντή του Α.Δ.Π. —αφού είχε προηγηθεί ανεπιτυχής αναζήτηση γυναίκας διδάκτορα της φιλολογίας¹. Ο Δ. Σαράτσης ανάγγειλε τη συμφωνία με το Δελμούζο ν' αναλάβει τη διεύθυνση του Παρθεναγωγείου με μηνιαίο μισθό 350 δραχμών. Η συμφωνία έγινε δεκτή, παρά τις επιφυλάξεις (πάλι) της συντηρητικής μερίδας των συμβούλων, εκ μέρους των οποίων ο Π. Αποστολίδης —όπως καταχωρίστηκε στα Πρακτικά— «αντικρούει ισχυριζόμενος ότι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ διευθύνῃ Σχολὴν θηλέων ἄρρην διευθυντῆς, ἔχει δὲ τὴν γνώμην ὅτι λίαν ταχέως καὶ ἀφεύκτως θὰ ναυαγήσῃ ἡ Σχολή!»².

Η ίδρυση από το Δήμο Παγασών του Α.Δ.Π. ήταν πια γεγονός, μέσα σ' ένα κλίμα αισιοδοξίας εκ μέρους των ιδρυτών, αλλά και αντιδράσεων ή έστω αμφιβολιών για τη λειτουργικότητα της σχολής. Στο θέμα όμως αυτό θα επανέλθουμε.

1. Δημήτρης Σαράτσης, ο ιδρυτής του Α.Δ.Π.

Είναι αναμφισβήτητο γεγονός πως ο Δημ. Σαράτσης υπήρξε ο εμπνευστής και ο δημιουργός του βολιώτικου Παρθεναγωγείου. Στις προσωπικές ενέργειες εκείνου οφείλεται κατά μέγιστο μέρος

τοῦ κ. Περ. Ἀποστολίδου “περὶ ἀναβολῆς τοῦ ζητήματος” διὰ ψήφων 14 κατὰ 3, ἀποφασίζεται ἡ ἐγκατάστασις τῆς Σχολῆς εἰς ἴδιον οἶκημα καὶ οὐχὶ ἐν τῷ 1ῳ τῶν θηλέων καὶ χορηγεῖται πίστωσις ἐκ δραχμῶν 1800 —χιλίων ὀκτακοσίων—, εἰς βάρος τοῦ ἀποθέματος, διὰ τὴν διατήρησιν τῆς Σχολῆς ἐπὶ τρεῖς μῆνας καὶ ἐκδίδεται ἡ ὑπ’ ἀριθμ. 137 ἐν[εστώτος] ἔτους πράξις του...». [Δήμος Παγασών, «Πρακτικὰ συνεδριάσεων δημοτικοῦ συμβουλίου», τ. 11ος (1907-1911), σ. 91-92, συνεδρία Α' (24 Σεπτεμβρίου 1908)].

1. Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου, ὁ.π., σ. 273.

2. Δήμος Παγασών, «Πρακτικὰ συνεδριάσεων δημοτικοῦ συμβουλίου», ὁ.π., σ. 98 (συνεδρία ΑΒ'-29 Σεπτεμβρίου 1908).

η ίδρυση και η λειτουργία του Α.Δ.Π. Αξίζει λοιπόν να παρακολουθήσουμε με συντομία τους λόγους, που οδήγησαν το Σαράτση να σκεφτεί την ίδρυση και την προσωπική του συμβολή στη δημιουργία του μεταρρυθμιστικού αυτού πειράματος.

Ο ίδιος απολογούμενος στη Δίκη του Ναυπλίου εξηγεί τις συνθήκες δημιουργίας του Σχολείου: «Είμαι ὁ ἰδρυτὴς τοῦ Ἀνωτέρου Δημοτικοῦ Παρθεναγωγείου [...] καὶ ἐπιθυμῶ νὰ καταστήσω εἰς ὑμᾶς γνωστοὺς τοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι ἔπεισαν τὸν δῆμον Παγασῶν νὰ προβῆ εἰς τὴν γενναίαν αὐτὴν ἐκπαιδευτικὴν μεταρρύθμισιν[...] Ἐν πρώτοις τὰ ἐλαττώματα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος ἐν γένει παρ' ἡμῖν [...] Τὰ ἐλαττώματα ταῦτα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ διαφύγουν καὶ ἐμέ, ὁ ὁποῖος καὶ ὡς πολίτης ἐνδιαφερόμεν διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ ὡς πατὴρ παρηκολούθουν τὰ μειονεκτήματα αὐτῆς ἐπὶ τῆς μαθητρίας κόρης μου [...] Δεύτερος λόγος ἦτο ὅτι τὸ Κράτος ἀπὸ τῆς συστάσεώς του δὲν ἐμερίμνησε ποσῶς περὶ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως τῶν θηλέων ἀφῆσαν ταύτην εἰς τὰς χεῖρας τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία ὅμως διὰ τῶν Ἀρσακείων τῆς προνοεῖ μόνον περὶ παραγωγῆς διδασκαλισσῶν καὶ οὐδεμίαν πνευματικὴν κατεύθυνσιν δίδει εἰς τὰς οἰκογενείας, αἱ ὁποῖαι θέλουν νὰ δώσουν ἀνωτέραν μόρφωσιν εἰς τὰ κορίτσια των. Τρίτος λόγος ἦτο, ὅτι ἐν Βόλῳ εἶχεν ἀρχίσει λειτουργοῦσα Σχολὴ τῶν Καλογραιῶν, ἡ ὁποία κατ' ἐμὲ ἀποτελεῖ διὰ τὰς ἑλληνίδας ἔθνικὸν καὶ θρησκευτικὸν κίνδυνον[...] Τέταρτος ἦτο, ὅτι τὸ προσωπικὸν τῶν δύο ἀνωτέρων τάξεων ὅπως ἐλειτούργουν τότε ἐν Βόλῳ, παντοδαπὸν τὴν ἐκπαιδευτικὴν προέλευσιν δὲν διετέλει ὑπὸ ἀνωτέραν διεύθυνσιν, ἐδίδασκε δὲ ἐπὶ τῇ βάσει προγράμματος καμμίαν σχέσιν ἔχοντος πρὸς τὸν προορισμὸν τῆς γυναικὸς ἐν γένει καὶ ἰδίᾳ τῆς ἑλληνίδος...»¹.

Και οἱ τέσσερις λόγοι που επικαλεῖται ὁ Σαράτσης ἦταν βásiμοι. Ἦταν γενικὴ διαπίστωση πὼς ἡ παροχὴ ἀπὸ το ἐπίσημο κράτος πραγματικῆς καὶ με σωστὴ κατεύθυνση μόρφωσης στα κορίτσια παρέμενε ἐλλιπὴς καὶ ἀνάρμοστη πρὸς τα εἰδικά ἐνδια-

1. Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου, ὅ.π., σ. 269.

φέροντα της γυναικείας εκπαίδευσης. Ήταν επίσης ανύπαρκτη η κρατική φροντίδα για τη μέση εκπαίδευση των θηλέων. Οι λόγοι αυτοί ίσχυαν γενικά για όλη την επικράτεια και αναφέρθηκαν στην αρχή του κεφαλαίου οι εκτιμήσεις μου. Επίσης έχω αναφερθεί στην αποτυχημένη προσπάθεια που έγινε στο πλαίσιο του 1ου δημοτικού Παρθεναγωγείου Βόλου. Αλλά και ο τρίτος λόγος, που αφορά τη λειτουργία στην πόλη ξενόγλωσσων σχολών, υπήρξε σοβαρός. Τέτοια σχολεία, όπου διδασκόταν η γαλλική γλώσσα και η μουσική, λειτουργούσαν στο Βόλο ήδη κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Για τις σχολές αυτές ήταν διάχυτη η γνώμη, που διατυπώνει επιγραμματικά ο Σαράτσης ότι «...δημιουργούσι γυναϊκας άνεπτυγμένας μὲν μετριώτατα, κοσμοπολίτισσας δέ, μὴ έχουσας τὴν πρὸς τὴν πατρίδα στοργήν, ἢ ὅποια ἐμπνέεται δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας ὑπὸ τῆς ὀρθοδόξου θρησκευτικῆς καὶ ὑπὸ τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας, δύο μαθημάτων τὰ ὅποια εἰς μάτην ζητεῖ τις νὰ εὔρη εἰς τὰ ἀνεξέλεγκτα ἄλλως τε προγράμματα τῶν καλογηριστικῶν Σχολῶν»¹.

Ειδικότερα στο Βόλο συνυπήρχε η κοινή διάθεση τόσο ν' αποκτήσει μια κόρη «καθωσπρέπει» οικογένειας τη χάρη της ευρωπαϊκής γλώσσας και συμπεριφοράς, αλλά και η επιφύλαξη για τις πιθανότητες προσηλυτισμού των θυγατέρων τους σε αλλότρια δόγματα και συνήθειες. Παράλληλα βέβαια στο Βόλο η ευάριθμη παροικία, γάλλων και ιταλών κυρίως, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν πετυχημένοι ἔμποροι, επαγγελματίες και επιστήμονες, καθολικοί στο δόγμα, εξασκούσε σημαντική επίδραση στα πολιτισμικά, αλλά και στα πολιτικά, θέματα της κοινωνίας του Βόλου. Ήταν λοιπόν ἐπόμενο να ασκούν κάποια πίεση προς τους αναπτυσσόμενους αστούς-γονεῖς οι ξένες σχολές, όταν μάλιστα τα άλλα σχολεία (δημοτικά θηλέων) δεν παρείχαν παρά σπάνια και στοιχειώδη μόνο διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας. Η ίδια αυτή αιτία δικαιολογεί την προσπάθεια να διδαχτούν τα «γαλλικά» τόσο στις «ανώτερες» τάξεις του δημοτικού Παρθεναγω-

1. Η Εισηγητική Έκθεση, εδώ, τ. Β', σ. 20-21.

γείου, όσο και, πολύ περισσότερο, στο νέο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο.

Κι αν αυτές ήταν οι επιδράσεις, καθολικότερου χαρακτήρα, που δέχτηκε ο Σαράτσης, είναι σημαντικό να επισημανθούν οι προσωπικές του παρορμήσεις και η συγκεκριμένη προσωπική του στάση απέναντι στο εκπαιδευτικό πρόβλημα, ώστε να γίνει περισσότερο κατανοητή η διεργασία εκείνη που τον οδήγησε στη σύνθεση της Εισηγητικής Έκθεσης και επομένως στην ίδρυση του Α.Δ.Π. Υπογραμμίστηκε ήδη η σημασία του «Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου» του 1904¹. Στο Συνέδριο εκείνο δεν πήρε μέρος ο βολιώτης γιατρός, αλλά φαίνεται ότι τα θέματα και τα πορίσματα του Συνεδρίου απασχόλησαν πολύ τον εμπνευστή του Σχολείου του Βόλου. Αυτό αποδεικνύεται από την ταύτιση των προβληματισμών του Σαράτση με εκείνους του Συνεδρίου, ακόμη και στη φραστική τους διατύπωση. Δεν είναι καθόλου παράξενο ότι ο Σαράτσης βρήκε στα πορίσματα του Συνεδρίου την επιβεβαίωση των δικών του ανησυχιών, τη λύση των δικών του αποριών, αλλά και την έμπνευση ορισμένων από τις λύσεις, που θα είχαν εφαρμογή στις απαιτήσεις της συγκεκριμένης (της βολιώτικης) κοινωνίας. Το επιβεβαιώνει ο ίδιος στα κείμενά του και προσθέτει : «...για περισσότερο κύρος, σέ τόσο σπουδαίο θέμα, όπως ήταν ή μεταρρύθμιση τῆς ἐκπαιδευσεως, εἶχα ἀποταθεῖ στὸν κ. Γεώργιο Δροσίνη, Γενικὸ Ἐπιθεωρητὴ τότε τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδευσεως, τὴν κυρίαν [Καλιρρόη] Παρρὲν καὶ τοὺς παιδαγωγοὺς [Νικ.] Καπετανάκην καὶ [Γεώργ.] Παπασωτηρίου [...] Διάβασα κάμποσα σχετικὰ βιβλία γαλλικὰ καὶ γερμανικὰ. Ζήτησα κι ἔλαβα ἀπὸ τὸν Κωστὴ Τοπάλη, πὺ ἀσχολοῦνταν καὶ μὲ τὰ ἐκπαιδευτικὰ, καὶ ἀπὸ τὸ Σύλλογο πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, προγράμματα Ἀμερικάνικων καὶ Ἑλβετικῶν σχολείων, καὶ ἤξερα τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ προγράμματα δύο ἀναμορφωτικῶν σχολείων πὺ εἶχαν

1. Πβ. Α. Δημαρά, *ό.π.*, σ. λα' και: Α. Καρανικόλα, «Τὸ "Πρῶτον ἑλληνικὸν ἐκπαιδευτικὸν συνέδριον" καὶ ἡ σημασία του», *ό.π.*

ίδρυθῆ τότε, τὸ ἕνα στῆ Γαλλία, τοῦ Demolius, καὶ τὸ ἄλλο στῆ Γερμανία, τοῦ Litz...»¹. Ἀλλ' ἐκτός ἀπὸ τὴν ξένη καὶ τὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία καὶ τὶς συμβουλές τῶν ἐιδικῶν, ὁ Σαράτσης χρησιμοποίησε καὶ τὴν προσωπικὴ του εὐαισθησία καὶ διαίσθηση. Σημειώνει ὁ ἴδιος : «'Ἄλλ' ὅταν σκοπῆ τις νὰ μεταρρυθμίση τὰ κακῶς κείμενα, δὲν πρέπει νομίζω, μόνον νὰ ἀρκεῖται εἰς θεωρητικὰς μελέτας, ἀλλὰ νὰ παρατηρῆ καὶ τὰς ἀνάγκας καὶ τὰς τάσεις τῆς κοινωνίας, ἐν τῇ ὁποία πρόκειται νὰ εἰσαχθῶσιν αἱ μεταρρυθμίσεις, καὶ νὰ κανονίζη ταύτας ἀναλόγως τῶν οικονομικῶν δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι πρὸς τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ διατεθῶσιν...»². Το ρεαλιστικὸν υπόβαθρον τῶν ἀπόψεων τοῦ Σαράτση ἐξηγεῖ καλύτερα τὶς προτάσεις ποὺ διατύπωσε στὴν Εἰσηγητικὴ τοῦ Ἐκθεσῆ, ὅταν συμπυκνώνει τὸν σκοπὸ ποὺ θὰ ἐξυπηρετοῦσε ἡ λειτουργία τοῦ Α.Δ.Π.: «[Ἡ ἐκπαίδευσις τῶν θηλέων πρέπει νὰ τείνη εἰς τὴν μόρφωσιν πνεύματος καὶ δημιουργίαν] χαρακτηῖρος ἀφ' ἑνός, καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ χορηγῆ ὅλας ἐκείνας τὰς πρακτικὰς γνώσεις, διὰ τῶν ὁποίων ἡ σημερινὴ μαθήτρια νὰ καταστῆ ἐν τῷ μέλλοντι πρότυπον μητρὸς, συζύγου καὶ νοικοκυρᾶς...»³. Στὸ σημεῖο αὐτὸ αναγνωρίζομε τὰ ἀστικά ἰδανικά γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, ἐκφραστῆς τῶν ὁποίων στάθηκε ὁ Σαράτσης· ἀλλὰ στὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἐπανέλθουμε.

1. Δ. Σαράτσης, «Ἡ γένεσις καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Ἀνώτερου Παρθεναγωγείου Βόλου», περιοδ. *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 309 (1.11.1939), σ. 1471. (Τὰ ὀνόματα τῶν ξένων σχολείων ἔχουν γραφεῖ ἀνορθόγραφα, ἀντὶ τῶν ὀρθῶν: Demolins καὶ Litz).

2. Ἡ Εἰσηγητικὴ Ἐκθεσις, ἐδώ, τ. Β', σ. 16-17.

3. Στὸ ἴδιον, σ. 16. Σ' ἕνα ἄλλο κείμενό του, ὁ Σαράτσης καθορίζει ὡς ἐξῆς τὸ σκοπὸ ἰδρύσεως τοῦ Α.Δ.Π.: «Ὅταν ὁ Δῆμος Παγασῶν ἴδρυσεν τὸ πρότυπον τοῦτο Σχολεῖον, εἶχεν κυρίως δύο σκοπούς, ἤτοι πρῶτον νὰ ἐγκαταστήσῃ σύστημα ἐκπαίδευσεως συμφωνότερον πρὸς τὸν προορισμὸν τῆς Ἑλληνίδος καὶ δευτερον νὰ ἐφαρμόσῃ διδακτικὰς μεθόδους, ὑπαγορευομένας ὑπὸ τῆς νεωτέρας παιδαγωγικῆς καὶ ὑγιεινῆς». (Τὸ Ἀνώτερον Δημοτικὸν Παρθεναγωγεῖον - εἰσηγήσις γενομένη κατὰ τὰς χθεσινὰς ἐξετάσεις ὑπὸ τοῦ ἱατροῦ κ. Δημ. Σαράτση», εφημ. *Πανθεσσαλική*, φ. τῆς 15.6.1909, σ. 1. Βλ. καὶ ἐδώ, τ. Β', σ. 33).

2. Δημ. Σαράτσης
Σχέδιο Δημ. Μοράφου

Βέβαια ο Σαράτσης, οδηγούμενος και από άλλες κατευθύνσεις, προχώρησε πολύ πιο βαθιά στην αναγκαιότητα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης ακριβώς στο κέντρο του μορφωτικού προβλήματος, τη στροφή δηλαδή προς την απόκτηση δεξιοτήτων, και την πνευματική καλλιέργεια της ελληνίδας, της βολιώτισσας κόρης συγκεκριμένα. Κι αυτή τη νέα διάσταση στις αλλαγές του μορφωτικού κλίματος επισήμανε ήδη ο Δελμούζος, εκφράζοντας τη γνώμη του για τις προτάσεις του συνεργάτη του: «Στις προτάσεις του Σαράτση ξεχωρίζει πια ή αύθυπαρξία του νέου Έλληνισμού»¹. Εδώ προβάλλει η επίδραση που άσκησαν στη σκέψη του Σαράτση τα κηρύγματα της πνευματικής κίνησης που κατό-

1. Α. Δελμούζος, *Τὸ κρυφὸ σχολειό*, ὁ.π., σ. 24.

3. Αλ. Δελμούζος
Σχέδιο Δημ. Μοράρου

πιν ονομάστηκε «Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός». Χωρίς να αναφέρεται άμεσα από τον ίδιο, είναι ολοφάνερο ότι οι προθέσεις του Σαράτση διαπνέονται από το «λυτρωτικό κύρος» της ιδέας, που είχε και θεωρητικά θεμελιωθεί από το Φ. Φωτιάδη, ότι δηλ. ο δημοτικισμός, ως ευρύτερη πνευματική κίνηση κι όχι μόνο ως γλωσσικό αίτημα, είναι η καλύτερη λύση στο μορφωτικό πρόβλημα των νεοελλήνων. Στην ιδέα αυτή οι προθέσεις του Σαράτση συμπίπτουν απόλυτα με τις διαθέσεις του Δελμούζου, πολύ πριν γνωριστούν μεταξύ τους¹.

1. Για το θέμα των επιδράσεων και το ιδεολογικό υπόβαθρο των δημιουργών του Α.Δ.Π. (Σαράτση-Δελμούζου) θα επανέλθουμε στο τέλος του κεφαλαίου, όταν εξετάσουμε τις παιδαγωγικές αρχές που εφαρμόστηκαν στη διδασκαλία.

2. Η λειτουργία του Σχολείου

Στο Βόλο, μια πόλη όπου στις αρχές του αιώνα μας είχαν διαμορφωθεί οι συνθήκες προσαρμογής στις απαιτήσεις των καιρών και με δεδομένη την κατίσχυση της αστικής τάξης και των ιδεολογικών της προσανατολισμών, φάνηκε ότι υπήρξε ώριμο πλέον το περιβάλλον για να ευδοκιμήσουν διάφορες μεταρρυθμιστικές προτάσεις, ενώ παράλληλα η κοινωνική διαστρωμάτωση και η παρατηρούμενη ρευστότητα των ιδεολογικών τάσεων επέτρεπαν τη συντήρηση και την ανεξελιξιμότητα των πεποιθήσεων, και επομένως την επιφυλακτικότητα απέναντι σε καινοφανείς προτάσεις, ιδιαίτερα στον ευαίσθητο τομέα της εκπαίδευσης και προπάντων της γυναικείας.

Μέσα σ' αυτές τις ρευστές ιδεολογικές και κοινωνικές συνθήκες δημιουργήθηκε και άρχισε να λειτουργεί το Α.Δ.Π. Εμφανής αιτία της δημιουργίας αποτέλεσε η κοινή διαπίστωση της αποτυχίας των παλαιών εκπαιδευτικών σχημάτων, τουλάχιστον από την πλειοψηφία των αρμοδίων παραγόντων της πόλης, και γενέθλια διακήρυξη η πρόταση του Δ. Σαράτση στο δημοτικό συμβούλιο της πόλης. Παρά τις επιφυλάξεις και τις μεμψιμοιρίες, που εκτίθενται αλλού, το δημοτικό συμβούλιο Παγασών (Βόλου), κατά πλειοψηφία, αποφάσισε τη δημιουργία του σχολείου. Έλαβε τον τίτλο «Ανώτερο», επειδή επρόκειτο για σχολείο ανώτερης του Δημοτικού βαθμίδος (Μέσης), «Δημοτικό», επειδή την ίδρυση και την εποπτεία του ανέλαβε ο Δήμος αναθέτοντας στην Εφορεία του σχολείου τις περαιτέρω ρυθμίσεις της λειτουργίας του, και «Παρθεναγωγείο» κατά την ορολογία της εποχής, επειδή αφορούσε την εκπαίδευση των κοριτσιών.

Ως θεσμοποιούμενο εκπαιδευτικό ίδρυμα το Α.Δ.Π. του Βόλου υπήρξε καινοφανές, αν και προϋπήρχαν στον ελλαδικό και τον εξωμητροπολιτικό χώρο αρκετά (ιδιωτικά) σχολεία θηλέων της ίδιας βαθμίδας και παρόμοιων στόχων. Το γεγονός που καθιστά το Σχολείο του Βόλου εντελώς διαφορετικό από τα παρόμοια ελληνικά εκπαιδευτήρια υπήρξε η πρόθεση του ιδρυτή

ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΙΣ

• Η έφορεία του 'Ανωτέρου Παρθεναγωγείου

καριστά γνωστόν ότι η λειτουργία της Σχολής ταύτης αρχεται από της προσέχουσας εβδομάδος, το διδασκτικόν προσωπικόν αυτής θά απότελέσουν οι ακόλουθοι καθηγηταί.

Διευθυντής: 'Αλέξανδρος Δελμούζος, διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου, ειδικώς σπουδίας την παιδαγωγικήν έν Γερμανία.

Καθηγητής: Γεώργιος Σφέτσος, διδάκτωρ των Φυσικών 'Επιστημών, Β. Κότης πτυχιούχος του 'Ορείου 'Αθηνών.

Ι. Πούλακας: πτυχιούχος του Πολυτεχνείου. **Α. Σπαγγος:** πτυχιούχος γυμναστικής.

Mue Verguet: πτυχιούχος καθηγήτρια της Γαλλικής. **Δις** Ευφροσύνη Κουτσοπούλου πτυχιούχος της Οικοκυρικής και 'Επαγγελματικής Σχολής 'Αθηνών.

'Η ημέρα της έναρξης των μαθημάτων θά άγγελθῆ δι' ιδιαίτερά προκλήσεως.

('Εκ του Γραφείου της 'Εφορείας)

4. Το πρώτο δημοσίευμα για τη λειτουργία του Παρθεναγωγείου.

του (Δ. Σαράτση) και η συμπορευόμενη διάθεση του διευθυντή του (Α. Δελμούζου) να καταστήσουν το σχολείο αυτό εκπαιδευτικό ίδρυμα εφαρμογής νέων διδασκτικών στόχων, διαφοροποιημένου προγράμματος και ρηξικέλευθων μεθόδων διδασκαλίας και σχολικής ζωής, υπό την επίδραση κυρίως μερικών από τις νεοτεριστικές ευρωπαϊκές εκπαιδευτικές κινήσεις, των αστικών αντιλήψεων για τη χρησιμότητα και λειτουργικότητα των γνώσεων και των υπό διαμόρφωση μεταρρυθμιστικών προτάσεων του «Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού». Ουσιαστικά οι δημιουργοί του βολιώτικου Σχολείου θέλησαν να λειτουργήσει ως πειραματικό εκπαιδευτικό ίδρυμα και ως χώρος δοκιμής μεταρρυθμιστικών προ-

τάσεων, που οι κοινωνικές και πνευματικές συνθήκες της εποχής και του χώρου είχαν ήδη προετοιμάσει το έδαφος.

Σ' εφαρμογή των αποφάσεων του δημοτικού συμβουλίου Παγασών, η Εφορεία του Α.Δ.Π. —στην πραγματικότητα τρία από τα μέλη της (ο Δ. Σαράτσης, η Φιλ. Ιωαννίδου και η Αγγ. Κοκωσλή)— έθεσε σε λειτουργία το μηχανισμό δημιουργίας του Σχολείου στα τέλη Σεπτεμβρίου 1908. Οι πρώτες φροντίδες των μελών της Εφορείας αφιερώθηκαν στην αναζήτηση διευθυντή του Σχολείου και διδακτικού προσωπικού, στην εξεύρεση κατάλληλου κτηρίου για να χρησιμοποιηθεί ως διδακτήριο, και την προσέλκυση και εγγραφή μαθητριών.

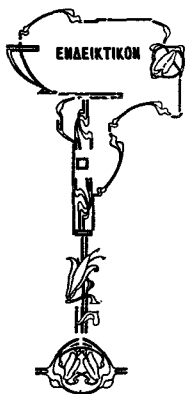
Όπως σε άλλο σημείο εκτίθεται, με ενέργειες του Δ. Σαράτση (και σύσταση του Νικ. Πολίτη και προσωπική εκτίμηση) έγιναν συνεννοήσεις και πραγματοποιήθηκε η πρόσληψη, στη θέση του διευθυντή, του Αλέξ. Δελμούζου. Με προκαταρκτικές διαβουλεύσεις από το Δ. Σαράτση και με τις προσωπικές εκτιμήσεις από τον Αλ. Δελμούζο έγινε η πρόσληψη των καθηγητών από το διαθέσιμο εκπαιδευτικό προσωπικό, που εκείνη την εποχή υπήρχε στο Βόλο. Ο αριθμός, η ειδικότητα, τα προσόντα και οι συνθήκες συνεργασίας με τη διεύθυνση του Σχολείου των καθηγητών, που προσέλαβε το Α.Δ.Π., καθώς και οι οικονομικοί και επιστημονικοί όροι της συνεργασίας του διδακτικού προσωπικού εκτίθενται στην οικεία ενότητα.

Με ενέργειες των μελών της Εφορείας επίσης βρέθηκε και νοικιάστηκε για ένα χρόνο, και χρησιμοποιήθηκε ως διδακτήριο, η διώροφη οικία με αυλή και κήπο, ιδιοκτησία του γιατρού Κων. Εγγλέζου στη συμβολή των οδών Πηλέως (σημερινή Αντωνοπούλου) και της στενής παρόδου της οδού Ιωλκού (σημερινή Τ. Οικονομάκη), η οποία ας σημειωθεί ονομάστηκε από το Δήμο «οδός Παρθεναγωγείου» και διατήρησε την ονομασία αυτή ως το 1945. Την άνοιξη του 1909 νοικιάστηκε απέναντι στο οίκημα του Σχολείου περιφραγμένο οικόπεδο, για να χρησιμοποιείται ως χώρος άσκησης των μαθητριών στα μαθήματα της γυμναστικής και της κηπουρικής. Την επόμενη χρονιά (1909-1910) και ως

την κατάργησή του, το Α.Δ.Π. στεγάστηκε σε νοικιασμένο επίσης οίκημα, ιδιοκτησίας Ευφ. Βαρουξάκη, στον αριθμό 36 της οδού Κοραή, μεταξύ των οδών Θησέως (σημερινή Γ. Καρτάλη) και Α. Γαζή —σημερινή δημοτική αρίθμηση: αρ. 100 επί της οδού Κοραή. Θα πρέπει ίσως να σημειωθεί σ' αυτό το σημείο ότι και τα δύο οικήματα που στέγασαν το Παρθεναγωγείο του Βόλου, δεν υπάρχουν πλέον, ενώ η ισοπέδωση των περισσοτέρων οικιών του Βόλου από τους σεισμούς του 1955-57 και η σύγχρονη οικιστική φυσιογνωμία της πόλης δεν επιτρέπουν την ανάπλαση της εικόνας του χώρου, όπου λειτούργησε το Α.Δ.Π.: εξάλλου η έρευνα δεν απέδειξε την ύπαρξη κανενός στοιχείου (λ.χ. φωτογραφιών) των χώρων, όπου στεγάστηκε το Σχολείο, εκτός από τις σκηνές του κήπου.

Με πρόσκληση από τις τοπικές εφημερίδες, αλλά κυρίως με την προσωπική παρέμβαση του Δ. Σαράτση (στους κύκλους των δικών του γνωριμιών μεταξύ των κατοίκων του Βόλου) προσήλθαν και έκαμαν την εγγραφή τους στην Α' τάξη του νέου σχολείου περίπου 35 μαθήτριες, ηλικίας 12-14 ετών, οι περισσότερες με απολυτήριο ΣΤ' τάξης του Δημοτικού Παρθεναγωγείου, αρκετές έχοντας παρακολουθήσει τη Ζ' πρόσθετη τάξη και ορισμένες με απολυτήριο ιδιωτικών ανωτέρων παρθεναγωγείων ή της σχολής καλογραιών. Η παντοδαπή προέλευση και η διαφορετική ηλικία των μαθητριών δεν εξασφάλιζε βέβαια την ομοιογένεια ούτε ήταν δυνατό να καταταγούν σε τάξεις ανάλογες με τους τίτλους των ως τότε σπουδών τους· είχε άλλωστε ληφθεί η απόφαση το νέο σχολείο να λειτουργήσει με μία μόνο (την πρώτη) τάξη τον πρώτο χρόνο. Κατά τις επόμενες δύο χρονιές (1909-10 και 1910-11) ένας αριθμός από τις μαθήτριες, που παρακολούθησαν την πρώτη τάξη κατά την πρώτη χρονιά λειτουργίας του Α.Δ.Π., επανεγγράφησαν στις επόμενες τάξεις, ενώ μερικές δεκάδες νέων μαθητριών (της ίδιας μορφωτικής στάθμης, αλλά με περισσότερη ομοιογένεια ως προς την ηλικία) παρακολούθησαν τα μαθήματα των νέων τάξεων.

Συγκεκριμένα τη δεύτερη χρονιά (1909-10) λειτούργησαν η

ΑΝΩΤΕΡΟΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΝ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΝ

Ἡ μαθήτρια *Ζημιγνα Διοδ. Γιουμπίου*
 πατρός *ὀρμανή* διακούσασα τὰ ἐν
 τῇ *Α'* τάξει διδασκόμενα μαθήματα πρόβηται
 εἰς τὴν *Β'* τάξιν.

Ἐν Βόλῳ τῆς 14 Ἰουλίου 1909

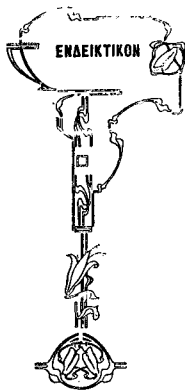
Η ΕΦΟΡΕΙΑ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
Κωνσταντίνος
1909 Διοδ. Γιουμπίου *Ι. Ν. Αμυγδαλάς*
Αγγελοῦ
Σ. Γ. Δουκουλίδης

5. «ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟΝ» του 1909

Β' τάξη, με όσες από τις παλαιότερες μαθήτριες εξακολούθησαν τις σπουδές τους, και η Α' τάξη με νέες εγγραφές. Αντίστοιχα την τρίτη χρονιά (1910-11) λειτούργησαν και οι τρεις τάξεις με αντίστοιχα καινούριες εγγραφές μαθητριών της Α' τάξης. Ο αριθμός και τα στοιχεία των μαθητριών δίνονται στις επόμενες σελίδες.

Το Α.Δ.Π. λειτούργησε ως την κατάργησή του (το Μάρτιο του 1911) χωρίς ποτέ να δοθεί κρατική άδεια λειτουργίας του, όπως συνήθως συνέβαινε με όλα σχεδόν τα ιδιωτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα. Ωστόσο (πέρα από την ίδρυσή του από τον οικείο Δήμο), η λειτουργία του ήταν γνωστή στους κρατικούς φορείς, πολλοί από τους οποίους με επίσημη ή ανεπίσημη ιδιότητα επισκέφτηκαν το Σχολείο και παρακολούθησαν τις εργασίες του.

Το ωρολόγιο και το αναλυτικό πρόγραμμα του Α.Δ.Π. διαμορφώθηκε από τους επιτελείς του (το διευθυντή και τα μέλη της Εφορείας του) και δεν παρακολουθούσε τα προγράμματα των αντίστοιχης βαθμίδας κρατικών σχολείων. Εκτός από τις ουσια-

ΑΝΩΤΕΡΟΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΝ ΠΑΡΕΝΑΤΟΓΕΙΟΝ

Ἡ μαθήτρια *Εταμάνια Σ. Πατασιοπούλου*
 πατέρας *Κρείττους Θρακογιάννη* διακρίσασα τὴ ἐν
 τῇ Β' τάξει διδασκόμενα μαθήματα προάγεται
 εἰς τὴν Γ' τάξιν.

Ἐν Βόλῳ τῇ 11 Ἰουνίου 1910

Ἡ ΕΦΟΡΕΙΑ Ο ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
Κωνσταντῖνος Πατασιόπουλος *Α. Πατασιόπουλος*
Κωνσταντῖνος Πατασιόπουλος
Κωνσταντῖνος Πατασιόπουλος

6. Ενδεικτικό προαγωγῆς του 1910

στικές διαφορές στην παιδαγωγική ατμόσφαιρα που επικρατούσε στο Α.Δ.Π. έναντι των άλλων δημόσιων και ιδιωτικών σχολείων, μπορούν να παρατηρηθούν και οι ακόλουθες διαφοροποιήσεις της λειτουργίας αυτού του σχολείου έναντι των άλλων. Η μη τακτική φοίτηση και η διακοπή της, δε φαίνεται να είχε συνέπειες για τις μαθήτριες του Α.Δ.Π.· από κανένα τεκμήριο δε συνάγεται ότι στο Α.Δ.Π. τηρούσαν απουσιολόγιο. Διαφοροποιημένο επίσης ήταν το σύστημα ποινών και αμοιβών για τις μαθήτριες. Δεν εφαρμόστηκε εξάλλου το σύστημα της βαθμολόγησης των επιδόσεων των μαθητριών. Ακόμη και το «Ενδεικτικό» που δινόταν στο τέλος του σχολικού έτους δεν περιείχε κανενός είδους χαρακτηρισμό ή βαθμολογία· αποτελούσε απλώς ένα αποδεικτικό παρακολούθησης των μαθημάτων του Σχολείου υπογραφόμενο από το διευθυντή του Σχολείου και τα μέλη της Εφορείας του. Ενώ γίνεται λόγος για εισιτήριες εξετάσεις (το Σεπτέμβριο), δεν υπάρχουν άλλες μαρτυρίες για γραπτές εξαμηνιαίες, προαγωγικές και απολυτήριες, εξετάσεις, ούτε φαίνεται

ότι υπήρξε ποτέ περίπτωση στασιμότητας ή ανεξέτασης σε κάποια από τις μαθήτριες. Μόνο στο τέλος της σχολικής χρονιάς—κατά το έθιμο που επικρατούσε στα σχολεία της εποχής—διεξάγονταν οι «εξετάσεις» των μαθητριών ενώπιον του διδακτικού προσωπικού, των γονέων και κηδεμόνων, όπως περιγράφεται στο οικείο κεφάλαιο, με πανηγυρικό-επιδεικτικό χαρακτήρα και με την παρουσία των αρχών της πόλης. Για τις επιμέρους καινοτομίες που εφαρμόστηκαν στο Α.Δ.Π. κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του σχετικά με τη διδασκαλία, το πρόγραμμα, τη σχολική ζωή κλπ. θα γίνει εκτενής λόγος στα επόμενα κεφάλαια.

Επισημαίνεται, τέλος, ότι ελάχιστα τεκμήρια από τη σχολική ζωή στο Α.Δ.Π. (φωτογραφίες των διδασκόντων και των μαθητριών, τετράδια, βιβλία, εργόχειρα, τίτλοι, επίσημη και ανεπίσημη αλληλογραφία και τηρούμενα υπηρεσιακά βιβλία του Σχολείου και λοιπά ντοκουμέντα) διασώθηκαν ή είδαν το φως της δημοσιότητας. Ένας άγνωστος αλλά αποκαλυπτικός αριθμός ντοκουμέντων από τη ζωή στο βολιώτικο Παρθεναγωγείο διασώθηκε από τον ίδιο τον Α. Δελμούζο στο προσωπικό του αρχείο, ενώ οι ίδιες οι μαθήτριες δε συγκράτησαν γραπτά ή έντυπα τεκμήρια της φοίτησής τους στο Α.Δ.Π.· τέλος, ένας επίσης άγνωστος αριθμός τέτοιων τεκμηρίων χάθηκε μεταξύ των άλλων περιεχομένων της δικογραφίας της Δίκης του Ναυπλίου, όπως αναπτύσσεται στην οικεία ενότητα αυτής της μελέτης.

Γ. ΟΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ Α.Δ.Π.

Η απήχηση της ίδρυσης του Α.Δ.Π. στο κοινό του Βόλου ήταν μεγάλη· όχι όμως ομόφωνη, ούτε πάντα θετική. Παρά τις διαβεβαιώσεις του Σαράτση ότι «ιδρύθη τὸ Ἄνωτερον Παρθεναγωγεῖον ὑπὸ τὰ χειροκροτήματα τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου, παμψηφεῖ ἔγκρίναντος τὰς γνώμας μου»¹, πρέπει να επισημά-

1. Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου, ὁ.π., σ. 273.

νουμε τις από την αρχή αντιρρήσεις ορισμένων δημοτικών συμβούλων.

Ο πρώτος που φαίνεται να αντιδρά είναι ο Σπ. Μουσουρής, δικηγόρος και ένας από τους πιο δυναμικούς κοινωνικούς παράγοντες του Βόλου, ο πρώτος που αποπειράθηκε να δημιουργήσει Εργατικό Κέντρο στην πόλη. Ο Μουσουρής σύμφωνα με τα Πρακτικά του δημοτικού συμβουλίου, είναι ο πρώτος που επίμονα «αντιφρονεί» προς τις προτάσεις του Σαράτση, όταν εκείνος εισηγείται την ίδρυση του Α.Δ.Π.¹ τόσο κατά τη συνεδρίαση της 8ης Σεπτεμβρίου, οπότε εκφράζει τις επιφυλάξεις του, επειδή θεωρεί δυσχερή τη σύσταση της σχολής, όσο και κατά τη συνεδρίαση της 24ης Σεπτεμβρίου, οπότε (μαζί με τον Π. Αποστολίδη) αντιδρά και προτείνει την αναβολή της σύστασης του Σχολείου για ένα χρόνο². Η στάση αυτή του Μουσουρή είναι δυσεξηγήτη. Δεν ήταν εχθρός της προόδου. Τον ίδιο καιρό (Νοέμβριος 1908) συνεργάζεται στη σύνταξη του καταστατικού του Εργατικού Κέντρου του Βόλου και συμβάλλει στη δημιουργία του (όπως στο οικείο κεφάλαιο εκτίθεται). Οι σοσιαλιστικές ιδέες του και οι φιλολαϊκές ενέργειές του δεν επιτρέπουν να τον περιλάβουμε στους εχθρούς του Α.Δ.Π. Άλλωστε συμμετείχε —ως το θάνατό του, το καλοκαίρι του 1909— στην πενταμελή Εφορεία του Σχολείου. Η τοποθέτηση του Μουσουρή απέναντι στο συγκεκριμένο θέμα οδηγεί στη συζήτηση των σχέσεων της «προοδευτικής» ιδεολογίας με τις εκπαιδευτικές «αλλαγές» και την αποκάλυψη της ταυτότητας των «εχθρών» των μεταρρυθμίσεων. Η λύση του προβλήματος αυτού αποτελεί στόχο ευρύτερο των προθέσεων της παρούσας μελέτης.

Αντίθετα η στάση του Περ. Αποστολίδη, δημοτικού συμβούλου και σημαντικού επίσης κοινωνικού στελέχους της βολιώτικης κοινωνίας, είναι σταθερά αρνητική από την αρχή. Είναι από

1. Δήμος Παγασών, «Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου», ό.π., σ. 87 (συνεδρία της 8.9.1908).

2. Στο ίδιο, σ. 92.

εκείνους που ήδη στη συνεδρίαση του δημοτικού συμβουλίου της 7ης Δεκεμβρίου 1907 διαφωνεί με την κατάργηση (παρά τη διαπιστωμένη αποτυχία) των ανωτέρων τάξεων του 1ου δημοτικού σχολείου θηλέων του Βόλου. Διαφωνεί επίσης με τις προτάσεις Σαράτση, στη συνεδρίαση της 8ης Σεπτεμβρίου 1908, και είναι εκείνος που στην επόμενη συνεδρίαση, της 29ης Σεπτεμβρίου, θα πει: «Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ διευθύνῃ Σχολὴν θηλέων ἄρρην διευθυντῆς» (!) και θα προβλέψει ότι «λίαν ταχέως καὶ ἀφεύκτως θὰ ναυαγήσῃ ἡ Σχολή»¹. Ο ίδιος πάλι στη συνεδρίαση της 20ῆς Οκτωβρίου 1908, όταν πια ἔχουν αρχίσει τα μαθήματα, θα ζητήσει, πριν συζητηθούν τα θέματα της ημερησίας διατάξεως, «νὰ προσαχθοῦν τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων καὶ αἱ ὥραι διδασκαλίας»² του Σχολείου, επιδιώκοντας βέβαια τον έλεγχο και την κατάκρισή τους. Είναι ο μόνος ἄλλωστε ἀπὸ τους τοπικούς «ἀρχοντες», που αρνιέται, τους πρώτους μήνες λειτουργίας του Σχολείου, να επισκεφτεί και να διαπιστώσει ἐπὶ τόπου τη μέθοδο και τον τρόπο διδασκαλίας του Δελμούζου³.

Ακόμη πρέπει να σημειώσουμε ότι και κατά την εποχή του Διωγμού ο ίδιος, ως δημοτικός σύμβουλος πάλι, θα πρωτοστατήσει στην καταδίκη του Σχολείου. Αλλά και γι' αυτό θα επανέλθουμε. Πρέπει όμως να επισημάνουμε ἀπὸ τώρα την αντίδραση και την εχθρότητα του προσώπου αυτού, οι ἀπόψεις του οποίου μεταφέρονται στις σελίδες του *Κήρυκος*.

1. Στο *ίδιο*, σ. 98.

2. Στο *ίδιο*, σ. 100.

3. Ο Δελμούζος γράφοντας στη μνηστή του Φροσύνη Μαλικιπούλου σημειώνει γι' αυτόν: «...ἕνας γεροξεκουτιάρης σύμβουλος διαφωνεῖ. Ἐξέφρασε τὴν ἐπιθυμία νὰ τὸν ἐπισκεφθῶ ἐγὼ πρῶτος σπῆτι του κι ὕστερα νάρθῃ αὐτὸς στὸ σχολεῖο μου...». (*Εδώ*, τ. Β', σ. 77. Πβ. και σ. 85).

1. Τα επιχειρήματα του «Κήρυκος»

Στο σημείο αυτό προβάλλει η άλλη πηγή αντιδράσεων απέναντι στην ίδρυση του Α.Δ.Π., η αρθρογραφία του Δημοσθ. Κούρτοβικ στην εφημερίδα του *Κήρυξ*. Ο Δ. Σαράτσης βεβαίωσε ότι «ή σύστασις ένταῦθα τῆς Σχολῆς ἐγένετο ὑπὸ τῆς κοινωνίας ένθουσιωδῶς δεκτῆ»¹, αλλά ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας αυτής επηρεαζόταν από την εφημερίδα του Κούρτοβικ, που από την αρχή άσκησε έντονη κριτική κι έδωσε μαχητικό τόνο εναντίον των θέσεων, των στόχων και των προθέσεων των ιδρυτών του Α.Δ.Π.

Η αντίδραση του *Κήρυκος* συνοψίζεται στα ακόλουθα σταχυολογημένα αποσπάσματα της αρθρογραφίας του: «...Κατὰ τί ἔχει νὰ ἐξυπηρετηθῆ ἡ πόλις ἂν τὰ κορίτσια τῶν τραπεζιτῶν[...] λαμβάνουν ἐτήσιαν ὑποτροφίαν ἀπὸ τὸν Δῆμον διὰ νὰ τελειοποιηθοῦν εἰς τὸν χορὸν καὶ τὰ γαλλικὰ καὶ τὸ πιάνο; [...] Τριάκοντα πλούσιοι ἤθελαν νὰ σπουδάσουν τὰ κορίτσια των [...] καὶ αὐτοὶ οἱ τριάκοντα ἐξυπνοὶ ἀριστοκράται ἐύρηκαν εἰκοσιπέντε χιλιάδες φτωχοὺς κουτοκράτες, διὰ νὰ πληρώνουν τὰ δίδακτρα τῶν δεσποινίδων των!...»². «Διὰ νὰ δημιουργήσετε τὸ κονδύλι τῶν 6 χιλιάδων τοῦ Δήμου, καταργεῖτε φωτοσβεστικῶς τὰς ἀνωτέρας τάξεις τοῦ Δημοτικοῦ Παρθεναγωγείου; Δὲν φοβεῖσθε τὸν Θεόν;...»³. «...Ἐὰν ἡ πόλις ἠσθάνετο τὴν ἀνάγκην νὰ παρέχη παιδαγωγικὴν μόρφωσιν εἰς τὰς νεάνιδας τῆς πόλεως, ἃς ἰδρύετο ένταῦθα παράρτημα τοῦ Ἀρσακείου[...] ἃς γείνη τοῦτο ὡς ἰδιωτικὴ ἐπιχείρησις [...] Τὸ περίεργον λοιπὸν αὐτὸ τέρας, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει ὑπόστασιν, οὔτε ἐξήγησιν...»⁴. «...Τὰ πρῶτα βήματα τοῦ περιέργου αὐτοῦ εκπαιδευτικοῦ δημιουργήματος τὸ ὁποῖον ἐξε-

1. Δήμος Παγασῶν, «Πρακτικὰ δημοτικοῦ συμβουλίου», ὅ.π., σ. 91 (συνεδρία της 24.9.1908).

2. Εφημ. *Κήρυξ* (Βόλου), (εκδότης και αρθρογράφος ο Δημοσθένης Κούρτοβικ), ἔτος Β', αρ. 425, φ. της 23.10.1908.

3. Στο ἴδιο, 24.10.1908.

4. Στο ἴδιο, 25.10.1908.

ΤΟ ΑΝΩΤΕΡΟΝ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΝ

ΟΙ ΑΥΤΟΥΡΓΟΙ ΣΥΝΗΓΟΡΟΙ ΤΟΥ

ΘΑ ΕΛΘΩΜΕΝ ΣΤΑ ΠΕΡΙΕΡΓΑ

Τό ζήτημα τοῦ ἀνωτέρου ἀνωτέρου Παρθεναγωγείου πρέπει νά ἐξετασθῆ ἀπό τῆς ἐπιτροπῆς.

Α'. Ὅς ἔθλημα ἐπαγγελόμενον τήν ἐκπαίδευσιν τῶν Ἑλληνίδων.

Καί Β' ὡς κοινὸν τοῦ Δημοτικοῦ προϋπολογισμοῦ.

Ἐπεὶ ἐπιφανὴ ἐκπαιδευτικὴ ἡμεῖς δὲν βλέπομεν κατὰ τὸ πείραμα ἐκτελούμενον ὑπὸ ἀνθρώπων ἐντελῶς ἀναρμοδίων καὶ ἐν οὗτοις τυγχάνουσιν ἀστίας ὡς ἄτομα μερρώσεως.

Ἡ ἔκτασις γὰρ ἐκπαιδευτικῆς συστήματος πρὸ παντός διὰ τὰς Ἑλληνίδας δὲν εἶναι ἔργον τοῦ πρώτου τυχόντος πειραματιστοῦ.

Διὰ τοῦτο ὑπάρχει ἐν τῷ πρῶτῳ ἐναγνώριση τῆς ὡς ἀνωτέρου ἀσχολῆς διὰ τὰς κενίδας ἐπὶ Ἀρσέναισι, διεπόμενον ἀπὸ ὠρισμένου προγράμματος καὶ καθιερωμένου οὐστήματος.

Συμφυρμὸς Γλωσσικῶν γούστων καὶ προσωπικῶν ἀτιμῆσεων μὲ μυστικὰς εἰσπράξεις δὲν λέγεται οὐστήματα.

Ἐπισημαίνεται δὲ ὅτι χριστιανὸς ἐν τῷ ἀπρόμακτῳ συνήγορος τῶν ἐδῶ τελῶσθι τῶν ἐν τελείᾳ ἀγνοίᾳ τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἱστορίας ἐν Ἑλλάδι ἀναμιγνύων τὸ Ἀρσέναισι με τὰς Δημοτικὰς σχολὰς καὶ τὰ Ἰδιωτικὰ παρθεναγωγεία μὲ τὴν ἀνωτέραν ἐκπαίδευσιν τῆς γυναικός.

Ἐν τῇ κοινωνίᾳ τοῦ Βῶλου ἔχει

θεωροῦν περὶ τῆς τάξεως καὶ τῆς διευθύνσεως αὐτοῦ τοῦ ἔθρουματος ;

— Ὅχι.

Ἐξηγήθη τεύλαχιστον ἡ γνώμη τῶν μεγάλων Ἑλληνίδων παιδαγωγῶν τῆς κ. Λοκαρίδου, ἡ τῶν ἀδελφῶν Τοιανταφυλλίδου, ἡ τῆς Σκορδίᾳ ἡ δὲ τῶν ;

— Ὅχι.

Ποιοὶ εἰς τοιαῦτα οὐτοὶ οἱ κύριοι, εἰς τὴν ἀνάδοξον μὲ τὸσον θάρρος εἶνα ἔργον, πρὸ τοῦ ὁποίου καὶ αἱ Κυβερνήσεις καὶ τὰ ἐκπαιδευτικὰ συνέδρια τρέμουν ;

Ἐχομεν δύο διαδόσεις ἤδη εἰς βίβρος τῶν θαυμασίων οὕτω πειραματιστῶν.

Ἡ πρώτη, ὅτι τοιοῦτοι μᾶς ἀρκούν, διδοὶ περὶ ἔργων, ἅτινα ἐπαγγέλλονται τοιοῦτον σκοπόν, δὲν πρέπει νά ὑπάρχωσι ποσῶς διαδόσεις.

Ἡ δεύτερη τῶν ἐξεδόσεων εἶναι ἡ ἀπόπειρα οὕτη, εἶναι ἔργον μαλλιστριώτων.

Ἡ δεύτερα, ὅτι (Πιὸς Θεοῦ) ἡ παλαιὰ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Παρθεναγωγείου οὐτοῦ, ὤρισθη ἐν τῷ τῷ σχολεῖοι ! ! !

Ἄλλο δὲν εἶναι ἐδῶ τὰ πρῶτα. Ἐχομεν καὶ ἄλλα, ὡς θὰ εἰπωμεν οὐρίον !

ΜΙ.

φύτρωσεν ἐν τῷ Βόλῳ, ἀπέδειξαν ὅτι ἡ ἀπόπειρα αὕτη ἔχει σκοποὺς μαλλιαρῶσύνης...»¹.

Απο τὴν ἄλλῃ μεριά οἱ ἐπίσης καθημερινές εφημερίδες τοῦ Βόλου *Θεσσαλία* καὶ *Πρόμαχος* τηροῦν στο ἴδιο διάστημα μιὰ στάση ἐπιφυλακτικὴ, ποὺ διακόπτεται γιὰ νὰ σημειώσουν κάποια παρατήρηση ἐναντίον τοῦ ἀσπονδοῦ ἀνταγωνιστῆ τους, τοῦ *Κήρυκος*, καὶ κάποτε νὰ ἐκδηλώσουν τὴν ευμένειά τους υπέρ τοῦ Σχολείου. Γράφει, λ.χ., ἡ *Θεσσαλία*: «...ὕπάρχουν πολλοὶ ἐκφραζόμενοι διστακτικῶς περὶ τῆς εὐδοκίμησεως τοῦ Ἐν. Παρθεναγωγείου, τοῦ ὁποίου τὰ μαθήματα ἄρχονται κατ' αὐτάς. Ἡμεῖς δὲν ἀνήκομεν εἰς αὐτούς. Ὁ ἀριθμὸς τῶν 40 μαθητριῶν ἐγγραφεισῶν εἰς τὴν α' τάξιν —τὴν καὶ μόνην δι' ἐφέτος— εἶναι λίαν ἐνθαρρυντικὸς διὰ τὸ μέλλον τοῦ καθιδρύματος, καταδεικνύει δὲ ὅτι ὑπάρχει δίψα μαθήσεως καὶ ὅτι ἡ σύστασις τοῦ ἔργου ἀνταπεκρίνετο πρὸς ἀνάγκην μορφωτικὴν. Δι' αὐτὸ καὶ εὐχόμεθα καὶ τὴν προκοπὴν του...»².

Καὶ ὁ *Πρόμαχος* σημειώνει: «...Πολὺ ἄδικος καὶ παράλογος μᾶς φαίνεται ὁ πόλεμος τὸν ὁποῖον ἐκήρυξε μιὰ συνάδελφος κατ' αὐτάς ἐναντίον τοῦ Ἐνωτέρου Παρθεναγωγείου [...] Οἱ πλούσιοι συμπολιταὶ μας δὲν ἐμαζεύθησαν διὰ νὰ ζητήσουν τὰ ἐξοδα τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν παιδιῶν των ἀπὸ τοὺς πτωχοὺς, οὔτε ἐλήφθησαν κἂν ὑπ' ὄψει. Διότι τὰ κορίτσια τὰ ὁποῖα σήμερον φοιτοῦν εἰς τὸ Ἐνωτέρον Παρθεναγωγεῖον ἀνήκουν εἰς γονεῖς ἐπιστήμονας, μπακάληδες, ὑπαλλήλους, ἐμπόρους, οἱ ὁποῖοι ὅλοι εἶναι βιοπαλαισταὶ καὶ ἔχουν τόσα ἑκατομμύρια ὅσα καὶ ἡμεῖς οἱ δημοσιογράφοι [...] Τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιον διὰ νὰ προλάβῃ τὰ μειονεκτήματα ἐπροτίμησε νὰ συστήσῃ τὸ Α.Π. με ἴδιον διευθυντὴν καὶ ἐφορείαν, ἡ ὁποία εἶναι ὑπεύθυνος ἀπέναντι καὶ τοῦ Δήμου καὶ τῆς κοινωνίας [...] Οὔτε εἶναι ἀληθές ὅτι διδάσκεται εἰς τὸ Α.Π. πιάνο καὶ χορός: ὅλα αὐτὰ τὰ ἐδημιούργησε ἀνεξετάστως ἡ δημοκοπία [...] Εἶναι δὲ μέγα εὐτύχημα ὅτι ἡ

1. Στο ἴδιο, 6.11.1908.

2. Εφημ. *Θεσσαλία* (Βόλου), 2.10.1908.

πραγματοποιήσις τόσον ύψηλοῦ ιδεώδους, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὁ Δῆμος Παγασῶν, ἀνετέθη εἰς ἄνδρα ὑπερόχου μορφώσεως...»¹.

Ἡ ἀντιπαράθεση τῶν δημοσιευμάτων ἀποδεικνύει, πιστεύουμε, τις διαμετρικὰ ἀντίθετες ἀντιλήψεις τῶν ἐκφραστῶν τῆς κοινῆς γνώμης ἀπέναντι τοῦ καινοφανοῦς σχολείου. Ἀποδεικνύεται ἐπίσης ὅτι οἱ ἀντιρρήσεις τῶν δημοτικῶν συμβούλων, πού προηγουμένως ἀναφέρθησαν, μεταφέρονται αὐτοῦσιες στις στήλες τοῦ *Κήρυκος*, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ δύο ἄλλες ἐφημερίδες τηροῦν (καὶ ἐκφράζουν) τὴν μετριοπαθῆ ἀντίληψη τῶν υποστηρικτῶν τοῦ βαλλόμενου Σχολείου.

Ἀξίζει νὰ ἐπιμείνουμε στὴν ἀνάλυση τῶν αἰτιάσεων τοῦ *Κήρυκος*, ἐπειδὴ ἡ ἐφημερίδα αὐτὴ ἀντιπροσώπευε τὴ μεγαλύτερη ἴσως μερίδα τῆς κοινῆς γνώμης τοῦ Βόλου, πού δε διέγνωσε ἢ πού εἶχε λόγους νὰ μὴν καταλάβει τὴ σημασία τῆς παρουσίας τοῦ νέου σχολείου στὴν πόλη. Ἡ μερίδα αὐτὴ τῶν βολιωτῶν, τὴν ὁποία ἐξέφραζε ὁ Κούρτοβικ, παρέμεινε ἔρμαιο τοῦ παραδοσιακοῦ τρόπου ζωῆς μέσα στὴ διαρκῶς μεταβαλλόμενη κοινωνικὴ πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς. Ἀν μπορούμε νὰ γενικεύσουμε τὴν κρίση μας, στὴν πλειοψηφία τῆς βολιώτικης κοινωνίας ἀναγνωρίζουμε τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας, δηλαδὴ τὸν ἐφησυχασμὸ, τὸ συντηρητισμὸ καὶ τὴν ἀντίδραση ἀπέναντι σὲ κάθε καινούριο θεσμὸ καὶ ἰδέα. Ἡ μετέπειτα ἐξέλιξη τῶν γεγονότων μας δίνει τὸ δικαίωμα ἐξαγωγῆς κάποιων συμπερασμάτων.

Ἡ ἀρθρογραφία τοῦ *Κήρυκος*, κατὰ τοὺς δύο πρώτους μῆνες λειτουργίας τοῦ Α.Δ.Π., συμπυκνώνει καὶ ἐκφράζει καλύτερα ἀπὸ κάθε τι τὴ διάσταση ἀντιλήψεων μεταξύ τῆς «παλαιάς» παραδοσιακῆς καὶ ἰδεολογικῆς «δυσκίνητης» κοινωνίας καὶ τῆς «νέας» αστικῆς καὶ, κατὰ τεκμήριο, «προοδευτικῆς» τάξης, πού δεν εἶναι ἀσχετὴ με τὴν πάλη πού διεξάγεται στὸ πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο.

Ἡ κλίμακα τῶν κατηγοριῶν καὶ τῶν ἀντιδράσεων ξεκινᾷ ἀπὸ

1. Εφημ. *Πρόμαχος* (Βόλου), 24.10.1908.

το ασφαλές προπύργιο της κοινωνικής διαφοροποίησης. Το Σχολείο χαρακτηρίζεται επανειλημμένα «ἀριστοκρατικὸν παρθεναγωγεῖον» και «σχολεῖον δι' ἀριστοκράτας», όπου συμβαίνει η «ἐκμετάλλευσις τῶν ἱερῶν πόρων τοῦ Δήμου χάριν τῶν ὀλίγων ἐξῆπνων» και ὅπου «τριάκοντα πλούσιοι ἤθελαν νὰ σπουδάσουν τὰ κορίτσια των [...] καὶ [...] εὐρῆχαν εἰκοσιπέντε χιλιάδες φτωχοὺς [...] διὰ νὰ πληρώνουν τὰ δίδακτρα»¹. «Τὸ “ἴδρυμα τῆς κλίκας” δηλαδὴ ἡ “ἀριστοκρατικὴ των σχολῆ περιλαμβάνει 28 θυγατέρας προνομιοῦχων και 8 μόνον βιοπαλαιστῶν”, ὅπου τὰ κορίτσια τῶν τραπεζιτῶν και τῶν τοκιστῶν λαμβάνουν ἐτησίαν ὑποτροφίαν ἀπὸ τὸν Δῆμον»². Και για να μη μένει αμφιβολία, ο αρθρογράφος βάζει στο στόμα των ιδρυτῶν του Α.Δ.Π. την αντίρρηση: «δὲν τὰ ἐδιδώξαμεν τὰ κορίτσια τοῦ λαοῦ, αὐτὰ δὲν προσῆλθον! Δι' αὐτὸ ἐνεγράψαμεν ἐξ (6) κορίτσια πτωχῶν οἰκογενειῶν και τριάκοντα (30) κορίτσια πλουσίων!»³. Επομένως συμπεραίνει ο *Κήρυξ*: «[Τούτο] εἶνε διαίρεσις τῆς πόλεως εἰς ἀριστοκράτας και πληβείους!»⁴.

Ἡ «φιλόπτωχη» και «φιλολαϊκὴ» ἐξαρση του *Κήρυκος* εἶναι σταθερά θεμελιωμένη πάνω στην αντίληψη πως, αν καταδείξουμε ὅτι το σχολεῖο εἶναι δημιούργημα μιας μόνο τάξης, τότε εἶναι εύκολο να ξεσηκώσουμε εναντίον της ὅλες τις ἄλλες· ἐξάλλου η εφημερίδα στον υπότιτλό της ἔχει ἔμβλημα: «ὄργανον τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας»! Ναι, ἀλλὰ μήπως η εφημερίδα δεν αποτελεί ὄργανο ἐξυπηρέτησης συμφερόντων μιας τάξης, και μάλιστα αὐτῆς που ἀντιτίθεται στα ὠφελήματα που θα εἶχε η πόλη ἀπὸ τη λειτουργία του Σχολεῖου; Ὁ «λαϊκισμὸς» του *Κήρυκος* δεν ανταποκρίνεται στα αἰτήματα της λαϊκῆς τάξης, οὔτε ἐκφράζει ἀπόψεις των ἀδικημένων μαζῶν· δε ζητά «λαϊκὸ» σχολεῖο, ἀλλὰ ἐπιμένει —ὅπως θα δούμε παρακάτω— στη διαίωνιση της παραδο-

1. Εφημ. *Κήρυξ*, 23.10.1908.

2. Στο ἴδιο.

3. Στο ἴδιο.

4. Στο ἴδιο.

σιακής αγωγής, που πρόσφεραν ιδρύματα αδικαίωτα και αποτυχημένα. Βεβαίως έχει δίκιο, όταν υπενθυμίζει την επαγγελματική προέλευση των γονιών των μαθητριών της πρώτης τάξης. Οι περισσότεροι απ' αυτούς είναι οικονομικά ευκατάστατοι· ανήκουν στη μεσοαστική, κατά κανόνα, τάξη. Κανένας τους όμως δεν ανήκει στους μεγαλοαστούς, στους πολιτικά κρατούντες. Γιατί αυτοί οι τελευταίοι δεν είχαν ανάγκη να καταφεύγουν σε σχολεία, για να μορφώσουν τα κορίτσια τους. Η «κατ' οίκον» διδασκαλία με ξένες δασκάλες και γκουβερνάντες αποτελούσε δικό τους προνόμιο...

Δεύτερο επιχείρημα του Κήρυκος εναντίον του Α.Δ.Π. είναι ότι η δημιουργία του έκανε περιττή τη λειτουργία της ήδη αποτυχημένης, όπως διαπιστώθηκε, προσπάθειας να παρέχεται «ανώτερη» μόρφωση με τις πρόσθετες τάξεις του 1ου δημοτικού σχολείου θηλέων. Σημειώνει ο αρθρογράφος της εφημερίδας: «...Καταργείτε φωτοσβεστικῶς τὰς ἀνωτέρας τάξεις τοῦ Δημοτικοῦ Παρθεναγωγείου...»¹ και αλλού: «...Ἐὰν ὁ Δῆμος φρονεῖ ὅτι ἡ παρεχομένη ὑπ' αὐτοῦ ἐκπαίδευσις δὲν φθάνει μέχρι ποθητοῦ τινὸς σημείου, ἃς ὕψωνε τὴν κλίμακα τοῦ προγράμματος τῶν Δημοτικῶν του σχολείων...»². Και για να μην αποδειχτεί μάταιη η πρότασή του —αφού ήταν σ' όλους φανερό το πόσο απέτυχε η απόπειρα εκείνη— αποφαίνεται στη συνέχεια: «Ἐπιμένετε ὡς ἀνωτέρα σχολὴ τὸ Ἄρσακειον»· επομένως: «ἃς ἰδρῦετο ἐνταῦθα παράρτημα τοῦ Ἄρσακειοῦ»³.

Η επιμονή του Κήρυκος στη συντήρηση μορφών διδασκαλίας που διαιώνιζαν την πατροπαράδοτη μέθοδο της προσκόλλησης στην αυθεντία του δασκάλου και την αρχαιολατρία (γιατί ακριβώς αυτή τη νοοτροπία συντηρούσαν τα δύο εκπαιδευτήρια που επικαλείται), αποδεικνύει τη δυσπροσαρμοστικότητα, ὅσων αντιπροσωπεύει, στις νέες μεθόδους και την αντίληψη διδασκαλίας, που είχε ἤδη ανακοινωθεί ὅτι θα ἐφάρμοζε το Α.Δ.Π. Πίσω

1. Στο ἴδιο.

2. Στο ἴδιο, 24.10.1908.

3. Στο ἴδιο, 25.10.1908.

από τις μεθόδους και το σύστημα, που ο *Κήρυξ* θεωρεί επωφελέστερα, κρύβονται τα πρόσωπα που ενσαρκώνουν το σύστημα. Το διδακτικό προσωπικό των πρόσθετων τάξεων του 1ου Δημοτικού σχολείου θηλέων (ή του μελλοντικού παραρτήματος του Αρσακείου), με την κατάργησή τους, έχανε τα κεκτημένα οικονομικά δικαιώματα, που ήδη απολάμβανε ως πρόσθετη αμοιβή. Επομένως παρουσιάζεται εξαιτίας της λειτουργίας του Α.Δ.Π. μια σύγκρουση καθαρά υλικών συμφερόντων ανάμεσα στους ήδη απασχολούμενους στις «ανώτερες» τάξεις του Δημοτικού δασκάλους και καθηγητές και στους άλλους (διαφορετικούς), που προσέλαβε το Α.Δ.Π. Οι αμφισβητήσεις και οι αντιπροτάσεις του *Κήρυκος* υποδηλώνουν τη δυσaréσκεια των πρώτων έναντι των κερδών των νέων. Δεν πρέπει να λησμονηθεί ότι την εποχή εκείνη και στο Βόλο η πρόσθετη απασχόληση του διδακτικού προσωπικού (στην περίπτωση μας οι διδάσκοντες στις πρόσθετες «ανώτερες» τάξεις — όπως άλλωστε και στο Α.Δ.Π.) εξυπάκουε ξεχωριστή αμοιβή, επιπλέον του μισθού για όσους παράλληλα υπηρετούσαν σε δημόσια σχολεία της πόλης.

Τρίτη σειρά επιχειρημάτων του *Κήρυκος* αποτελούν οι αιτίαισες εναντίον του νέου σχολείου ως προς το φορέα που το ίδρυσε, και το πρόγραμμα που θα εφάρμοζε: «Ποῖον πρόγραμμα θά διδάξουν ἐκεῖ;»¹. «Ποῦ εἶναι ἡ νομιμοποίησίς του;» ρωτούσε ο Δ. Κούρτοβικ². Και σαν να είναι βέβαιος ο αρθρογράφος ότι η λειτουργία του Σχολείου αποτελεί δυστύχημα για την πόλη, αποφαίνεται: «Ἡ Ἴδρυσις νέου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος πρὸ παντός διὰ τὰς Ἑλληνίδας δὲν εἶναι ἔργον τοῦ πρώτου πειραματιστοῦ»³, γιατί βέβαια πρόκειται για ένα «πείραμα ἐκτελούμενον ὑπὸ ἀνθρώπων ἐντελῶς ἀναρμοδίων»⁴. Και αφού συμβαίνουν όλα

1. Στο ἴδιο, 24.10.1908.

2. Στο ἴδιο.

3. Στο ἴδιο, 25.10.1908.

4. Στο ἴδιο.

αυτά, καλύτερα «ἄς γίνη τοῦτο ὡς ἰδιωτικὴ ἐπιχείρησις»¹. Ἀς προσεχτεί και ἡ παρακάτω αποστροφὴ τοῦ *Κήρυκος*: «Καὶ ἂν ἔτι συγχωρήσωμεν τὴν παράνομον γέννησίν του [του Α.Δ.Π.], πῶς θὰ ἐπιτρέψωμεν λοιπὸν τὴν παράνομον λειτουργίαν του;»².

Αμφισβητεῖται λοιπὸν ἀπὸ τον αρθρογράφο τοῦ *Κήρυκος* ἡ ἴδια ἡ υπόστασις τοῦ νέου εκπαιδευτικοῦ ἰδρύματος. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ νομιμότητα τῆς ἰδρύσεώς του και τῆς λειτουργίας του. Ἀλλὰ τούτο εἶναι αὐταπόδεικτο· τὸ δημοτικὸ συμβούλιο Παγασῶν ἀποφάσισε τὴν ἰδρύση τοῦ Σχολείου και ἐπιχορήγησε μάλιστα με τὰ μισὰ ἔξοδα τῆς λειτουργίας του, ορίζοντας πενταμελὴ Ἐφορεία (με επικεφαλῆς τον ἴδιο τὸν δήμαρχο) ἀρμόδια και υπεύθυνη για κάθε λεπτομέρεια. Τὸ πρόγραμμα ἐξάλλου τῶν μαθημάτων τοῦ νέου σχολείου καταρτίστηκε σε συνεργασία ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Ἐφορείας και τὸ διευθυντὴ τοῦ Παρθεναγωγείου, με βάση τις λεπτομέρειες τῶν προτάσεων τῆς Ἐκθεσῆς Σαράτση. Τὸ ωρολόγιο και ἀναλυτικὸ πρόγραμμα τῆς πρώτης τάξεως τοῦ Σχολείου ἀνακοινώθηκε πρὸς τὰ μέλη τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου ἀπὸ τὸν Σαράτση και δημοσιεύθηκε στις ἐφημερίδες στις 20.9.1908. Οἱ καινοτομίες αὐτοῦ τοῦ προγράμματος, πρὸς τις οἱσὲς δε συμφωνούσαν πολλοί, δε σήμαινε ἀνυπαρξία προγράμματος. Για τὸ θέμα τῆς ὑπουργικῆς ἀδείας λειτουργίας τοῦ Α.Δ.Π. ὁ *Κήρυξ* εἶχε δίκιο. Σύμφωνα με τὸ νόμο, τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας χορηγοῦσε ἀδεία λειτουργίας σε ἰδιωτικὰ σχολεῖα, που ἦταν ὁμως ὑποχρεωμένα ν' ἀκολουθοῦν τὸ ἐπίσημο πρόγραμμα τῶν κρατικῶν εκπαιδευτηρίων. «Ἄλλά», λέει ὁ Σαράτσης, «ἡμεῖς εἶχομεν δηλώσει ὅτι θὰ ἐκαινοτομοῦμεν εἰς τοῦτο ἐν πολλοῖς»³ και ἀλλοῦ σημειώνει: «ἡμεῖς δὲν ἐζήτησαμεν ἄδεια ἰδρύσεως, μιὰ πὸν δὲν εἶχαμε καμμιά βεβαιότητα πῶς θὰ μᾶς τὴν ἔδιναν. Κι ἔτσι λειτουργήσε τὸ σχολεῖο χωρὶς νὰ εἶναι γραμμένο στὰ χαρτιά τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας». «Ἦτο ὁμως», συμπληρώνει, «ἐν γνώ-

1. Στο ἴδιο.

2. Στο ἴδιο.

3. *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*, ὁ.π., σ. 277.

σει του 'Υπουργείου ή λειτουργία του Σχολείου»¹. Είναι πράγματι περίεργο το φαινόμενο να λειτουργεί το Σχολείο χωρίς άδεια λειτουργίας. Δεν είναι αλήθεια όμως ότι δε ζητήθηκε από το Υπουργείο τέτοια άδεια· ζητήθηκε και μάλιστα πολλές φορές, αλλά το Υπουργείο πάντα ανέβαλλε τη χορήγησή της, και τελικά δε δόθηκε ποτέ, χωρίς αυτό να ανακόψει τη λειτουργία του Σχολείου. Φαίνεται ότι ήταν ένα θέμα τυπικό και όχι ουσιαστικό, αφού και οι σχολές των καθολικών καλογραιών δε λειτούργησαν ποτέ με ανάλογη άδεια του Υπουργείου. Τέλος, για την «αναρμοδιότητα» των φορέων του Α.Δ.Π. και τον πειραματικό χαρακτήρα του διδακτικού έργου μπορούν να μιλήσουν περισσότερο τα πράγματα από τους ανθρώπους, όπως παρακάτω θα φανεί, όταν παρουσιάσουμε και αναλύσουμε το πρόγραμμα, τη μέθοδο διδασκαλίας και τη σχολική ζωή στο Α.Δ.Π.

Οι βαρύτερες όμως κατηγορίες, που εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα και περισσότερη έμφαση στα αρθρογραφήματα του Κήρυκος, αφορούν το γλωσσικό ζήτημα, καθώς ο Κούρτοβικ στρέφει τα πυρά του εναντίον των γλωσσικών αντιλήψεων των φορέων της διδασκαλίας στο Α.Δ.Π. Κατηγορώντας και ειρωνευόμενος ο Κούρτοβικ το δημοτικισμό του Σαράτση και του Δελμούζου, αποκαλύπτει τις διαστάσεις του μένους του εναντίον του Σχολείου, αλλά και εκφράζει την κοινή αντίληψη για το κίνημα του δημοτικισμού της εποχής του. Την εποχή εκείνη το γλωσσικό πρόβλημα αποτελεί μια έκφραση του κοινωνικού προβληματισμού. Αντίδραση στο δημοτικισμό σήμαινε αντίδραση στο οικοδόμημα της αστικής ιδεολογίας και στα αντίστοιχα κοινωνικά και οικονομικά της στηρίγματα. Αντίδραση στους δημοτικιστές, που εμφανίζονται ως εκπρόσωποι των μεταρρυθμιστικών και εκσυγχρονιστικών τάσεων, σήμαινε αντίδραση στις νέες ιδέες, που εξέφραζαν μια καινούρια αντίληψη για το κράτος και αντιστοιχούσαν σε κοινωνικά και οικονομικά συμφέροντα. Η αντιπίθεση δηλαδή του Κούρτοβικ αποτελεί, κατά την αντίληψή μου,

1. Δ. Σαράτσης, «Η γένεση και η ζωή...», ό.π., σ. 1473.

μια ακόμη ένδειξη του αγώνα επιβίωσης της παλιάς νοοτροπίας στο επίπεδο των ιδεών και την ισχυρή αμφισβήτηση των νέων (μεταρρυθμιστικών) αντιλήψεων, που τείνουν να επικρατήσουν.

Η ένταση και η συχνότητα των κατηγοριών του Κούρτοβικ εναντίον των γλωσσικών πεποιθήσεων του Δελμούζου δικαιολογεί τη σύμφυση ιδιοτήτων, που δεν είχε ή που δεν πρόλαβε ν' αποκτήσει η γλωσσική διδασκαλία στο Α.Δ.Π., με πρώτο και άμεσο επακόλουθο την υπερβολή και τη διαστρέβλωση. Διακηρύσσει λοιπόν η εφημερίδα ότι: «...ή ένταῦθα ἀπόπειρα εἶναι μία ἔκφανσις τοῦ γενικοῦ ἀγῶνος τῆς αἰρέσεως [του δημοτικισμού]. Ὅ,τι δὲν ἐπέτυχεν εἰς τὰ σχολεῖα τῶν ἀρρένων, διότι ἐγκαίρως ἀπεκαλύφθη, δυνατὸν νὰ παρέλθῃ ἀπαρατήρητον διὰ τὰ θήλα...»¹. «...Ἡ ἀπόπειρα αὕτη εἶναι ἔργον μαλλιαριστῶν!». «Ὁ νεαρὸς Μεσσίας ἀνήκει εἰς τὸ τάγμα τῆς μαλλιαρωσύνης, εἶναι δηλαδὴ τῆς σχολῆς τοῦ Ψυχάρη, μάστορας τῆς γλώσσης!...»². «...Ἐλληνίδες διδαχθεῖσαι μέχρι τοῦδε τὴν λογικὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἐμπιστευθεῖσαι πρὸς τελειοποίησιν αὐτῆς εἰς ἓνα ἀπόστολον τοῦ μαλλιαρικοῦ φρενοκομείου...»³. «...Ἐχάθησαν τόσοι παιδαγωγοὶ καὶ γυμνασιάρχαι ὀρθόδοξοι καὶ ἀνεκάλυψαν ἓναν γλωσσικὸν ἐπαναστάτην νὰ στήσῃ τὴν σημαῖαν του ἐν Βώλῳ;...»⁴. «Κατὰ παραγγελίαν τοῦ διευθυντοῦ αἱ μαθήτριά του “πρότυπου” Παρθεναγωγείου συνέταξαν μίαν ἔκθεσιν [...] Εἰς τὰς ἐκθέσεις των ἔγραψαν “πλευρά”. Ὅχι, λέγει ὁ καθηγητὴς των. Τί θὰ πῆ “πλευρά”; Παγίδια νὰ γράψετε!... Καμαρῶστε τὰ “παγίδια” των!...»⁵.

Η δριμεία κριτική του *Κήρυκος* συνεχίζεται με πολλά παρόμοια και φτάνει στο αποκορύφωμα: «...Ποῖος εἶναι αὐτὸς ὁ νεωτεριστής, ὅστις ἐνόμισε τὸν Βόλον κατάλληλον διὰ νὰ διδαχθοῦν τὰ κορίτσια τὴν γλῶσσαν τοῦ Σολωμοῦ; —Ζαχαρένια μου, ἓνα τέ/

1. Εφημ. *Κήρυξ*, 10.11.1908.

2. Στο *ίδιο*, 6.11.1908.

3. Στο *ίδιο*.

4. Στο *ίδιο*, 10.11.1908.

5. Στο *ίδιο*, 11.11.1908.

ἔλα δὲ σὲ σκουτελοῦλα... κλπ. Αὐτοῦ μᾶς ὀδηγεῖτε;...»¹. Οὔτε λίγο οὔτε πολὺ ὁ υπέρμαχος αὐτὸς τῆς ἐθνικῆς μας γλώσσας παραθέτει αποσπάσματα στίχων ἀπὸ τῆ σάτιρα «Τὸ Ἰατροσυμβούλιον» τοῦ Σολωμοῦ, γιὰ νὰ διακωμωδήσῃ τῆ γλώσσα, τὸ ὕφος καὶ τὰ σύμβολα τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ, χάρη στὴν πολεμικὴ ἐναντίον τῆς γλωσσικῆς διδασκαλίας στὸ Α.Δ.Π. καὶ ἐναντίον τοῦ Δελμούζου. Ἡ πολεμικὴ αὐτὴ τοῦ Κούρτοβικ καὶ τὰ μέσα ποὺ χρησιμοποιοεῖ γιὰ νὰ πλήξῃ, καθὼς νομίζει, τοὺς γλωσσικοὺς νεωτερισμοὺς τοῦ Δελμούζου, εὐθυγραμμίζεται πρὸς τῆ γενικότερη τακτικὴ τῶν γλωσσαμυντόρων τῆς ἐποχῆς, ποὺ χρησιμοποιοῦν κάθε μέσο —ἀκόμη καὶ τὶς γνωστὲς υπερβολές τῆς «γλωσσικῆς μυθολογίας»—, γιὰ νὰ συκοφαντήσουν τοὺς δημοτικιστὲς. Παρόμοιο τραγελαφικὸ γεγονός συνέβη στὴ Ζαγορά, ὅταν ὁ ντόπιος εἰρηνοδίκης, πραγματοποιώντας συλλογὴ τεκμηρίων γιὰ τῆ διάδοση τῆς δημοτικῆς γλώσσας στὸ Πήλιο, ἀνακάλυψε στὴ βιβλιοθήκῃ τοῦ φοιτητῆ τότε Γ. Κορδάτου «...ποιήματα Σολωμοῦ τινὸς εἰς τὴν μαλλιαρὴν...»².

Μία τελευταία ομάδα ἀντιρρήσεων καὶ προσωπικῶν ἐπιθέσεων ἐναντίον τοῦ διευθυντῆ τοῦ Σχολείου ἐκ μέρους τοῦ Κήρυκος ἦταν αὐτές, ποὺ περιείχαν αἰχμές κατὰ τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς τῶν ιδρυτῶν τοῦ Α.Δ.Π., τοῦ μορφωτικοῦ συστήματος καὶ ἄμεσα πλέον κατὰ τοῦ προσώπου τοῦ Α. Δελμούζου. Ἐγραφε ὁ Κούρτοβικ: «...Κουβάλησαν ἐνταῦθα εἰκοσιοκταετῆς νεανίας διὰ νὰ διδάξουν...»³. «...Νεάνιδες ἠβάσκουσαι παρεδόθησαν πρὸς διαμόρφωσιν εἰς ἓνα τριανταετῆ νεανίαν ἀνδρικοῦ γένους καὶ ὑποστάσεως...»⁴. «...Δημιουργεῖτε πρότυπον καὶ πρωτότυπον ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένη παρθεναγωγεῖον, κατὰ τερατώδη τρόπον διευθυνόμενον ἀπὸ ἓνα νεανίαν [...] γιὰ νὰ διδάξῃ [τας νεάνιδας] πῶς πρέπει νὰ γίνουσι οἰκοκυραὶ καὶ πῶς πρέπει νὰ γίνουσι μητέρες!...»⁵.

1. Στὸ ἴδιο, 9.11.1908.

2. Γ. Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Βόλου καὶ Ἀγιάς*, ὁ.π., σ. 1005.

3. Εφημ. *Κήρυξ*, 12.11.1908.

4. Στὸ ἴδιο, 23.10.1908.

5. Στὸ ἴδιο, 25.10.1908.

«...Ἡ κατοικία τοῦ Διευθυντοῦ ὤρίσθη ἐντὸς τοῦ σχολείου!...»¹.

Οἱ αιχμές ξεφεύγουν πλέον ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ειρωνείας καὶ τῆς χλεύης τοῦ συστήματος. Αναφέρονται ἄμεσα καὶ ἀφοροῦν τὴν ἠθικὴ ποιότητα τοῦ δασκάλου. Ἡ νεαρὴ ηλικία τοῦ διευθυντῆ τοῦ Παρθεναγωγείου (ὁ Δελμούζος ἦταν τὸ 1908 εικοσιεφτά χρονῶν) φαινόταν υπερβολικὰ ἀκατάλληλη γιὰ νὰ διδάξει σὲ κοπέλες 12 ὡς 15 χρονῶν. Δε θα ἀξίζε τὴν προσπάθεια ἡ ἀνασκευὴ τῶν τέτοιων κατηγοριῶν τοῦ *Κήρυκος*, ἀν τὰ γεγονότα αὐτὰ δὲν αποτελοῦσαν τροχοπέδη στὴν ομαλὴ πορεία λειτουργίας τοῦ Σχολείου, καὶ ἀν τὰ ἴδια καὶ χειρότερα ἐπιχειρήματα —με τὴν ἴδια προέλευση— δε διατυπώνονταν σὲ λίγο καιρὸ, ὅταν πια τὸ Α.Δ.Π. τοῦ Βόλου θα γινόταν τὸ ἐξίλασθῆριο θῦμα μιᾶς ἐκστρατείας, ποὺ θα παρακολουθήσουμε παρακάτω. Πάντως τὰ ελατήρια τῆς σταυροφορίας τοῦ *Κήρυκος* ἐναντίον τοῦ Α.Δ.Π. καὶ τῶν φορέων τοῦ μποροῦν ν' ἀναζητηθοῦν στὴν κατακλείδα τῶν αιτιάσεων τοῦ ἀρθρογράφου: «...Ἡμεῖς δὲν κατηγορήσαμεν ποτὲ τοὺς Μαλλιαροὺς δι' ὅσα γράφουν. Δικαίωμά των νὰ τὰ γράφουν [...] Ἡμεῖς ἐπιτιθέμεθα κατ' ἐκείνων οἵτινες περιεβλήθησαν τὴν τήβεννον τοῦ γλωσσικοῦ Μεσσίου καὶ ἔρχονται ν' ἀνατρέψουν, ἔρχονται νὰ χαλάσουν τὰ κεκτημένα!...»². Ὅχι δύσκολα μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν τὰ ἀπαραίτητα συμπεράσματα γιὰ τοὺς βαθύτερους λόγους τῆς πολεμικῆς. Οἱ μεταρρυθμιστὲς δημιουργοὶ τοῦ Παρθεναγωγείου βαρύνονται με τὴν «κατηγορία» τοῦ ἀνατροπέα τῆς κατεστημένης τάξης· βασικὸ κριτήριον ἡ (δημοτικὴ) γλώσσᾳ. Ἀλλὰ σὲ μιᾶ ἐφησυχασμένη κοινωνία τέτοιες «ρηξικέλευθες» πρωτοβουλίες δε γίνονται ἀνεκτές· πρέπει νὰ καταπολεμηθοῦν οἱ καινοτόμοι. Τὸ ιδεολογικὸ ὑπόβαθρον τῆς πολεμικῆς εἶναι προφανές.

Ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴν πλημμυρίδα τῶν ἄμεσων καὶ ἔμμεσων αιτιάσεων τοῦ *Κήρυκος* καὶ τῶν ἀντιπάλων τοῦ Σχολείου ἡ ἀντίδραση τῶν υπερασπιστῶν τοῦ περιορίστηκε στὴ «χλιαρὴ» ἀρθρογραφία τῶν ἄλλων ἐφημερίδων τοῦ Βόλου, καὶ στὴν ψύχραιμη

1. Στὸ ἴδιο, 6.11.1908.

2. Στὸ ἴδιο, 24.10.1908.

στάση —στάση αμυντική— των δημιουργών του βολιώτικου Παρθεναγωγείου. Ἄφηναν το ἔργο τους να μιλήσει μόνο του και πίστευαν ὅτι ἡ καλύτερη απάντηση στις αιτιάσεις εἶναι ἡ ἴδια ἡ διδασκαλία στο Σχολεῖο. Μ' ὅλα ταῦτα, ἐπειδὴ ἐπρόκειτο γιὰ τους πρώτους κρίσιμους μῆνες γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ Σχολείου καὶ ἡ ἴδια ἡ ὑπόστασή του βρισκόταν σε ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ περιβάλλον, εἶναι θεμιτό νὰ ἐπιμείνουμε στὴν ατμόσφαιρα ποὺ δημιούργησαν οἱ κατηγόριες τοῦ *Κήρυκος*.

2. Ο ἀντίκτυπος τῶν αιτιάσεων ἐναντίον τοῦ Σχολείου

Ὁ δημοσιογραφικὸς θόρυβος καὶ οἱ ἐκτοξευόμενες ἐναντίον τοῦ Σχολείου κατηγορίες προξένησαν μιὰ σειρά ἀπὸ ἀντιδράσεις τοῦ κοινού, καὶ ἰδιαιτέρως τῶν γονέων τῶν μαθητριῶν. Ἢδη κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πρώτων μηνῶν λειτουργίας τοῦ Σχολείου παρουσιάστηκαν ἀντιδράσεις, ποὺ υπέσκαψαν τὴν ἀρχικὴ αἰσιοδοξία τῶν δημιουργῶν τοῦ Παρθεναγωγείου καὶ ἰδιαιτέρως ἐπηρέασαν τὴν πορεία διδασκαλίας καὶ τὴ σχολικὴ ζωὴ.

Ἡ νεαρὴ ἡλικία τοῦ Δελμούζου, τὸ πρόγραμμα διδασκαλίας, ἡ ἐκτόπιση τῶν ἀρχαιοελληνικῶν κειμένων, τὸ ἰδιαιτέρο ενδιαφέρον γιὰ τὴ μητρικὴ γλῶσσα, ἡ ἐγκατάλειψη τῶν σχολικῶν βιβλίων, οἱ περίπατοι σὲς ἐξοχὲς τοῦ Βόλου, ἡ ἀπασχόληση τῶν μαθητριῶν με τὸν κήπο, ἡ ἀποφυγὴ ἀνάθεσης ἐργασιῶν γιὰ τὸ σπίτι, ὅλα αὐτὰ —στοιχεῖα τοῦ ἰδιόρρυθμου προγράμματος— ὑπῆρξαν γιὰ τους ἐκπληκτοὺς Βολιώτες, μαθημένους στὸν παραδοσιακὸ τρόπο μάθησης —ποὺ πάντως δὲν ἐνέκριναν— φαινόμενα καινοφανή, παράδοξα, ὑπόπτα καὶ ἐπομένως ἐξοβελιστέα ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν τους. Ἡ ὑποδαύλιση τῶν ἀμφιβολιῶν καὶ ἡ καλλιέργεια κλίματος ἐχθρικοῦ ἐναντίον τῶν καινοτομιῶν τοῦ Δελμούζου ἀπὸ τὶς στήλες τοῦ *Κήρυκος*, ἠλέκτριζαν τὴν ατμόσφαιρα καὶ ἐσπείραν τὸ σαρκασμὸ.

Υπογραμμίζουμε καὶ πάλι ὅτι οἱ ἀντιδράσεις, ὅπως μάλιστα διεκτραγωδοῦνται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Δελμούζο, δὲν ὑπῆρξαν φαινόμενο παροδικὸ καὶ δικαιολογημένο ὡς πρώτη ἐντύπωση ἀπέ-

ναντι στο νέο Σχολείο, αλλά οι ίδιες αιτιάσεις θα επανέλθουν στην επιφάνεια και θα χρησιμοποιηθούν ως επιχειρήματα των πολεμιών του Σχολείου, όταν η πολεμική θα πάρει τη μορφή του Διωγμού και στις μνήμες του πρώτου αυτού καιρού θα στηριχτούν πολλές από τις κατηγορίες εναντίον του Α.Δ.Π.

Ας δούμε τον αντίχτυπο, όπως έχει καταγραφεί από το Δελμούζο στις αναμνήσεις του¹: «...Ἡ ἐπίμονη δημοσιογραφικὴ αὐτὴ ἐπίθεση εἶχε φυσικὰ τὸν ἀντίχτυπό της ὄχι μόνο στὴν κοινωνία, ἀλλὰ καὶ στοὺς γονεῖς καὶ στὰ παιδιά. Ἀπὸ τοὺς δρόμους ποὺ περνούσαμε στὸν περίπατό μας ὅσο νὰ βγοῦμε ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, ἐνοιωθα περιέργες ὑποπτές ματιές καρφωμένες ἀπάνω μας, συνοδευόμενες κάποτε μὲ κρυφομιλήματα ἢ μουρμουρητά[...] Ἐνας πατέρας, ἀπὸ τοὺς πιὸ φωτισμένους, ἤρθε μιὰ μέρα στὸ γραφεῖο μου καὶ μοῦ εἶπε ἐμπιστευτικά: καλύτερα νὰ μὴν πηγαίνουν τὰ παιδιά περίπατο, ἀφοῦ δὲν ἔχει κανένα λόγο. Τοῦ θύμισα τὸν σκοπὸ ποὺ εἶχαν στὸ Α.Δ.Π. οἱ περίπατοι, καὶ τὴ σωματικὴ καὶ ἠθικὴ κατάστασι τοῦ παιδιοῦ του. Ἀπάντησι: “καλὰ αὐτὰ καὶ ἄγια, μὰ βλέπετε πὼς γίνεται σούσουρο μεγάλο!...” [...] Ἐκεῖ πάντως ποὺ ὁ δημοσιογραφικὸς θόρυβος ἐπιανε περισσότερο καὶ στοὺς γονεῖς, ἦταν ἡ γλώσσα. “Ὅταν στὴ συγκέντρωσή τους στὸ σχολεῖο τοὺς εἶχα ἀναπτύξει τὴ μέθοδο ποὺ θ’ ἀκολουθοῦσε τὸ Α.Δ.Π. στὴ γλωσσικὴ διδασκαλία, φάνηκαν πὼς συμφωνοῦν! Ἡ καθημερινὴ ὅμως δημοσιογραφικὴ δημαγωγία στὸ γλωσσικὸ ζήτημα, ζυπνώνοντας μέσα τους καὶ δυναμώνοντας ὅλες τὶς σχετικὲς προλήψεις, ἔσβησε τὴν πρώτη ἐντύπωσι ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξι ποὺ τοὺς εἶχα κάμει»². «...Σήμερα ἤρθε μιὰ γριούλα, μέλος τῆς

1. Οι αναμνήσεις του Δελμούζου από το Α.Δ.Π. πρωτοδιατυπώθηκαν και δημοσιεύτηκαν στο *Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου*: («Τρία χρόνια δάσκαλος. I. Πῶς πῆρα τὰ παιδιά», τ. Γ', 1913, σ. 1-27· «Τρία χρόνια δάσκαλος. II. Πρὸς τὴ φύσι καὶ τὴ ζωή», τ. Δ', 1914, σ. 197-283). Τα ἴδια κείμενα, συντομευμένα κάπως περιλήφθηκαν στο βιβλίο του: *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο*, ἀπὸ ὅπου λαμβάνονται τα παραθέματα.

2. Α. Δελμούζος, *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο*, ὁ.π., σ. 60. Ἡ τελευταία φράσι υπονοεῖ τὴ συγκέντρωσι γονέων το Νοέμβριον 1908.

έφορευτικῆς ἐπιτροπῆς: —Ἐέρετε, κ. διευθυντά, διαδίδεται ὅτι εἴσθε μαλλιαρὸς κλπ. [...] καὶ μερικοὶ γονεῖς ὑποπτεύονται κλπ...»¹. «...Ὡς τώρα μὲ ἐπισκέφτηκαν στὸ σχολεῖο μου ὅλοι οἱ ἐπίσημοι: Νομάρχης, Δεσπότης, δήμαρχος κλπ. Παράγινε θόρυβος καὶ φοβήθηκαν οἱ ἄνθρωποι...»². «...Ἐδῶ κι ἐκεῖ καλοῦσα μερικὲς μητέρες γιὰ νὰ συνεννοηθῶ μαζί τους. Ἐρχονταν μόνον γιὰ μιὰ στιγμή ν' ἀκούσουν τίς συστάσεις μου ἢ γιὰ νὰ δώσουν πληροφορίες κι ἔφευγαν χωρὶς νὰ μποῦνε στὴν τάξη. Μὲ τὴν εὐκαιρία ὁμως αὐτὴ διαμαρτύρονταν ὄχι μόνον γιὰ τὴ γλώσσα, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅτι ἔλειψαν τὰ βιβλία, καὶ ἡ σπιτικὴ ἐργασία τοῦ σχολείου. “Δὲν κάνουν τίποτε στὸ σπίτι, δὲ γράφουν, δὲ διαβάζουν, πῶς θὰ μάθουν γράμματα;”. Ἡ “ὄλο περίπατο πᾶνε· τί χρειάζονται τόσοι περίπατοι;” [...] Οἱ γονεῖς ἄρχισαν νὰ συζητοῦν ἐμπρὸς στὰ παιδιὰ τους ἢ καὶ μὲ τὰ παιδιὰ τους, καὶ οἱ ἀντιλήψεις τους μεταφέρονταν καὶ στὴν αἴθουσα τῆς διδασκαλίας ἀπὸ τὰ πρῶτα ἀκόμα βήματά μας...»³. «Μιὰ μέρα ἐκεῖ πού δίδασκα, ἔπεσαν τὰ μάτια μου χαμηλὰ στὸ πρῶτο θρανίον, καὶ εἶδα δυὸ μικροῦλες μαθήτριες νὰ μαζεύουν γρήγορα γρήγορα τὰ πόδια τους καὶ νὰ κοκκινίζουν. Ἴσως νὰ ἦταν τυχαῖο, μὰ αἰσθανόμουν ἔτσι πιὸ ἄμεσα τὸν ἀντίτυπο στὰ παιδιὰ τὰ ἴδια...»⁴.

Οἱ φήμες καὶ ὁ θόρυβος δημιούργησαν μιὰ ἀκόμη σοβαρὴ ἀντίδραση· ὀρισμένοι γονεῖς ἀπέσυραν τὰ κορίτσια τους ἀπὸ τὸ Σχολεῖο. Τὸ γεγονός ἐπανήλθε στὴν ἐπιφάνεια κατὰ τὴν περίοδο των ἀνακρίσεων των «Αθεϊκῶν» καὶ τῆς Δίκης τοῦ Ναυπλίου. Ὁ πατέρας τῆς μαθήτριας Μήτσιου, λ.χ., κατέθεσε: «Ἡ κόρη μου ἔμεινε εἰς τὸ Ἀνώτερον Παρθεναγωγεῖον 15-20 ἡμέρας· τὴν ἀπέσυρα πρῶτον, διότι δὲν ἐδιδάσκετο οὔτε ἐγένετο προσευχὴ, καὶ δεῦτερον διότι εἰς τὸ σχολεῖον ἐσυνήθιζαν νὰ κάμνουν ἐκδρομὰς μὲ τὸν Δελμοῦζον μόνον, χωρὶς καμμίαν διδασκάλισσαν

1. Ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ στη Φροσύνη Μαλικιοπούλου, ἐδῶ, τ. Β', σ. 74.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 77.

3. Α. Δελμοῦζος, *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο*, ὁ.π., σ. 60.

4. Στὸ ἴδιο.

μαζί...»¹. Παρόμοια κατάθεση έδωσε ο ίδιος γονέας ως μάρτυρας κατηγορίας στη Δίκη του Ναυπλίου². Ο πατέρας εξάλλου της μαθήτριας Μαλαμίδου απέσυρε από το Σχολείο την κόρη του το β' εξάμηνο του 1908 επικαλούμενος τους ίδιους λόγους³. Αλλά και τις μαθήτριες Βράνου, Χίου και Ιωαννίδου απέσυραν οι γονείς τους τον πρώτο ή τους επόμενους χρόνους επειδή είχαν παράπονα από τον τρόπο διδασκαλίας στο Α.Δ.Π. και ιδιαίτερα τη γλώσσα. Αντίθετα η διακοπή της φοίτησης των μαθητριών: Βαρούχ, Λευή, Μεγαλίδου, Παπανικολάου και Χατζηαναγνώστου οφείλονται σε διαφορετικούς λόγους, και πάντως όχι ως εκδήλωση διαμαρτυρίας εναντίον του Σχολείου⁴. Έτσι η φράση του μάρτυρα κατηγορίας στη Δίκη Μ. Μπουφίδη πως: «δέν εύρέθησαν παρά 40 ή 50 κοράσια και έφοίτησαν έκει [στο Α.Δ.Π.]· έκ τούτων άπεχώρησαν πολλά...»⁵, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Η αποσκίρτηση μαθητριών από το Α.Δ.Π. δε φαίνεται να παρεμπόδιζε την ομαλή λειτουργία του Σχολείου· ο ίδιος ο Δελμούζος θεωρεί την αποχώρηση μιας-δυο μαθητριών του ως γεγονός θετικό για την απρόσκοπτη διδασκαλία σ' αυτό⁶.

Μ' όλα ταύτα οι διαφωνίες της κοινής γνώμης και μερικών από τους γονείς δεν άφησαν ανεπηρέαστη τη λειτουργία του Σχολείου. Γράφει ο Δελμούζος: «...Στά άλλα σημεία τής διαφωνίας (περίπατοι, βιβλία, έργασία στο σπίτι) δέ χρειαζόταν ούτε και έγινε καμμιά ύποχώρηση. Δέν ήταν όμως τò ίδιο και με τή γλωσσική διδασκαλία. ΈΗ δημαγωγική έκμετάλλευση και ó αντίτυπος

1. Κατάθεση του Κ. Μήτσιου στον ανακριτή (25.5.1911). Πβ. Α. Δελμούζου, *Τò βιβλίον αυτό έγράφη με τήν πεποιθησιν ότι θα τò διαβάσουν κάποτε ΣΑΝ ΠΑΡΑΜΥΘΙ*, 1911, σ. 18. Επίσης: Χαρ. Χ. Χαρίτου, *Σελίδες από τή δίκη τών «άθέων»*— άγνωστο χειρόγραφο του Τ. Οικονομάκη, Αθήνα 1976, σ. 21-22.

2. *ΈΗ Δίκη του Ναυπλίου*, ό.π., σ. 75-76.

3. Α. Δελμούζος, *Σάν παραμύθι*, σ. 18-19.

4. *ΈΗ Δίκη του Ναυπλίου*, ό.π., σ. 42-43. Πβ. Α. Δελμούζου, ό.π., σ. [18-25.

5. *ΈΗ Δίκη του Ναυπλίου*, ό.π., σ. 43.

6. Από επιστολή στον αδελφό του Λουκά, *εδώ*, τ. Β', σ. 100.

της ήταν τέτοιος, πού και στη σχετική σχολική εργασία έφερνε πολύ μεγάλα εμπόδια, και αν εξακολουθούσαμε τον ίδιο δρόμο, τὸ σχολεῖο κινδύνευε νὰ κλείση. Μέλη τῆς Ἐφορείας, πού ἔβλεπαν συχνὰ διάφορους γονεῖς, μὲ πληροφοροῦσαν πὼς ἡ δυσπιστία καὶ ἡ ἀντίδρασή τους δυνάμωνε ὀλοένα καὶ περισσότερο. Ἔτσι ἦταν ἀνάγκη νὰ γίνῃ κάποια ὑποχώρηση. Τὰ παιδιά ἔπρεπε νὰ ξαναγυρίσουν καὶ γιὰ τὸ σχολεῖο στὴ φυσική τους γλώσσα, ὄχι πιά μὲ τὴν ἄμεση διδασκαλία, ἀλλὰ ἀπὸ ἀνάγκη τόσο ἐξωτερική, ἀντικειμενική, ὅσο καὶ δική τους, ἐσωτερική [...]. Ἔτσι ἡ καθαρεύουσα πῆρε πολὺ νωρὶς τὴ θέση της στὶς περιλήψεις πού γράφονταν στὸν πίνακα, καὶ τὰ παιδιά τ' ἄφησα νὰ γράφουν τίς ἐκθέσεις τους στὴν ἀγλωσση γλώσσα τους. Καὶ γιὰ τὴν ὥρα τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν πού τὴν εἶχαμε παραλείψει, ἐπιμένανε μερικὰ μέλη τῆς Ἐφορείας, καὶ σύσταιναν μάλιστα νὰ τὴν κάνουμε διπλή, γιὰ ν' ἀποφύγωμε τὴ σχετικὴ ἀντίδραση...»¹.

Τα συμπεράσματά μας αφοροῦν τόσο τις ἄμεσες συνέπειες στη λειτουργία του Σχολείου ἀπὸ τὴν πολεμικὴ που ἀσκήθηκε ἐναντίον του καὶ τον ἐπηρεασμὸ της κοινῆς γνώμης, ὅσο καὶ τις μακροπρόθεσμες ἐπιπτώσεις στη σχολικὴ ζωὴ καὶ νοοτροπία του Α.Δ.Π. Διαπιστώνουμε ὅτι οἱ ἀντιδράσεις, ὑποκινούμενες ἀπὸ τὴν ἐπιθετικὴ ἀρθρογραφία του *Κήρυκος*, ἀποπροσανατόλισαν —μερικὰ τουλάχιστον— τὴν πορεία τοῦ Σχολείου, καὶ πρόσθεσαν προβλήματα στὶς προσπάθειες του Δελμούζου.

Μ' ὅλα ταῦτα οἱ ἐπιθέσεις κάποτε κόπασαν καὶ ἔτσι μπόρεσε τὸ Α.Δ.Π. νὰ συνεχίσει ἀπρόσκοπτα τὴ λειτουργία του. Νὰ πὼς ὁ Δελμούζος διαγράφει τὴν ἐξέλιξη των γεγονότων: «Ὅσο κρατοῦσε ἡ πολεμικὴ κατὰ τοῦ Σχολείου, ξεχωριστοὶ Βολιώτες, πού ἡ γνώμη τους βάραινε στὴν κοινωνία, ἔρχονταν στὸ Α.Δ.Π. καὶ παρακολουθοῦσαν ἀπὸ κοντὰ τὴν ἐργασία του. Φίλοι τους ἄκουαν τίς προσωπικὲς των ἐντυπώσεις, αὐτοὶ πάλι τίς ἔλεγαν σὲ ἄλλους, μερικοὶ μάλιστα τίς δημοσίευσαν καὶ σὲ ντόπιες ἐφημερίδες, καὶ ἔτσι ἄρχισε κάποιος διαφωτισμὸς. Αὐτός, μαζί μὲ τίς ὑπο-

1. Α. Δελμούζος, *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο*, ὁ.π., σ. 61-62.

χωρήσεις ἔκανε τῇ δημοσιογραφικῇ ἐπίθεσῃ ὄλο καὶ ἀραιότερη καὶ πὺ ἀτονῆ, ὥσπου σταμάτησε πρὶν ἀκόμα κλείσῃ ἡ πρώτη τριμηνία. Ἔτσι ξεκαθάρισε καὶ ἡ θολὴ ἀτμόσφαιρα ποὺ εἶχε τυλίξει τὸ σχολεῖο, καὶ μπορέσαμε νὰ συνεχίσουμε ἀνενόχλητοι τῇ δουλειᾷ μας...»¹.

Δ. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ Α.Δ.Π.

Τα θεσμικά πλαίσια τῆς ἰδρύσεως τοῦ Α.Δ.Π. το τοποθετοῦν ἔξω ἀπὸ τις συμβατικές υποχρεώσεις τοῦ κράτους καὶ τοῦ Δήμου, ὡς πρὸς τὴν παροχὴν μέσης ἐκπαίδευσης (=ἀνώτερης τοῦ Δημοτικού) στα κορίτσια τοῦ Βόλου. Γι' αὐτὸ τις σημαντικές δαπάνες γιὰ τα δίδακτρα τῶν μαθητριῶν ὀφείλαν νὰ ἀναλάβουν οἱ ἴδιοι οἱ γονεῖς, καὶ μάλιστα οἱ πιο εὐποροὶ ἀπ' αὐτοὺς. Επομένως τὸ νέο σχολεῖο εἶχε χαρακτῆρα ἀνεπίσημο, ἀφοῦ δὲν ἀνήκε στις δικαιοδοσίες τῆς κρατικῆς ἐκπαίδευσης, καὶ ἰδιωτικὸ ἀφοῦ οἱ ἐνδιαφερόμενοι γονεῖς πλήρωναν τὰ ἐξόδα λειτουργίας τοῦ².

1. Στο ἴδιο, σ. 62.

2. Βλ. παραπάνω σημ. 1, σ. 127. Πβ. Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου, ὁ.π., σ. 277. Στα κατάλοιπα Δελμούζου βρέθηκε ἓνα δείγμα (ἐντυπῆς) αἰτήσεως, ποῦ υπέβαλαν οἱ γονεῖς τῶν πρωτοεγγραφομένων μαθητριῶν ἔχει ὡς ἐξῆς:

Ἀξιότιμον Κύριον
Ἀλέξανδρον Δελμούζον
Διευθυντὴν τοῦ Ἀνωτέρου Παρθεναγωγείου
Ἐνταῦθα

Ἀξιότιμε Κύριε,

Ἐπὶ ὑπόσχομαι νὰ ἀποστείλω τὴν κόρην μου εἰς τὸ ὄφ' ὑμῶν διευθυνόμενον Ἀνωτέρον Παρθεναγωγεῖον ἐπὶ ἓν ἔτος σχολικόν, ἀρξάμενον ἤδη.

Ἀναλαμβάνω τὴν ὑποχρέωσιν νὰ καταβάλω ὑμῖν διὰ τὴν ἐν τῷ Σχολείῳ τούτῳ διδασκαλίαν Δραχμὰς ἑκατὸν ὀκτώ, πληρωτέας εἰς τρεῖς ἴσας δόσεις καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν ἐκάστης τριμηνίας.

Ἐν Βόλῳ τῇ 1 Ὀκτωβρίου 1908
μεθ' ὑπολήψεως

Η παρέμβαση του Δήμου Παγασών, δικαιολογεί μόνο τις πρωτοβουλίες ορισμένων δημοτών του, για να ικανοποιηθούν οι αντικειμενικές ανάγκες παροχής ανώτερης μόρφωσης στα κορίτσια εκείνα, που τέλειωναν το Δημοτικό και δεν ήθελαν να συνεχίσουν την επαγγελματική επιμόρφωση των Διδασκαλείων ή του Πανεπιστημίου. Τυπική κατοχύρωση ή δέσμευση του Δήμου δεν υπήρχε. Ήταν όμως φανερό ότι ο Δήμος (όπως εξάλλου οποιοσδήποτε δημότης) όφειλε ν' αναπληρώσει το κενό που παρούσιαζε τότε η γυναικεία εκπαίδευση του τόπου, ιδρύοντας ένα (ιδιωτικό) σχολείο. Άλλωστε η συνδρομή του Δήμου θα βοηθούσε μόνο το Σχολείο στα πρώτα του βήματα, ώσπου να καταστεί οικονομικά αυτοδύναμο.

Ο Σαράτσης στην Έκθεσή του ζήτησε την οικονομική αρωγή του Δήμου Παγασών, ώστε ν' αντιμετωπιστεί ένα μέρος των εξόδων, αντιπροτείνοντας την εξοικονόμηση δαπανών με την κατάργηση των ανώτερων τάξεων του δημοτικού Παρθεναγωγείου. Τα υπόλοιπα ήταν θέμα και υποχρέωση των γονέων, των οποίων οι θυγατέρες θα κέρδιζαν από τη λειτουργία του νέου σχολείου¹. Οι προτάσεις αυτές του Σαράτση έγιναν δεκτές από το δημοτικό συμβούλιο Παγασών, που με σχετική απόφασή του ανέλαβε την υποχρέωση να χρηματοδοτήσει τις λειτουργικές ανάγκες του Α.Δ.Π. κατά το μεγαλύτερο μέρος. Ο προϋπολογισμός εξόδων και εσόδων που πρόβλεπε ο Σαράτσης για τη λειτουργία των τριών τάξεων του Α.Δ.Π. κατά την πρώτη σχολική χρονιά (1908-09), δημοσιεύτηκε στις τοπικές εφημερίδες². Σύμφωνα με τον προϋπολογισμό αυτό, το ύψος των ετήσιων εξόδων έφτανε τις 13.650 δρχ. κατανεμόμενες ως εξής: α) ενοίκιο οικήματος για 12 μήνες: δρχ. 2040· β) μισθός μόνιμου προσωπικού (διευθυντή φιλόλογου, φυσικομαθηματικού και γαλλίδας διδασκάλισσας) για 12 μήνες: δρχ. 8400· γ) επιμίσθιο καθηγητών που θα δίδασκαν λιγότερες ώρες (μουσικής, ιχνογραφίας και οικοκυρικών) για 10 μήνες:

1. Βλ. εδώ, τ. Β', σ. 24.

2. Μαζί με το ωρολόγιο πρόγραμμα του νέου σχολείου.

δρχ. 1775· δ) μισθός επιστάτριας: δρχ. 480· ε) για διδακτικά όργανα: δρχ. 400, και στ) για θέρμανση: δρχ. 80. Ο ίδιος προϋπολογισμός του Σαράτση πρόβλεπε αντίστοιχο ύψος εσόδων από τα δίδακτρα των μαθητριών: 7500 δρχ. περίπου¹. Επομένως η συνδρομή του Δήμου για τη λειτουργία του Α.Δ.Π. θα έπρεπε να φτάνει το ποσό των 6000 δραχμών (για να ισοσκελιστούν τα έξοδα), ποσό που ήταν κατά 1000 δρχ. κατώτερο από όσα δαπανούσε ο Δήμος για να συντηρήσει τις δύο «ανώτερες» τάξεις του 1ου δημοτικού Παρθεναγωγείου. Πληροφορία της εφημερίδας *Πρόμαχος* ανεβάζει το ύψος των ετήσιων δαπανών για το δημοτικό Παρθεναγωγείο στο ποσό των 6-10 χιλιάδων δραχμών². Αντίθετα η εφημερίδα *Κήρυξ* κάνει λόγο για ετήσιες δαπάνες, για τον ίδιο σκοπό, στο ύψος των 2500 δραχμών³. Η αντίφαση είναι φανερή. Η πραγματικότητα βρίσκεται κάπου στη μέση και συμφωνεί με τους υπολογισμούς του Σαράτση. Όπως προκύπτει από τον προϋπολογισμό δαπανών του Δήμου για το έτος 1908, για τη συντήρηση των «ανώτερων» τάξεων και για ένα μόνο εξάμηνο (αμοιβές διδακτικού προσωπικού, που κατέβαλε πάλι ο Δήμος) το ύψος των εξόδων του Δήμου έφτανε στις 3330 δραχμές⁴.

Μετά την απόφαση ίδρυσης του νέου Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου, ο Δήμος Παγασών υλοποίησε την απόφασή του και χορήγησε πίστωση «έκ δραχμών 1800, εις βάρος του άποθέματος, διά τήν συντήρησιν τῆς Σχολῆς, ἐπὶ τρεῖς μῆνας»⁵. Η πίστωση αυτή υπήρξε μικρή, επειδή αφορούσε την πρώτη μόνο τριμηνία λειτουργίας του Σχολείου (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1908)

1. Βλ. εφημ. *Πρόμαχος*, 20.9.1908. Να σημειωθεί ότι προβλέπονταν θέσεις για άπορες μαθήτριες, που δε θα πλήρωναν δίδακτρα. Τέτοιες όμως μαθήτριες ελάχιστες φοίτησαν στο Α.Δ.Π.

2. Εφημ. *Πρόμαχος*, 24.10.1908.

3. Εφημ. *Κήρυξ*, 24.10.1908.

4. Δήμος Παγασών, «Πρακτικά του δημοτικού συμβουλίου», τ. 10ος (1905-1907), συνεδρία Θ' της 7.12.1907.

5. Δήμος Παγασών, [«Πρακτικά του δημοτικού συμβουλίου», ό.π., σ. 92 (συνεδρία της 24.9.1908)].

και επειδή για το νέο χρόνο έπρεπε να αναγραφεί ειδική πίστωση στον προϋπολογισμό του έτους 1909. Τούτο πράγματι συνέβη σε μια επόμενη συνεδρίαση του δημοτικού συμβουλίου, οπότε η αρχική πρόταση του Δημάρχου για 3000 δρχ., με επέμβαση του Σαράτση, έφτασε το ποσό των 5000 δρχ., ποσό που εγκρίθηκε από το συμβούλιο¹. Θα παρατηρηθεί εδώ ότι τα εγκριθέντα ποσά είναι μειωμένα έναντι των ποσών, που είχε προβλέψει ο Σαράτσης, επειδή η αρχική πρόβλεψη αφορούσε τη λειτουργία τριών τάξεων, ενώ το Σχολείο κατά το σχολικό έτος 1908-09 λειτούργησε μόνο με την πρώτη τάξη. Αντίστοιχη ποικιλία εσόδων από διδάκτρα μαθητριών παρατηρείται από χρόνο σε χρόνο, ανάλογα με τον αριθμό των μαθητριών που φοιτούν σε κάθε τάξη.

Δεν υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες για το ακριβές ύψος των εσόδων και εξόδων του Σχολείου κατά τα δύο επόμενα χρόνια. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες —αν και ανεπίσημες— για το θέμα αυτό περιέχει ένα ιδιόγραφο σημείωμα του Δελμούζου, που έστειλε στο Σαράτση το καλοκαίρι του 1910². Το πεντασέλιδο σημείωμα περιέχει τους υπολογισμούς του αποστολέα σχετικά με τις διδακτικές ανάγκες για το σχολικό έτος 1910-11 και προϋπολογισμούς του ίδιου χρόνου. Από το σημείωμα του Δελμούζου πληροφορούμαστε:

α) ότι τα προβλεπόμενα έξοδα για τη λειτουργία του Σχολείου, κατά το χρόνο αυτό, ήταν αναλυτικά: 1) ενοίκιο οικήματος, 1800 δρχ.· 2) αμοιβή της υποδιευθύντριας, 1260 δρχ.· 3) αμοιβή του διευθυντή, 3600 δρχ.· 4) αμοιβή των καθηγητών μαθηματικών και φυσικών, 2400 δρχ.· 5) αμοιβή δεύτερου φιλόλογου, 2400 δρχ.· 6) αμοιβή καθηγητή μουσικής, 450 δρχ.· 7) μισθός επιστάτριας, 360 δρχ.· 8) διάφορα έξοδα (θέρμανση, όργανα κλπ.), 600 δρχ. Σύνολο προβλεπομένων ετήσιων εξόδων: 14.370 δρχ.

1. Στο ίδιο, σ. 165 (συνεδρία της 20.10.1908).

2. Το σημείωμα περιέχει τις προσωπικές εκτιμήσεις του Δελμούζου και αποτελεί μια πολύτιμη —κατά τη γνώμη μας— πηγή πληροφοριών για τη λειτουργία του Σχολείου.

β) ότι τα αντίστοιχα προβλεπόμενα έσοδα για την ίδια περίοδο ήταν: 1) δίδακτρα μαθητριών Α' τάξης, 3000 δραχ.· 2) δίδακτρα μαθητριών Β' τάξης, 2240 δραχ.· 3) δίδακτρα μαθητριών Γ' τάξης, 2400 δραχ., και 4) αναγκαία συμπληρωματική συνδρομή του Δήμου, 6730 δραχ.

Η οικονομική επιχορήγηση του Δήμου Παγασών υπήρξε τακτική προς το Α.Δ.Π. και τις τρεις χρονιές της λειτουργίας του, ψηφίζοντας κάθε χρόνο στους τακτικούς προϋπολογισμούς του το ποσό που ήταν απαραίτητο για τη συντήρηση του Σχολείου. Την οικονομική διαχείριση του Α.Δ.Π. ενεργούσε η Εφορεία του Σχολείου, που είχε αναθέσει τα καθήκοντα του ταμιά στο δικηγόρο και γραμματέα του Δήμου Αν. Δάρλα.

Η απόφαση διακοπής της λειτουργίας του Α.Δ.Π., στις 2 Μαρτίου 1911, δημιούργησε νομικό και ηθικό θέμα στο δημοτικό συμβούλιο Παγασών, αφού έπρεπε να καταβληθούν από το Δήμο οι μισθοί του προσωπικού και το ενοίκιο του μισθωμένου διδασκτηρίου, για την περίοδο από το Μάρτιο ως το τέλος Σεπτεμβρίου 1911, σύμφωνα με την υποχρέωση της Εφορείας. Στη συζήτηση του δημοτικού συμβουλίου της 9ης Μαΐου 1911 έγινε οξύτατη αντιδικία, επειδή οι μισοί περίπου δημοτικοί σύμβουλοι —ως πολέμιοι του Α.Δ.Π.— αρνήθηκαν να εγκρίνουν την υποχρέωση αυτή του Δήμου, με δικαιολογία τη διακοπή λειτουργίας του Σχολείου. Επρόκειτο για τυπική υποχρέωση του Δήμου, αφού την περίοδο μη λειτουργίας (αναγκαστικά) δε ζητήθηκε από τους γονείς η καταβολή διδασκτρων. Η πλειοψηφία πάντως των συμβούλων θέλησε να δώσει τέρμα στην εκκρεμότητα, και γι' αυτό έκανε δεκτή την πρόταση του Δημάρχου, ώστε να εκπληρωθούν οι (συμβατικές) υποχρεώσεις του Δήμου, που έφταναν στο ποσό των 4690 δραχμών¹.

Μερικές ενδιαφέρουσες [λεπτομέρειες, που αναφέρονται στην οικονομική κατάσταση του Α.Δ.Π., έχουν σχέση με το ποσό των

1. Δήμος Παγασών, «Πρακτικά τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου», τ. 11ος (1907-1911), σ. 412 (συνεδρία IB' της 9.5.1911).

διδάκτρων που πλήρωναν οι γονείς των μαθητριών και με το ύψος των αμοιβών του διδακτικού προσωπικού. Οι προτάσεις Σαράτση πρόβλεπαν κλιμακούμενο ποσό διδάκτρων από τάξη σε τάξη. Έτσι οι μαθήτριες της Α' τάξης θα πλήρωναν για 10 μήνες —τη διάρκεια του χρόνου μαθημάτων, όπως υπολόγιζε ο Σαράτσης— 120 δραχμές η μία, άρα μηνιαία δίδακτρα 12 δραχμές. Αντίστοιχα για το ίδιο χρονικό διάστημα οι μαθήτριες της Β' τάξης θα πλήρωναν 150 δραχμές η κάθε μία, ενώ οι μαθήτριες της τελευταίας τάξης θα πλήρωναν ετήσια δίδακτρα 200 δραχμές. Κατά την πρώτη σχολική χρονιά λοιπόν οι μαθήτριες, που παρακολούθησαν τα μαθήματα της Α' τάξης, 30 περίπου, πλήρωσαν ως δίδακτρα 3600 δρχ., το ένα τρίτο δηλαδή των συνολικών εσόδων της πρώτης χρονιάς. Αντίθετα στο σημείωμα του Δελμούζου φαίνεται ότι τα δίδακτρα των μαθητριών (οι υπολογισμοί γίνονται για την τρίτη χρονιά 1910-11) ήταν 150 δραχμές για κάθε μαθήτρια της Α' τάξης, 160 δρχ. για τη Β' τάξη και 200 δρχ. για κάθε μαθήτρια της Γ' τάξης. Φυσικά το ακριβές ύψος των εσόδων που πραγματοποιήθηκαν από τα δίδακτρα των μαθητριών δεν ήταν δυνατό να υπολογιστεί, αφού δεν ήταν γνωστός ο ακριβής αριθμός των μαθητριών κάθε τάξης. Αλλά και εκ των υστέρων, επειδή λείπουν λεπτομερειακά στοιχεία για τον αριθμό των μαθητριών, δεν είναι δυνατό να αθροιστεί το ποσό που κατέβαλαν οι μαθήτριες του Α.Δ.Π. ως δίδακτρα. Η τακτική πάντως επιχορήγηση του Δήμου ήταν κάθε χρόνο λειτουργίας του Σχολείου απαραίτητη. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει την άμεση εξάρτηση της λειτουργίας του Σχολείου από τις διαθέσεις του δημοτικού συμβουλίου.

Για το θέμα της μισθοδοσίας του διδακτικού προσωπικού έχουμε πληροφορίες επαρκείς από τα δημοσιεύματα του Σαράτση και το σημείωμα του Δελμούζου, που έχει ήδη αναφερθεί. Ο προϋπολογισμός του Σαράτση πρόβλεπε το ποσό των 3600 δραχμών ως αμοιβή του διευθυντή του Σχολείου, το ποσό των 2400 δραχμών, για καθένα από τους βασικούς καθηγητές, δηλ. του φυσικομαθηματικού και της δασκάλας των γαλλικών, το ποσό

των 750 δρχ. για καθένα από τους καθηγητές μουσικής και ζωγραφικής, και 275 δρχ. για την αμοιβή της δασκάλας των οικοκυρικών μαθημάτων. Έννοείται πως τα ποσά αυτά είναι ανάλογα των διδακτικών ωρών που καθένας καθηγητής διέθετε στο Α.Δ.Π., με μια μικρή εξαίρεση για το φιλόλογο διευθυντή του Σχολείου, του οποίου οι ώρες απασχόλησης ήταν περισσότερες. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι η αρχική συμφωνία για την πρόσληψη του Δελμούζου πρόβλεπε ως μηνιαία αμοιβή το ποσό των 350 δρχ., ποσό που μειώθηκε στις 300 δρχ. λόγω περικοπών των δαπανών. Ο ίδιος ο Δελμούζος παραπονιέται γι' αυτό: «ἀπό τις 350 δρχ. κατὰ μήνα πού μοῦ εἶχανε ὑποσχεθῆ τηλεγραφικῶς, κατέβηκαν στὶς 300 καὶ πάλι νὰ δοῦμε...»¹.

Η κατανομή πάντως των αμοιβών τροποποιήθηκε ήδη κατά την πρώτη χρονιά, αφού στο διδακτικό προσωπικό προστέθηκαν ένας φυσικός κι ένας καθηγητής της γυμναστικής, που δίδαξε ταυτόχρονα και το μάθημα της γεωγραφίας, γιατί η γαλλίδα, που προσλήφθηκε την πρώτη χρονιά, δίδαξε μόνο τα γαλλικά, κι όχι άλλα δευτερεύοντα μαθήματα, όπως υπολόγιζε ο Σαράτσης. Νέα τροποποίηση αμοιβών σημειώθηκε και τη δεύτερη χρονιά, όταν χρειάστηκε να προστεθεί νέος φιλόλογος για λίγες ώρες, και προσλήφθηκε νέα καθηγήτρια γαλλικών, που δίδαξε —κατά τα προβλεπόμενα— κι άλλα δευτερεύοντα μαθήματα. Το ίδιο φαινόμενο παρουσιάστηκε και την τρίτη χρονιά, όταν προστέθηκε νέα φιλόλογος και νέος φυσικομαθηματικός. Δεν μπορούμε πάντως να μιλούμε για ενιαίο μισθολόγιο των καθηγητών του Α.Δ.Π. Ο καθένας τους υπέγραψε χωριστό και διαφορετικό συμφωνητικό συνεργασίας με το Α.Δ.Π. Ο μόνος που δίδαξε στο Σχολείο και δεν πήρε ποτέ αμοιβή ήταν ο Δ. Σαράτσης.

1. Βλ. εδώ, τ. Β', σ. 88 (επιστολή στο Γεώργ. Πολίτη).

Ε. ΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΤΟΥ Α.Δ.Π.

Όπως έχει αναφερθεί, την εξασφάλιση του κατάλληλου διδασκτικού προσωπικού είχε αναλάβει ο Δημ. Σαράτσης, ως βασικό στέλεχος της αρμόδιας Εφορείας του Σχολείου. Ο ίδιος στην Εισηγητική του Έκθεση πρόβλεπε για τη λειτουργία των τριών τάξεων ότι χρειάζονταν δύο διδάκτορες του Πανεπιστημίου: μία (υπέθετε πως θα ήταν γυναίκα) της φιλοσοφικής και μία των φυσικών επιστημών· ακόμη μία πτυχιούχο της γαλλικής γλώσσας. Επειδή ο αριθμός των απαιτούμενων καθηγητών του υπό ίδρυση Σχολείου φαινόταν ανεπαρκής, εξηγούσε: «Πραγματικῶς δὲ αἱ τρεῖς αὐταὶ θὰ ἐπαρκέσουν, ἐὰν κατανεῖμουν ἐξ ἴσου τὰς ὥρας τοῦ προγράμματος, αἱ ὁποῖαι (ἐξαιρουμένων τῶν τεχνικῶν μαθημάτων) δὲν ὑπερβαίνουν τὰς 90 καθ' ἑβδομάδα καὶ διὰ τὰς τρεῖς τάξεις». Καὶ διευκρίνιζε: «Διὰ νὰ γίνῃ ὅμως τοῦτο πρέπει ἡ διδασκάλισσα τῆς γαλλικῆς νὰ ἀναλάβῃ καὶ τινὰ δευτερεύοντα μαθήματα τῆς 3ης τάξεως, ὅπου αἱ μαθήτριά της θὰ εἶναι ἀρκετὰ προχωρημένα διὰ νὰ ἐννοῶσιν αὐτὰ διδασκόμενα γαλλιστί. Τοῦτο πλὴν τῆς ὠφελείας εἰς τὴν ξένην γλῶσσαν, θὰ φέρῃ καὶ τὸν ἰσολογισμόν τοῦ προϋπολογισμοῦ...»¹.

Παρά τις προθέσεις ὅμως του Σαράτση, ἡ γαλλίδα καθηγήτρια, που ἀνέλαβε τὴ διδασκαλία τῆς γαλλικῆς γλώσσας τὴν πρώτη χρονιά, ἡ δ. Verguet δίδαξε μόνο τὰ γαλλικά, πράγμα που ἀνάγκασε τὴν πρόσληψη καὶ ἄλλων καθηγητῶν γιὰ τὰ εἰδικά-δευτερεύοντα μαθήματα (οἰκοκυρικά, ζωγραφικὴ, γυμναστικὴ καὶ μουσικὴ). Ἐτσι ὁ ἀρχικὸς σχεδιασμὸς τροποποιήθηκε. Ἐξἄλλου καὶ οἱ θέσεις τοῦ διευθυντῆ-φιλολόγου καὶ τοῦ φυσικομαθηματικῶ ἀνατέθηκαν, παρά τις ἀρχικὲς προβλέψεις, σε ἀντρες καθηγητές. Νέες προσλήψεις, ἐξαιτίας τῆς ἀπόλυσης ὀρισμένων καθηγητῶν καὶ λόγω τῆς αὐξήσεως τῶν διδασκτικῶν ὠρῶν —με τὴν πρόσθεση νέων τάξεων—, μετέβαλαν τὸν ἀριθμὸ τῶν διδασκόντων στο Α.Δ.Π. κατὰ τὴ δεύτερη καὶ τὴν τρίτη χρονιά τῆς λειτουργίας του.

1. Βλ. ἐδῶ, τ. Β', σ. 25.

8. Μαθήτριες και καθηγητές του Παρθεναγωγείου
(Άνοιξη 1910)

Η αρχική επίσης πρόθεση του Σαράτση ν' αποκτήσει το Σχολείο μόνιμο διδακτικό προσωπικό δεν τελεσφόρησε, επειδή δεν υπήρξε ανάλογη προθυμία ενδιαφερομένων. Η προκήρυξη για την πρόσληψη των καθηγητών έγινε από τις στήλες του τοπικού και του αθηναϊκού τύπου. Η αναζήτηση του κατάλληλου προσώπου για τη θέση του διευθυντή κατέληξε, με τη μεσολάβηση και την ενθουσιαστική σύσταση από τον καθηγητή Νικ. Πολίτη, με τον οποίο ο Σαράτσης συνδεόταν οικογενειακά, στο νεο παιδαγωγό, που πριν από λίγους μήνες είχε επιστρέψει από σπουδές στη Γερμανία, τον Αλέξανδρο Δελμούζο. Όπως και σ' άλλο σημείο της μελέτης αυτής υπογραμμίζεται, η παρουσία του Δελμούζου —αν και τυχαία— σ' αυτή τη θέση και η συνεργασία του με το Σαράτση αποτέλεσε ένα βασικό στοιχείο της ιδιαιτερότητας του βολιώτικου Σχολείου στη νεοελληνική εκπαίδευση. Οι υπόλοιποι καθηγητές που δίδαξαν στο Α.Δ.Π. υπήρξαν

οι παρακάτω η αξιολογική καταμέτρηση της προσφοράς τους στη διαμόρφωση του παιδαγωγικού συστήματος του Α.Δ.Π. θα επιχειρηθεί σ' επόμενες σελίδες.

Ι. ΦΙΛΟΛΟΓΟΙ:

1) Σπυρ. Φιλιππίδης (1877-1930), από τις Πινακάτες Πηλίου. Σχολάρχης του Ελληνικού σχολείου Αργαλαστής (1902-1905), καθηγητής (από το 1912) και Γυμνασιάρχης του Γυμνασίου αρρένων Βόλου (1921-1923)· στο τέλος της σταδιοδρομίας του έγινε Γεν. Επιθεωρητής Μ. Εκπαίδευσης στη Θράκη και τη Λαμία. Στο Α.Δ.Π. δίδαξε τη δεύτερη χρονιά (1909-10) το μάθημα της Ιστορίας στη Β' τάξη. Ανήκε, όπως και ο παρακάτω αναφερόμενος Κ. Σφάγκιος, σε κύκλο εκπαιδευτικών, που με την καθοδήγηση του Δελμούζου μελετούσαν τα ελληνικά εκπαιδευτικά προβλήματα. Στη Δίκη του Ναυπλίου κατέθεσε ως μάρτυρας υπεράσπισης.

2) Πηνελ. Χριστάκου. Γεννήθηκε στην Καλαμάτα το 1878. Από τις πρώτες πτυχιούχους ελληνίδες της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου [εγγράφηκε το 1896 και ανακηρύχτηκε διδάκτωρ (=πτυχιούχος) το 1904]. Πριν έρθει στο Βόλο υπήρξε διευθύντρια του Ανωτάτου Παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης (1904-1907). Στο Α.Δ.Π. δίδαξε την τρίτη χρονιά (1910-11) στις Α' και Β' τάξεις τα φιλολογικά και τα θρησκευτικά μαθήματα. Υπήρξε η κεντρική ηρωίδα του επεισοδίου με τον Επίσκοπο Γερμανό (10.2.1911), που αποτέλεσε την αφορμή του Διωγμού. Μετά το κλείσιμο του Α.Δ.Π., υπήρξε συνεργάτης του Εκπαιδευτικού Ομίλου στην Αθήνα. Το 1919 υπήρξε συνιδρύτρια του «Σοσιαλιστικού Ομίλου Γυναικών». Τελευταία δραστηριότητά της ήταν η θέση της διευθύντριας του Αχιλλοπούλειου Παρθεναγωγείου στο Κάιρο.

ΙΙ. ΦΥΣΙΚΟΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟΙ:

1) Δημήτριος Τσαμασφύρος (1871 - 1956). Γεννήθηκε στη Σκιάθο. Πήρε πτυχίο του Φυσικού τμήματος του Πανεπιστημίου το 1894. Υπηρέτησε ως καθηγητής στο Βόλο, τη Σκιάθο, την Καρδίτσα και την Αθήνα. Στο Α.Δ.Π. δίδαξε μαθηματικά και φυσικές επιστήμες και κατά τα τρία έτη της λειτουργίας του

κατά την τρίτη χρονιά μόνο στην Γ' τάξη. Παράλληλα υπηρετούσε στο Β' Ελληνικό σχολείο Βόλου. Θεωρήθηκε από το Δελμούζο ένας από τους πιο ικανούς συνεργάτες του. Αποκαλυπτική υπήρξε η κατάθεσή του στη Δίκη του Ναυπλίου για το διδακτικό έργο του Σχολείου. Υπηρέτησε στη Μέση Εκπαίδευση ως Γεν. Επιθεωρητής Φυσικών (από το 1923) και ως Εκπαιδευτικός Σύμβουλος (1926-1933). Έγραψε διδακτικά βιβλία για τα φυσιογνωστικά μαθήματα.

2) Γεώργ. Βανάκος. Φυσικός. Προσλήφθηκε και δίδαξε στο Α.Δ.Π. την τελευταία χρονιά (1910-11) στις δύο μικρότερες τάξεις φυσικά και μαθηματικά, και στη Γ' τάξη τα φυσικά. Δε μας είναι γνωστές περισσότερες πληροφορίες από την πριν και την μετέπειτα δράση του. Πάντως στο Βόλο υπήρξε ένας από τους στόχους των πολεμίων, που υπέθεταν ότι δίδασκε κατά τρόπο προκλητικό και «χυδαίο» στις μαθήτριες.

III. ΓΑΛΛΙΚΩΝ:

1) Η γαλλίδα δ. Verguet δίδαξε το μάθημα την πρώτη μόνο χρονιά, ενώ παράλληλα δίδασκε στη σχολή της Alliance του Βόλου. Οι εντυπώσεις του Δελμούζου από τη μέθοδο διδασκαλίας της δεν ήταν καθόλου ενθουσιαστικές, γεγονός που πιθανότατα την απομάκρυνε από το Α.Δ.Π.

2) Η γαλλίδα επίσης J. Seurin, προσλήφθηκε στο Α.Δ.Π. το 1909 και δίδαξε σ' όλες τις τάξεις κατά τη δεύτερη και την τρίτη χρονιά. Είχε πτυχίο που επέτρεπε τη διδασκαλία και άλλων δευτερευόντων μαθημάτων, όπως χειροτεχνία, ιχνογραφία, γυμναστική, πράγμα που επέτρεψε την εξοικονόμηση διδακτικού προσωπικού και αντίστοιχων εξόδων και ικανοποίησε την αρχική επιθυμία του Σαράτση. Τη δεύτερη χρονιά έπαιξε το ρόλο της υποδιευθύντριας του Σχολείου και υπήρξε μία από τις ενσάρκώτριες του μεταρρυθμιστικού προγράμματος που ίσχυσε στο Α.Δ.Π. Μετά το κλείσιμό του παρέμεινε στο Βόλο, παντρεύτηκε αργότερα τον έλληνα Ν. Στρατή και πήγε μαζί του στο Παρίσι.

IV. ΜΟΥΣΙΚΗΣ:

Μόνιμος συνεργάτης του Δελμούζου όλα τα χρόνια λειτουργίας του Α.Δ.Π. και καθηγητής της μουσικής-ωδικής στις τρεις τάξεις του, υπήρξε ο Βασ. Κόντης. Τον ίδιο καιρό, και αργότερα, ήταν καθηγητής και διευθυντής του Ωδείου Βόλου, και για μεγάλο διάστημα καθηγητής μουσικής του Γυμνασίου αρρένων Βόλου. Στην κατάθεσή του στη Δίκη του Ναυπλίου περιγράφει με τρόπο αποκαλυπτικό τη μέθοδο διδασκαλίας στο Α.Δ.Π. και το βαθμό συνεργασίας του με το Δελμούζο. Υπήρξε επίσης, ο Κόντης, ο οργανωτής της χορωδίας του Εργατικού Κέντρου Βόλου.

V. ΟΙΚΟΚΥΡΙΚΩΝ:

Ευφροσύνη Κουτσοπούλου, πτυχιούχος της Οικοκυρικής και Επαγγελματικής σχολής της Ενώσεως των Ελληνίδων. Από τους κλάδους του μαθήματος δίδαξε την κοπτική-ραπτική στην Α' τάξη, την πρώτη μόνο χρονιά. Η διδακτική της μέθοδος δεν ικανοποίησε το Δελμούζο. Εξάλλου η παρουσία της Seurin τις επόμενες χρονιές κάλυψε τις διδακτικές ανάγκες του μαθήματος.

VI. ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΩΝ:

Δάσκαλος της ιχνογραφίας κατά την πρώτη χρονιά στην Α' τάξη του Α.Δ.Π. ήταν ο ζωγράφος Ιω. Πούλακας, καθηγητής του σχεδίου επίσης στο Β' Σχολαρχείο και την Εμπορική σχολή του Βόλου. Αν και υπήρξε ένας από τους πιο ικανούς ζωγράφους (θαλασσογράφους) του Βόλου, η διδασκαλία του στο Α.Δ.Π. δεν κέρδισε την εμπιστοσύνη του Δελμούζου. Τη διδασκαλία του μαθήματος συνέχισε τις επόμενες χρονιές η γαλλίδα Seurin.

VII. ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΗΣ:

Και στο μάθημα αυτό η γαλλίδα υποδιευθύντρια κάλυψε τις διδακτικές ανάγκες τις δύο τελευταίες χρονιές. Την πρώτη μόνο χρονιά επιστρατεύθηκε ο δημοδιδάσκαλος Κων. Σφάγκος, που ταυτόχρονα υπηρετούσε στο Α' δημοτικό σχολείο αρρένων του Βόλου. Ο ίδιος δίδαξε στην Α' τάξη το μάθημα της Γεωγραφίας. Στο τέλος της σταδιοδρομίας του έγινε κι αυτός επιθεωρητής. Ανήκε στον κύκλο των φίλων του Δελμούζου.

VIII. ΥΓΙΕΙΝΗΣ:

Ο γιατρός και μέλος της Εφορείας του Α.Δ.Π. Δημ. Σαράτσης, δίδαξε στη Β' τάξη το μάθημα της υγιεινής και νοσηλευτικής.

Παρά την αρχική πρόβλεψη του Σαράτση, ο φυσικός Γεώργ. Σφέτσιος δεν υπηρέτησε ποτέ στο Α.Δ.Π. Αντίθετα, αν και δεν αναφέρεται καθόλου από το Δελμούζο, σύμφωνα με πληροφορία του Σαράτση και τον δημοσιευμένο απολογισμό της β' χρονιάς από το μέλος της Εφορείας του Α.Δ.Π. Α. Κοκωσλή, η Αν. Ραζή, η ιδρύτρια του Ωδείου Βόλου, φαίνεται ότι δίδαξε για ορισμένες ώρες το μάθημα της μουσικής κατά το έτος 1909-10¹.

Η λειτουργία του Α.Δ.Π. ως ιδιωτικού εκπαιδευτικού ιδρύματος έδινε τη δυνατότητα στην Εφορεία του να επιλέγει το καταλληλότερο κατά περίπτωση διδακτικό προσωπικό. Η διάθεση των ιδρυτών του Σχολείου να λειτουργήσει αυτό ως πρότυπο σχολείο προϋπέθετε την πρόσληψη καθηγητών, που διέθεταν αυξημένα προσόντα, αλλά και που θα είχαν την πρόθεση να εντάξουν τη διδασκαλία τους στη μέθοδο και το πνεύμα που αντιπροσώπευε το Α.Δ.Π. Η αναζήτηση τέτοιας ποιότητας διδακτικού προσωπικού δεν κατέληξε πάντα στη συνεργασία με τους ικανότερους. Ο μέτριος μισθός και η επαρχιακή θέση φαίνεται πως απέτρεψε πολλούς από τους άξιους και με προοδευτικές διαθέσεις καθηγητές του κέντρου να δεχτούν τη θέση στο Βόλο². Η αποκλειστική

1. Το όνομα του Γ. Σφέτσιου υπάρχει στην Ειδοποίηση, που δημοσιεύτηκε στις εφημερίδες του Βόλου (λ.χ. εφημ. *Πρόμαχος*, 4.10.1908). Το όνομα της Αν. Ραζή αναφέρεται από τον Σαράτση σ' επιστολή στην εφημ. *Κήρυξ*, -10-1909, και από την Αγγλ. Κοκωσλή (εφημ. *Θεσσαλία*, 15.6.1910).

2. Στην Αλληλογραφία Σαράτση-Δελμούζου συζητιούνται —με την πιθανότητα να προσληφθούν— τα ονόματα: της γαλλίδας Zahud (αντ' αυτής προτιμήθηκε η Seurin), της Εύας Θεοδωρίδου (δασκάλας τότε στη Μερσίνη της Μ. Ασίας), του Σ. Αλιμπέρτη (μαθηματικού), του Ν. Χατζηδάκι (μαθηματικού)· αντ' αυτών προσλήφθηκε ο Γ. Βανάκος, του Α. Σουρέα (του γνωστού λογοτέχνη και εκπαιδευτικού Κ. Παρορίτη), και μερικών ακόμα.

με το Α.Δ.Π. συνεργασία των Βανάκου και Χριστάκου φαίνεται ότι εξυπηρετούσε τα βιοποριστικά τους ενδιαφέροντα, κι όχι σε μεγαλεπίβολα σχέδια συμμετοχής τους στην αναμόρφωση της παιδείας. Η περίπτωση Δελμούζου είναι μοναδική και οφείλεται σε προσωπικές και χρονικές συγκυρίες.

Έτσι απέμενε να προσληφθούν στο Α.Δ.Π. καθηγητές από όσους υπηρετούσαν στα άλλα (δημόσια) σχολεία του Βόλου και μπορούσαν να διαθέσουν σ' αυτό διδακτικές ώρες, όταν δεν ήταν απασχολημένοι στη δημόσια υπηρεσία τους. Τελικά προτιμήθηκαν καθηγητές του Βόλου κατά την κρίση του Δελμούζου και με τη σύμφωνη γνώμη του Σαράτση. Το κίνητρο του επιμισθίου ήταν αυτό, που παρακίνησε τους περισσότερους. Η αναγκαστική προτίμηση σε ορισμένους μόνο απέκλεισε άλλους, που μνησικακώντας έγιναν οι πρώτοι πολέμιοι του Σχολείου (περίπτωση των θεολόγων Γ. Σούτη και Θ. Ζωγράφου).

ΣΤ. ΟΙ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ ΤΟΥ Α.Δ.Π.

Το αρχείο του βολιώτικου Παρθεναγωγείου, που περιείχε τα τεκμήρια της σχολικής ζωής (βιβλία γενικού ελέγχου, μαθητολόγιο, πρακτικό συνεδριάσεων του διδακτικού προσωπικού, μαθητικά τετράδια και βιβλία, εποπτικά όργανα διδασκαλίας, κλπ.), έχει χαθεί, είτε γιατί όσα ο ίδιος ο Δελμούζος κρατούσε στο προσωπικό του αρχείο έχουν διασπαθιστεί, είτε γιατί τα επίσημα βιβλία του Α.Δ.Π., που ως το 1971 είχαν διασωθεί στο αρχείο του Γυμνασίου θηλέων Βόλου, δεν υπάρχουν πια¹.

Τέλος σε μια έξαρση αισιοδοξίας του, ο Δελμούζος αναφέρει τα ονόματα των Μαν. Τριανταφυλλίδη, Δημ. Γληνού και Ελ. Γιανίδη, ως πιθανών συνεργατών στο Σχολείο του Βόλου [πβ. Χαρ. Γ. Χαρίτος, «Το διδακτικό προσωπικό του Παρθεναγωγείου του Βόλου», περιοδ. Ώρες (Βόλου), τεύχ. 14, Μάρτιος 1987, σ. 52-55, και εδώ, τ. Β', σ. 123].

1. Σύμφωνα με το νόμο, το αρχείο ιδιωτικής σχολής που διακόπτει τη λειτουργία της, παραδίδεται στον αρμόδιο επιθεωρητή προς φύλαξη και

Μία από τις συνέπειες αυτής της απώλειας είναι η άγνοια του πλήρους καταλόγου των μαθητριών του Σχολείου. Επομένως η έρευνα για τον εντοπισμό του αριθμού και των ονομάτων (και λοιπών στοιχείων) των μαθητριών στηρίζεται αναγκαστικά σε έμμεσες πηγές και ενδείξεις, δηλ. στα κείμενα του Δελμούζου και του Σαράτση, τα έντυπα της εποχής και την προφορική μαρτυρία των μαθητριών που επιζούν.

Το πρώτο εύλογο πρόβλημα παρουσιάζεται με την αναζήτηση του αριθμού των μαθητριών που φοίτησαν στο Α.Δ.Π., κατά τη διάρκεια των τριών σχολικών ετών που αυτό λειτούργησε. Έτσι, κατά το σχολικό έτος 1908-09, πρώτη χρονιά της λειτουργίας του, το Α.Δ.Π. είχε μόνο μία (την πρώτη) τάξη. Οι πληροφορίες για τον αριθμό των μαθητριών της πρώτης αυτής τάξης ποικίλλουν. Ο ίδιος ο Δελμούζος δίνει κάθε φορά, που αναφέρεται στην πρώτη τάξη, διαφορετικούς αριθμούς¹. Ο πιθανότερος αριθμός των μαθητριών της Α' τάξης την πρώτη χρονιά είναι τριάντα πέντε (35), που όμως κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους μειώθηκε, επειδή ορισμένοι γονείς απέσυραν τις θυγατέρες τους. Ο αριθμός των μαθητριών αυτών μειώθηκε ακόμη περισσότερο, όταν την επόμενη χρονιά (1909-10) εγγράφησαν

έκδοση τίτλων. Στην περίπτωση του Α.Δ.Π. δύο τουλάχιστο βιβλία από το αρχείο του (Γενικός Έλεγχος και Μαθητολόγιο) περιήλθαν στην κυριότητα του Γυμνασίου Θηλέων Βόλου. Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία του Γυμνασιάρχη, της περιόδου 1967-1971 κ. Κ. Λαδογιάννη, ο ίδιος ανέσυρε από σωρούς σκουπιδιών —κατά τη διάρκεια μιας μετακόμισης του σχολείου αυτού— τα βιβλία του Α.Δ.Π. και τα τοποθέτησε στο αρχείο-βιβλιοθήκη του 1ου Γυμνασίου Θηλέων Βόλου (σήμερα 3ο Λύκειο Βόλου). Στη βιβλιοθήκη του ίδιου σχολείου υπήρχε και μια σειρά τόμων χορικών αρχαίων τραγωδιών, που είχαν μελοποιηθεί από τον καθηγητή μουσικής του Α.Δ.Π., Β. Κόντη, προς χρήση των μαθητριών. Επιτόπιες προσωπικές έρευνες στο αρχείο του σχολείου —με την άδεια των λυκειαρχών— απέδειξαν την απουσία των παραπάνω βιβλίων, γεγονός που σημαίνει την οριστική (;) απώλεια του αρχείου του βολιώτικου Παρθεναγωγείου, της εγκυρότερης πηγής για τα στοιχεία των μαθητριών, που φοίτησαν σ' αυτό.

1. Αναφέρονται οι αριθμοί: 25, 30, 34, 36 και 40 μαθητριών.

στη Β' τάξη μόνο είκοσι (20), ενώ οι ίδιες μαθήτριες κατά το σχολικό έτος 1910-11, που αποτέλεσαν την Γ' τάξη, έμειναν μόλις 12 ή λιγότερες. Αντίστοιχα μικρός αριθμός μαθητριών παρακολούθησε τις Α' και Β' τάξεις κατά τα σχολικά έτη 1909-10 και 1910-11, ώστε ο συνολικός αριθμός των μαθητριών, που φοίτησαν στο Α.Δ.Π. κατά τα τρία χρόνια της λειτουργίας του, να μην ξεπερνά τις 50-60.

Το δεύτερο πρόβλημα, που παρουσιάζει η ανυπαρξία έγκυρου αρχείου του βολιώτικου Σχολείου, είναι η άγνοια του πλήρους καταλόγου των ονομάτων μαθητριών, που εγγράφησαν και φοίτησαν σ' αυτό, καθώς και τα υπόλοιπα στοιχεία τους (πατρώνυμο, επάγγελμα πατέρα, έτος φοίτησης, ενδεχόμενη βαθμολογία κλπ.).

Στον πίνακα που ακολουθεί, γίνεται προσπάθεια να συγκεντρωθούν τα γνωστά ονόματα μαθητριών. Επιχειρείται δηλ. να ανασυνταχτεί το χαμένο, ίσως οριστικά, μητρώο των μαθητριών του Σχολείου. Στον πίνακα περιέχονται: α) το ονοματεπώνυμο των μαθητριών κατ' αλφαβητική σειρά· β) το όνομα του πατέρα ή του κηδεμόνα· γ) το επάγγελμά του· δ) η τάξη που φοιτούν στα τρία χρόνια λειτουργίας του Σχολείου. Στη στήλη των παρατηρήσεων καταγράφονται οι γνωστές από την έρευνα συμπληρωματικές πληροφορίες για τις περισσότερες μαθήτριες του Σχολείου. Σημειώνεται, λ.χ., αν και πότε διέκοψε τη φοίτηση¹, τα ψευδώνυμα που χρησιμοποίησε ο Δελμούζος, όταν παραθέτει στο έργο του *Τò κρυφό σχολειό* αποσπάσματα από εκθέσεις και άλλα κείμενα των μαθητριών του² και σε ορισμένες περιπτώσεις δη-

1. Αξιοσημείωτοι είναι και οι λόγοι για τους οποίους ορισμένες μαθήτριες διέκοψαν τη φοίτησή τους στο Σχολείο. Βλ. εδώ, σ. 133-134.

2. Η αποκρυπτογράφηση των ψευδωνύμων που χρησιμοποιεί ο Δελμούζος στο *Κρυφό σχολειό*, όταν παραθέτει αποσπάσματα από κείμενα μαθητριών του (πβ. Α. Δελμούζου, *Τò κρυφό σχολειό*, ό.π., σ. 319-320), έγινε κατορθωτή, όταν ανακαλύψαμε στα κατάλοιπα Δελμούζου (Βιβλιοθήκη Δήμου· Αμφισσας) ένα πρόχειρο σημείωμα του ίδιου με ενδείξεις στοιχείων για ορισμένες μαθήτριες.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Μαθήτριες του Ανωτέρου Δημοτικού Παρθενγωγείου Βόλου

α/α	Όνοματεπώνυμο	Όνομα πατέρα ή κηδεμόνα	Επάγγελμα πατέρα	Τάξη			Παρατηρήσεις
				1908-09	1909-10	1910-11	
1.	Αγγελίδου Άρτεμις	Παναγιώτης	—	Α'	Β'	Γ'	ψευδ. «Άρτεμις Π.»/ επών. συζύγου Σπύρου
2.	Αγγελοπούλου ¹	—	—	—	Α'	Β'	
3.	Αγγελοπούλου Μαλβίνα	Γ. Βασαρδάνης (κηδ.)	γιατρός	—	—	Α'	
4.	Αδαμίδου Φαίδρα ²	Βασίλειος	αλευροβιομήχανος	Α'	Β'	Γ'	ψευδ. «Μαρία Σχ.»/ επών. συζύγου Κούτρα
5.	Αντωνοπούλου ³	Κωνσταντίνος	δικηγόρος				
6.	Βαρούχ Ευτυχία	Νεσίμ	εμποροϋπάλληλος	Α'	Β'	—	ισραηλίτισσα/διέκοψε 1910
7.	Βότση Ελένη	Σωτήριος	—	—	Α'	Β'	
8.	Βράνου Βασιλική	Γεώργιος	έμπορος	—	Α'	Β'	διέκοψε Φεβρ. 1911
9.	Γιαννοπούλου Ιφιγένεια	Δημήτριος	κτηματίας	Α'	Β'	—	
10.	Γιαρέντη Κλεοπάτρα	Δημήτριος	υπάλληλος	—	Α'	Β'	ορφανή
11.	Δημητριάδου Βαλσαμή	—	—	Α'	—	—	ψευδ. «Ζωή Β.»
12.	Δοξάκη Κατίνα	Ανδρονίκη (αδελ- φή-κηδεμόνας)	—	—	—	Α'	
13.	Δούκα Βασιλική	Δημήτριος	ιδιοκτ. βουστάσ.	—	—	Α'	επών. συζύγου Κόττα
14.	Δροσοπούλου Μαρίνα	Γεώργιος	έμπορος	—	Α'	Β'	
15.	Εγγλέζου Ελένη	Δημήτριος	—	Α'	—	—	
16.	Εγγλέζου Σοφία	Δημήτριος	—	—	Α'	—	

17. Ζίφου Φιλίτσα	Ιωάννης	δικηγόρος	—	—	Α'	
18. Θεοδωρίδου Δήμητρα	Θεόδωρος	—	Α'	Β'	—	ψευδ. «Ελένη Ψ.»/επών. συζύγου Τσουδερού
19. Θεοφανίδου Περσεφόνη	Δημήτριος	δικαστικός	Α'	Β'	Γ'	ψευδ. «Σοφία Κ.»
20. Ιωαννίδου Σεβαστή	Ιωάννης	δικηγόρος	—	—	Α'	επών. συζ. Χατζάκου
21. Καμέσα Βασιλική	Γεώργιος	δερματέμπορος	Α'	Β'	—	ψευδ. «Φανή Η.»
22. Καραμανώλη Μαρία	Κωνσταντίνος	συμβολαιογράφος	—	Α'	Β'	
23. Κλάρα —	Κωνσταντίνος	προϊστάμενος καπνοκοπτηρ.	—	Α'	—	διέκοψε το 1910
24. Κλέντζερη Ανθή	Μαριγώ (μητέρα- κηδεμόνας)	—	Α'	Β'	Γ'	ορφανή
25. Κουκιάδου Σμαράγδα	Ευστάθιος	—	—	Α'	Β'	επών. συζύγου Χιωτέλη
26. Κυριακοπούλου Μαρίνα	Χαράλαμπος	έμπορος	Α'	Β'	Γ'	ψευδ. «Λίνα Π.»/επών. συζύγου Κατσακάκη
27. Λερωμένου Ελένη	Νικόλαος	κτηματίας	Α'	Β'	Γ'	ψευδ. «Φαίδρα Δ.»/επών. συζύγου Μπαδράβου
28. Λευή Ευτυχία (Εύα)	Μωϋσής	έμπορος	Α'	Β'	—	ισραηλίτισσα/διέκοψε 1910
29. Λυκιαρδοπούλου Αγγελ.	Κωνσταντίνος	κτηματίας	—	Α'	Β'	
30. Μαλαμίδου —	Γεώργιος	φαρμακοποιός	Α'	—	—	διέκοψε Φεβρ. 1909
31. Μαρκίδου Άρτεμις	Δημοσθένης	γιατρός	—	—	Α'	
32. Μεγαλίδου Αθηνά	Παναγιώτης	δ/ντής υποκ/τος Εθν. Τραπέζης	Α'	Β'	—	ψευδ. «Ιφιγένεια Ξ.»
33. Μεγαλίδου Μερόπη	Παναγιώτης	» »	—	Α'	Β'	
34. Μήτσιου —	Κωνσταντίνος	έμπορος	Α'	—	—	διέκοψε Νοέμβρ. 1908
35. Μιχοπούλου Σοφία	Απόστολος	έμπορος	—	—	Α'	επών. συζ. Χριστοδούλου
36. Μπαχαριά Μαρία	Αναστάσιος	υπάλληλος	Α'	Β'	Γ'	ψευδ. «Ανθή Φ.»

α/α	Όνοματεπώνυμο	Όνομα πατέρα ή κηδεμόνα	Επάγγελμα πατέρα	Τάξη			Παρατηρήσεις
				1908-09	1909-10	1910-11	
37.	Ναουμίδου Ασπασία	Τασαίος	κτηματίας	—	Α'	Β'	επών. συζ. Χονδροδήμου
38.	Οικονομίδου Ελένη	Αλέξανδρος	αλευροπώλης	Α'	Β'	Γ'	ψευδ. «Αθηνά Ρ.»
39.	Παγούδη Ελένη	(ορφανή)	—	—	Α'	Β'	επών. συζύγου Σκουζέ
40.	Πάντου Σοφία	Αθανάσιος	έμπορος	—	—	Α'	επών. συζύγου Γκόλια
41.	Παπαδημητρίου Αση- μίνα	Πολύχρονος	έμπορος	—	Α'	Β'	
42.	Παπαδημητρίου Ευαν- θία	Πολύχρονος	έμπορος	—	—	Α'	επών. συζύγου Σκρέτα
43.	Παπακωνσταντίνου Μαρίκα	—	—	Α'	Β'	—	
44.	Παπανικολάου Σταμα- τίνα	Νικόλαος	δικαστικός	Α'	Β'	—	διέκοψε το 1910
45.	Πυργιαλή Ασημίνα	Άγγελος	γιατρός	—	Α'	Β'	
46.	Σαμαρτζή Σοφία	Θεόδωρος	—	—	Α'	Β'	
47.	Σπηλιωτοπούλου Αλ- κμήνη	Γεώργιος	κτηματίας	—	Α'	Β'	
48.	Φιλιππίδου Αλεξάνδρα	Αργύρης	κτηματίας	—	Α'	Β'	ψευδών. «Βασιλική Ν.»
49.	Φιλιππίδου Ευτέρπη	Αργύρης	κτηματίας	Α'	Β'	Γ'	
50.	Χατζηαναγνώστου Μαρία	Αλέξανδρος	φαρμακοποιός	Α'	—	—	διέκοψε το 1909
51.	Χίου Μαρίκα (·)	Βασίλειος	μεσίτης	Α'	—	—	
52.	Χρυσοχού Καλλιόπη	Λεωνίδας	έμπορος	—	Α'	Β'	

λώνεται το επώνυμο συζύγου. Είναι φανερό ότι η τελευταία αυτή στήλη δεν περιέχει επαρκή στοιχεία, παρά μόνο αυτά που ο συντάκτης του πίνακα κατόρθωσε να συγκεντρώσει.

Θεωρείται τέλος εύλογη η πληροφορία ότι το σύνολο σχεδόν των αναφερομένων ως μαθητριών του Α.Δ.Π. δε βρίσκεται πια στη ζωή. Ελάχιστες επιζούν σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας. Στο δεύτερο τόμο της εργασίας μου περιέχονται αποσπάσματα από μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις με ορισμένες από τις παλιές μαθήτριες του βολιώτικου Σχολείου.

Z. ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

Βασικός τομέας της λειτουργίας του Α.Δ.Π. υπήρξε το πρόγραμμα διδασκαλίας (ωρολόγιο και αναλυτικό). Ο καταρτισμός του ωρολογίου και του αναλυτικού προγράμματος, όπως και αλλού δηλώνεται, υπήρξε έργο του Σαράτση, ως εμπνευστή και

← (Πίνακας I)

1. Αναφέρεται από το Δελμούζο στο παραπάνω σημείωμα. Είναι διαφορετική από την επόμενη Μαλβίνα Αγγελοπούλου· γι' αυτό και τα στοιχεία της είναι ελλιπή.

2. Ο δημοσιογράφος Γ. Φάτσης παραθέτει μια συνέντευξή του, που πήρε από την κ. Φαίδρα Αδαμίδου-Κούτρα (μαθήτρια του Α.Δ.Π.), στην εφημ. *Τό Βήμα*, Τρ. 2.3.1976, όπου εκθέτει σ' ένα ωραίο αφήγημα τις αναμνήσεις της γηραιάς συνομιλητριάς του. Κάπου της αποδίδει το χαρακτηρισμό «η πεισματάρρα Φαίδρα», χαρακτηρισμό που ο Δελμούζος σημειώνει στο *Κρυφό σχολειό* στις σ. 102-103. Πρόκειται όμως για παρεξήγηση του δημοσιογράφου. Η «Φαίδρα Δ.» του Δελμούζου είναι το ψευδώνυμο της μαθήτριας Ελένης Λερωμένου (άρ. 27). Αντίθετα η μαθήτρια Φαίδρα Αδαμίδου είχε το ψευδώνυμο: «Μαρία Σχ.», και η σχολική δράση της περιγράφεται στο *Κρυφό σχολειό*. Ο Δελμούζος τη θεωρεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εξέλιξης του παιδικού χαρακτήρα, που δίνει το μέτρο της επίδρασης του συστήματος του Α.Δ.Π. στις τροφίμους του. (Πβ. Α. Δελμούζου, *ό.π.*, σ. 43, 49, 69, 74, 98, 124, 133, 142 κ.ά.).

3. Αναφέρεται μόνο μία φορά σ' επιστολή του Δελμούζου (βλ. εδώ, τ. Β'), γι' αυτό και τα στοιχεία της είναι ελλιπή.

δημιουργού του Σχολείου, και του Δελμούζου ως αρμόδιου παιδαγωγού. Το πρόγραμμα —καθώς και η μεθοδολογία της διδασκαλίας— σχεδιάστηκαν αρχικά από τους ίδιους τους δημιουργούς του Σχολείου και εφαρμόστηκαν στην πράξη ανάλογα με τις εμπνεύσεις και τις ανάγκες της τρίχρονης διδασκαλίας. Οι αρχικές προτάσεις ανήκουν στο Σαράτση, η επεξεργασία των δεδομένων στο Δελμούζο και το τελικό προϊόν, η συνισταμένη δηλαδή των σχεδίων και της πρακτικής, ήταν αποτέλεσμα της συνεργασίας των δύο ανδρών. Η εφαρμογή του προγράμματος και η μέθοδος διδασκαλίας είχαν ανατεθεί αποκλειστικά στο Δελμούζο.

Το πρόγραμμα, που καταρτίστηκε για να εφαρμοστεί στο Α.Δ.Π., διέφερε σε μεγάλο βαθμό από τα αντίστοιχα προγράμματα των ομοιόβαθμων σχολείων της χώρας. Οι δημιουργοί του Σχολείου δε δεσμεύτηκαν από τα επίσημα προγράμματα· έτσι στο πρόγραμμα του Α.Δ.Π. παρατηρούνται διαφορές ως προς το είδος των μαθημάτων, τις αφιερούμενες σ' αυτά ώρες διδασκαλίας, όπως άλλωστε και ως προς το περιεχόμενο και το ύφος της διδασκαλίας. Οι ιδιαιτερότητες του βολιώτικου Σχολείου και στον τομέα αυτό αποκαλύπτουν το μεταρρυθμιστικό χαρακτήρα του.

Οι πηγές —κυρίως τα δημοσιεύματα του Σαράτση και του Δελμούζου— δεν παρέχουν σαφή εικόνα για την ακριβή ποσότητα ωρών των διδαχθέντων μαθημάτων στις τρεις τάξεις του Α.Δ.Π. Μερικές πληροφορίες αλληλοσυγκρούονται. Στους παρατιθέμενους Πίνακες II και III γίνεται προσπάθεια να ανασυνταχθεί το Ωρολόγιο πρόγραμμα, που ίσχυε στο Σχολείο. Αντίστοιχα ελλείψεις εμφανίζονται και οι πληροφορίες για το Αναλυτικό πρόγραμμα των μαθημάτων. Η ασάφεια νομίζουμε ότι οφείλεται στο γεγονός ότι δεν έχουν δημοσιευτεί από τους συντελεστές της λειτουργίας του βολιώτικου Σχολείου οι οριστικοί πίνακες των προγραμμάτων. Τα μαθήματα διακρίνονταν σε «θεωρητικά», η διδασκαλία των οποίων γινόταν τις πρωινές ώρες, και σε «πρακτικά-τεχνικά», που διεξάγονταν τις απογευματινές ώρες. Ένα απόγευμα της εβδομάδας (συνήθως της Τετάρτης) γινόταν ο καθιερωμένος περίπατος, και το απόγευμα του Σαββάτου ήταν ελεύ-

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

Το Ωρολόγιο Πρόγραμμα μαθημάτων του Α.Δ.Π.

Μαθήματα	Τάξη Α'	Τάξη Β'	Τάξη Γ'	Κοινές
Θρησκευτικά	2	2	1	
Ελληνικά ¹	7	5	6	
Ιστορία	2	2	2	
Ιστορία Τέχνης	—	1	1	
Μαθηματικά	2	2	2	
Φυσικά-Φυσιογνωστικά	3	3	3	
Γεωγραφία	2	2	2	
Γαλλικά	5	5	5	
Ιχνογραφία-Ζωγραφική	2	2	3	
Μουσική	2	1	1	1
Γυμναστική				2
Οικοκυρικά	3	2	3	
Υγιεινή-Νοσηλευτική	—	1	—	
Σύνολο	30	28	29	3

1. Στη διδασκαλία των Ελληνικών περιλαμβάνονται: α. Αρχαία Ελληνικά από το πρωτότυπο 1 ώρα σε κάθε τάξη και β. Γλωσσική διδ/λία, Νεοελληνικά κείμενα, Εκθέσεις και Αρχαία Ελληνικά από μετάφραση 6 ώρες στην Α' τάξη, 4 ώρες στη Β' τάξη και 5 ώρες στη Γ' τάξη.

Πηγές:

α. Α. Δελμούζος, *Τò Κρυφό Σκολεϊό*, ό.π.

β. του ίδιου: ανέκδοτα χειρόγραφα σημειώματα.

γ. εφημ. *Θεσσαλία* (Βόλου), φ.φ. 12, 15 και 18.9.1901, 19.2.1911, 8.3.1911, 27.8.1911.

θερο· όχι σπάνια πάντως και το απόγευμα τούτο γίνονταν περίπατοι, πάντα με εκπαιδευτικό χαρακτήρα. Η διδασκαλία των πρωινών «θεωρητικών» μαθημάτων διαρκούσε 45 λεπτά. Τα διαλείμματα διαρκούσαν 10-15 λεπτά· το δεύτερο πρωινό διάλειμμα ήταν μεγαλύτερης διάρκειας, για να γίνουν οι γυμναστικές ασκήσεις και το παιχνίδι. Οι απογευματινές απασχολήσεις δε φαίνεται να είχαν καθορισμένη διάρκεια.

Στη συνέχεια γίνεται προσπάθεια να συντεθούν οι πληροφορίες

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

Προγράμματα (ωρολόγια) σχολείων Μ. Εκπαίδευσης

Μαθήματα	Α.Δ.Π.		«Ελληνικό» (αρρένων)		Ανώτ. Παρθ. (Ζ'-Η' τάξ.)		Σχέδιο Σαράτση		Σχέδιο Εκπ. Ομίλ.	
	ώρες	%	ώρες	%	ώρες	%	ώρες	%	ώρες	%
Θρησκευτικά	5	5	6	7	4	5,5	3	3 ¹³	4	3
Αρχαία Ελληνικά	3	3	22	26	12	16 ⁷	3	3	17	13 ²⁰
Νεοελληνικά	15	16 ²	8	10	6	8 ⁸	14	13 ¹⁴		
Ιστορία	6	6	6	7	4	5,5	6	6	11	9
Μαθηματικά	6	6	9	11	6	8	7	7 ¹⁵	8	6
Φυσικά	9	10 ³	6	7	4	5,5	9	8 ¹⁶	17	13 ²¹
Γεωγραφία	6	6	6	7	4	5,5 ⁹	2	2	5	4 ²³
Λατινικά	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—
Γαλλικά	15	16	4	5	6	8	18	17	20	16
Ιχνογραφία	7	7	7	8	4	5,5	4	4 ¹⁷	7 1/2	6
Ωδική-Μουσική	5	5 ⁴	—	—	4	5,5	9	8	7 1/2	6
Γυμναστική	6	6 ⁵	9	11	6	8 ¹⁰	9	8	12	9
Οικοκυρικά	9	10 ⁶	—	—	14	19 ¹¹	18	17 ¹⁸	11	9
Υγιεινή-Νοσηλευτική	—	—	—	—	—	—	2	2	4	3 ²³
Χορός	—	—	—	—	—	—	3	3 ¹⁹	—	—
Ιστορία Τέχνης	2	2	—	—	—	—	—	—	3	2
Σύνολο	94 ¹		84		74		107 ¹²		127	

←(Πίνακας ΙΙΙ)

1. Στο πρόγραμμα περιλαμβάνονταν κι ένας απογευματινός περίπατος κάθε βδομάδα (Τετάρτη ή Σάββατο) για κάθε τάξη χωριστά ή όλο το Σχολείο μαζί. Το γεγονός αυτό, νομίζουμε, εξηγεί την ασυμφωνία στο άθροισμα των ωρών του εβδομαδιαίου προγράμματος, που σημειώνει ο Δελμούζος (βλ. *Τὸ κρυφὸ σχολειό*, σ. 35), όπου σημειώνεται ότι οι ώρες διδασκαλίας στην Α' τάξη ήταν 32 κάθε βδομάδα και αντίστοιχα 33 στη Β' και στη Γ' τάξη. Είναι ευνόητο ότι στο Α.Δ.Π. το ωρολόγιο πρόγραμμα του πίνακα εφαρμόστηκε μ' αυτή τη μορφή μόνο κατά το σχολ. έτος 1910-11, αφού μόνο αυτή τη χρονιά λειτούργησαν και οι τρεις τάξεις του.

2. Στο μάθημα ανήκε και η διδασκαλία κλασικών (αρχαιοελληνικών) κειμένων σε νεοελληνική μετάφραση.

3. Περιλαμβάνονται οι κλάδοι: Φυσική πειραματική και Χημεία (Β' και Γ' τάξεις), Ζωολογία-Βοτανική (Α' τάξη) και Βιολογία (Α' και Γ' τάξεις).

4. Μία ώρα απ' αυτές αφιερωνόταν σε κοινή διδασκαλία των τριών τάξεων.

5. Το μάθημα γινόταν από κοινού στις τρεις τάξεις. Οι ώρες ήταν ακανόνιστες, αφού γυμναστικές ασκήσεις και ελεύθερα παιχνίδια διεξάγονταν σε μεγαλύτερης διάρκειας διάλειμμα κάθε μέρα.

6. Τελικά το μάθημα της «νοικοκυροσύνης» (όπως τ'όλεγε ο Σαράτσης περιλάμβανε: Κοπτική-Ραπτική και Υγιεινή-Νοσηλευτική. Οι κλάδοι του μαθήματος Κηπουρική και Χειροτεχνία δε διδάχτηκαν συστηματικά, ενώ η Μαγειρική καθόλου.

7. Στο ωρολόγιο πρόγραμμα γράφεται: «Έλλ. Γραμματική», ενώ στο αναλυτικό: «Έλληνικά». Στη Ζ' τάξη προβλέπεται «ανάγνωσις και έρμηνεία» κειμένων: Ξενοφώντα («Οικονομικός»), Χρυσοστόμου, Μ. Βασιλείου, Λουκιανού, Πλουτάρχου και Ισοκράτη. Ως Γραμματική εννοείται της Αττικής διαλέκτου, ετυμολογικό και συντακτικό. Στην Η' τάξη προβλέπεται διδασκαλία κειμένων: Ξενοφώντα («Κύρου παιδεία» και «Απομνημονεύματα»), Ισοκράτη και Λυσία· επίσης μία ραψωδία της «Οδύσσειας».

8. Για τις ώρες αυτές προβλέπεται σύνταξη εκθέσεως ιδεών και γραμματικές-συντακτικές ασκήσεις. Δε μνημονεύεται κανένα κείμενο νεότερου συγγραφέα.

9. Στο πρόγραμμα προστίθεται και «Κοσμογραφία».

10. Στο πρόγραμμα προστίθεται και: «Παιδιά».

11. Στις ώρες αυτές ανήκουν, κατά το πρόγραμμα, τα μαθήματα: «Οικιακή Οικονομία και Παιδαγωγική (ώρες 4), Χειροτεχνήματα και Τεχνικαί έργασίαι (ώρες 10)».

12. Στη δημοσίευση του παραπάνω προγράμματος υποσημειώνεται: «Τὸ πρόγραμμα τοῦτο δύναται νὰ μεταβληθῆ κατὰ τὰς ἐνδείξεις τῆς προσεχοῦς πείρας». Πράγματι η επέμβαση του Δελμούζου (και άλλοι παράγοντες)

τροποποίησαν το ποσό των ωρών και επέφεραν κάποιες ουσιώδεις ή όχι μεταβολές.

13. Στο πρόγραμμα διευκρινίζεται: «έρμηνεία Εύαγγελίου».

14. Περιέχονται: «Νεοελληνική γλώσσα και φιλολογία και έκθέσεις ιδεών».

15. Περιέχονται: «Αριθμητική πρακτική και λογιστική και Γεωμετρία».

16. Περιέχονται: «Φυσική Ιστορία (Ζωολογία-Βοτανική) και Φυσική πειραματική».

17. Συμπεριλαμβάνονται: «Καλλιγραφία και Ζωγραφική».

18. Αναλυτικά: Οικιακή οικονομία, ώρες 3, Παιδαγωγική, ώρες 1, Κοπτική-χειροτεχνήματα, ώρες 6, Ραπτική, ώρες 8.

19. Η αναφορά του «χορού» ως μαθήματος προκάλεσε πολλά σχόλια.

20. Στο πρόγραμμα θεωρείται ενιαίο το μάθημα των «Ελληνικών», που περιλαμβάνει: αρχαία ελληνικά σε μετάφραση, νεοελληνικά κείμενα, γραμματική και εκθέσεις.

21. Στο μάθημα περιλαμβάνονται οι κλάδοι: Βοτανική-Ζωολογία (ώρες 6 για τις Α' και Β' τάξεις), Ανθρωπολογία-Υγιεινή (ώρες 2 για τη Γ' τάξη), Χημεία (ώρες 2 για τις Α' και Β' τάξεις), Ορυκτολογία-Γεωλογία (1 ώρα για τη Γ' τάξη) και Φυσική (ώρες 6 στις τρεις ανώτερες τάξεις).

22. Στη Δ' τάξη διδασκόταν 1 ώρα Κοσμογραφία.

23. Μόνο στη Δ' τάξη Βρεφοκομία-Παιδολογία και Νοσηλευτική.

Πηγές:

α) [Α.Δ.Π.]: βλ. Πίνακα ΙΙ.

β) [«Ελληνικό»]: Β.Δ./5 Οκτωβρίου 1906, «Περὶ κανονισμοῦ τοῦ προγράμματος τῶν ἐν τοῖς ἐλληνικοῖς σχολείοις καὶ γυμνασίοις διδασκτέων μαθημάτων», *ΕτΚ*, αρ. 244, τεύχ. Α', 28.10.1906. [Δ. Αντωνίου, *Τὰ προγράμματα τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. 1ος, ΙΑΕΝ Γ. Γραμ. Ν. Γενιάς, Αθήνα 1987, σ. 456].

γ) [Ανώτ. Παρθ.]: «Ἐρωλόγιον πρόγραμμα Ζης καὶ Ηῆς τάξεως Ἀνωτέρου Παρθεναγωγείου - συνοδᾶ τῷ ἀπὸ 6 Ἰουλίου 1902 Β.Δ.» (χειρόγραφο ἀπὸ το Ἀρχεῖο Σαράτση). Το πλήρες ωρολόγιο και αναλυτικό πρόγραμμα των Ανωτέρων Παρθεναγωγείων δημοσιεύτηκε στην *Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως*, αρ. 155, τεύχ. α' της 23ης Αυγ. 1902.

δ) [Σχέδιο Σαράτση]: «Πρόγραμμα Ἀνωτέρου Δημοτικοῦ Παρθεναγωγείου» - εφημ. *Πρόμαχος* (Βόλου), φ. 20.9.1908.

ε) [Σχέδιο Εκπ. Ομίλου]: «Πρόγραμμα Δημοτικοῦ Σχολείου, Ἀνωτέρου Παρθεναγωγείου καὶ Διδασκαλείου κοριτσιῶν», στο «Ἰτόμνημα τοῦ Ἐκπ. Ὀμίλου πρὸς τὸ Κ.Ε.Σ. τῆς Δημοτ. Ἐκπ/σεως», *Δελτίο τοῦ Ἐκπ. Ὀμίλου*, τ. Β' (1912), σ. 252.

για το περιεχόμενο και τις μεθόδους διδασκαλίας των μαθημάτων του Α.Δ.Π. Χωριστά κατά μάθημα:

α) προσδιορίζεται ο σκοπός της διδασκαλίας του και οι ειδικοί στόχοι του προγράμματος και της διδακτέας ύλης·

β) καταγράφεται το ωρολόγιο πρόγραμμα κάθε μαθήματος ή κλάδου·

γ) αναλύεται με τις δυνατές λεπτομέρειες το περιεχόμενο των μαθημάτων που διδάχτηκαν στις τρεις τάξεις του Σχολείου, και

δ) περιγράφεται η μέθοδος διδασκαλίας, που εφάρμοσε σε κάθε μάθημα ο Δελμούζος (ή που ζήτησε να εφαρμόσουν οι συνεργάτες τους), ανάλογα με τη φύση του μαθήματος, την προπαίδεια των μαθητριών, τα μέσα που είχε στη διάθεσή του και την επίδραση της διδασκαλίας στις συγκεκριμένες μαθήτριες και τον κοινωνικό περίγυρο.

Στην επόμενη ενότητα, με διεισδυτικότερη αναφορά στα καθέκαστα στοιχεία του προγράμματος και με τη χρήση πινάκων, που περιέχουν τα διδασκόμενα μαθήματα (και το σύνολο των ωρών διδασκαλίας για καθένα) στο Α.Δ.Π. και ομοιόβαθμα σχολεία της ίδιας εποχής, επιχειρείται η συγκριτική μελέτη του προγράμματος του Α.Δ.Π. (όπως σχεδιάστηκε και όπως εφαρμόστηκε) σε σχέση με τα αντίστοιχα προγράμματα των άλλων σχολείων. Η σύγκριση και οι παρατηρήσεις που τη συνοδεύουν θα βοηθήσουν στην εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων (άρα και στην κατάδειξη της ιδιαιτερότητας ή της πρωτοπορίας του Α.Δ.Π.) σχετικά με τα προγράμματα και το περιεχόμενο-μεθόδους διδασκαλίας.

1. Θρησκευτικά

α) σκοπός: Ο σκοπός της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών, ενταγμένος στο γενικότερο πνεύμα και σκοπούς διδασκαλίας του Α.Δ.Π., διέφερε ελαφρά από τις αντίστοιχες προθέσεις διδασκαλίας στα άλλα σχολεία. Παρά το ότι κοινό θέμα ήταν η εξιστόρηση του βίου και της διδασκαλίας του Χριστού, εδώ ειδικότερα «οί μαθήτριες έπρεπε να ζήσουν το άπλο μεγαλειό τής

Θείας μορφῆς καὶ ν' ἀλλάξῃ τὴν ψυχὴ τους τὸ κρυστάλλινο βάθος τῆς διδασχῆς Του»¹. Ἡ γνώση τῆς ορθόδοξης πίστεως υπῆρξε γιὰ τὸ Σαράτση τουλάχιστον, ὁ «κυριώτερος σκοπὸς [...] γιὰ νὰ καταπολεμήσῃ τὴν προπαγανδιστικὴν Σχολὴν τῶν Καλογραιῶν...»².

β) *ωρολόγιο πρόγραμμα*: Τὸ συνηθισμένο ποσὸ ωρῶν, ποὺ τὰ ἀντίστοιχα σχολεῖα διέθεταν γιὰ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν (ιερών), ἦταν δύο ὥρες τῆ βδομάδα σὲ κάθε τάξη³.

Οἱ δύο ὥρες τῆ βδομάδα διατηρήθηκαν καὶ στὸ πρόγραμμα τοῦ Α.Δ.Π. παρά τὸν ἀρχικὸ σχεδιασμὸ τοῦ προγράμματος ἀπὸ τὸ Σαράτση, ποὺ, στὸ δημοσιευμένο ωρολόγιο καὶ ἀναλυτικὸ πρόγραμμα, πρόβλεπε γιὰ κάθε τάξη μία ὥρα τῆ βδομάδα⁴. Φαίνεται ὅτι επικράτησε νεότερη σκέψη καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ μαθήματος προσαρμόστηκε στὰ καθιερωμένα. Ἐτσι, στὶς δύο πρώτες τάξεις ἴσχυε τὸ δίωρο, ἐνῶ στὴν τρίτη τάξη τὸ μάθημα διδασκόταν ἄλλοτε μία καὶ ἄλλοτε δύο ὥρες τῆ βδομάδα.

γ) *ἀναλυτικὸ πρόγραμμα*: Ἡ πρώτη δημοσίευση τοῦ προγράμματος τοῦ Α.Δ.Π. περιεῖχε γιὰ τὸ μάθημα τὴν «Ἑρμηνεῖαν ἐκ τῶν κατὰ Ματθαῖον, Μάρκον καὶ Λουκᾶν Εὐαγγελίων» γιὰ τὴν πρώτη τάξη, καὶ τὴν «Ἑρμηνεῖαν ἐκ τῶν τριῶν Εὐαγγελίων - συνέχεια» γιὰ τὴ δεύτερη⁵. Εἰδικὰ ὅμως γιὰ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ὁ Δελμούζος δημοσίευσε στὸ *Σὰν παραμῦθι τῆ διδακτέα ὕλη ἀναλυτικά*, γιὰ νὰ καταρρίψῃ τὴ μομφὴ ἀνυπαρξίας τοῦ μαθήματος στὸ πρόγραμμα τοῦ Σχολείου. Γνωρίζουμε επομένως ἀναλυτικὰ

1. Α. Δελμούζος, *ὁ.π.*, σ. 145.

2. Ἀπὸ τὴν κατάθεση τοῦ Δ. Σαράτση σὲ δίκη ἐναντίον τοῦ Δ. Κούρτοβικ «ἐπὶ ἐξυβρίσει», εφημ. *Θεσσαλία*, 27.8.1911.

3. Στοιχεῖα γιὰ τὸ ωρολόγιο καὶ ἀναλυτικὸ πρόγραμμα τῶν ἄλλων σχολείων τῆς ἐποχῆς στὸ: Σ. Τζουμελέα-Π. Παναγόπουλου, *Ἡ ἐκπαίδευσή μας στὰ τελευταῖα 100 χρόνια*, ὁ.π., σ. 73 κ.π.

4. Τὸ ωρολόγιο πρόγραμμα τοῦ Α.Δ.Π. δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸ Σαράτση στὴν εφημ. *Πρόμαχος*, φ. τῆς 20.9.1908. Τὸ ἀναλυτικὸ πρόγραμμα τῶν δύο πρώτων τάξεων δημοσιεύτηκε στὴν εφημ. *Θεσσαλία*, φφ. τῶν 12, 15 καὶ 18 Σεπτεμβρίου 1909.

5. Εφημ. *Θεσσαλία* 12.9.1909.

τις προβλέψεις για τις διδακτέες ενότητες. Πιο συντομευμένη βρίσκουμε την αντίστοιχη ύλη στο *Κρυφό σχολειό*, και μάλιστα αυτή που ακριβώς πρόλαβε να διδαχτεί¹.

Στην *Α' τάξη* κύριο θέμα ήταν «ή ιδιωτική και ή δημόσια ζωή του Χριστού ως την είσοδό Του στα 'Ιεροσόλυμα». Μετά από μία σύντομη εισαγωγή, με τα γεωγραφικά, θρησκευτικά, ιστορικά και κοινωνικά στοιχεία, τα απαραίτητα για την παρακολούθηση του κύριου θέματος, διδάχτηκαν οι ενότητες: Ευαγγελισμός, Γέννηση, Προσκύνημα των Μάγων, Φυγή στην Αίγυπτο, και επιστροφή στη Ναζαρέτ, ο Ιησούς δωδεκαετής στο Ναό, ο Ιωάννης ο Βαπτιστής, και το κήρυγμά του, η Βάπτισμα, ο Ιησούς στην έρημο, ο Ιησούς στη Ναζαρέτ, οι πρώτοι μαθητές Του, ο Ιησούς ευλογεί τα παιδιά, Θαύματα και παραβολές (επιλογή), η επί του 'Όρους ομιλία, μαθητές του Ιωάννη του Προδρόμου στον Ιησού, Ομολογία του Πέτρου, Θάνατος του Ιωάννη.

Στη *Β' τάξη* κύριο θέμα ήταν «ή δράση του Χριστού στα 'Ιεροσόλυμα ως το Σταυρικό Του θάνατο και την 'Ανάληψη». Διδάχτηκαν οι ενότητες: ο Ιησούς και οι μαθητές Του, Προς τα Ιεροσόλυμα, ο Ιησούς κατά των Φαρισαίων, η Μύρωση, ο προδότης, ο Μυστικός Δείπνος, Γεθσημανή, ο Ιησούς στο Συνέδριο, η στάση του Πέτρου, ο Ιησούς στον Πιλάτο, Σταύρωση, Ταφή, Ανάσταση, Ανάληψη.

Στη *Γ' τάξη* κύριο θέμα ήταν «οί Πράξεις των 'Αποστόλων» με κέντρο βάρους τη μορφή και τη δράση του Απ. Παύλου. Διδάχτηκαν οι ενότητες: Εκλογή Ματθία, Πεντηκοστή, η ζωή της πρώτης χριστιανικής κοινότητας, οι Απόστολοι στο Συνέδριο, Θάνατος Στεφάνου, Διωγμός των Χριστιανών, Επιστροφή του Σαύλου στο Χριστιανισμό, ο Παύλος στη Δαμασκό και τα Ιεροσόλυμα, Πρώτη αποστολική περιοδεία του, Δεύτερη αποστολική περιοδεία, Σύλληψη και παραπομπή του Παύλου στο Φήλικα,

1. Α. Δελμούζος, «'Η προσευχή και τὰ θρησκευτικά ἐν τῷ Α. Δ. Παρθενωγαγείῳ», εφημ. *Θεσσαλία*, 18.2.1911. Πβ. του ίδιου: *Σὰν παραμῦθι*, 6.π., σ. 49-51· του ίδιου, *Τὸ κρυφὸ σχολειό*, 6.π., σ. 145-147.

Φήστο και Αγρίππα, ο Παύλος στη Ρώμη. Οι υπόλοιπες δραστηριότητες του Παύλου, καθώς και τα στοιχεία Κατήχησης και Λειτουργικής, που πρόβλεπε το αναλυτικό πρόγραμμα της τρίτης τάξης, δεν πρόλαβαν να διδαχτούν, επειδή το Σχολείο έκλεισε στις αρχές Μαρτίου της τρίτης χρονιάς.

δ) μέθοδος διδασκαλίας: Πρέπει να σημειωθεί η μικρή συνάφεια της διδακτέας ύλης στο μάθημα των θρησκευτικών μεταξύ του προγράμματος του Α.Δ.Π. και των «Ελληνικών» σχολείων του κράτους. Εκεί στην πρώτη τάξη διδασκόταν η «Ἱερὰ ἱστορία τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης», στη δεύτερη τάξη η «Κατήχηση» και στην τρίτη τάξη «ἀρχαὶ ἀνθρωπολογίας καὶ ἠθικῆς». Η μέθοδος διδασκαλίας, που συνηθιζόταν στα σχολεία του κράτους, ήταν η προσκολλημένη στα ιερά κείμενα, γραμματική περισσότερο, ανάλυση των διδακτικών ενοτήτων. Στο Α.Δ.Π. βάση της διδασκαλίας του μαθήματος ήταν πάλι το κείμενο των Ευαγγελίων, κυρίως του Ματθαίου, και οι Πράξεις των Αποστόλων.

Η πρώτη φάση διδασκαλίας περιλάμβανε: την ανάγνωση του κειμένου (ενότητας), τη μετάφρασή του με τη βοήθεια του δασκάλου, την παράλληλη εξομάλυνση γραμματικών και συντακτικών φαινομένων. (Η «γλωσσική» επεξεργασία γινόταν σε συνάρτηση με τη διδασκαλία των αρχαιοελληνικών κειμένων και τη γλωσσική διδασκαλία στα Νέα Ελληνικά). Ακολουθούσε απόδοση του νοήματος (έννοιας) με κλειστό το βιβλίο.

Το σύστημα τούτο, που ίσχυε επί το πλείστον στα κρατικά σχολεία, ακολουθήθηκε στην πρώτη τάξη του Α.Δ.Π. τον πρώτο καιρό. Αργότερα όμως, και στις επόμενες χρονιές, την παραπάνω πρώτη φάση συμπλήρωνε, και ουσιαστικά αναπλήρωνε, η δεύτερη φάση, δηλ. η βαθύτερη κατανόηση-εμβάθυνση στα νοήματα του κειμένου, χωρίς να παραβλέπονται οι γραμματικές δυσκολίες. Τούτο γινόταν με το διαλογικό τρόπο διδασκαλίας (ερωταποκρίσεις δασκάλου και μαθητριών). «...Βασική ήταν ἡ προσπάθεια», σημειώνει ο Δελμούζος, «νὰ μένη ἄμεση ἢ ἐπίδραση ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἱερὸ κείμενο, ὅπως ἀπὸ λογοτέχνημα ἀληθινό. Ὅταν τὸ θέμα τὸ ἀπαιτοῦσε, ἡ διδασκαλία ἔπαιρνε μορφή δογματική, καὶ στίς

ἐρωτήσεις του ὁ δάσκαλος ἀπαντοῦσε ὁ ἴδιος σὰ σὲ δικές του ἀπορίες...»¹.

Το πνεῦμα τῆς θρησκευτικῆς αγωγῆς στο Α.Δ.Π. υποβοηθοῦσε σημαντικά ἡ εξέταση θεμάτων τῆς εκκλησιαστικῆς ιστορίας, ἡ αναστροφή με ποιητικά κείμενα θρησκευτικοῦ περιεχομένου, οἱ εκθέσεις-περιγραφές θρησκευτικῶν γεγονότων καὶ ἡ διδασκαλία μελοποιημένων ὕμνων καὶ προσευχῶν στο μάθημα τῆς Ωδικῆς. Οἱ κατοπινές κατηγορίες ὅτι στο Α.Δ.Π. δε διδασκόταν το μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἢ ὅτι ἐκεῖ παραμελοῦσαν τοὺς θρησκευτικούς τύπους ἢ ὅτι ἀκόμη το σχολεῖο ἀπαγόρευε στις μαθήτριες τοὺς ἐκτέλεση τῶν θρησκευτικῶν τοὺς καθκόντων, αποτελοῦσαν υπερβολές. Πάντως, ἐναντι τοῦ προγράμματος καὶ τοῦ πνεύματος τῶν ἄλλων σχολείων το μάθημα τῶν θρησκευτικῶν στο Α.Δ.Π. φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε τὴν ἴδια βαρύτητα καὶ το γεγονός τούτο προκάλεσε τὴν ἐναντίωση τῶν παραδοσιακῶν.

2. Μαθηματικά

Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ μαθήματος στο Α.Δ.Π., ὅπως καὶ σε ὅλα τα μαθήματα που δε δίδαξε ὁ ἴδιος ὁ Δελμούζος, εἶναι περιορισμένες.

α) σκοπός: Σκοπός τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος ἦταν ἡ συμπλήρωση τῶν ὅσων εἶχαν διδαχτεῖ οἱ μαθήτριες στο Δημοτικὸ σχολεῖο, καὶ ἡ παροχὴ πρακτικῶν γνώσεων, «ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰδικὴ μορφωτικὴ ἀξία τῶν μαθηματικῶν»².

β) *ωρολόγιο πρόγραμμα*: Ἐνῶ το ἀντίστοιχο πρόγραμμα τοῦ μαθήματος στις τρεῖς τάξεις τοῦ «Ἑλληνικοῦ» σχολεῖο ἀφιέρωνε τρεῖς ὥρες, ἡ διδασκαλία τῶν μαθηματικῶν (αριθμητικῆς-γεωμε-

1. Α. Δελμούζος, ὅ.π., σ. 147. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι το ὑπόδειγμα διδασκαλίας τῆς ἐνότητας τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Σαύλου στο Χριστιανισμό ἔδωσε ὁ Δελμούζος κατὰ τὴν ἀπολογία τοῦ στο Ἐφετεῖο Ναυπλίου (βλ. *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*, ὅ.π., σ. 324-328).

2. Α. Δελμούζος, ὅ.π., σ. 32.

τριάς) στο Α.Δ.Π. γινόταν σε δύο ώρες τη βδομάδα για κάθε τάξη.
 γ) *αναλυτικό πρόγραμμα*: Παρόμοια με τη διδακτέα ύλη, που ίσχυε στα επίσημα πρωτοβάθμια σχολεία μέσης εκπαίδευσης, το μάθημα των μαθηματικών στο Α.Δ.Π. περιλάμβανε τους κλάδους της αριθμητικής και της γεωμετρίας.

Συγκεκριμένα σημειώνει ο Δελμούζος: «Στήν ἀριθμητική, ἀφοῦ πρῶτα ἐμπεδώνονταν καλὰ οἱ πράξεις τῶν ἀκεραίων, προχωρούσαμε στοὺς δεκαδικούς καὶ κλασματικούς ἀριθμούς, δίναμε ἔπειτα τοὺς συμμιγεῖς καὶ μερικές μόνο ἀπὸ τίς μεθόδους, καὶ καταλήγαμε στήν Γ' τάξη στήν πραχτική λογιστική. Τὸ μάθημα πάλι τῆς γεωμετρίας περιοριζόταν στήν πραχτική ἐπιπεδομετρία, πού τὴ συνέχιζε ἡ πρακτική στερεομετρία μὲ σχετικές πάντα ἀσκήσεις καὶ προβλήματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς»¹.

δ) *μέθοδος*: Η διδασκαλία των μαθηματικών άρχιζε από τις πρώτες βάσεις εξαιτίας της αδυναμίας που παρουσίαζαν οι απόφοιτες του Δημοτικού, περιορίζοντας ταυτόχρονα και αναγκαστικά τη διδακτέα ύλη στο ελάχιστο. Τούτο ίσχυε και για όλα τα άλλα μαθήματα, «προσέχοντας», όπως σημειώνει ο Δελμούζος, «τὸ κάθε μάθημα ν' ἀποτελῆ ὁλοκληρωμένο κύκλο»².

Επιδίωξη του μαθήματος ήταν η ικανοποίηση της ανάγκης να γνωρίσουν οι μαθήτριες τις απλούστερες μαθηματικές σκέψεις, που θα χρησίμευαν στη μετέπειτα ζωή τους. Και στο μάθημα αυτό δε χρησιμοποιούσαν βοηθητικά βιβλία, αλλά, όπως σημειώνει ο Σαράτσης, «ἐκάστη μαθήτρια προσέχουσα κατὰ τὴν ὥραν τῆς διδασκαλίας, ἐλάμβανε σημειώσεις ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔπειτα σκεπτομένη καὶ ἀναπολοῦσα ἐπεξεργάζετο ὄλον τὸ μάθημα...»³.

3. Φυσικές επιστήμες

α) *σκοπός*: Σκοπός και του μαθήματος τούτου, όπως και των μαθηματικών, υπήρξε η απόκτηση κυρίως πρακτικών γνώσεων, και

1. Στο ίδιο, σ. 32-33.

2. Στο ίδιο, σ. 29.

3. Εφημ. Πανθεσσαλική, 15.6.1909 (εδώ, τ. Β', σ. 35).

ειδικότερα η γνωριμία με τη φύση και τους νόμους της. 'Ηδη στην Εισηγητική του Έκθεσης ο Σαράτσης έλεγε: «Θά παρατηρήσετε ότι εις τὸ πρόγραμμα περιλαμβάνεται περισσότερα διδασκαλία τῶν φυσιογνωστικῶν μαθημάτων. Τοῦτο προέρχεται ἐκ γενικῶν λόγων, διὰ τοὺς ὁποίους εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίσωμεν καλὰ τὴν περὶ ἡμᾶς φύσιν. Ἡ κόρη ἢ ὁποία θὰ μάθη νὰ γνωρίζῃ τὸν κόσμον τὸν περὶ αὐτῆς ζῶντα θὰ ἐμπνεύσῃ καὶ εἰς τὰ τέκνα αὐτῆς τὸν πόθον τῆς παρατηρήσεως, καὶ συνεπείᾳ αὐτῆς καὶ τὰς μεθόδους διὰ τῶν ὁποίων ἡ φύσις γίνεται ὑποχείριος τοῦ ἀνθρώπου»¹.

β) *ωρολόγιο πρόγραμμα*: Το μάθημα διδάχτηκε σε τρεις ὥρες τη βδομάδα για κάθε τάξη και τις τρεις χρονιές.

γ) *αναλυτικό πρόγραμμα*: Στην πρώτη τάξη διδασκόταν ο κλάδος των φυσιογνωστικῶν μαθημάτων, δηλ. βοτανική, ζωολογία και βιολογία. «Τὸ κέντρο βάρους ἔπεφτε», σημειώνει ο Δελμούζος, «στὰ ὀρυκτά, τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῶα τοῦ τόπου μας, καὶ ἡ διδασκαλία ἀπλωνόταν καὶ στὴν πραχτικὴ χρησιμοποίηση καὶ ἐκμετάλλευσή τους»². Στη δεύτερη και τρίτη τάξη η διδακτέα ὕλη περιλάμβανε στοιχεία ἀπὸ τη φυσικὴ πειραματικὴ καὶ τη χημεία.

δ) *μέθοδος*: Τὴν ιδιαίτερη σημασία του μαθήματος για το πρόγραμμα του Α.Δ.Π. εἶχε ἤδη εντοπίσει ο Σαράτσης στὴν Εισηγητικὴ του Έκθεσης. Γράφει ἐκεῖ: «...δὲν παραπονούμεθα πολλάκις κατὰ τῆς συγχρόνου γενεᾶς ὅτι προτιμᾷ τὴν εὐκολίαν τοῦ βίου τῶν πόλεων, ἐγκαταλείπουσα τοὺς ἀγροὺς καὶ τὰς πηγὰς τῆς ζωῆς [...] Πόθεν προέρχονται ταῦτα; Ἀκριβῶς ἐκ τῆς ἐκπαιδεύσεως, ἢ ὁποία ἀφήνει τὰς δυνάμεις ταύτας ἀχρήστους, δὲν διδάσκει τὰ παιδιὰ τί εἶναι τὰ περὶ αὐτὰ πράγματα καὶ τί χρησιμεύουν, ἀλλὰ πῶς λέγονται[...] Διὰ τοῦτο ἐπιθυμῶ σοβαρὰν διδασκαλίαν τῶν φυσικῶν μαθημάτων, γινομένην μάλιστα καὶ δι' ὑποδειγματικῶν ἐκδρομῶν, πειραμάτων καὶ ἰδίων παρατηρήσεων τῶν μαθητριῶν...»³. Τοῦτο ἄλλωστε εἶχαν συμβουλευθεῖ οἱ παιδαγωγοί,

1. Βλ. ἐδῶ, τ. Β', σ. 21.

2. Α. Δελμούζος, ὁ.π., σ. 33.

3. Βλ. ἐδῶ, τ. Β', σ. 21-22.

α.

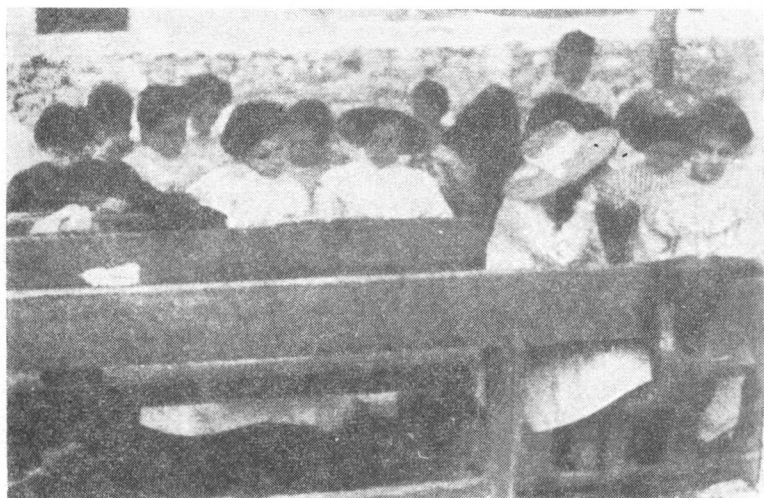

β.

9. Φωτογραφίες από τη σχολική ζωή
α-β Εργασία στο περιβάλλον

γ.

δ.

γ. Περίπατος του σχολείου
δ. Υπαίθριο μάθημα

των οποίων τη γνώμη για τον καταρτισμό του προγράμματος είχε ζητήσει ο ιδρυτής του Α.Δ.Π. Για τους λόγους που εξηγήθηκαν παραπάνω, και για το μάθημα των φυσικών-φυσιογνωστικών ίσχυσε ο περιορισμός της διδασκαλίας σε έκταση ύλης, αρχίζοντας από τις πρώτες βάσεις. «Τὸ κάθε μάθημα ἢ καὶ τμῆμα του μόνο», σημειώνει ο Δελμούζος, «ἐρχόταν στὴ σωστὴ του ὥρα, ὥστε οἱ γνώσεις τοῦ ἑνὸς νὰ προετοιμάζουν ἢ εὐκολύνουν τὴν κατανόηση καὶ τοῦ ἄλλου[...] Μὲ τὴν κατάλληλη διάταξη τῆς ὕλης, τὸ συσχετισμὸ τοῦ ἑνὸς μὲ τὸ ἄλλο μάθημα γινόταν προσπάθεια νὰ γίνεταί συνειδητὴ στὰ παιδιὰ ἢ ἐνότητες τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἔτσι πὺ στὸ τέλος ν' ἀντικρίζουν τὴ φύση ὡς ολότητα πὺ τὴν κινοῦν ἐσωτερικὲς δυνάμεις»¹. Εἰδικότερα στὴν τρίτη τάξη ἡ διδασκαλία κατέληγε σε «μεγάλες συγκεντρωτικὲς ἐνότητες, λ.χ., τὸ δάσος, τὸ νερό, ἢ θάλασσα»², ὥστε πράγματι νὰ γίνεταί συνειδητοποίηση τῆς ἐνότητας καὶ τῆς ολότητας τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ὅπου βέβαια καθοριστικὴ ἦταν ἡ σημασία τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὴ γῆ. Ἀλλὰ ἡ διδασκαλία τοῦ μαθήματος αὐτοῦ στὸ Α.Δ.Π. δὲν περιοριζόταν μόνο στὴ θεωρητικὴ σπουδὴ τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ τῶν νόμων πὺ κατεῖχαν τὸν ἐμψυχο καὶ ἀψυχο κόσμο. Σημαντικὴ θέση στὸ πρόγραμμα τοῦ Σχολείου ἐπίαναν οἱ περίπατοι στὶς κοινὲς ἐξοχὲς τοῦ Βόλου καὶ οἱ καθημερινὲς σχεδὸν ἐνασχολήσεις τῶν μαθητριῶν μὲ τὴ φύση. Ἦδη ἀπὸ τὸν πρῶτο καιρὸ, δύο ἀπογεύματα ἀπὸ τὸ εβδομαδιαῖο πρόγραμμα τῶν τάξεων ἦταν ἀφιερωμένα στὴν ἐξοδο τῶν μαθητριῶν, μὲ τοὺς δασκάλους τοὺς, στὴ φύση, μὲ σκοπὸ ὄχι μόνο τὴν ψυχαγωγία τοὺς, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνεύρεση ευκαιριῶν, νὰ γίνονται παρατηρήσεις στὸ φυσικὸ καὶ ἀνθρώπινο περιβάλλον. Εἰς ἄλλο, κύρια φροντίδα τοῦ Δελμούζου υπῆρξε ἡ ἐξεύρεση (πράγμα πὺ ἐγίνε κατορθωτὸ στα μέσα τῆς πρώτης χρονιάς, καὶ ἰσχυσε στὶς μετέπειτα) μίας μάντρας-κῆπου («περιβόλι» τὸ ονόμαζε), ὅπου, καὶ ἐπειδὴ υπῆρχε στενότητα χώρου στὴν αὐλὴ τοῦ διδασκῆρίου, οἱ μαθήτριες ἐβρῖσκαν χώρο νὰ ασχο-

1. Α. Δελμούζος, *ὁ.π.*, σ. 33.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 33 (εφαρμογὴ τῆς «ἀρχῆς τῆς συγκέντρωσης»).

ληθούν με τη φυσική-καλαισθητική τους αγωγή και να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις παρατηρήσεων της φύσης.

Στο «περιβόλι», το χέρσο δηλαδή χώρο, απέναντι απο το κτήριο του Σχολείου, δημιουργήθηκε ένα πεδίο δράσης της μαθητικής πρωτοβουλίας, αλλά ταυτόχρονα έγινε ο τόπος άσκησης και δραστηριοποίησης των σωματικών και πνευματικών τους δυνάμεων. Εκεί, με τις οδηγίες του Δελμούζου και του ειδικού καθηγητή, το χώμα ξεχερσώθηκε, σκαλίστηκε, ποτίστηκε και, αφού διαρρυθμίστηκε ο χώρος, φυτεύτηκαν, από τις μαθήτριες πάντα, λουλούδια και άλλα φυτά. Υπήρξε το «περιβόλι» αυτός ο τόπος, όπου καλλιεργήθηκε, εκτός από τα φυτά, η περιέργεια, η παρατήρηση και η άμεση εμπειρία του φυσικού κόσμου. Το πόσο σημαντικό θεωρούσε ο Δελμούζος το κομμάτι αυτό της σχολικής ζωής αποκαλύπτεται από τις δεκάδες των σελίδων, που αφιερώνει ο ίδιος στο *Κρυφό σχολειό* του¹. Αλλά και ο Σαράτσης, στον απολογισμό της λειτουργίας του Σχολείου, στη λήξη της πρώτης χρονιάς, τονίζει: «...Τὰ περισσότερα μαθήματα ἐγένοντο ἐντὸς τοῦ κήπου τοῦ σχολείου, συμφώνως πρὸς τὰς ιδέας, αἱ ὁποῖαι ἐπικρατοῦν ἐπὶ τοῦ ζητήματος. Δὲν ἀγνοεῖτε ὅτι πρὸ πολλοῦ ἤδη ζητεῖται, ἵνα τὸ σχολεῖον ἐν γένει πλησιάσῃ πρὸς τὴν φύσιν, ὄχι μόνον χάριν τῆς σωματικῆς ὑγείας τῶν μαθητευομένων, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ συνηθίζουσιν νὰ διαβάζουσιν εἰς τὸ μέγα αὐτὸ βιβλίον, τὸ ὁποῖον ἔχει πάντοτε ἀνοικτὸν ἐνώπιόν μας ὁ Δημιουργός...»².

4. Γεωγραφία

α) σκοπός: Και η διδασκαλία του μαθήματος αυτού εντάχτηκε στους γενικότερους σκοπούς και στόχους: να γνωρίσουν δηλ. οι μαθήτριες του Α.Δ.Π. βασικά το δικό τους χώρο, την Ελλάδα και τον πολιτισμό της.

β) ωρολόγιο πρόγραμμα: Το μάθημα της Γεωγραφίας διδάχτη-

1. Βλ. ενδεικτικά: στο *ίδιο*, σ. 95-112.

2. Εφημ. *Πανθεσσαλική*, ό.π., *εδώ*, τ. Β', σ. 38.

κε για δύο ώρες τη βδομάδα και στις τρεις τάξεις.

γ) *αναλυτικό πρόγραμμα*: Το πρόγραμμα πρόβλεπε τη διδασκαλία της πολιτικής γεωγραφίας της Ελλάδας στην πρώτη τάξη και αντίστοιχα της Ευρώπης και της Ασίας στη δεύτερη τάξη. Η ύλη της τρίτης περιλάμβανε στοιχεία γεωλογίας και οικονομικής γεωγραφίας και στο τέλος της χρονιάς πληροφορίες για το ηλιακό σύστημα (σήμερα θα λέγαμε κοσμογραφία).

δ) *μέθοδος*: Το πνεύμα της διδασκαλίας του μαθήματος ήταν κι εδώ πρακτικό και ελληνοκεντρικό. «...Ἡ πολιτικὴ γεωγραφία συνυφαινόταν, ὅσο τὸ δυνατό μὲ τοὺς γεωφυσικοὺς καὶ οἰκονομικοὺς ὄρους καὶ τὴν ἀντίστοιχη ζωὴ τῶν κατοίκων. Ἐπειτα ἔρχονταν οἱ ἄλλες χῶρες σὲ γενικὲς ἢ γενικότερες γραμμὲς ἀνάλογα μὲ τὴ σημασία τους ἢ μὲ τὴ σχέση τους μὲ τὸν Ἑλληνισμό, καὶ ὁ κύκλος ἔκλεινε μὲ τὴν ἀνασκόπηση τῆς ἐπιφάνειας τῆς γῆς καὶ τοὺς μεγάλους δρόμους τῆς συγκοινωνίας καὶ τοῦ ἐμπορίου»¹. Και στο μάθημα αυτό δε χρησιμοποιοῦσαν βοηθητικό βιβλίο, ἀλλὰ οἱ μαθήτριες κατάρτιζαν στο τέλος της διδασκόμενης ἐνότητας ἓνα τετράδιο-λεύκωμα με ὅλες τις πληροφορίες καὶ εἰκονικὸ υλι-κὸ για τὴν περιοχὴ ἢ τὴ χώρα που ἐξετάστηκε².

5. Γαλλικὴ γλῶσσα

α) *σκοπός*: Βασικὸ μάθημα του προγράμματος καὶ του προσανατολισμοῦ των σπουδῶν στο Α.Δ.Π. υπήρξε ἡ γαλλικὴ γλῶσσα. Τους λόγους ἐκθέτει ἀναλυτικὰ ὁ Σαράτσης στὴν Εἰσηγητικὴ του Ἐκθεση. Εκεί διαβάζουμε: «...Ἀφοῦ ὑπὸ πάντων ἀναγνωρίζεται ἡ χρησιμότης τῆς γαλλικῆς διὰ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῶν θηλέων, ὀρθὸν εἶναι νὰ διδάσκηται αὕτη ἀρτίως καὶ πρεπόντως [...] Εἰσάγεται ἄφθονος ἡ διδασκαλία τῆς Γαλλικῆς. Φρονῶ μάλιστα

1. Α. Δελμούζος, *ό.π.*, σ. 33.

2. Στο ἀρχεῖο Α. Δελμούζου, που φυλάγεται στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἄμφισσας, διατηρεῖται ἓνα τέτοιο τετράδιο-λεύκωμα μαθήτριας του Α.Δ.Π. με θέμα τὴ Ρουμανία.

λιστα ὅτι εἰς τὰς δύο ἀνωτέρας τάξεις τινὰ τῶν μαθημάτων — ὅπως τὰ φυσιογνωστικά — πρέπει νὰ διδάσκωνται γαλλιστί χάριν περισσοτέρας ἀσκήσεως. Τοῦτο γίνεται διότι τὴν κοινωνίαν ἡμῶν κατέχει ὁ πόθος τῆς γνώσεως ξένης γλώσσης, ἡ ὁποία πράγματι συντελεῖ εἰς τὴν τελειότεραν μόρφωσιν [...]. Τοῦτο ἄλλωστε ἐπιθυμοῦσι καὶ οἱ γονεῖς, οἱ ὅποιοι χάριν αὐτῆς στέλλουν τὰ τέκνα των εἰς τὰς καλογηρικὰς σχολὰς, παραβλέποντες τὰ μειονεκτήματα τὰ ὁποῖα παρακολουθοῦν τὴν ἐν αὐταῖς διδασκαλίαν [...]. Δι' ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους εἰσήγαγον ἄφθονον τὴν διδασκαλίαν τῆς Γαλλικῆς, ἵνα ἐκπληρωθῇ διακαῆς πόθος τῆς κοινωνίας ἡμῶν, ἡ ὁποία θὰ δύναται νὰ ἐπιδείξῃ τὰς μελλούσας μητέρας καὶ συζύγους γλωσσομαθεῖς μὲν, ἀλλὰ κατ' οὐδὲν ὑστερούσας ὑπὸ τὴν ἔποψιν πατριωτικῶν αἰσθημάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι δι' ἡμᾶς διὰ τῶν αἰῶνων ζυμωμένα μετὰ τῆς ὀρθοδοξίας»¹. Παρατηροῦμε στις σκέψεις αὐτές του ιδρυτῆ του Σχολείου τους γενικούς καὶ ειδικούς για τοὺς πολίτες του Βόλου στόχους, ὅπου ἀπέβλεπε ἡ διδασκαλία τῆς γαλλικῆς στο Α.Δ.Π.

β) *ωρολόγιο πρόγραμμα*: Ἡ φράση του Σαράτση για τὴν «ἀφθονή» διδασκαλία των γαλλικῶν στο Α.Δ.Π. δεν ἦταν κενός λόγος. Ἐνῶ το πρόγραμμα των επίσημων ἀντίστοιχων σχολείων πρόβλεπε για τὴ διδασκαλία τῆς γαλλικῆς 2-4 ὥρες τὴ βδομάδα για κάθε τάξη — που γινόταν βέβαια αν υπήρχε ἀρμόδιος καθηγητής —, το ἀρχικό πρόγραμμα του Α.Δ.Π. ἀφιέρωνε ἕξι ὥρες στη γαλλικὴ γλώσσα καὶ φιλολογία. Τελικά το πρόγραμμα κάθε τάξης, καὶ για τις τρεῖς χρονιές, περιείχε 5 ὥρη διδασκαλία τῆς γαλλικῆς.

γ) *αναλυτικό πρόγραμμα*: Το δημοσιευμένο ἀναλυτικό πρόγραμμα περιείχε για τὴν πρώτη τάξη «εἰσαγωγὴν εἰς τὴν γαλλικὴν γλώσσαν» καὶ για τὴ δεύτερη «γλῶσσαν καὶ φιλολογίαν»². Περισσότερα δεν εἶναι γνωστά, για το πῶς δηλ. ἐφαρμόστηκε ἡ παραπάνω πρόβλεψη. Εἶναι πάντως ἀξιοσημείωτο ὅτι για τὴ διδασκαλία του

1. Βλ. ἐδῶ, τ. Β', σ. 20-21.

2. Εφημ. Θεσσαλία, 12.9.1909.

μαθήματος οι μαθήτριες χρησιμοποιούσαν βιβλία (βοηθητικά), κάτι που δε συνέβαινε για όλα σχεδόν τα υπόλοιπα μαθήματα.

δ) μέθοδος: Και για τις μεθόδους, που εφάρμοσαν στη διδασκαλία των γαλλικών οι καθηγήτριες (Verguet και Seurin), που δίδαξαν στο Α.Δ.Π., δεν είναι γνωστά πολλά πράγματα. Ο Δελμούζος μόνο σημειώνει πως στο μάθημα τούτο γινόταν κάποια παρέκκλιση από το γενικότερο ελληνοκεντρικό στόχο της διδασκαλίας, λέγοντας: «...περιοριζόμαστε κυρίως στην Έλλάδα και τόν πολιτισμό της [...] Ἐπὶ τὸ νεώτερο ὅμως γαλλικὸ πολιτισμὸ θὰ ἔπαιρναν [οἱ μαθήτριες] κάποια πλατύτερη ἰδέα μὲ συστηματικὴ καὶ πολὺωρη διδασκαλία τῶν γαλλικῶν...»¹.

Παρ' όλα αυτά, ο Δελμούζος πάλι δεν έμεινε ικανοποιημένος από τα αποτελέσματα της διδασκαλίας. Γράφει χαρακτηριστικά: «...Μὲ τὴν πεντάωρη διδασκαλία τῶν γαλλικῶν τ' ἀποτελέσματα τοῦ πρώτου χρόνου στὴ γλώσσα αὐτὴ δὲν ἦταν καθόλου εὐχάριστα [...] Οἱ νέες μαθήτριες τῆς Α' τάξης ἦταν ὅλες ἰσοδύναμες στὰ γαλλικά, δηλαδή δὲν ἤξεραν ἀπολύτως τίποτα [...] Μὲ τίς μικρὲς τὰ πήγαινε ἢ ὑποδιευθύντρια [εννοεῖ τὴ γαλλίδα δ. Seurin τῆς δευτέρης χρονιά] καλὰ [...] Μὲ τίς μεγάλες ὅμως εἶχε δυσκολίες, πολλὲς ἀπὸ λάθος, πού χρειάστηκε νὰ περάσῃ ἀρκετὸς καιρὸς γιὰ νὰ διορθωθῇ. Ἐντὶ νὰ προσαρμοστῇ στὶς λίγες γνώσεις πού εἶχαν στὰ γαλλικά οἱ πολλὲς [μια πού ἡ διδασκαλία τῆς προηγούμενης καθηγήτριας δ. Verguet δὲν εἶχε καρποφορήσει] μαθήτριες, καὶ νὰ ἐκμεταλλεῖται γιὰ τὴ συνεννόηση τίς λίγες προχωρημένες, ἄφησε χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαῖν νὰ παρασύρεται ἀπὸ τίς τελευταῖες τόσο, πού ἡ διδασκαλία γινόταν κυρίως γι' αὐτές...»².

1. Α. Δελμούζος, ὁ.π., σ. 29.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 117. Κι ἀπὸ τὴν πρώτη καθηγήτρια τῶν γαλλικῶν δ. Verguet ὁ Δελμούζος δὲν ἔμεινε ικανοποιημένος καθόλου. Του ἔκανε, λ.χ., ἐντύπωση —και γι' αὐτὸ τὸ ἐπαναλαμβάνει συχνά— ἡ στιχομυθία μαζί τῆς σχετικὰ μὲ τὸν ἀντιπαιδαγωγικὸ τρόπο ἐπιβολῆς, πού επικαλέστηκε ἡ καθηγήτρια· τὸν ρώτησε δηλ., ὅταν καθόριζαν τὴ μορφή συνεργασίας —ἀρχῆς τοῦ σχολ. ἔτους—, «ποιαῖς λογῆς τιμωρίες θὰ ἐπιβάλλουμε στὶς μαθήτριες...». Βλ. ἐνδεικτικὰ ἐδῶ, τ. Β', σ. 88.

6. Μουσική

α) σκοπός: Αυτονόητος θεωρείται ο κύριος σκοπός του μαθήματος αυτού. Σημειώνει ο Σαράτσης: «...δὲν λησμονῶ ἀκόμη καὶ τὴν μουσικὴν, τῆς ὁποίας ἡ διδασκαλία ἀρχίζει συστηματικῶς ἀπὸ τῆς 1ης τάξεως τοῦ προτεινομένου σχολείου. Γνωρίζετε ὅλοι πόσον μεγάλη εἶναι ἡ μορφωτικὴ δύναμις τῆς θείας τοῦ Ἀπόλλωνος τέχνης, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχη ἐπ' αὐτῆς ἐναντία γνώμη. Μόνον ἐπιθυμῶ νὰ σημειώσω ὅτι πρέπει προπαντὸς νὰ διδαχθῆ ἡ μονωδία καὶ ἡ χορωδία, διότι ὅλοι ὑποφέρομεν ἀπὸ τὰς παραφωνίας αἱ ὁποῖαι συνοδεύουν σήμερον κάθε ἀπόπειραν ἄσματος παρ' ἡμῖν!...»¹. Καὶ ο Δελμούζος εξειδικεύει προσθέτοντας: «...σημειώνω ιδιαίτερα τὴν ὠδική, ποὺ ἕνας ἀπὸ τοὺς κύριους σκοπούς της ἦταν νὰ καλλιεργήσῃ τὴν κατανόησιν καὶ τὴν ἀγάπην τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ»².

β) ωρολόγιο πρόγραμμα: Τὸ πρόγραμμα περιλάμβανε τὴ διδασκαλία τοῦ μαθήματος δύο ὥρες γιὰ τὴν πρώτη τάξη, ἀπὸ μία γιὰ τὴ δεύτερη καὶ τὴν τρίτη τάξη, καὶ μία ὥρα τὴ βδομάδα συνδιδασκαλία τοῦ μαθήματος γιὰ τὶς τρεῖς τάξεις.

γ) αναλυτικὸ πρόγραμμα: Τὸ δημοσιευμένο αναλυτικὸ πρόγραμμα πρόβλεπε γιὰ τὴν πρώτη τάξη «θεωρητικὰς καὶ πρακτικὰς ἀσκήσεις—δημοτικὰ ἄσματα» καὶ γιὰ τὴ δεύτερη «θεωρητικὰς καὶ πρακτικὰς ἀσκήσεις»³. Εἶναι σημαντικό ὅτι στὴ διδακτέα ὕλη περιλαμβάνεται ἡ συστηματικὴ διδασκαλία τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, γεγονός πρωτοφανές γιὰ τὴ διδακτικὴ πραγματικότητά της ἐποχῆς. Εἶναι πολὺ διαφωτιστικὰ τὰ σημεῖα ἐκεῖνα τῆς κατάθεσης στὴ Δίκη τοῦ Ναυπλίου τοῦ μάρτυρα-καθηγητῆ τῆς Ωδικῆς στὸ Α.Δ.Π., Βασ. Κόντη, ποὺ ἀνέφερε καὶ τὰ εξῆς: «... Ὅταν ὁ κ. Δελμούζος μὲ ἐκάλεσεν ὡς καθηγητὴν, μοῦ εἶπε: “Ἐδῶ δὲν θέλομεν φράγκικα τραγούδια. Πρέπει νὰ ἀγαπήσουν τὰ παιδιὰ τὴν

1. Βλ. ἐδῶ, τ. Β', σ. 22.

2. Α. Δελμούζος, ὁ.π., σ. 33.

3. Εφημ. Θεσσαλία, 12.9.1909.

έθνικὴν μουσικὴν”· εἰς ἐρώτησίν μου, τί θὰ διδάξωμεν, μοῦ εἶπε: “δημοτικὰ τραγούδια καὶ βυζαντινὴν μουσικὴν· αὐτὴ θὰ εἶναι ἡ βάσις τῆς μορφώσεως, τὰ δὲ εὐρωπαϊκὰ μόνον ὡς ἐπιβοηθητικὰ θὰ τὰ ἔχωμεν”. Μοῦ ἐσύστησε δὲ νὰ κυττάξω παντοῦ γιὰ δημοτικὰ τραγούδια, καὶ πράγματι ἐκάναμεν μίαν καλὴν συλλογὴν μὲ πολλοὺς κόπους. Ἔπρεπε νὰ τρέχω εἰς γέροντας χωρικοὺς διὰ νὰ συλλέγω κατάλληλον ὕλικόν. Ἔτσι ἐδιδάξαμεν τὴν Λαφίναν, Ἐσεῖς βουνὰ τῶν Γρεβενῶν, τὸ Κλεφτόπουλο, Ἡσυχὰ πού εἶναι τὰ βουνά, καὶ πολλὰ ἄλλα. Μάλιστα ὁ κ. διευθυντὴς ἔγραψε ἐπίτηδες καὶ τοῦ ἔφεραν τὴν συλλογὴν τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τοῦ Bourgault-Ducoudray. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἔχω ἀκόμη νὰ προσθέσω καὶ τὸ ἐξῆς. Ὁ κ. Δελμοῦζος ἐζήτησε νὰ τονισθοῦν ἄσματα τοῦ Σολωμοῦ καὶ ἄλλων καὶ πράγματι κατόρθωσα καὶ ἐτόνισα μόνος μου τὸν Ὕμνον εἰς τὴν Σημαίαν - Σὰν ἥλιος σὰν ἀόρατος αἰθέρας κοσμοφόρος... ἀπὸ τοὺς “Ἐλεύθερους πολιορκημένους” τοῦ Σολωμοῦ. Ἐπίσης ἐτόνισα τὸν “Ἐτοιμοθάνατον Σουλιώτην” τοῦ Μαρκοῦ καὶ ἄλλα...»¹.

δ) μέθοδος: Ἡ φωνητικὴ μουσικὴ, καὶ ἰδιαίτερα τα δημοτικὰ τραγούδια που διδάχτηκαν στο Α.Δ.Π., εἶχε μεγάλη ἀπήχηση. Ὁ ἴδιος ὁ Β. Κόντης στὴν κατάθεσή του εἶπε: «...Τοιαύτη ἐργασία διὰ πρώτην φορὰν ἐγένετο εἰς τὴν Ἑλλάδα. Μάλιστα ὁ κ. Δελμοῦζος εἶχε προτρέξει εἰς τοῦτο καὶ τοῦ [Ἐθνικοῦ] Ὁδείου, τὸ ὁποῖον τὴν ἰδίαν [το 1914] κάμνει συλλογὴν τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Ἡ ἐπίδρασις δὲ τῶν διδαχθέντων ἀσμάτων ἦτο τοιαύτη εἰς τὸν Βόλον, ὥστε ἐντὸς ὀλίγου τὸ πρόγραμμα τῆς ὠδικῆς τοῦ Ἀνωτέρου Παρθεναγωγείου ἐφημερόσθη ἐν μέρει καὶ εἰς τὰ ἄλλα δημοσία σχολεῖα...»².

Κάτι ἀκόμη πολὺ σημαντικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ τὴ διδακτικὴ πρακτικὴ, το ἀποκαλύπτει πάλι ὁ Βασ. Κόντης: «...διὰ νὰ λάβουν αἱ μαθήτριά μας ἰδέαν τινὰ ἐκ τῆς ἀρχαίας μουσικῆς, ἐφέραμεν ἐπίτηδες βιβλία καὶ ἐδιδάξαμεν εἰς τὸ πρωτότυπον, ἀφοῦ

1. Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου, ὁ.π., σ. 253-254.

2. Στὸ ἴδιο.

προηγούμενως τὰ ἐξήγει ο κ. Δελμούζος. "Ἐτσι ἐδίδαξα τὸ "ἀκτὶς ἡλίου" [=το πρῶτο στάσιμο τῆς "Ἀντιγόνης"] καὶ ἄλλα κατὰ τὸν Mendelsohn...»¹. Τέλος πρέπει νὰ υπογραμμιστεῖ ἡ διδασκαλία μελοποιημένων προσευχῶν, απολυτικίων τῶν εορτῶν καὶ ἄλλων θρησκευτικῶν ὕμνων. Ἐπισημαίνει ο ἴδιος ο καθηγητῆς τῆς μουσικῆς τοῦ Α.Δ.Π.: «...Πάντοτε εἰς τὸ μάθημα τῆς ὠδικῆς ἔψαλλον αἱ μαθήτραι ὅλαι ὁμοῦ μίαν ἢ δύο προσευχάς...»².

Βέβαια δὲν υπῆρξε ἀμεση καὶ καθολικὴ ἀποδοχὴ τῶν μηνυμάτων τοῦ μαθήματος (καὶ τῆς προσπάθειας ποὺ γινόταν σ' αὐτό) τῆς μουσικῆς, οὔτε καν ἀπὸ τις ἴδιες τις μαθήτριες. Σημειώνει ο Δελμούζος: «...Στὴν ἀρχὴ τοῦ σχολείου ὁ δάσκαλος τῆς ὠδικῆς θέλησε νὰ διδάξῃ τὸ γνωστὸ δημοτικὸ τραγούδι: "Ἐσεῖς βουνατῶν Γρεβενῶν καὶ πεῦκα τοῦ Μετσόβου". Ὅλη ἡ τάξη ἐπαναστάτησε καὶ δὲν ἤθελε νὰ τραγουδήσει: — Τί βλάχικα θὰ μάθωμε;...»³.

7. Ἰχνογραφία - Ζωγραφικὴ

α) σκοπός: Ἡ καλαισθητικὴ ἀγωγὴ καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῶν κρυμμένων καλλιτεχνικῶν τάσεων τῶν μαθητριῶν, ἦταν ὁ σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος στο Α.Δ.Π. καὶ ταυτόχρονα τὸ μέσο με τὸ ὁποῖο ἐπιδιωκόταν ἡ ἀνάπτυξη τῶν ψυχικῶν χαρισμάτων τῶν μαθητριῶν.

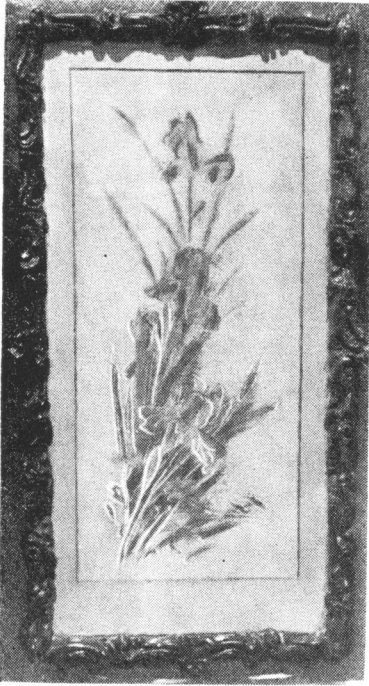
β) *ωρολόγιο πρόγραμμα*: Παρὰ τὴν ἀρχικὴ πρόβλεψη τοῦ Σαράτση νὰ διδαχτεῖ τὸ μάθημα (μαζὶ με στοιχεῖα καλλιγραφίας), γιὰ μίαν ὥρα στὴν πρῶτη καὶ τρίτη τάξη, καὶ δύο στὴ δεύτερη, φαίνεται ὅτι τελικὰ διδάχτηκε ἡ ἰχνογραφία-ζωγραφικὴ ἀπὸ δύο ὥρες γιὰ τις δύο πρῶτες τάξεις καὶ τρεῖς τῆ βδομάδα γιὰ τὴν τρίτη.

γ) *αναλυτικὸ πρόγραμμα*: Τὸ μάθημα τῆς ἰχνογραφίας ἦταν υποχρεωτικὸ στο πρόγραμμα τῶν Δημοτικῶν καὶ τῶν «Ἑλληνικῶν» σχολείων. Τὸ πρόγραμμα τοῦτο —ὅπως σημειώνει ο Δελμούζος—

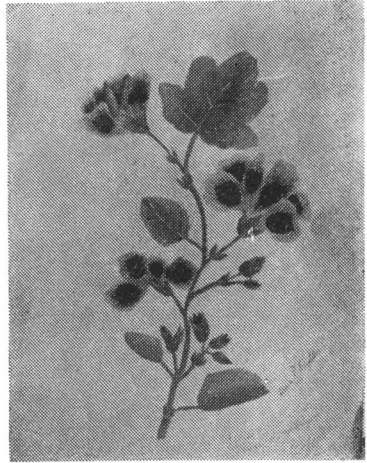
1. Στο ἴδιο, σ. 254. Πβ. ἐδῶ, σ. 150.

2. Στο ἴδιο.

3. Α. Δελμούζος, ὅ.π., σ. 57.

10

11

- Έργα ζωγραφικής μαθητριών
 10. Της Κλεοπάτρας Γιαρόντη
 11. Της Άρτεμης Αγγελίδου

ήταν επηρεασμένο από παλαιότερα γερμανικά πρότυπα. Περιείχε «ἀπεικόνισιν εὐθειῶν γραμμῶν, ὡς καθέτων, ὀριζοντίων καὶ πλαγίων, καὶ διαφόρων σχημάτων ἐξ εὐθειῶν γραμμῶν συγκειμένων». Ἐπειτα ερχόταν ἡ «καμπύλη γραμμὴ ἀπὸ τῆς ἀπεικονίσεως τοῦ τεταρτοκυκλίου μέχρις τῆς ἀπεικονίσεως τῶν ἀπλουστάτων κυκλικῶν κοσμημάτων», καὶ «ἀπεικόνισις διαφόρων σχημάτων ἐξ εὐθειῶν καὶ καμπυλῶν συναρτιζομένων», καὶ ἀκολουθοῦσαν «τὰ σπουδαιότατα τῶν διδαγμάτων τῆς σκιαγραφίας καθ' ὑποδείγματα». Το υλικό όμως το υπαγόρευαν τα τυπωμένα τετράδια της ιχνογραφίας με τις τελείες, που οδηγούσαν το χέρι του παιδιού με ασφάλεια για να τραβήξει τη γραμμὴ ἢ καὶ ολόκληρο το σχῆμα. Στα τετράδια αυτά δεν ἔλειπαν καὶ τα ἑτοιμα γιὰ ἀντιγραφή υπο-

δείγματα «μετά σκιᾶς». Το ίδιο πνεύμα του τυφλοσύρτη και της αντιγραφῆς επικρατούσε και στα οκτατάξια ανώτερα Παρθενωγωγεία της Φιλεκπαιδευτικῆς Εταιρείας.

Τέτοιο πνεύμα και μέθοδος δεν ταίριαζε με το πρόγραμμα του Α.Δ.Π., γιατί δεν προκαλούσαν κανένα ενδιαφέρον και δε γύμναζαν την ψυχὴ του παιδιού οι «προκατασκευασμένες» γραμμές και σχήματα. Αντίθετα οι μαθήτριες του Α.Δ.Π. έπρεπε να ασκήσουν το μάτι και το χέρι, παίρνοντας ως πρότυπο τα αντικείμενα κατευθείαν από τη φύση. Αρχίζαν από τα πιο απλά φύλλα και συνέχιζαν με κλαδιά και άνθη, λ.χ. φύλλα λεμονιάς, κισσού ή μαργαρίτες, παπαρούνες κ.τ.ό. Το θέμα ήταν κοινό για όλες τις μαθήτριες, ένα κοινό δηλ. πρότυπο (φύλλο, άνθος, βάζο κλπ.) ή πολλά όμοια αντικείμενα για κάθε μαθήτρια. Αργότερα οι ίδιες μαθήτριες προχωρούσαν, με πρότυπα πάντα από τη φύση, σε ευρύτερες συνθέσεις συνήθως με διακοσμητικό χαρακτήρα.

δ) μέθοδος: Από την αντιπαράθεση του προγράμματος διδασκαλίας στα άλλα σχολεία και στο Α.Δ.Π., διαφαίνεται και η διαφορετική μέθοδος στο μάθημα της ιχνογραφίας και ζωγραφικής. Η αντιγραφὴ, που επικρατούσε στη μεθοδολογία των άλλων σχολείων, καθιστούσε το παιδί άβουλη μηχανή αναπαραγωγῆς γραμμών ή σχημάτων, και επομένως δεν είχε θέση στο πρόγραμμα του Α.Δ.Π. Προβλήματα στην αποδοχή του νέου τρόπου εργασίας στο μάθημα υπήρξαν πολλά, επειδή είχαν συνηθίσει στο ξεγέλασμα του δασκάλου με το να βάζουν το φύλλο-πρότυπο κάτω από το χαρτί σχεδίου και να σχηματίζουν το περίγραμμά του. Αφού ξεπεράστηκαν τα πρώτα αυτά προβλήματα που οφείλονταν και στη διδακτική ανεπάρκεια του καθηγητή της πρώτης χρονιάς, οι μαθήτριες μπόρεσαν να σχεδιάσουν πιο σύνθετα αντικείμενα και με περισσότερη καλαισθησία. Ο Δελμούζος βεβαιώνει ότι οι μαθήτριες αγάπησαν τη ζωγραφική τόσο που να ασχολούνται με το σχέδιο και στο σπίτι τους τις ελεύθερες ώρες¹.

1. Στο ίδιο, σ. 243-244 [αε σημειωθεί ότι στα χέρια του συντάκτη αυτών των γραμμών βρίσκεται το πρωτότυπο έργο ζωγραφικής σε βελούδο, που

Ικανοποιητικές αποδείξεις των αποτελεσμάτων της διδασκαλίας στο Α.Δ.Π. αποτελούν τα έργα των μαθητριών, που φυλάχτηκαν στο Αρχείο του Δελμούζου και είναι προσιτά σήμερα.

8. Γυμναστική

α) σκοπός: Τη σωματική και διανοητική διστακτικότητα των μαθητριών θέλησε το πρόγραμμα του Σχολείου να ανατρέψει και να τις καταστήσει ικανές και ελεύθερες, όντα αυτόβουλα και δυναμικά. Για τούτο το μάθημα της γυμναστικής δεν είχε τη μορφή του πειθαναγκαστικού μέρους του προγράμματος, αλλά αποτελούσε την ευχάριστη διέξοδο από τις μαθητικές υποχρεώσεις και αποδείκνυε την αισιόδοξη μορφή της σχολικής ζωής.

β) ωρολόγιο πρόγραμμα: Το μάθημα γινόταν από κοινού για τις τρεις τάξεις, για ένα δίωρο τη βδομάδα. Αξίζει ν' αναφερθεί η πληροφορία που δίνει ο Δελμούζος: «Γυμναστικές ασκήσεις και παιχνίδια γινόνταν κάθε μέρα σέ μεγαλύτερο διάλειμμα μετά τις πρώτες [διδασκτικές] ώρες»¹.

γ) αναλυτικό πρόγραμμα: Για αναλυτικό πρόγραμμα —αν υπήρξε τέτοιο— δεν έχουμε πληροφορίες. Γνωρίζουμε όμως τη συνεργασία του Δελμούζου με τον πρωτοπόρο της γυμναστικής στη χώρα μας Ι. Χρυσάφη και υποθέτουμε την επίδραση των γνώσεων εκείνου. Αλλά κυρίως γνωρίζουμε ότι στο Α.Δ.Π. το μάθημα της γυμναστικής ήταν συνυφασμένο με μια σειρά από σχολικές εκδηλώσεις, που βοηθούσαν στην εμπέδωσή του. Τον σκοπό που επεδίωκε το μάθημα εξυπηρετούσαν οι ποικίλες ασχολίες των μαθητριών στον κήπο· ακόμη οι περίπατοι, οι εκδρομές και ιδιαίτερα οι πάρα πολλές ευκαιρίες που είχαν τα παιδιά (και καμιά φορά και οι δάσκαλοι τους) να παίζουν· το ρόλο του παιχνιδιού και στη σωματική άσκηση των παιδιών δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει.

παριστάνει λουλούδια, της μαθήτριας του Α.Δ.Π. Κλ. Γιαρέντη - δωρεά της [ιδίας].

1. Στο ίδιο, σ. 35.

9. Οικοκυρικά

α) σκοπός: Το μάθημα τούτο ήταν προορισμένο να εξυπηρετήσει τον ένα από τους δύο βασικούς σκοπούς της ίδρυσης του Α.Δ.Π., δηλαδή την «πρακτικήν κατάρτισιν τῶν νεανίδων» τροφίμων του. Χωρίς να αποτελεί «επαγγελματικό» σχολείο ήθελε τουλάχιστον ο ιδρυτής του να παρέχει: «...ὄλας ἐκείνας τὰς πρακτικὰς γνώσεις, διὰ τῶν ὁποίων ἡ σημερινὴ μαθήτρια θὰ καταστῆ ἐν τῷ μέλλοντι πρότυπον μητρός, συζύγου καὶ νοικοκυρᾶς...»¹. Στην ανάγκη αὐτὴ οδηγούσε ο γενικότερος προσανατολισμὸς του βολιώτικου σχολείου, που επιζητούσε τὴν παροχὴ μορφωτικῶν αγαθῶν στα κορίτσια τῆς αστικῆς τάξεως, κι ὄχι τὴ θεωρητικὴ κατάρτιση υποψηφίων τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης.

β) *ωρολόγιο πρόγραμμα*: Ἡ ἀρχικὴ πρόβλεψη γιὰ διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος ἐπὶ 4-5 ὥρες τῆ βδομάδα, περιορίστηκε σε τρίωρη εβδομαδιαία σε κάθε τάξη.

γ) *αναλυτικὸ πρόγραμμα*: Το μάθημα τῆς «Νοικοκυροσύνης» (ὅπως το ὀνόμαζε ο Σαράτσης) εἶχε τὴ φιλοδοξίαν νὰ καλύπτει ἐυρὺ φάσμα τῶν ενδιαφερόντων τῶν μαθητριῶν. Ὁ σκοπὸς τοῦ θα γινόταν πραγματικότητᾳ με τὴ συνεισφορά καὶ τῶν ἄλλων «τεχνικῶν» μαθημάτων, δηλ. τῆς ἰχνογραφίας, τῆς μουσικῆς, τῆς γυμναστικῆς-περιπάτων καὶ ἐν μέρει τῶν φυσιογνωστικῶν. Το μάθημα τούτο εἶχε στο Α.Δ.Π. κάποια ἐυρύτητα, ἐμπνευσμένη ἀπὸ ξένα πρότυπα. Σημειώνει ο Σαράτσης στὴν Εἰσηγητικὴ τοῦ Ἐκθεσῆ: «Εἰσάγω καὶ τὸ μάθημα τῆς νοικοκυροσύνης, ὅπως τοῦτο διδάσκεται εἰς τὰ Ἑλβετικὰ σχολεῖα, μὲ ὑποδιαίρεσεις τὴν ὑγιεινὴν καὶ νοσηλευτικὴν, καθαριότητα τοῦ οἴκου, κηπευτικὴν καὶ μαγειρικὴν· παρ' αὐτὸ δὲ θὰ εἶναι καὶ τὸ μάθημα τῆς κοπτικῆς, ραπτικῆς καὶ κεντητικῆς, ἀφιερούμενον [...] εἰς ἀσπρόρουχα καὶ φορέματα χρήσιμα διὰ τὸν οἰκογενειακὸν βίον...»².

Ἀπὸ τοὺς ἐπιμέρους αὐτοὺς κλάδους, τὴν ὑγιεινὴ-νοσηλευ-

1. Βλ. ἐδῶ, τ. Β', σ. 16.

2. Στὸ ἴδιο, τ. Β', σ. 22.

τική δίδαξε ο ίδιος ο γιατρός Σαράτσης επί μία ώρα τη βδομάδα στη δεύτερη και τρίτη τάξη (στην τρίτη τάξη το μάθημα διδάχτηκε μάλλον ευκαιριακά κι όχι συστηματικά όπως στη δεύτερη), και περιλάμβανε: την παροχή «προχειρών γνώσεων και βοήθειας, ἐν περιπτώσει τραυματισμῶν-ἀτυχημάτων και νόσων μέχρι τῆς προσελεύσεως τοῦ ἰατροῦ»¹. Στο τέλος των μαθημάτων ἐγίναν ἀπό το Σαράτση ἐπιδείξεις παροχῆς πρώτων βοηθειῶν σε περιπτώσεις τραυματισμοῦ και ἀσφυξίας. Ἡ διδασκαλία του μαθήματος και οἱ ἐπιδείξεις προκάλεσαν πολλές (αναδρομικῆς) ἀντιδράσεις στο κοινὸ του Βόλου, ὅταν μετὰ το κλείσιμο του Σχολείου, ἐκτοξεύτηκαν ἐναντίον του ποικίλες κατηγορίες².

Ἡ κηπευτικὴ δε διδάχτηκε συστηματικά, ἀλλὰ εἶναι γνωστὸ ὅτι τούτο γινόταν στον κήπο του Σχολείου σε κάθε ευκαιρία για τις μαθήτριες ὅλων των τάξεων. Ἡ μαγειρικὴ δε διδάχτηκε καθόλου, ἐπειδὴ δεν υπήρχε το κατάλληλο διδακτικὸ προσωπικὸ. Τέλος, ἡ ραπτικὴ-κοπτικὴ διδάχτηκε συστηματικά σ' ὅλες τις τάξεις και τις τρεῖς χρονιές.

δ) μέθοδος: Με την ἐννοια των κατασκευῶν και χειροτεχνημάτων, το μάθημα των οικοκυρικῶν ἦταν γνωστὸ στις μαθήτριες του δημοτικοῦ σχολείου «ἀφιερούμενον», ὅπως λέει ο Σαράτσης, «εἰς ἄχρηστα χειροτεχνήματα»³. Ἀλλὰ και στα σχολεῖα θηλέων μέσης ἐκπαίδευσης, ὅπου διδασκόταν το μάθημα της κοπτικῆς-ραπτικῆς, τα ἀποτελέσματα δεν ικανοποιούσαν τον ἐμπνευστὴ του βολιώτικου Σχολείου, γιατί «...ἐνῶ ἀφαιροῦν πολῦτιμον καιρόν, δὲν ἔχουν τουλάχιστον οὔτε καλλιτεχνικὴν ἀξίαν τὰ περισσότερα...»⁴. Ἀντίθετα στο Α.Δ.Π., ὅπως πάλι συμπεραίνει ο Σαράτσης, «...ἀντὶ τῶν ἐργοχειρῶν, τὰ ὁποῖα συνήθως φιγουράρουν εἰς τὰς ἐξετάσεις τῶν παρθηναγωγείων, ἐπέζητήθη [στο

1. (Δ. Σαράτση), *Διὰ τὰ παύση ἢ συκοφαντία και ἡ ἐκμετάλλευσις*, Βόλος 1911 (=ἡ ἀπολογία του Σαράτση ἐνώπιον του ἀνακριτῆ Τ. Ἀμπελά).

2. Α. Δελμούζος, *Σὰν παραμῦθι*, ὅ.π., σ. 24-28.

3. Βλ. ἐδῶ, τ. Β', σ. 22.

4. Εφημ. *Πανθεσσαλική*, ὅ.π. ἐδῶ, τ. Β', σ. 37.

Α.Δ.Π.] νά μάθουν ἐργασίαν τῆς ὁποίας ἡ χρησιμότης εἶνε μεγίστη διὰ κάθε νοικοκυριό [...] Θὰ ἰδῆτε ὅτι αἱ μαθήτριά μοι μποροῦν μὲ μεγάλην εὐχέρειαν νά κάμουν τὸ κόψιμο καὶ ράψιμο τῶν φορεμάτων των...»¹. Ἡ (αστική) αντίληψη γιὰ τὴν κοινωνικὴ χρησιμότητα τῶν γνώσεων βρῖσκεται στὸ αποκορύφωμά της...

10. Ἱστορία

α) σκοπός: Σκοπός τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος (καὶ γενικότερα τῶν «ιστοριοφιλολογικῶν») στὸ Α.Δ.Π. ἦταν ἡ γνωριμία τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴν ἐξέλιξή του, στὶς τρεῖς μεγάλες περιόδους του: τὴν ἀρχαία, τὴ βυζαντινὴ καὶ τὴ νεότερη. Καινοτομώντας ὅμως ὡς πρὸς τὰ καθιερωμένα, ἡ διδασκαλία στὸ Α.Δ.Π. εἶχε βάση, ἀφετηρία καὶ τέρμα τῆς τὸ Νέο Ἑλληνισμό, τὴ σύγχρονη κοινωνία καὶ τὰ προβλήματά της.

β) *ωρολόγιο πρόγραμμα*: Τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας διδάχτηκε ὅλες τὶς χρονιές καὶ στὶς τρεῖς τάξεις ἀπὸ δύο ὥρες τῆ βδομάδα.

γ) *αναλυτικὸ πρόγραμμα*: Σύμφωνα με τὸ σκοπὸ διδασκαλίας τοῦ μαθήματος εἶχε καθοριστεῖ νὰ διδαχτεῖ σὲ κάθε τάξη ἡ εἰκόνα καθεμιάς ἀπὸ τὶς τρεῖς περιόδους τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἔτσι στὴν πρώτη τάξη τὸ κύριο θέμα ἦταν ὁ Νέος Ἑλληνισμός, στὴ δεύτερη ὁ Ἀρχαῖος καὶ ὁ Βυζαντινός. Ὁ ἴδιος θα ἐξεταζόταν στὴ τρίτη τάξη, ἐνῶ —ὅπως λέει ὁ Δελμούζος— «τὴν τελευταία τριμηνία τοῦ τρίτου χρόνου εἶχαμε ν' ἀνασκοπήσωμε σὲ μεγάλες γραμμὲς τὴν ἐξέλιξη τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ νὰ καταλήξωμε στὴ σύγχρονη κοινωνία μας καὶ τὰ προβλήματά της»². Στὴν Α' τάξη διδάχτηκαν τὰ γεγονότα τῆς περιόδου ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸν 19ο αἰῶνα. Τὴν ἴδια ἱστορικὴ περίοδο εἶχαν διδαχτεῖ οἱ περισσότερες μαθήτριά μοι στὴν ΣΤ' τάξη τοῦ δημοτικοῦ σχολείου. Δὲν ἔχουμε περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν ὕλη ποὺ τελικὰ διδάχτηκε στὶς ἐπόμενες τῆς πρώτης χρονιές, ἐπειδὴ δε δίδαξε τὸ μάθημα ὁ ἴδιος

1. Στὸ ἴδιο.

2. Α. Δελμούζος, *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο*, ὅ.π., σ. 30.

ο Δελμούζος, αλλά άλλοι φιλόλογοι, από το έργο των οποίων λείπουν τα στοιχεία.

δ) μέθοδος: Για τη μέθοδο διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας μπορούμε να στηριχτούμε αποκλειστικά στις πληροφορίες που παρέχει ο ίδιος ο Δελμούζος, ο οποίος δίδαξε το μάθημα στις μαθήτριες της πρώτης τάξης του Α.Δ.Π. την πρώτη χρονιά (1908-09). Η στενότητα πληροφοριών μας αναγκάζει να περιοριστούμε στη διδασκαλία της νεότερης περιόδου, από όπου πάντως μπορούμε να συμπεράνουμε το βάθος και την πληρότητα αυτής της διδασκαλίας.

Βασική αρχή —όπως παραπάνω δηλώθηκε— υπήρξε η εξέταση σε κάθε τάξη μιας περιόδου του ελληνικού πολιτισμού (στον όρο «πολιτισμός» περιλαμβάνεται και η εξέταση των πολιτικών κλπ. γεγονότων), αρχίζοντας από τη νεοελληνική περίοδο. Τούτο συνέβαινε αντίθετα από το καθιερωμένο πρόγραμμα των μέσων κρατικών σχολείων. Η επιλογή αυτή του Δελμούζου στηρίχτηκε στις εξής σκέψεις: Το δημοτικό σχολείο είχε αφήσει ανεξεμέταλη και ανεξέταστη και ίσως περιφρονημένη τη νεότερη και σύγχρονη ζωή του έθνους. Οι μαθήτριες θα μπορούσαν έτσι ν' αντικρίσουν με κατανόηση τα περασμένα, εφόσον «θα εξέταζαν, θα φώτιζαν και θα τακτοποιούσαν βασικά στοιχεία του νέου 'Ελληνισμού»¹. Ο Δελμούζος επίσης πίστευε πως «ή κλασική εποχή είναι για μαθήτριες αυτής της ηλικίας πιά δύσκολη από τη νεοελληνική»². Εξάλλου, «...Βαθιά στον ψυχικό κόσμο των παιδιών κοιμόταν όλοκληρος θησαυρός από παραδόσεις, θρύλους, κ.τ.δ. πού τ' είχαν άκουσει από ζωντανούς ανθρώπους και τ' είχαν συγκινήσει με τ' περιεχόμενο και την παραστατική μορφή τους [...] "Έτσι είχαμε σ' αυτόν [τον κόσμο του ζωντανού λαϊκού πολιτισμού] ένα πολύτιμο μέσο, πού θ' βοηθοῦσε τις μαθήτριες ν' αλυτρωθοῦν [...] και ν' ξαναγυρίσουν στὸν φυσικὸ ἄνθρωπο...»³.

1. Στο ίδιο, σ. 31.

2. Στο ίδιο.

3. Στο ίδιο.

Το μάθημα της Ιστορίας τόνιζε σε κάθε περίοδο μόνο τους πιο σημαντικούς σταθμούς. «Οί κύριοι όμως σταθμοί δὲν περιορίζονταν μόνο στὰ ιστορικά γεγονότα, ἀλλὰ μὲ βάση αὐτὰ ἔπρεπε νὰ παρουσιάζουν μιὰ σύνθετη εἰκόνα ζωῆς φωτισμένη ἀπὸ διάφορες πλευρές, ὅσες ταίριαζαν μὲ τὴν ἀντιληπτικὴ ἱκανότητα τῶν παιδιῶν [...] Ἔτσι πρόβαλε πιὸ ἔντονα καὶ ἡ ἔσωτερικὴ, ἡ ψυχικὴ ἐνότητα τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ της»¹. «...Καὶ ἀπὸ τὰ κύρια σημεῖα [του υλικοῦ της νεοελληνικῆς ιστορίας] ἔπρεπε νὰ κρατηθοῦν τὰ πιὸ σπουδαῖα, καὶ νὰ δοθοῦν τ' ἄλλα ἀνάλογα μὲ τὴ σημασία τους [...] ἔτσι πού χωρὶς χάσματα νὰ προβάλῃ ἐνιαῖα ἢ γραμμὴ τῆς ιστορίας μας...»². «Τὰ κουρέλια τῆς ιστορίας, πού ἔσερναν μαζί τους τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὸ δημοτικόν», ἀφηγείται ὁ Δελμούζος, «μ' ἔσπρωξαν ν' ἀρχίσω τὸ πρῶτο μάθημα μ' ἓνα γενικότατο κατατοπισμὸ στὴν ιστορικὴ ὕλη τῆς χρονιᾶς [...] Οἱ δυσκολίες ἀρχίζαν μὲ τὴν καθαυτὸ διδασκαλία. Καὶ οἱ πιὸ μεγάλες ἦταν μὲ τὸ ὑλικόν...»³.

Βασικὸ βοήθημα υπῆρξε ἡ ιστορία τοῦ Παπαρρηγόπουλου, «ἡ μόνη πού ἀντίκριζε συνθετικὰ ὅλη τὴ νεοελληνικὴ περίοδο». «Οἱ γενικὲς της ὅμως γραμμές», συνεχίζει ὁ Δελμούζος, «δὲν μπορούσαν νὰ ικανοποιήσουν [...] Τὸ μάθημα χρειαζόταν ὑλικὸ πού νὰ ζωντανεύῃ μιὰ μορφή, ἓνα γεγονὸς ἢ κατάσταση [...] Τὰ δημοτικὰ τραγούδια καὶ παραδόσεις βοηθοῦσαν συχνὰ τὴ διδασκαλία δίνοντας τὸν ἀντίχτυπο πού εἶχε στὴ λαϊκὴ ψυχὴ ἢ πράξη ἢ ἡ τύχη ἐνὸς ιστορικοῦ προσώπου ἢ ἓνα σημαντικὸ γεγονὸς· ἀλλὰ τὸ ὑλικὸ πού μπορούσαν νὰ δώσουν, προπάντων βιογραφίες, μονογραφίες, ἀπομνημονεύματα κλπ. Αὐτὸ ἔλειπε ἀπὸ τὸ δάσκαλο, καὶ ἔπρεπε νὰ τὸ βρῖσκη ψάχνοντας ὁ ἴδιος...»⁴. Τα ἀπομνημονεύματα τοῦ Φωτάκου ἔδωσαν στο Δελμούζο τὸ πιο κατάλληλο ὑλικὸ γιὰ τέτοιες παρεκβάσεις καὶ υποστήριξη τῆς διδασκαλίας του,

1. Στο ἴδιο, σ. 30.

2. Στο ἴδιο, σ. 234.

3. Στο ἴδιο, σ. 235.

4. Στο ἴδιο, σ. 235-236.

με παραδείγματα που αναφέρει ο ίδιος. «Στή διδασκαλία μου», σημειώνει πάντα ο Δελμούζος, «άκολούθησα τὸν παλιὸ γνωστὸ ἀφηγηματικὸ τρόπο [...] Τὸ ἱστορικὸ γεγονὸς τὸ ἔδινά ἀπλὰ ὁ ἴδιος, ὄχι κομματιασμένο, παρὰ ὀλόκληρη τὴν ἐνότητα. Ἡ ἀφήγησή μου δὲν ἦταν ἀδιάκοπος μονόλογος [...] Αὐτὸ μπορούσε νὰ γίνεται κάποτε, ὅταν εἶχαμε θέμα πὺ ὁ καρπὸς τοῦ ἔπεφτε ὠριμος στὴν ὀλάνοιχτη παιδικὴ ψυχὴ ἀπὸ τὴ ζωντανὴ ἀφήγηση, καὶ δὲν χρειαζόταν καμιὰ ἐπεξεργασία, οὔτε κἂν ἐμπέδωση (π.χ. καταστροφὴ Ψαράων, ὁ Διάκος στὴν Ἀλαμάννα κ.ἄ.). Τὸ συνηθισμένο ὅμως ἦταν καὶ κατὰ τὴν ἀφήγηση ἐδῶ κι ἐκεῖ, καὶ συστηματικὰ στὸ τέλος τῆς νὰ γίνωνται ἀπὸ τὸ δάσκαλο ἐρωτήσεις, πὺ κινουῦσαν τὰ παιδιὰ σὲ παρατηρήσεις καὶ σκέψεις ἀπάνω σὲ ὅ,τι εἶχαν ἀκούσει: νὰ χαρακτηρίσουν πρόσωπα ἢ πράξεις, νὰ ζητήσουν τὴν αἰτιατὴ σχέση, ν' ἀντικρίσουν τίς πιθανές ἢ βέβαιες συνέπειες ἐνὸς γεγονότος κλπ.»¹.

Τα εποπτικά μέσα ἦταν πολὺτιμος βοηθὸς στη διδασκαλία. Τούτο δὲν ἦταν ἐντελῶς αὐτονόητο στα ἐλληνικὰ σχολεῖα. Στὸ Α.Δ.Π. ὁ αναρτημένος μόνιμα στὸν τοῖχο τῆς αἴθουσας γεωφυσικὸς χάρτης τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Βαλκανικῆς ἦταν τὸ πιο εὔχρηστο ἀπὸ τα εποπτικά μέσα· ἀκόμη σχεδιαγράμματα στὸν πίνακα καὶ κάποτε πρόχειροι ἀνάγλυφοι τοπογραφικοὶ χάρτες, πὺ κατασκεύαζαν τὰ παιδιὰ με υγρὴ ἄμμο, ζωντάνευαν τὰ γεγονότα².

Καὶ στὸ μάθημα τῆς ἱστορίας δε χρησιμοποιοῦσαν βοηθητικὰ βιβλία. Ἀλλὰ, ὅταν τελείωνε ἡ εξέταση μιᾶς ἐνότητας, σχηματίζαν οἱ μαθητρίες ἀπὸ τίς σημειώσεις πὺ κρατοῦσαν σὲ κάθε μάθημα, συγκεντρωτικὸς πίνακες με τὰ κύρια σημεῖα τοῦ διδασκόμενου υλικού. Ἐτσι σχηματίζονταν στὸ τέλος μιᾶς ἱστορικῆς περιόδου πολυγραφημένοι πίνακες. Οἱ πίνακες αὐτοί, καὶ οἱ μερικότερες συγκεντρώσεις, ἀποδείχτηκαν στὴν πράξη πολὺ χρήσιμοι στὴ διδασκαλία καὶ τὴν ἐμπέδωση τῶν γνώσεων, ἐπειδὴ εὐκόλυναν τὴν καθολικὴ ἐποπτεία τῶν ἱστορικῶν περιόδων καὶ στή-

1. Στὸ ἴδιο, σ. 237.

2. Στὸ ἴδιο.

ριζαν τη μνήμη των παιδιών όχι μόνο για τα ίδια τα γεγονότα, αλλά και για τη χρονική τοποθέτησή τους και αλληλουχία τους, βοηθώντας το συσχετισμό με παράλληλες εκδηλώσεις ή καταστάσεις κάθε εποχής¹.

11. Ιστορία της τέχνης

α) σκοπός: Το μάθημα αυτό δεν περιλάμβανε ο αρχικός σχεδιασμός του Σαράτση. Σκοπός του ήταν να συμπληρώσει τη διδασκαλία της καθαυτό ιστορίας, ώστε να φωτίζεται περισσότερο η εικόνα της ιστορικής ζωής των ελλήνων, και να καλλιεργήσει αισθητικά τις μαθήτριες.

β) ωρολόγιο πρόγραμμα: Το μάθημα ήταν μονώρο και διδάχτηκε από τον ίδιο το Δελμούζο στη δεύτερη και την τρίτη τάξη.

γ) αναλυτικό πρόγραμμα: Σύμφωνα με το σκοπό που εξυπηρετούσε το πνεύμα διδασκαλίας των ιστορικοφιλολογικών μαθημάτων, να εξετάζει δηλ. την εξέλιξη του ελληνικού πολιτισμού στις τρεις μεγάλες περιόδους του, η ιστορία της τέχνης αφιερώθηκε κυρίως στην αρχαία ελληνική τέχνη και λιγότερο στα έργα των νεοελλήνων δημιουργών. Ειδικότερα η διδασκαλία περιορίστηκε σε λίγα έργα αρχιτεκτονικής, ενώ από τη νεοελληνική τέχνη (της περιόδου που αντιστοιχούσε στο υλικό της ιστορίας της Β' τάξης) εξετάστηκαν μόνο έργα ζωγραφικής, π.χ. του Λύτρα και του Γύζη (οι πίνακες: ο Κανάρης, η παραμυθού, ο εγγονός, το Κρυφό σχολείο)².

δ) μέθοδος: Η διδασκαλία γινόταν πάνω σε φωτογραφίες έργων τέχνης, το μόνο υλικό που ήταν προσιτό στο Βόλο. Κάποιος ανώνυμος δωρητής είχε χαρίσει στο Α.Δ.Π. τη μεγάλη συλλογή των Furtwängler και Uhlrich με τα πιο σημαντικά έργα των σπουδαιότερων (αρχαίων ελλήνων) καλλιτεχνών.

Το μάθημα παρακολούθησε τη γλυπτική τέχνη του αρχαίου

1. Στο ίδιο, σ. 238.

2. Στο ίδιο, σ. 240.

ελληνισμού στις πιο κύριες φάσεις του. Η εξέλιξη της τεχνικής προκάλεσε το ενδιαφέρον των μαθητριών, αλλά —όπως παρατηρεί ο Δελμούζος— «αυτό όμως ήταν κάτι τὸ πῶς πολὺ ἐξωτερικό, ἐνῶ στὴν καλαισθητικὴ συγκίνηση καὶ διείσδυση ἀντικρίζαμε δυσκολίες». Αντίθετα τα νεοελληνικά έργα τράβηξαν περισσότερο την προσοχή των μαθητριών, που πρόσεξαν την καθαρή έκφραση και το ηθογραφικό περιεχόμενο των έργων, λ.χ., του Γύζη, που τους θύμιζε οικείες παραστάσεις.

Για το περιεχόμενο του μαθήματος (εξέταση των ζωγραφικών πινάκων) σημειώνει ο Δελμούζος: «Ἔπρεπε πρῶτα [οἱ μαθήτριες] νὰ συλλάβουν ἐποπτικὰ τὸ σύνολο, τὴ σύνθεσή του ἀπὸ τὸ κέντρο [...] Ὑστερα ἡ πρώτη συνολικὴ ἐντύπωση νὰ βαθύνη μὲ λεπτομερειακὴ ἐξέταση, νὰ βροῦν δηλ. τὸν τόπο τῆς σκηνῆς, τὴν ὥρα, τὸ φωτισμὸ κλπ. [...] Ἔτσι μὲ τὸ καλαισθητικὸ ἀντίκρισμα, ποὺ ἦταν πάντα ὁ κύριος σκοπός, δουλευόταν καὶ τὸ παρατηρητικὸ τῶν παιδιῶν, καὶ μ' αὐτὸ κι ἄλλες πνευματικὲς ἱκανότητες...»¹. Μ' ὅλα ταῦτα ομολογεί ο Δελμούζος, «...ἡ διδασκαλία τῶν καλλιτεχνικῶν ἔργων ἦταν πάντα ἀνάλογη μὲ τὴν ἱκανότητα τοῦ δασκάλου καὶ τὰ μέσα ποὺ μπορούσε νὰ διαθέσει [...] Τὰ πλαστικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ πρότυπα ἔχχαναν πολὺ ἀπὸ τὴν παραστατικὴν στὰ φωτογραφικὰ ἀντίτυπα καὶ οἱ ζωγραφικοὶ πίνακες δὲν ἔχχαναν λίγο ἀπὸ τὶς ἀχρωμες φωτογραφίες...»².

12. Αρχαία Ελληνικά

α) σκοπός: Περιορισμένη σε ποσότητα χρόνου και σε έκταση ἡ ποικιλία κειμένων υπήρξε ἡ διδασκαλία αρχαίων ελλήνων συγγραφέων στο Α.Δ.Π. Τοῦτο ἦταν ἀποτέλεσμα τοῦ «μεταρρυθμιστικοῦ» πνεύματος που επικράτησε, καὶ τοῦ σκοποῦ διδασκαλίας τοῦ μαθήματος: «...νὰ πάρουν, δηλαδή, οἱ μαθήτριες κάποια ἰδέα ἀπὸ τὸν πεζὸ λόγος τῶν κλασικῶν, καὶ κυρίως νὰ εὐκολυνθοῦν

1. Στο ἴδιο, σ. 240-241.

2. Στο ἴδιο, σ. 240.

στην κατανόηση τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ νεοελληνικῶν κειμένων γραμμένων σὲ αὐστηρὴ καθαρεύουσα»¹.

β) *ωρολόγιο πρόγραμμα*: Πρωτοφανής για την εκπαιδευτικὴ πραγματικότητα του καιροῦ υπήρξε ἡ σημαντικὰ μειωμένη ενασχόληση των μαθητριῶν του Α.Δ.Π. με το μάθημα των αρχαίων ελληνικῶν. Ὅχι μόνο για να δοθεῖ προτεραιότητα καὶ ευχέρεια στη διδασκαλία φυσικομαθηματικῶν καὶ τεχνικῶν μαθημάτων, γεγονός που αποτέλεσε ἕνα βήμα προς τὴ νέα διδακτικὴ σκοπιμότητα, ἀλλὰ κυρίως γιατί: «...ὅπως σήμερον διδάσκονται τὰ [αρχαία] ἑλληνικά, παραμένουν εἰς τὴν μνήμην τῶν μαθητῶν μόνον τύποι τινὲς γραμματικοὶ διὰ μέσου τῶν ὁποίων διαφεύγει ὄλως διόλου τὸ πνεῦμα τοῦ συγγραφέως...»². Ἐτσι ενταγμένες στα πλαίσια του μαθήματος των «ελληνικῶν», ἦταν ἀρκετὴ για τὴ διδασκαλία των αρχαίων κειμένων μία ὥρα τῆ βδομάδα για τὴ δευτέρη τάξη καὶ ἄλλη μία για τὴν τρίτη. Εἰδικὰ για τὴ σχολικὴ χρονιά 1908-09, για να μετριαστεί ἡ σχετικὴ ἀντίδραση, διδάχτηκε καὶ στην πρώτη τάξη για μία ὥρα, ἀλλὰ μόνο τα δύο τελευταία τρίμηνα.

γ) *αναλυτικὸ πρόγραμμα*: Στην πρώτη τάξη (για τὴ χρονιά που ἴσχυσε ἡ σχετικὴ διδασκαλία) διδάχτηκαν «Μῦθοι τοῦ Αἰσώπου» καὶ μέρη ἀπὸ το «Βίο τοῦ Αἰσώπου» (με βάση το Αναγνωστικὸ του Willamovitz). Στην δευτέρη τάξη διδάχτηκαν οἱ «Νεκρικοὶ Διάλογοι» του Λουκιανού (για να «ὀλοκληρωθῆ ἡ διδασκαλία ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ θανάτου στὴν ἀρχαία καὶ τὴ νεώτερη Ἑλλάδα», ως συνέχεια δηλ. των ομηρικῶν καὶ δημοτικῶν κειμένων), καὶ τα «Λακκαϊνῶν ἀποφθέγματα» του Πλουτάρχου. Στην τρίτη τάξη διδάχτηκαν μέρη ἀπὸ τον «Οἰκονομικὸ» του Ξενοφώντα.

δ) *μέθοδος*: Ο Δελμούζος σημειώνει: «Προσπάθησα [να διδάξω τα αρχαία ἑλληνικά] με τὸν ἴδιο ἐμπειρικὸ καὶ πραχτικὸ τρόπο που εἶχα διδάξει καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη...»³. Ο τρόπος που υπο-

1. Στο ἴδιο, σ. 233.

2. Βλ. ἐδῶ, τ. Β', σ. 18.

3. Α. Δελμούζος, ὁ.π., σ. 233.

νοεί περιείχε: ανάγνωση του κειμένου, εξομάλυνση των γλωσσικών, γραμματικών και συντακτικών δυσκολιών, απόδοση του νοήματος, εμβάθυνση στις ιδέες του συγγραφέα με ερωταποκρίσεις δασκάλου-μαθητριών.

Και ο Σαράτσης επεξηγεί το πνεύμα της διδασκαλίας του μαθήματος: «...[επειδή] ἐλάβομεν ὑπ' ὄψιν ὅτι μὲ τὴν τριετῆ διδασκαλίαν δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῆ ἡ ἐκμάθησις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, διὰ τοῦτο ἐθέσαμεν ὡς ὄριον τῆς ἑλληνομαθείας εὐκολώτερα κείμενα καὶ ὡς τοιαῦτα θεωροῦνται ὁ Πλούταρχος, ὁ Ξενοφών, τὸ Εὐαγγέλιον. Αὐτὰ τὰ ἀρχαῖα κείμενα ἐδιδάσκοντο ἐπιμελέστατα. Ἐπειδὴ ὁμως ἔπρεπε νὰ ἐννοήσουν αἱ μαθήτριά τὸν ἀρχαῖον κόσμον, ἐζητήσαμεν νὰ ἔχουν τὸ πνεῦμα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων μὲ καλὰς μεταφράσεις...»¹.

Αυτή η κατά κάποιον τρόπο «μετάθεση» της ευκαιρίας να γνωρίσουν οι μαθήτριες την αρχαιοελληνική λογοτεχνία με τη μεσολάβηση των μεταφράσεων αποτέλεσε ένα από τα σκέλη του μεταρρυθμιστικού προγράμματος διδασκαλίας, που εφάρμοσε το Α.Δ.Π., αλλά και μια από τις αφορμές πολεμικής εναντίον του, σε μια εποχή που η διδασκαλία των αρχαίων κειμένων ήταν συνυφασμένη με το λόγο ύπαρξης του σχολείου στην Ελλάδα.

13. Νέα Ελληνικά

α) σκοπός: Στο μάθημα των Νέων Ελληνικών συμπυκνώνεται όλη η διάθεση και η προσπάθεια του Δελμούζου να μεταδώσει στις μαθήτριες του Α.Δ.Π. τα μορφωτικά αγαθά, όπως αυτά πήγαιζαν από τη δική του ευαισθησία και γνώση. Η διδασκαλία του μαθήματος αυτού έδωσε τις καταλληλότερες και τις πιο πολλές ευκαιρίες στο δάσκαλο να πλησιάσει την ψυχή του παιδιού και να του εμφυτεύσει την αγάπη στις μορφωτικές αξίες, τη γνώση του εαυτού του και του περιβάλλοντος, καθώς και τη σημασία της ελληνικής γλώσσας και του πολιτισμού. Αίτημα των καιρών,

1. Εφημ. Θεσσαλία, 27.8.1911.

αλλά και προσωπικό αγάπημα του Δελμούζου, υπήρξε η διδασκαλία των Νέων Ελληνικών, η ουσιαστικότερη συμβολή του βολιώτικου Σχολείου στην αναγέννηση της νεοελληνικής εκπαιδευτικής πράξης¹.

Τα ιδανικά του Δημοτικισμού βρήκαν εδώ τη δικαίωσή τους, να θεμελιωθεί δηλαδή η παιδεία στη νεοελληνική ζωή και γλώσσα· κάτι βέβαια απροσπέλαστο και «τολμηρό» για την πραγματικότητα του διδακτικού έργου στις αρχές του 20ού αιώνα. Στο βολιώτικο Σχολείο έγινε η πρώτη προσπάθεια να στηριχτεί η εκπαιδευτική πράξη στη νεοελληνική παράδοση και στη νεοελληνική γλώσσα. Το σκοπό αυτό εξυπηρέτησε στο Α.Δ.Π. η διδασκαλία του μαθήματος των Νέων Ελληνικών. Ο κάθε κλάδος του μαθήματος (γλωσσική διδασκαλία - εκθέσεις - λογοτεχνικά κείμενα) είχε το δικό του σκοπό, που απέβλεπε στο γενικότερο στόχο του μαθήματος, να θεμελιώσει δηλ. τη μόρφωση των μαθητριών στις αξίες του νέου ελλητισμού και τη ζωντανή του παράδοση.

β) *ωρολόγιο πρόγραμμα*: Ενδεικτικό του πνεύματος και των αναγκών της διδασκαλίας του μαθήματος είναι η ποσότητα ωρών, που αφιερώθηκαν σ' αυτό. Ως ενιαίο μάθημα «Ελληνικών» —που συμπεριλάμβανε και τη διδασκαλία αρχαιοελληνικών κειμένων (στο πρωτότυπο)— το πρόγραμμα αφιέρωνε επτά ώρες τη βδομάδα για την πρώτη τάξη, πέντε για τη δεύτερη και έξι για την τρίτη. Αν αφαιρεθεί μία ώρα των αρχαίων ελληνικών σε κάθε τάξη, έμεναν για τη διδασκαλία των Νέων έξι ώρες για την πρώτη τάξη, τέσσερις για τη δεύτερη και πέντε για την τρίτη.

Το πρόγραμμα τούτο είναι σαφώς διαφορετικό από το αντίστοιχο πρόγραμμα των άλλων σχολείων. Α.χ. το Διάταγμα του 1896 πρόβλεπε 3, 3 και 2 ώρες για τις τρεις τάξεις του «Ελληνικού» σχολείου, και το Διάταγμα του 1906 αντίστοιχα 4, 2 και

1. Πβ. Χρ. Φράγκου, «Ο 'Αλ. Δελμούζος και τὸ μάθημα τῶν νεοελληνικῶν», στο αφιέρωμα του περιοδ. *Νέα Ἐστία*, τεύχ. 750 (1.10.1958), σ. 1431-1435.

2 ώρες τη βδομάδα για τα Νέα Ελληνικά, ενώ για τα αρχαία αφιερωνόταν υπερτριπλάσιος χρόνος.

γ) *αναλυτικό πρόγραμμα και μέθοδος διδασκαλίας του μαθήματος των Νέων Ελληνικών κατά κλάδους:*

Ι. Γλωσσική διδασκαλία

«Ο κύριος γλωσσικός σκοπός του Α.Δ.Π.», γράφει ο Δελμούζος, «ήταν να κατέχουν, όσες [μαθήτριές του] θ' άποφοιτούσαν, ένα γλωσσικό όργανο έτσι, που να είναι σε θέση να εκφράζουν μ' αυτό και γραπτά όλον τόν ψυχικό τους κόσμο, και μάλιστα ή καθεμία με τήν άτομική ιδιοτυπία της...»¹. «Τό Α.Δ.Π.», τόνιζε ο Σαράτσης, «δέν άνήκει είς καμμίαν γλωσσικήν αίρεσιν [...] Τό Σχολείον όρμάται από τήν ιδέαν ότι ή γραμματική δέν είναι ό σκοπός αύτου, αλλά τό όργανον διά του όποιου θα κατορθωθή ώστε ό προφορικός και ό γραπτός λόγος να λάβη τόν προσήκοντα τύπον. Έπομένως διδάσκει τήν γραμματικήν μόνον ως μέσον συνεννόσεως [...] διότι δέν είνε ό εύτυχέστερος άνθρωπος ό γνωρίζων τούς περισσοτέρους γραμματικούς κανόνες»². Αρχική απόφαση ήταν να διδαχτεί πρώτα συστηματικά η δημοτική γλώσσα, και μόνο όταν θα είχε γίνει συνειδητός ο μηχανισμός της, να προχωρήσει η διδασκαλία της καθαρεύουσας: στόχος στον οποίο απέβλεπε το κήρυγμα του «εκπαιδευτικού δημοτικισμού».

Η διδασκαλία όμως της δημοτικής γλώσσας σκόνταψε από την αρχή σε ποικίλες δυσκολίες. Το πρωτοφανές του πράγματος, η ανώριμη κοινή γνώμη, η συνήθεια του να θεωρείται γλώσσα του σχολείου μόνο η αρχαιότροπη έκφραση, η δημοσιογραφική καπτηλεία του Κήρυκος και η προκατάληψη αποτέλεσαν τους εξωτερικούς ανασταλτικούς παράγοντες. Από την άλλη μεριά οι ίδιες οι μαθήτριες, μαθημένες από τη γλώσσα του Δημοτικού σχολείου και από το περιβάλλον τους, αδυνατούσαν να εκφράσουν κάτι ελεύθερα, όπως ανεπηρέαστα έκαμαν στις προφορικές τους ανακοινώσεις. «...Τό γλωσσικό άνακάτωμα», διαπιστώνει ο

1. Α. Δελμούζος, ό.π., σ. 150.

2. Εφημ. Πανθεσσαλική, ό.π. εδώ, τ. Β', σ. 35-36.

Δελμούζος, «γινόταν άνυπόφορο...». «...Έτσι άρχισε», συνεχίζει, «με τή θέλησή τους πιά και τών ίδιων τών παιδιών ή προσπάθεια για γλώσσα στρωτή, ή προσπάθεια δηλαδή νά ξεχωρίσουν οί δύο γλώσσες και νά γίνη συνειδητός ό μηχανισμός τής καθεμιᾶς...»¹. «...Ή καθαρεύουσα πήρε άπό τά πρώτα βήματά μας τή θέση της στό σχολείο, σ' αύτή γράφονταν οί περιλήψεις τών μαθημάτων και σ' αύτή έξακολούθησαν τά παιδιά νά γράφουν τς έκθέσεις τους»². Ουσιαστικά δηλαδή στο Α.Δ.Π. το μάθημα της γλωσσικής διδασκαλίας περιλάμβανε παράλληλη διδασκαλία καθαρεύουσας και δημοτικής. Τα ποικίλα λάθη και οι παρατηρήσεις έδιναν την αφορμή για την αντιπαράθεση των γραμματικών και συντακτικών φαινομένων· συμπλήρωμα πάντα της τέτοιας σύγκρισης των δύο γλωσσικών μορφών ήταν η μετάφραση, η μεταφορά από τον ένα γλωσσικό τύπο στον άλλο. «Προχωρώντας έτσι», σημειώνει ο Δελμούζος, «καταλήξαμε πρὸς τὸ τέλος τοῦ [πρώτου] χρόνου σὲ στοιχειώδη γραμματική τῆς δημοτικῆς καὶ τῆς ἀπλῆς καθαρεύουσας». «Τὸ δεύτερο χρόνο συνεχίστηκε συστηματικὰ ἢ ἴδια προσπάθεια μετὰ τῆς ἐκθέσεως, τὰ κείμενα καὶ τῆς εἰδικῆς ἀσκήσεως [...] Ἡ στοιχειώδης γραμματικὴ τῶν δύο γλωσσῶν συμπληρωνόταν, τὸ ξεχώρισμά τους ἐμπεδωνόταν καλύτερα, καὶ τόσο τὸ δημοτικὸ, ὅσο καὶ τὸ λόγιο λεξιλόγιο πλῆθαινε ἀπὸ νέα ἀντίστοιχα κείμενα [...] Οἱ μεταφράσεις ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα εἰς τὴν δημοτικὴν (ἢ τὸ ἀντίστροφο) σχεδὸν ἔλειψαν, οἱ μαθητὲς ἔγραφαν κανονικὰ εἰς τὴν δημοτικὴν, ὁρισμένα ὅμως θέματα τὰ ἔδιναν μετὰ τὴν σύσταση νὰ τὰ γράφουν ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν καθαρεύουσα. Κι αὐτὸ τὸ προτιμοῦσαν καὶ οἱ ἴδιες, γιατί τοὺς ἐρχόταν πολὺ εὐκολώτερο ἀπὸ τὴν μετάφραση [...] Στὸ τέλος κίόλας τοῦ δευτέρου χρόνου εἶχαν σὲ μεγάλο βαθμὸν περιοριστῆ τὰ πολλὰ λάθη τῆς πρώτης τάξεως, καὶ τὸν τρίτον χρόνο σχεδὸν ἔλειψαν, ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιες ἐξαιρέσεις...»³.

1. Α. Δελμούζος, *ό.π.*, σ. 148.

2. Στο *ίδιο*, σ. 62.

3. Στο *ίδιο*, σ. 149-150.

Η διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας στο Α.Δ.Π. έφτασε ως ένα μόνο σημείο. Οι λόγοι που επέβαλλαν την παράλληλη διδασκαλία και τη χρήση των δύο γλωσσικών τύπων δεν επέτρεψαν την τέλεια κατοχή του δημοτικού λόγου. Γι' αυτό, παραδέχεται ο Δελμούζος, «Η δημοτική που γράφουν τὰ παιδιά, ακόμα και στην τελευταία τάξη, παρουσιάζει άνωμαλίες στο τυπικό και τή φωνητική [...] άν και θεωρητικά τούς έχει γίνει συνειδητή ή σχετική διαφορά μεταξύ τής δημοτικής και τής καθαρύουσας...»¹. Οι δισταγμοί του ίδιου του δασκάλου και η απάραικτη ακόμη τότε για σχολική χρήση και διδασκαλία δημοτική, στέρησαν από το Α.Δ.Π. τον «άμεσο και κύριο» γλωσσικό του σκοπό, αλλά δεν του στέρησαν το προνόμιο να αποτελεί την αφετηρία χρησιμοποίησης της εθνικής μας γλώσσας στην εκπαίδευση.

II. Εκθέσεις

Στο Α.Δ.Π. το μάθημα των εκθέσεων πήρε μια ξεχωριστή θέση. 'Όχι μόνο γιατί σ' αυτό αφιερωνόταν πολύς χρόνος και επίμονη προσπάθεια, αλλά και γιατί το μάθημα τούτο υπήρξε η αφορμή να διαγνώσει ο δάσκαλος και να εκφράσουν τα παιδιά τις σχέσεις τους με τον αντικειμενικό κόσμο και την πνευματική τους υπόσταση. Σε κάθε ευκαιρία, κι όχι μόνο στις ώρες του γλωσσικού μαθήματος, έβαζε ο Δελμούζος τις μαθήτριές του να εκφράζουν τις απόψεις τους και να αποδεικνύουν τις γνώσεις τους γράφοντας τις εμπειρίες τους και τις σκέψεις με τη μορφή γραπτού δοκιμίου. «Οί εκθέσεις», λέει ο ίδιος, «ήταν για τὸ σχολείο ένα από τὰ βασικά μέσα, μαζί και κριτήρια τής άγωγής...»².

Το περιεχόμενο της διδασκαλίας των εκθέσεων στα επίσημα σχολεία περιλάμβανε: την αναδιήγηση, δηλ. το να διηγείται ο δάσκαλος και να επαναλαμβάνουν οι μαθητές ένα μύθο, μια ιστορία, με σκοπό να «εμπειδωθεί» η φρασεολογία του δασκάλου.

1. Στο ίδιο, σ. 151.

2. Στο ίδιο.

Κατόπιν η διήγηση γραφόταν στον πίνακα από όπου την αντέγραφαν οι μαθητές στο τετράδιό τους, το «καθαρόν εκθέσεων». Φυσικά το σύστημα τούτο καλλιεργούσε μόνο τη μνήμη των μαθητών. «Φυσική συνέπεια τῶν [τέτοιων] σχολικῶν ἐκθέσεων», συμπεραίνει ο Δελμούζος, «ἦταν νὰ ἀποφοιτοῦν τὰ παιδιὰ καὶ νέοι ἀπὸ τὰ σχολεῖα ἱκανοὶ γιὰ νὰ παπαγαλίζουν μόνο λέξεις καὶ τύπους, ἀνίκανοι ὅμως ὄχι μόνο νὰ συγκεντρώσουν τὴν προσοχὴ τους σ' ἓνα θέμα, ἀλλὰ καὶ νὰ διατυπώσουν γραπτὰ τὴν πιὸ ἀπλὴ σκέψη...»¹.

Αντίθετα φιλοδοξία του μαθήματος στο Α.Δ.Π. ήταν: πρώτα να «παραμεριστεῖ ὁ φόβος τοῦ χαρτιοῦ», να ξέρουν οι μαθήτριες το περιεχόμενο του θέματος που ἔπρεπε να διαπραγματευτοῦν και να διαθέτουν ἓνα γλωσσικὸ ὄργανο ἱκανὸ νὰ εκφράσει το περιεχόμενο. «Ἀπὸ τὰ παιδιὰ ζητούσαμε», λέει ο Δελμούζος, «νὰ μᾶς δώσουν στίς ἐκθέσεις τους ὄχι τυπικὰ σχολικὰ θέματα, ἀλλὰ τὸ δικό τους ψυχικὸ κόσμο καὶ μιὰ δική τους διατύπωση [...] Κι αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ κατ' ἐπιταγὴν, παρὰ ἀπὸ ἀνάγκη ἐσωτερικὴ τῶν ἴδιων τῶν παιδιῶν ν' ἀνακοινώσουν σὲ τρίτον κάτι [...] Ἔτσι ἡ πρώτη ἀρχὴ ἔπρεπε νὰ εἶναι τὰ βιώματα τῶν παιδιῶν, γιὰ ὅσα πού ἔχουν ζήσει τὰ συγκινοῦν...»².

«Ὅλα τὰ θέματα πού δόθηκαν τὸν πρῶτο χρόνο εἶναι βιώματα τῶν παιδιῶν ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ, καὶ προπάντων ἀπὸ τὴν σχολικὴ ζωὴ [...] λ.χ. Ἀπὸ τὴ χθεσινὴ ἡμέρα - Τὸ πρῶτ' ὅταν ξυπνῶ - Τὸ βράδυ μετὰ τὸ φαγητὸ - Γύρω στὸ τζάκι - Ἐσπερινὸς στὸ ἐξωκκλήσι - Περίπατος στὸ ποτάμι - Ἐκδρομὴ στὴν Ἀγριά - Μιὰ ἱστορία γιὰ τοὺς καλλιχαντζάρους - Τὸ περιβόλι [...] Τὰ θέματα ἦταν βέβαια κοινὰ, τέτοια ὅμως πού τὸ κάθε παιδί νὰ μπορῇ νὰ δώσῃ κάτι ἀποκλειστικὰ δικό του...»³.

Ἡ θεματολογία των ἐκθέσεων ἀρχίζε, ὅπως και στα ἄλλα σχολεῖα, με τὴν αναδιήγηση. «Τὸ εἶδος αὐτὸ τῶν ἐκθέσεων», σημειώ-

1. Στο ἴδιο, σ. 153.

2. Στο ἴδιο, σ. 153-154.

3. Στο ἴδιο, σ. 155.

νει ο Δελμούζος, «τό χρησιμοποιήσαμε αποκλειστικά για δοκιμή [...] τό παραμερίσαμε όμως γρήγορα, για ν' αρχίσωμε τήν κύρια προσπάθεια με ἀληθινά βιώματα...»¹.

Χρησιμοποιήθηκε κι αργότερα η αναδιήγηση, αλλά μόνο στην ώρα της γραμματικής και των γλωσσικών ασκήσεων, για να ξεχωρίσουν τα παιδιά «τή σύγχυση τῶν γλωσσῶν καί τό ἀγλωσσο

Τά λεχόνια μου δίμφοι ζίς
 εραίες εμβροαί, ωιά υπεράναρε
 με τό σχεζέταν δεμείζον καί
 επί ητοδερών μου η. Αφραία
 θλαννουαρη στο κελίμα ζου, σπός
 μήζον. κολω σπός ευμεαί.
 Ζεζίνι 7.
 Μιαδράβα

13. Από το χειρόγραφο των αναμνήσεων μιας μαθήτριας

ανακάτωμά τους, με τόν ίδιο δηλαδή σκοπό πού είχε και ή μετάφραση τῶν ἐκθέσεων ἀπό τή μιὰ στήν ἄλλη γλώσσα...».

Αντίθετα προς την ερβαρτιανή μέθοδο διδασκαλίας των εκθέσεων, που απαιτούσε την προετοιμασία του θέματος από το δάσκαλο με κατανομή του υλικού σε μικρές ενότητες, και καταγραφή από τους μαθητές ὅσων διατυπώνονταν στην τάξη, δη-

1. Στο ίδιο, σ. 154-155.

λαδή ουσιαστικά τη μνημονική εργασία και την αχρήστευση της πρωτοβουλίας του παιδιού, ο Δελμούζος δίδαξε τις εκθέσεις με τον παρακάτω τρόπο: Η προετοιμασία περιλάμβανε μια σύντομη εισαγωγή με σκοπό «να όριστῆ καθαρά τὸ θέμα καὶ νὰ προκληθῆ ἡ κατάλληλη διάθεση γιὰ αὐθόρμητη ἔκφραση [...] Μὲ δυὸ-τρεῖς ἐρωτήσεις βγάζαμε τὴ λογικὴ ἢ καὶ χρονικὴ σειρά, πὺ θ' ἀκολουθοῦσαν στὴν ἔκθεση, χωρὶς λεπτομερειακὴ ἀνάλυση [...] Ἔτσι τὸ κάθε παιδί μπορούσε νὰ κινηθῆ μέσα στὸ θέμα ἐλεύθερα, καὶ νὰ δώση κάτι δικό του καὶ σὲ μορφή καὶ σὲ περιεχόμενο...». «Ἡ πολὺ ὅμως περιορισμένη προετοιμασία ἀπὸ μέρους τοῦ δασκάλου καὶ τὸ ποικίλο περιεχόμενο πὺ ἔπαιρνε τὸ κάθε θέμα, δὲν ἔπρεπε νὰ ἐμποδίζῃ τὴν κοινὴ συστηματικὴ ἄσκηση τῆς τάξης τὴν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς γλωσσικῆς καὶ μαζὶ πνευματικῆς ἱκανότητος...»¹.

Το δεύτερο και τρίτο χρόνο συνεχίστηκε η προσπάθεια να καλλιεργηθεί η ικανότητα των μαθητριών στη γραπτὴ ἔκφραση. Μερικά ἀπὸ τα θέματα στη δευτέρα και τρίτη τάξη ἦταν: Πὺς πέρασα τὸ καλοκαίρι - Πέρυσι καὶ φέτος - Ὁ καρβαλάρης καὶ τ' ἄλογο - Τα δύο βαρέλια - Εντυπώσεις ἀπὸ τὸ θέατρο - Ὁ διωγμὸς (ἀπὸ τα βιώματα των παιδιών) - Ομαδικές καὶ ατομικές εργασίες με ἀφορμὴ τα κείμενα τῆς Οδύσσειας, τῆς Ἀντιγόνης καὶ ἀπὸ τα Φυσιογνωστικά: τὸ Δάσος. Τέλος ορισμένες περιγραφές: Δύο εἰκόνες τοῦ Γύζη - ὁ Κανάρης τοῦ Λύτρα - Ἡ αἶθουσα τοῦ σχολείου κ.ά. Στα χρόνια αὐτά οἱ ἀπαιτήσεις ἀπὸ τὸ μάθημα ἦταν περισσότερες. «Τὸ παιδί πιά μπορούσε καὶ ἔπρεπε νὰ συνηθίσῃ νὰ συγκεντρώνεται πὺ πολὺ στὸ θέμα, νὰ προσέχῃ περισσότερο τὴ λογικὴ κατάταξη, νὰ ξεχωρίζῃ καὶ δίνῃ τὰ κύρια μόνο σημεῖα, ν' ἀποζητᾷ τὴ συντομία καὶ τὴ φυσικότητα...»².

Ἡ διόρθωση των εκθέσεων υπῆρξε ἓνα ἄλλο πεδίο συστηματικῆς φροντίδας γιὰ τους σκοποὺς τοῦ μαθήματος. «Πάντα κοίταζα

1. Στο ἴδιο, σ. 157-158.

2. Στο ἴδιο, σ. 161.

ὄλες τις ἐκθέσεις», λέει ο Δελμούζος, «καὶ ὑπογράμμισα μὲ κόκκινο μελάνι ὅ,τι ἦταν νὰ διορθωθῆ στὸ περιθώριο ἀπὸ τὸ παιδί, κρατοῦσα ὅμως τακτοποιημένες καὶ δικές μου σχετικὲς σημειώσεις, πὺ θὰ μοῦ χρησίμευαν γιὰ τὴν κοινὴ ἐξέταση στὴν τάξη. Στὴν ἀρχὴ σημείωνα στὰ τετράδιά τους λίγα μόνο λάθη, μόνο τὰ πιὸ χτυπητὰ καὶ ἀπὸ ὀρισμένα μονάχα εἶδη μὲ εἰδικὸ τὸ καθένα τους σημάδι [...] Κάθε φορὰ φρόντιζα ν' ἀπομονώνωνται καὶ τονίζωνται πιὸ πολὺ ἓνα δύο σημεία, πὺ τὰ πρόσεχαν ἔτσι περισσότερο ἀπὸ τ' ἄλλα [...] ὥστε νὰ γίνεται σὲ ὄλες τις μαθήτριες συνειδητὴ ἢ ἀνάγκη ν' ἀποφεύγουν παρόμοια λάθη [...] Ὑστερα ἐρχόταν ἡ σειρὰ νὰ προσέξουν πιὸ πολὺ ἄλλο σημεῖο, καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο δὲν ἄργησε ἡ τάξη ν' ἀποχτήση ὀρισμένες ἀπόψεις πὺ εἶχε προσέξῃ, ὅταν ἦταν νὰ γράψουν ἢ νὰ κρίνουν ἐκθεση [...] Κρίση καὶ διόρθωση γινόταν πάντα στὴν τάξη καὶ ὅταν ἦταν ὁμαδική. Ξεχώριζα ἓνα δύο ἐκθέσεις χαρακτηριστικὲς καὶ τις διάβαζα τονίζοντας μὲ τὸ διάβασμα ὀρισμένα σημεία, πὺ ἔπρεπε νὰ διορθωθοῦν. Ἀπὸ τις ἐκθέσεις τῶν ἄλλων ἔφερνα ἔπειτα παραδείγματα ὅμοια [...] Ἡ τάξη ἐβρισκε τὸ σωστὸ, καὶ ἡ διόρθωση ὅταν ἦταν σύντομη γινόταν στὸ περιθώριο. Κάποτε ὀρισμένες ἐκθέσεις ἢ τμήματά τους ἔπρεπε νὰ ξαναγραφοῦν ἀπὸ τὴν ἀρχή. Παράλληλα μὲ τὴν κοινὴ ἐπεξεργασία εἶχαμε σὲ ιδιαίτερες περιπτώσεις καὶ ἀτομική, στὸ γραφεῖο μου ὅπου καλοῦσα τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μαθήτρια καὶ συζητούσαμε μαζὶ τὴν ἐκθεσὴ της καὶ ἔδινα τις σχετικὲς ὁδηγίες...»¹.

Ὅπως αναφέρθηκε στη γλωσσικὴ διδασκαλία, ἔτσι καὶ στις ἐκθέσεις ἡ γλωσσικὴ μορφή ἦταν παράλληλα καθαρεύουσα καὶ δημοτικὴ. Συνήθως γινόταν κι ἐδῶ «μετάφραση» ἀπὸ τὴ μιὰ γλωσσικὴ μορφή στὴν ἄλλη, ἐκτὸς ἀπὸ τους διαλόγους πὺ οἱ μαθήτριες ἔγραφαν ἀπευθείας στὸ ζωντανὸ καθημερινὸ λόγο. Τὸ δεῦτερο καὶ τρίτο χρόνο τα περισσότερα θέματα γράφονταν στὴ δημοτικὴ, ἀφοῦ εἶχε προηγηθεῖ ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ εφαρμογὴ της

1. Στο ἴδιο, σ. 158-159.

με ασκήσεις, δίνονταν όμως θέματα διαφορετικά για να γραφούν στην καθαρεύουσα, συνεχίζοντας έτσι το δυαδικό δρόμο της γλωσσικής διδασκαλίας στο Α.Δ.Π.

III. Διδασκαλία κειμένων

Ο τρίτος κλάδος του μαθήματος των Νέων Ελληνικών περιλάμβανε τη διδασκαλία κειμένων νεοελλήνων συγγραφέων και κειμένων κλασικών ποιητών μεταφρασμένων στη νεοελληνική. Η δεύτερη περίπτωση αποτελούσε σημαντική καινοτομία στη διδακτική πράξη. Είναι ενδεικτικό ότι ο Δελμούζος κατέτασε τους μεταφρασμένους κλασικούς στο υλικό του νεοελληνικού μαθήματος. Με στόχο τη μόρφωση των μαθητριών στηριγμένη στο νέο ελληνισμό και τη ζωντανή παράδοση, υπήρχε ανάγκη τα κείμενα να εξυπηρετούν το συγκεκριμένο αυτό στόχο.

Τα «Νεοελληνικά Ἀναγνώσματα» που χρησιμοποιούσαν τότε τα ελληνικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης, δεν ήταν κατάλληλα, επειδή «βασίζονταν σὲ ἀντίληψη ριζικά ἀντίθετη». Ο Δελμούζος βεβαιώνει ότι τα σχολικά αυτά βοηθήματα περιείχαν ὕλη αποκλειστικά ἀπὸ τὴ λόγια παράδοση, και κατάλληλα μόνο ὡς «γυμνάσματα πρὸς πολὺ γλωσσικὰ χωρὶς καμιά σχέση με τὴν ποίηση», εἰδικότερα τὸ βιβλίο του Ε. Κοφινιώτου, που ἴσχυσε τὴν πενταετία 1903-1908. «Ἐτσι τὸ Α.Δ.Π. χρειάστηκε νὰ κἀνη», λέει ὁ Δελμούζος, «δικὰ του νεοελληνικὰ ἀναγνώσματα με ὕλικὸ σύμφωνο με τὴ γενικὴ μορφωτικὴ ἀρχὴ του [...] Τὴ βάση σ' αὐτὸ τὴν ἔδωσαν τὰ λογοτεχνικὰ κείμενα [...] Ἡ λογοτεχνία μας [ὅμως] τὴν ἐποχὴ προπάντων ἐκείνη ἦταν πολὺ φτωγὴ [...] Ἡ ἐπιλογή λοιπὸν ἦταν ἀπαραίτητη, ἐπιλογή καὶ γενικὴ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς λογοτεχνικῆς ἀξίας, καὶ εἰδικὴ ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ μορφωτικοῦ σκοποῦ τοῦ σχολείου μας [...] Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅμως ἀντίκρισα μεγάλες δυσκολίες. Τὸ περισσότερο ὕλικὸ ἦταν τότε σκόρπιο σὲ περιοδικὰ καὶ ἡμερησίδες [...] [Ἐξάλλου] γιὰ σχολικὴ ἐπιλογή δὲν εἶχε γίνει καμιά προεργασία [...] Στὸ Βόλο δὲν ὑπῆρχε σχετικὴ βιβλιοθήκη [...] οὔτε συνεργάτες γιὰ τέτοια δουλειὰ [...] Ἐτσι ἄρχισε ἡ διδασκαλία με μόνο ἐφόδιο τὴν

προσωπική πείρα και με κριτήρια που είχαν πολύ υποκειμενικό χαρακτήρα [...] [ενώ] δὲν ἦταν μικρὴ ἢ συμβολὴ τῶν ἴδιων τῶν παιδιῶν, ὁ ἄμεσος δηλαδή ἀντίχτυπος που εἶχε στὴν ψυχὴ τους τὸ ἀληθινὸ ἢ τὸ μέτριο καὶ πιὸ πολὺ τὸ ψεύτικο...»¹ καταλήγει ὁ Δελμούζος, επιβεβαιώνοντας τὸν πειραματικὸ χαρακτήρα, που πολλές φορές εἶχε ἡ διδασκαλία στο Σχολεῖο τοῦ Βόλου. Το υλικὸ αὐτό, δηλαδή τα κείμενα που επέλεγε ὁ Δελμούζος για τὴ διδασκαλία, συγκεντρώνονταν σε πολυγραφημένα ἀντίτυπα, κι ἔτσι κάθε μαθήτρια σχημάτιζε τὸ δικὸ της εἰδικὸ για κάθε τάξη ἀναγνωστικὸ².

1. Στο ἴδιο, σ. 162-163.

2. Τα κείμενα που στὴν πρώτη τάξη διδάχτηκαν, με τα κριτήρια που παραπάνω δηλώθηκαν, ἦταν κυρίως δημοτικὰ τραγούδια καὶ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ. Πιο συγκεκριμένα διδάχτηκαν στὴν πρώτη τάξη τοῦ Α.Δ.Π. τα ποιητικὰ ἔργα:

α) ἀπὸ τα δημοτικὰ τραγούδια: ἱστορικὰ, κλέφτικα, τῆς ξενιτιάς, τοῦ Κάτω Κόσμου, καὶ τοῦ Χάρου·

β) ἀπὸ τὸ Σολωμὸ: «ἠ Ξανθούλα», «Γαλήνη», «τὰ δύο ἀδέλφια», «ἐπίγραμμα εἰς τὰ Ψαρά», «πρὸς τὸν Κύριον Γεώργιον Δε Ρώσσην», καὶ ἀπὸ τὸν «Ἕγμνο εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» οἱ στίχοι: 1-17, 35-75, 139-147·

γ) τοῦ Α. Κάλβου: «Εἰς τὸν Ἱερὸν Λόχον» καὶ «εἰς Ζάκυνθον» (= ὁ Φιλόπατρις)·

δ) τοῦ Α. Βαλαωρίτη: «ὁ Γεροδῆμος», «ἠ φυγὴ», «ὁ Ἀστραπόγιαννος».

ε) τοῦ Ι. Τυπάλδου: «Χάμικω»·

στ) (σε διάφορες εὐκαιρίες κι ὄχι συστηματικὰ) διδάχτηκαν τα: Ρήγα, «ὁ Θούριος» - Βαλαωρίτη, «ὁ Βλαχάβας καὶ Ἀθανάσιος Διάκος» - Βιζυνοῦ, «ὁ μαρμαρωμένος βασιλιᾶς» - Παλαμά, «τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου» - Δροσίνη, «Ἕγμος τοῦ βουνοῦ» (= Πηλίου), «ὁ γρύπος» κ.ά.

Πεζογραφήματα που διδάχτηκαν εἶναι:

α) Ι. Βλαχογιάννη, «τὸ Σουλιωτόπουλο», «ἠ Σουλιωτοπούλα», «ὁ Σουλιώτης», «ἠ θειακούλα»·

β) Α. Καραβίτσα, «ἠ Θυσία», «ἠ Πατρίδα», «ἠ Δικαιοσύνη», «τὸ Γιούσουρι», «ὁ Κακότυχος»·

γ) Κ. Κρυστάλλη, «ὁ Κωνσταντάρης»·

δ) Α. Εφταλιώτη, «ἠ Λαχτάρια τοῦ γέρο-Ἀνέστη», «ὁ Παρασκευᾶς καὶ ἡ κόρη του».

Σ' ὅλα τα πεζὰ ἔργα —εκτός ἀπὸ τα διηγήματα τοῦ Βλαχογιάννη— γί-

Ο ίδιος ο Δελμούζος κρίνει πως η διδασκαλία των νεοελληνικών λογοτεχνημάτων υπήρξε ελλιπής και κάπως μονομερής· επισημαίνει ακόμη την παράλειψη έργων της Κρητικής λογοτεχνίας, όπως η *Θυσία του Άβραάμ* και ο *Έρωτόκριτος* καθώς και τα

νονταν επιλογές με παραλείψεις φράσεων, λέξεων, περιόδων και κάποτε ολόκληρων τμημάτων, όπως στο «Γιούσουρι» και την «Πατρίδα» του Καρκαβίτσα.

Διδάχτηκαν ακόμη από τις Δημοτικές Παραδόσεις: «Τὰ τηγανισμένα ψάρια», «Τὸ σχέδιο τῆς Ἁγία-Σοφιάς», «Ἡ κολόνα τῆς Ἁγία-Σοφιάς», «Ὁ μαρμαρωμένος βασιλιάς», «Τὸ κυπαρίσι» κ.ά.

Τέλος ορισμένα κείμενα γραμμένα στην καθαρεύουσα: από το «Δοκίμιον περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας» του Ι. Φιλήμονος τα κεφάλαια: «ὁ ὄρκος τῶν ἀφιερωμένων καὶ ἡ ἀφιέρωσις». Επίσης τμήματα από το «Ἄλιστα» του Κονδυλάκη, και από τον «Λουκὴ Λάρα» του Βικέλα. Ως πηγές για τα δημοτικά τραγούδια χρησιμοποιήθηκαν οι συλλογές: Passow και Αραβαντινοῦ και για τις παραδόσεις οι *Παραδόσεις* του Ν. Πολίτη.

Για τη διδασκαλία των νεοελληνικῶν κειμένων, στη δεύτερη και τρίτη τάξη αφιερώθηκαν λιγότερες ὥρες απ' ὅτι στην πρώτη τάξη, με συνέπεια να διδασχτοῦν και λιγότερα ἀντίστοιχα κείμενα. Πάντως συνεχίστηκε το ἴδιο πνεῦμα ἐπιλογῆς των λογοτεχνημάτων, κι ἔτσι διδάχτηκαν:

α) ἀπὸ τα δημοτικά τραγούδια: «Μοιρολόγια καὶ τραγούδια τοῦ Χάρου»-ἀπὸ τις Παραλογές: «Τὸ τραγούδι τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ», «Ὁ γυρισμὸς τοῦ ξενιτεμένου» κ.ά.

β) ἀπὸ τα ποιήματα του Σολωμοῦ: «Ὁ Λάμπρος», «Νεκρικὴ Ὠδὴ», «Ἡ σκιὰ τοῦ Ὁμήρου», «Ἐπίγραμμα εἰς Φραγκῖσκον Φραιζερ», ἀποσπάσματα ἀπὸ τον «Κρητικὸ» και τους «Ἐλεύθερους Πολιορκημένους» και τέλος «ἡ Ἑλληνίδα μητέρα»

γ) ἄλλων ποιητῶν ἔργα, λ.χ. του Κρυστάλλη και του Παλαμά, δόθηκαν ευκαιριακὰ ἢ για ἰδιαίτερη μελέτη στο σπίτι.

δ) ευκαιριακὰ διδάχτηκαν και διηγήματα ὅπως: «ὁ θάνατος τοῦ παλι-καριοῦ» του Παλαμά, δύο διηγήματα του Καρκαβίτσα και δύο του Παπαδιαμάντη.

Στο Ἀρχεῖο Δελμούζου ἔχει διασωθεῖ μια χειρόγραφη Συλλογὴ νεοελληνικῶν κειμένων, που χρησιμοποιήθηκε στο Α.Δ.Π. το σχολ. ἔτος 1908-09. Περιέχονται ἀποσπάσματα ἀπὸ τα ἔργα: Α. Βαλαωρίτη, «Εὐθύμιος Βλαχάβας» - Γ. Βιζυηνοῦ, «Ὁ τελευταῖος Παλαιολόγος» - Ι. Τυπάλδου, «Ὁ θάνατος τῆς Χάμκως» - Α. Βαλαωρίτη, «Ὁ Δῆμος καὶ τὸ καρυοφίλι του» - Γ. Βλαχογιάννη, «Ὁ Σουλιώτης» και του ἴδιου, «Τὸ Σουλιωτόπουλο».

(76)

Τὸ πρῶτο ποίημα ποὺ διδάξα στὸ Α. Δ. Π. ἦταν ὁ ἔθνικός ὕμνος. Ἡ ἔκφραση πρὸς τὴ βοήθειαν τῆς διδακταλίας του δὲ ἐρχόταν, ὅταν δὲ εἶχαν πρὶν διδαχθῆ τὰ πρῶτα χρὸς ἢ ἀπὸ τῶν ἐπαναδραστῶν τοῦ 21, ἀφοῦ τότε μὲν οὐδὲ μαθητὰν τὰ παιδιὰ τὴν παραθεωροῦντες εἰς ἀπαραιτήτως γιὰ τὴν ματανόησίν του. καὶ ὅμως διάβηκεν νὰ τὸ δώσω βλῆν ἀρ. ἢ ἀπόμα τοῦ σχολικοῦ χρόνου, ὅστερα ἀπὸ τὴν ἀπίστικον ἀπαρτίωσιν σοῦ μοῦ εἶχαν δώσει, ὅταν ζήτησα νὰ μοῦ εἰποῦν τὴν πρώτην ἀκροφίαν τοῦ ὕμνου (σ. . .). ὅτι ἀπόμα μὲν ἔπρην ἐξ ἐξέ τὸν βία, ἦταν ἡ ἀνάγκη ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα ν' ἀναταραχθῆ βουαι ὀδύματα καὶ ἡ ταῖξιν ἐξέ, ποὺ νὰ νιώσῃ πρὸς μὲν τὸ νέο σχολικὸ ἀνοίγεται ἐμπρὸς τῆς ἑναρξ ἑλλος κόσμος ζωντανός καὶ ἀλυβινὰ ἑλλωκετός. Αὐτὸ ὅμως μονάχα ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς μπορούσε νὰ τὸ κάμῃ κελώντας τους ἀμετα τὴν οἰκίαν του γλιόβσα.

ἐξ ἐπιτομώταται ὑδαγωγῆ, χωρὶς μαμιά ἐρωταπόκριση, τῶν θυμῶν τῶν αἰώνων τῆς σκαβιάς, ἕκκα δὲ ὀλῶγια.

³ *Απομνημονεύματα του Μακρουγιάννη*, που βρίσκει ότι είναι έργα «καταλληλότετα για την ηλικία και την ούσιαστική μόρφωση» των μαθητριών.

Ως προς τον τρόπο διδασκαλίας των λογοτεχνικών έργων στο Α.Δ.Π. ο Δελμούζος βεβαιώνει πως δεν εφαρμόστηκε καθόλου η ερβαρτιανή μέθοδος που κατακερμάτιζε το λογοτέχνημα με την εκλογίκευση των νοημάτων του. Αντίθετα στο Α.Δ.Π. η διδασκαλία ακολουθούσε την εξής πορεία (οι πληροφορίες βασίζονται στη διδασκαλία ποιήματος): Προϋπόθεση για τη διδασκαλία ήταν η κατανόηση πρώτα από το δάσκαλο της ιδιοσυστασίας του έργου. Αν το ποίημα ήταν σύντομο, δινόταν ολόκληρο και κατόπιν εξετάζονταν οι διαδοχικές ενότητες του, χωρίς διασπάθιση της εσωτερικής του συνοχής. Αν το έργο ήταν μακρύ, γινόταν χωρισμός σε σύνολα, που διδάσκονταν κατά μέρη, με τελική όμως ανασκόπηση στο σύνολο. Μεγάλη σημασία για την άμεση εντύπωση είχε η εκφραστική και φυσική απαγγελία, που γινόταν από τον ίδιο το δάσκαλο ως να καλλιεργήσουν οι μαθήτριες τη δική τους φυσική απαγγελία. Η ψυχική διάθεση έπαιζε τεράστιο ρόλο στην κατανόηση του λογοτεχνήματος. Αυτό εξαρτιόταν από την κατανόηση, τη διαίσθηση ή την κατάλληλη καθοδήγηση από το δάσκαλο ή ακόμη από την υποβλητική ατμόσφαιρα που δημιουργούσαν οι προγενέστερες παραστάσεις, το περιβάλλον ή το ιστορικό γεγονός που έδωσε την αφορμή για τη διδασκαλία.

Η εξέταση κατά ενότητες απάλυνε τις δυσκολίες του έργου κάνοντας πιο συνειδητή τη λογική και ψυχολογική ακολουθία των μερών του. Η διδασκαλία δεν επέμενε στις καλαισθητικές παρατηρήσεις, αλλά στα ίδια τα πράγματα και την άμεση εντύπωση που προκαλούσαν. Ξεχωριστή σημασία δινόταν στη γλώσσα, τις εικόνες και τις παρομοιώσεις: οι μαθήτριες είχαν την ευκαιρία να προσέξουν την κυριολεξία, τις σύνθετες λέξεις, την αναγκασιότητα και παραστατικότητα των επιθέτων και των υποκοριστικών, και τέλος την υποβλητικότητα των εικόνων. Η ανάλυση των ποιητικών έργων τέλειωνε με παρατηρήσεις στο μέτρο και το ρυθμό: έτσι μπορούσαν να διαπιστώσουν ότι το μέτρο είναι βασικό συστατικό

της μορφής και η σημασία της ομοιοκαταληξίας και της συνίξης, «πάντα όμως», τονίζει ο Δελμούζος, «άπάνω στο αγαθό του πολιτισμοῦ πού είχαν εμπρός τους».

Με τη διδασκαλία των νεοελληνικών έργων και ιδιαίτερα με τα δημοτικά τραγούδια (των οποίων παράλληλα στο μάθημα της ωδικής μάθαιναν και τη μουσική), το Α.Δ.Π. απέβλεπε και σε τούτο: «νά κάνη γονιμότερη τή διδασκαλία τῶν κλασικῶν καί νά βοηθήση τίς μαθήτριές του νά νιώσουν τή βαθύτερη ένότητα τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀπό τὰ παλαιότερα χρόνια ὡς τήν ἐποχή μας»¹.

Αν και σήμερα ακούγεται παράξενα, το κέντρο βάρους της διδασκαλίας στο μάθημα των νεοελληνικών, στις δύο ανώτερες τάξεις του Α.Δ.Π., έπεφτε στα μεταφρασμένα κείμενα των κλασικών συγγραφέων. Στη δεύτερη τάξη διδάχτηκαν τμήματα ραψωδιών από την *Ὀδύσεια*, από τη μετάφραση Πολυλά. «Ἀπό τὰ δύο ὁμηρικὰ ἔπη», γράφει ο Δελμούζος, «προτίμησα τήν *Ὀδύσεια*, γιατί αὐτή ταιριάζει πιό πολύ μέ τή ψυχολογία καί μέ τήν ἡλικία τῶν κοριτσιῶν [...] Για ν' ἀποφύγωμε ὅμως τή μονομέρεια, ἔδωσα σέ λιγοστά μαθήματα καί μέρη ἀπό τήν *Ἰλιάδα*, χαρακτηριστικά γιά τήν πολεμική ἰδίως ἀποψη τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς...». Στα χρονικά πλαίσια του μαθήματος μόνο ορισμένα τμήματα ἦταν δυνατό να διδαχτούν στην τάξη: τα υπόλοιπα δίνονταν σε περιλήψεις, είτε τα διάβαζαν οι μαθήτριες μόνες τους στο σπίτι.

«Ἡ μετάφραση τοῦ Πολυλά», παρατηρεῖ ο Δελμούζος, «ἦταν τότε ἡ καλύτερη πού εἶχαμε, κάθε ἄλλο ὅμως παρά τέλεια [...] ἀνωμαλίες ὡς πρὸς τή γλώσσα χτυποῦσαν πολύ ἄσχημα [...] Δυσκολίες ἀκόμα εἶχαμε καί ἀπό ἄλλη μεριά: ἐπειδὴ τὸ κείμενο δὲν ἀντίκριζε σχολικὴ χρησιμοποίηση, δὲν μπορούσε νά δοθῆ στὰ χέρια τῶν μαθητριῶν ἔτσι ὅπως ἦταν. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ μ' ἔσπρωξε στὸ πρόχειρο μέσο τοῦ σβησίματος· ἔσβηνα δηλαδὴ μέ μελάνη πρὶν σὲ ὅλα τὰ ἀντίτυπα ὅσους στίχους δὲν ἔπρεπε νά διαβαστοῦν ἢ καί ἀφαιροῦσα ὀλόκληρες σελίδες, ὅπως π.χ. τὸ ἐπεισόδιο

1. Α. Δελμούζου, *ό.π.*, σ. 177.

τοῦ "Ἄρη καὶ τῆς Ἄφροδίτης..."¹.

Ο κύριος σκοπός της διδασκαλίας του ομηρικού κειμένου ήταν ο ίδιος, σημειώνει πάλι ο Δελμούζος, «...ὅπως καὶ στὴ λυρική ποίηση: νὰ συγκινήσῃ ὁ ποιητὴς ἄμεσα τὴν παιδικὴ ψυχὴ καὶ νὰ ἐπιδράσῃ μορφωτικὰ μὲ τὴ βαθύτερη κατανόηση τοῦ ἔργου του...». Για νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐπιδιώξῃ αὐτὴ «...στὴν ἀρχὴ προχωροῦσαμε ἀργά, ἐξετάζοντας κάθε φορὰ πολὺ μικρὲς ἐνότητες, ὥσπου νὰ ξεπεράσουν οἱ μαθήτριες τὶς πρῶτες δυσκολίες ἀπὸ τὴ μετάφραση καὶ τὴν ἰδιότυπη γλωσσικὴ μορφή της, καὶ ν' ἀρχίσουν νὰ μπαίνουν στὸν κόσμον τοῦ ὁμηρικοῦ ἔργου καὶ στὸν τρόπο πὺ θὰ τ' ἀντικρίζαμε [...] "Ὅταν εἶχαμε προχωρήσει ἀρκετὰ καὶ μπορούσαν πιά οἱ μαθήτριες μόνες τους νὰ προμελετήσουν, τοὺς ἔδιναν ἕνα ποσὸ στίχους, ὀλοένα μεγαλύτερο, νὰ τὸ προετοιμάζουσαν στὸ σπίτι. Τὴν προετοιμασία τὴν ἔκαναν πιὸ γόνιμη λίγες, ἀλλὰ ὀρισμένες κάθε φορὰ ὀδηγίες, ἀνάλογα μὲ τὸ μέρος πὺ εἶχαν νὰ μελετήσουν [...] "Ἔτσι στὸ σχολεῖο πρόσεχαν κυρίως τὴ μορφή, τοὺς δινόταν ἀκόμα ἀφορμὴ νὰ σκεφτοῦν γιὰ μερικὰ ζητήματα, καὶ νὰ τοὺς γεννηθοῦν ἀπορίες, πὺ τὴ λύση τους θὰ τὴν ἔβρισκαν στὴν ὥρα τῆς διδασκαλίας..."². Ἔτσι διδάχτηκαν στὴ Β' τάξη ἀπὸ τὸ Δελμούζο αρκετὲς ραψωδίες, με κάποια ἔμφαση (ὅπως ο ἴδιος ἐπισημαίνει) στὴν Κυκλώπεια, τὴ Νέκυια καὶ τὴ σκηνὴ της ἀναγνώρισης τοῦ Ὀδυσσεῆ καὶ Πηνελόπης ἀπὸ τὴν ψ' ραψωδία.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ τελειώνει ἡ ἀναλυτικὴ ἀναφορὰ τοῦ περιεχομένου των μαθημάτων πὺ διδάχτηκαν στὸ Α.Δ.Π. με βάση τὶς πληροφορίες, πὺ ἀντλήθηκαν κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὶς περιγραφές τοῦ Δελμούζου στὸ βιβλίο του *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο*. Ἡ ἐπιμονὴ στὶς λεπτομέρειες καὶ οἱ συχνές ἀναφορές των ἀναμνήσεων τοῦ Δελμούζου εἶναι προφανές:

α) γιὰτὶ πιστεύω ὅτι ἕνα τόσο σημαντικὸ θέμα, ὅπως τὸ περιεχόμενο της καθημερινῆς διδασκαλίας πράξης, δε μεταφέρεται στὸ

1. Στὸ ἴδιο.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 178.

παρόν, παρά μόνο αν γίνει εξαντλητική περιγραφή της από τον ίδιο το δημιουργό, και

β) γιατί οι αναφορές του Δελμούζου (και σε κάποια σημεία του Σαράτση) έχουν το προσόν της αμεσότητας και της αυθεντικής λαγαρότητας που καμιά διανοητική επεξεργασία δεν μπορεί να αντικαταστήσει.

Η. ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΤΟΥ Α.Δ.Π.

Για να δοθεί μια ολοκληρωμένη εικόνα των προγραμμάτων στα ελληνικά σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης, που λειτουργούσαν την ίδια εποχή με το βολιώτικο Παρθεναγωγείο, και για να μελετηθούν συγκριτικά τα προγράμματα αυτά με το αντίστοιχο του Α.Δ.Π., παρατίθεται ο Πίνακας ΙΙΙ (σ. 158). Συγκεκριμένα ο πίνακας περιέχει συγκεντρωμένο κατά μάθημα τον αριθμό των ωρών, που αφιέρωναν τα αντίστοιχα εβδομαδιαία προγράμματα των άλλων σχολείων της ίδιας εκπαιδευτικής βαθμίδας και της ίδιας (περίπου) εποχής. Εκτός από το συγκεντρωτικό πρόγραμμα των μαθημάτων —που, τελικά, διδάχτηκαν στις τρεις τάξεις— του Α.Δ.Π., στον πίνακα επίσης περιέχονται τα προγράμματα:

α) του «Ελληνικού» σχολείου (τριτάξιου αρρένων), που ίσχυε από το 1906·

β) των Ανωτέρων Παρθεναγωγείων (=των προσαρτημένων Ζ' και Η' τάξεων στα πλήρη Δημοτικά σχολεία Θηλέων), από το 1902.

Περιέχονται ακόμη δύο «Σχέδια» προγραμμάτων Ανωτέρων Παρθεναγωγείων, που ενδιαφέρουν άμεσα το θέμα μας: Το σχέδιο προγράμματος του Α.Δ.Π. που είχε συντάξει ο Δ. Σαράτσης πριν ο Δελμούζος αναλάβει τη διεύθυνση του Σχολείου, και το (Σχέδιο) προγράμματος Ανωτέρου Παρθεναγωγείου, που περιλαμβανόταν στο Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου προς το Υπουργείο Παιδείας, του 1912. Ο πίνακας περιέχει ακόμη στή-

λες με την ποσοστιαία, κατά προσέγγιση, αναλογία των διδασκομένων ωρών κατά μάθημα σε σχέση προς το σύνολο των ωρών για κάθε τύπο σχολείου.

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

Ποσοστιαία αντιστοιχία διδασκομένων μαθημάτων (κατά κύκλους) στα ελληνικά σχολεία Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, σύγχρονα του Α.Δ.Π. (ποσοστό επί τοις %)

	1. Ιστορικο- φιλολογικά	2. Φυσικο- μαθηματικά	3. Καλλιτε- χνικά-Τεχνικά	4. Ξένη Γλώσσα
A) Α.Δ.Π.	33	22	29	16
B) Ελληνικό σχολείο (αρρένων)	51	25	19	5
Γ) «Ανώτερες» τάξεις Παρθεναγωγείου	35	19	38	8
Δ) Σχέδιο Σαράτση	24	17	42	17
Ε) Σχέδιο Εκπ. Ομίλου	28	24	32	16

Πηγές: Βλ. Πίνακα ΙΙΙ (σ. 160).

Παρατηρήσεις και συγκρίσεις στους Πίνακες ΙΙΙ και ΙV

Η αναντιστοιχία που παρατηρείται στα μαθήματα ή τους κλάδους τους και στο άθροισμα των ωρών, που διδάσκονταν στους διαφόρους τύπους σχολείων, έχει προφανή αιτιολόγηση: το Ελληνικό σχολείο, επειδή αφορούσε τα άρρενα, είχε διαφοροποιημένο πρόγραμμα έναντι των σχολείων θηλέων. Στα (Δημοτικά) Ανώτερα Παρθεναγωγεία υπολογίζονται μόνο δύο τάξεις (οι πρόσθετες, αυτές που ονομάζονταν «ανώτερες»). Το Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου πρόβλεπε τέσσερις τάξεις για το «Ανώτερο Παρθεναγωγείο» του, ενώ οι υπόλοιποι τύποι σχολείων (εκτός των Παρθεναγωγείων του 1902) είχαν ή πρόβλεπαν τρεις τάξεις.

Τα μαθήματα των προγραμμάτων ενιαιοποιούνται σε κύκλους, από τους οποίους στον πρώτο (Ιστορικοφιλολογικά) περιλαμβάνονται τα: Αρχαία και Νέα Ελληνικά, Γραμματική, Εκθέσεις, Ιστορία, Ιστορία της τέχνης και Θρησκευτικά. Στον κύκλο των Φυσικομαθηματικών περιλαμβάνονται τα: Φυσική, Χημεία, Φυσιογνωστικά μαθήματα και Μαθηματικά. Στον κύκλο των Καλλιτεχνικών-Τεχνικών περιλαμβάνονται όλα τα θεωρούμενα ως «δευτερεύοντα» μαθήματα (Μουσική, Ζωγραφική κλπ. καθώς και τα συνοπτικά, ονομαζόμενα «Οικοκυρικά»). Τέλος στην ξένη γλώσσα αναφέρεται κατά κανόνα η διδασκαλία της γαλλικής.

Σ' ορισμένα προγράμματα οι κλάδοι μερικών μαθημάτων αναφέρονται αναλυτικά (λ.χ. Αριθμητική, Γεωμετρία = Μαθηματικά). Στους πίνακες προτιμήθηκε η σύμπτυξή τους. Αντίθετα σ' άλλα προγράμματα το μάθημα, λ.χ., των «Ελληνικών» εμφανίζεται ενιαιοποιημένο.

Από τα προγράμματα αυτά μπόρεσαν να εφαρμοστούν στην πράξη μόνο τα προγράμματα των «Ελληνικών» σχολείων αρρένων και το πρόγραμμα του Α.Δ.Π. (στην τελική φάση της λειτουργίας του). Το πρόγραμμα των «ανώτερων» τάξεων φαίνεται ότι ίσχυσε πλημμελώς, ενώ τα προγράμματα που πρόβλεπαν τα αντίστοιχα σχέδια (του Σαράτση για το Α.Δ.Π. και του Εκπαιδευτικού Ομίλου για το «Ανώτερο Παρθεναγωγείο» του) δε δοκιμάστηκαν ποτέ στην πράξη.

Είναι γνωστό πως το πρόγραμμα, για το «Ανώτερο Παρθεναγωγείο» του Εκπαιδευτικού Ομίλου στηρίζεται στην εμπειρία από την εφαρμογή του προγράμματος του βολιώτικου Παρθεναγωγείου· ένας άλλωστε από τους (ειδικά του τμήματος που αφορά τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία) συντάκτες του Υπομνήματος του Εκπαιδευτικού Ομίλου υπήρξε ο Δελμούζος. Είναι επομένως ευνόητο ότι το πρόγραμμα αυτό ακολούθησε σε πολλά το βολιώτικο. Παρά τις διαφοροποιήσεις (σημαντικότερη των οποίων είναι η πρόσθεση μιας ολόκληρης τάξης στο Παρθεναγωγείο του Εκπαιδευτικού Ομίλου), τόσο στην κατανομή των ωρών όσο και στο περιεχόμενο των προβλεπομένων μαθημάτων, το πρόγραμμα του

Α.Δ.Π. αποτελεί το πρότυπο στην κατάστροψη του σχεδίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Έτσι δικαιολογείται η λίγο ως πολύ συνάφεια των δύο προγραμμάτων και η επιδίωξη κοινών στόχων. Είναι οφθαλμοφανής η προτίμηση των κρατικών σχολείων («Ελληνικό», Δημοτικά Παρθεναγωγεία) στα φιλολογικά μαθήματα, κατά τεκμήριο φορείς του αρχαιογνωστικού πνεύματος και του παραδοσιακού προσανατολισμού της εκπαίδευσης, κάτι διόλου παράφωνο προς το γενικότερο κλίμα και την εκπαιδευτική νοοτροπία της εποχής. Ωστόσο, η προτίμηση αυτή απαλύνεται στο πρόγραμμα των «επίσημων» Παρθεναγωγείων (που δικαιολογείται από την ανάγκη παροχής γνώσεων καταλληλότερων για τα κορίτσια — τα οικοκυρικά κυρίως), αλλά που δεν αλλάζει ουσιαστικά την κλασικότροπη κατεύθυνση κι αυτών των σχολείων.

Στον αντίποδα της τάσης αυτής βρίσκεται η πρόθεση του δημιουργού του βολιώτικου Παρθεναγωγείου. Στο σχέδιο Σαράτση τα ιστορικοφιλολογικά μαθήματα πιάνουν μόλις το 1/4 του συνόλου των ωρών, σύμφωνα άλλωστε με τις προγραμματικές σχέψεις του συντάκτη. Στο ίδιο πνεύμα κινείται το πρόγραμμα που ίσχυσε στο Α.Δ.Π. Αν και τα μαθήματα αυτά πιάνουν το 1/3 περίπου του συνολικού προγράμματος, η αντιστοιχία των ωρών για τα αρχαία ελληνικά και την ιστορία είναι απόλυτη, ενώ το μάθημα των θρησκευτικών προσαρμόζεται στο καθιερωμένο πνεύμα (από άποψη ωρών βέβαια), και στο πρόγραμμα του Α.Δ.Π. δίνεται ελαφρό προβάδισμα στο μάθημα των Νέων Ελληνικών —σαφέστατα διαφοροποιημένο από τα παραδοσιακά προγράμματα— και προστίθεται η καινοτομία του μαθήματος της Ιστορίας της τέχνης. Έτσι τελικά το ποσοστό των μαθημάτων αυτών στο Α.Δ.Π. δεν απέχει πολύ (όσο τουλάχιστον του σχεδίου Σαράτση) από τα καθιερωμένα. Η εμφανέστατη τέλος αξιοποίηση και η βαρύτητα, που δίνουν το σχέδιο Σαράτση και το πρόγραμμα του Α.Δ.Π. στο νεοελληνικό πολιτισμό και τη γλώσσα, ανταποκρίνεται απόλυτα στους ευκρινείς προσανατολισμούς του πρωτοπόρου Σχολείου.

Στα φυσικομαθηματικά μαθήματα δεν παρατηρούμε μεγάλες

15. Μαθήτριες στον κήπο του σχολείου

διαφοροποιήσεις στους διάφορους τύπους σχολείων, ούτε άλλωστε σημαντικές διαφορές στο περιεχόμενο των διδασκομένων μαθημάτων. Εκείνο ίσως, που προκαλεί εντύπωση, είναι το σχέδιο Σαράτση, όπου παρατηρείται εμφανώς μικρότερο ποσοστό στο σύνολο (μόλις 16,5 τοις εκατό), με διαφοροποίηση μόνο στο μάθημα της Γεωγραφίας, αν και στις προθέσεις του συντάκτη ήταν η έμφαση στα σχετικά μαθήματα. Άξιο να επαναληφθεί εδώ είναι το γεγονός ότι στο Α.Δ.Π. η διδασκαλία των φυσιογνωστικών μαθημάτων συνδυαζόταν πάντα με την επαφή των μαθητριών με τα αντικείμενα της διδασκαλίας στο φυσικό τους περιβάλλον (ασχολίες με τον κήπο του Σχολείου, περίπατοι στις εξοχές κλπ.).

Έντονες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα προγράμματα του πίνακα παρουσιάζονται στα καλλιτεχνικά-τεχνικά μαθήματα. Από το πρόγραμμα των «Ελληνικών» σχολείων απουσιάζουν εντελώς μαθήματα (ωδική, οικοκυρικά), των οποίων η θέση ανήκε φυσιολο-

16. Μαθήτριες στον κήπο του σχολείου

17. Μαθήτριες στον κήπο του σχολείου

γικά σε σχολεία θηλέων. Αντίθετα η παρουσία της ιχνογραφίας και της γυμναστικής είναι ιδιαίτερα εμφανής.

Δυσανάλογα μεγάλη φαίνεται ότι γίνεται η αφιέρωση μεγάλου ποσού ωρών στο μάθημα των οικοκυρικών (χειροτεχνήματα κλπ.) τόσο στο πρόγραμμα των Δημοτικών Παρθεναγωγείων, όσο και στο σχέδιο Σαράτση. Η εξήγηση που ο δημιουργός του βολιώτικου Παρθεναγωγείου δίνει στην ιδιαίτερη θέση των σχετικών μαθημάτων —που ισχύει και για τις «ανώτερες» τάξεις των Δημοτικών Παρθεναγωγείων— (βλ. εδώ, τ. Β', σ. 22) δικαιολογεί κάπως το μεγάλο ποσοστό. Την προσαρμογή όμως στην πραγματικότητα —επομένως και τη μείωση των αντίστοιχων ωρών διδασκαλίας— φαίνεται ότι επέβαλε η έλλειψη κατάλληλου διδακτικού προσωπικού. Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί για μια ακόμη φορά η ποιοτική διαφορά στη διδασκαλία και τους στόχους των μαθημάτων αυτών, όπως θέλησε ο Σαράτσης και όπως πραγματικά διδάχτηκαν στο Α.Δ.Π., απέναντι στο περιεχόμενο και τον τρόπο διδασκαλίας των ίδιων μαθημάτων στα άλλα σχολεία. Δεν κρίνουμε βέβαια περιττό να υπογραμμίσουμε ότι για πρώτη φορά στο Α.Δ.Π. του Βόλου διδάχτηκε στις μαθήτρές του το μάθημα της Υγιεινής-Νοσηλευτικής. Το γεγονός, επειδή ακριβώς υπήρξε καινοτομία, προκάλεσε —όπως είναι γνωστό— ποικίλες αντιδράσεις. Καινοτομία αποτέλεσε και η διδασκαλία της Ιστορίας της τέχνης. Εμφανώς διαφοροποιημένος είναι και ο χρόνος που διατίθεται στη διδασκαλία της ξένης γλώσσας, και γι' αυτό γίνεται ιδιαίτερος λόγος εδώ. Η γαλλική γλώσσα και φιλολογία ως μάθημα στα ελληνικά σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης κυριάρχησε (με σημαντικό μάλιστα ποσοστό από το εβδομαδιαίο πρόγραμμα) σ' όλη τη διάρκεια της νεοελληνικής εκπαιδευτικής ιστορίας ως και μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Το γεγονός οφείλει την εξήγησή του στην καθιέρωση της γαλλικής ως διεθνούς γλώσσας, και στο ότι εξυπηρέτησε η γνώση της καλύτερα τις ανάγκες των Ελλήνων, μέσα στα πλαίσια των εμπορικών και μεταναστευτικών τους ασχολιών. Επιπλέον, για τα κορίτσια των αστικών οικογενειών η κατοχή μιας ξένης γλώσσας (εν προκειμένω της γαλλικής)

αποτελούσε ένα απαραίτητο εφόδιο (και «πιστοποιητικό») της κοινωνικής τους θέσης. Την (αστική) αυτή ανάγκη θέλησε να εξυπηρετήσει στο Α.Δ.Π. κατ' εξοχήν η διδασκαλία των γαλλικών. Οι εξηγήσεις που δίνει ο Σαράτσης στην Εισηγητική του Έκθεση ανταποκρίνονται επακριβώς στο θέμα. Και το πρόγραμμα που ίσχυσε στο Σχολείο εφαρμόζει αυτή την πρόθεση. Για τους λόγους αυτούς, στο Α.Δ.Π. το ποσοστό του εβδομαδιαίου προγράμματος των ωρών διδασκαλίας της γαλλικής γλώσσας είναι εμφανώς μεγάλο, ισοδύναμο ακριβώς στην πρώτη θέση με τη διδασκαλία των Νεοελληνικών. Το πρόσωπο τέλος της (ξένης πάντα) δασκάλας των γαλλικών και οι αρμοδιότητες, που της ανέθεσε ο Δελμούζος (υποδιευθύντρια η J. Seurin) στην ευρύτερη σχολική ζωή, αποδεικνύουν τη βαρύτητα που είχε η ξένη γλώσσα στο πρόγραμμα του Α.Δ.Π.

Ένα άλλο θέμα, που αφορά την οργάνωση του προγράμματος στο Α.Δ.Π. είναι η κατανομή των ωρών διδασκαλίας. Σαφείς πληροφορίες δίνει γι' αυτό το θέμα ο Δελμούζος. «Με τὸ ὥρολόγιο πρόγραμμά του», γράφει, «προσπάθησε τὸ Α.Δ.Π. ν' ἀντικρίσει τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ὑγιεινῆς ἔτσι, πὸς τὰ παιδιὰ νὰ ἐργάζωνται μὲ ὄρεξη καὶ χωρὶς ὑπερκόπωση. Γι' αὐτὸ περιορίστηκαν οἱ ὥρες διδασκαλίας [...] Τὰ θεωρητικὰ μαθήματα διδάσκονταν τὸ πρῶτ' καὶ τὸ ἀπόγεμα τὰ πρακτικὰ καὶ τεχνικὰ. Ἐνα ἀπόγεμα τὴν ἐβδομάδα ἦταν γιὰ περίπατο, καὶ ἕνα ἄλλο ἔμενε ἐλεύθερο· καὶ τὸ δεύτερο ὅμως αὐτὸ μπορούσαν, ἂν ἤθελαν τὰ παιδιὰ νὰ τὸ χρησιμοποιοῦσαν πάλι, γιὰ περίπατο. Τὸ κάθε θεωρητικὸ μάθημα κρατοῦσε 45' καὶ χωριζόταν ἀπὸ τὸ ἐπόμενο μὲ διάλειμμα δέκα ὡς δεκαπέντε λεπτῶν»¹.

Τις προοπτικές αυτές εξυπηρετούσαν οι γυμναστικές ασκήσεις (και το παιχνίδι), που γίνονταν κάθε μέρα σε μεγαλύτερης διάρκειας διάλειμμα, ανάμεσα στη δεύτερη και τρίτη ώρα των πρωινών θεωρητικών μαθημάτων, και η πολύωρη απασχόληση των μαθητριών στον κήπο του Σχολείου. Είναι εύλογο να διαπιστώσει κανείς ότι και η κατανομή των ωρών διδασκαλίας, μαζί με την

1. Στο ίδιο, σ. 35.

οργάνωση του ελεύθερου χρόνου, αποσκοπούσε στη βελτίωση των συνθηκών μάθησης, και βέβαια ανταποκρινόταν στο πνεύμα ελευθερίας και ζωντάνιας στη σχολική ζωή, κάτι που αποδεικνύει την ευρύτερα «φιλελεύθερη» μορφή της διδασκαλίας στο βολιώτικο Παρθεναγωγείο.

Στο υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου¹ γίνεται εκτενής και συστηματική αιτιολόγηση των σκοπών και του περιεχομένου του προτεινόμενου προγράμματος: υποβάλλεται στο Υπουργείο Παιδείας για πρώτη φορά με επίσημο τρόπο η άποψη των μελών του Ε.Ο. για τους στόχους και τη σκοπιμότητα λειτουργίας σχολείου Μέσης (όπως άλλωστε και της Δημοτικής) βαθμίδας για τα κορίτσια των αστικών οικογενειών, που «θέλουμε μόρφωση ανθρωπιστική, έθνική και θετική, πλατύτερη και βαθύτερη απ' ό,τι δίνουν τὰ ἐξατάξια δημοτικά σχολεία». Κι ενώ καταδείχεται η ανεπάρκεια για τη γυναικεία εκπαίδευση που παρείχαν οι άλλες μορφές σχολείων, προτείνεται πρόγραμμα και μέθοδος, που αν εφάρμοζε το κράτος στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, θα επιτυγχανόταν η καλύτερευση και η μεταρρύθμιση των σχολικών πραγμάτων, με τελικό στόχο την «πρόοδο τῆς κοινωνίας».

Είναι αξιοσημείωτη η διάθεση των συντακτών του Υπομνήματος να προσαρμόσουν το πρόγραμμα του Ανώτερου Παρθεναγωγείου στις πραγματικές απαιτήσεις της αστικής τάξης. Για να πετύχει αυτή η προσαρμογή, προτείνεται η ενοποίηση των μαθημάτων σε κύκλους σπουδών κατά τάξεις, όπου τα ιστορικοφιλολογικά μαθήματα εφαρμόζουν την «αρχή της συγκέντρωσης» και υποχωρούν σε ποσότητα διδασκομένων ωρών μπρος στην προτεραιότητα των φυσικομαθηματικών και τεχνικών μαθημάτων: το Υπόμνημα εξάλλου μιλά με σαφήνεια, για την ανάγκη διδασκαλίας της νεοελληνικής (δημοτικής) γλώσσας κατ' αποκλειστικότητα, και ο νεοελληνισμός (πολιτισμός, έκφραση, παραδόσεις, μουσική, νεότερη ιστορία) γίνεται το επίκεντρο της μορφωτικής

1. Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, τ. Β' (1912), σ. 243-252, ἀπό όπου και τα παραθέματα.

προσπάθειας. Παράλληλα το πρόγραμμα επιμένει στην πρακτική και αισθητική ωφέλεια, που εξυπηρετεί η διδασκαλία των άλλων μαθημάτων.

Η συνάρτηση, ανάμεσα στο πρόγραμμα (ωρολόγιο, αναλυτικό και μέθοδος διδασκαλίας) που προτείνει ο Εκπαιδευτικός Όμιλος και το αντίστοιχο που εφάρμοσε το Α.Δ.Π., υπήρξε άμεση. Η επέκταση της διδασκαλίας και σε τέταρτη τάξη είναι η πιο εμφανής διαφορά, αλλά μπορούν να επισημανθούν ακόμη: η εφεκτικότητα στα σημεία εκείνα που η διδασκαλία στο βολιώτικο Σχολείο προκάλεσε τις πιο έντονες αντιδράσεις (λ.χ. στη θρησκευτική αγωγή)· η αφετηρία της διδακτέας ύλης δεν είναι πια οι «βάσεις» (στο Α.Δ.Π. ήταν αναγκαίο να αναπληρωθούν οι ελλείψεις των γνώσεων, που είχαν οι μαθήτριες από το Δημοτικό), αλλά τώρα —με προϋπόθεση τη σωστή διδασκαλία από το Δημοτικό— γίνεται προσπάθεια να πλουτιστούν οι γνώσεις και οι δεξιότητες των μαθητριών και να «ύψωθούν» σέ έπιστημονικότερη έπισκόπηση τῶν ιστορικῶν καὶ φυσικῶν φαινομένων». Οι εμπειρίες, θετικές και αρνητικές, του βολιώτικου Παρθεναγωγείου χρησίμευσαν αναντήρητα στην κατάστροψη του Υπομνήματος και, κατά συνέπεια, στα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1913 (Υπουργός Ι. Τσιριμώκος), που κι αυτά —όπως είναι γνωστό— δεν εφαρμόστηκαν ποτέ.

Κατά τη σύντομη ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης στη χώρα μας φάνηκαν καθαρά οι αδυναμίες, που καθιστούσαν πολύ αργή την ανάπτυξή της και σπάνιες τις περιπτώσεις να μεταρρυθμιστεί. Ο «προορισμός» της μαθήτριας να βελτιώσει με την εκπαίδευσή της το ρόλο της θυγατέρας, της συζύγου αργότερα, της μητέρας και της οικονόμου του σπιτιού της και η «φύση» του γυναικείου οργανισμού, που ήταν πιο αδύνατος και πιο ευαίσθητος των αρρένων, καθόρισαν γενικά την παρεχόμενη στα κορίτσια εκπαίδευση ως τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας. Έτσι ο περιορισμός της γυναίκας στο ρόλο της μητέρας και συζύγου και οι ανάγκες επίβλεψης στα οικιακά έργα περιχαράκωσαν τις επιδιώξεις των σχολείων θηλέων στην Ελλάδα και επομένως δικαιολόγησαν το εφαρμοζόμενο στα ελληνικά σχολεία πρόγραμμα μαθημάτων. Και αν

για μια εκατονταετία περίπου η αποστολή του Δημοτικού σχολείου (με τις μικροβελτιώσεις που συνέβησαν) εξυπνήτησαν αυτά τα προγράμματα, η Μέση και η ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών —εξαιτίας κυρίως των κοινωνικών διαφοροποιήσεων— αναζητούσαν βελτιωτικές αλλαγές. Η ανάγκη να εξισωθεί η εκπαίδευση των δύο φύλων, η αστικοποίηση μεγάλου μέρους του πληθυσμού, η απαίτηση επαγγελματικής αποκατάστασης των γυναικών πέρα του προκαθορισμένου ρόλου τους, που δεν ικανοποιούσε πια ο μονόδρομος του επαγγέλματος της δασκάλας κυρίως, και οι εκσυγχρονιστικές τάσεις ορισμένων από τους πολιτικούς ηγέτες της χώρας και η καταφθάνουσα από το εξωτερικό πρόοδος της γυναικείας εκπαίδευσης, συντέλεσαν στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που επιχειρήθηκαν στην Ελλάδα ως τις αρχές του 20ού αιώνα.

Η λειτουργική πλευρά της εκπαίδευσης που επιτρέπει κάποιες προοπτικές οικονομικής ανεξαρτησίας, μπορεί να αναζητηθεί στη νομοπαρασκευαστική εργασία του υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας εκπαιδύσεως, αλλά και στην ιδιωτική πρωτοβουλία διάφορων πολιτικών, οικονομικών και εκπαιδευτικών παραγόντων. Με την οπτική αυτή μπορούν να εξεταστούν τα νομοσχέδια των 1877, 1880, 1889, 1893, 1899, 1902 και 1908 (υπουργός Σ. Στάης). Είναι χαρακτηριστικό ότι σχεδόν στο σύνολό τους τα νομοσχέδια αυτά δεν έγιναν νόμοι του κράτους· έτσι ενώ η κρατική μεταρρύθμιση εκκρεμούσε διαρκώς, η ιδιωτική πρωτοβουλία (και στα σχολεία θηλέων) θα επιχειρήσει τις εκσυγχρονιστικές μεταβολές και του προγράμματος διδασκαλίας των μαθημάτων. Σ' αυτή την περίπτωση ανήκει και η προσπάθεια, που έγινε στο Σχολείο του Βόλου. Προς την ίδια κατεύθυνση είχαν αποβλέψει οι τροποποιήσεις των προγραμμάτων των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και άλλων ιδιωτών, χωρίς εμφανή αποτελέσματα. Σχεδόν όλα τα σχετικά ζητήματα και τα προβλήματα της γυναικείας εκπαίδευσης έφτασαν να συζητηθούν στο «Πρώτο Ελληνικό Εκπαιδευτικό συνέδριο» του 1904, από τις συζητήσεις στο τμήμα του της «γυναικείας εκπαίδευσης» και τους

προβληματισμούς που διατυπώθηκαν εκεί, πάρα πολλά επιζητήθηκε να επιλυθούν στο πρόγραμμα του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου του Βόλου, όπως ελπίζω να αποδειχτεί στη συνέχεια.

Θ. ΤΟ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΟΥ Α.Δ.Π.

Σε άλλο σημείο εκτέθηκαν οι λόγοι, που οδήγησαν το Δ. Σαράτση να ιδρύσει το Α.Δ.Π. στο Βόλο. Θα πρέπει ακόμη να επισημανθεί η αναγκαιότητα που εξυπηρετήθηκε με τις πρωτοβουλίες του Σαράτση, και να δειχτεί ο πειραματικός-μεταρρυθμιστικός χαρακτήρας που είχε η λειτουργία του Σχολείου αυτού και κυρίως η θεωρητική και πρακτική σημασία του εγχειρήματος. Θα πρέπει δηλαδή να εξηγηθούν οι λόγοι ύπαρξης του συγκεκριμένου εκπαιδευτηρίου στο χώρο αυτό, και να περιγραφεί η μέθοδος διδασκαλίας, ώστε να διατυπωθούν κάποια συμπεράσματα και να σχολιαστούν οι κατευθυντήριες γραμμές που ακολούθησαν τόσο ο Σαράτσης όσο και ο Δελμούζος. Θα πρέπει να ανιχνευτεί μ' άλλα λόγια η παιδαγωγική κατάρτιση των δημιουργών του Σχολείου και να επιβεβαιωθεί αν υλοποιήθηκαν οι προθέσεις τους και αν επέφερε η λειτουργία του Α.Δ.Π. στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα κάποιες αλλαγές ή εισήγαγε (πόσες, ποιες και σε ποιο βαθμό) καινοτομίες στην ελληνική γυναικεία εκπαίδευση.

Ο συντάκτης της μελέτης αυτής θεωρεί το Σχολείο του Βόλου ως τόπο και ευκαιρία εφαρμογής νέων τότε μεθόδων αγωγής και σημείο αναφοράς ορισμένων από τις σύγχρονες απόπειρες μεταρρύθμισης των σχολικών πραγμάτων στην Ελλάδα. Ενδιαφέρει, επομένως, να δειχτεί ο πρωτοποριακός χαρακτήρας του βολιώτικου Παρθεναγωγείου και η ιδιαίτερη φυσιογνωμία που απέκτησε στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Ενδιαφέρει το γεγονός ότι το βολιώτικο Σχολείο υπήρξε αντανάκλαση των κοινωνικών ιδιαιτεροτήτων της εποχής του, δημιούργημα και θύμα της αστικής τάξης των αρχών του αιώνα μας, αλλά και αποτέλεσμα της συγκεκριμένης δραστηριότητας των δύο πρωταγωνι-

στών, που δικαιολογημένα εξηγούν την επίμονη αναφορά μου στη ζωή και το έργο τους.

Οι πληροφορίες για τα θέματα αυτά μπορούν ν' αντληθούν κατ' εξοχήν από τα κείμενα του Δελμούζου —και λιγότερο από τα γραπτά του Σαράτση—, που γράφηκαν με αφορμή και για το Παρθενωγωγείο του Βόλου, από τα περιεχόμενα της αλληλογραφίας των δύο πρωταγωνιστών, από τα περιεχόμενα των πρακτικών της Δίκης του Ναυπλίου και των άλλων σχετικών δημοσιευμάτων στον τύπο, και τέλος από τις αντιδράσεις των τρίτων, δηλαδή των φίλων και των εχθρών του βολιώτικου Σχολείου, προς τις ενέργειες των πρωταγωνιστών.

Αξίζει να σημειωθεί η κεντρική θέση, που έχει πάρει στην παιδαγωγική δραστηριότητα του Δελμούζου, η σταδιοδρομία του στο Βόλο (όχι μόνο για συναισθηματικούς λόγους), ώστε να δικαιολογείται η συχνότητα, αλλά και ο όγκος των κειμένων, που αναφέρονται από τον ίδιο στον πρώτο σταθμό της δημόσιας δράσης του. Πέρα από τα εκτενή απολογητικά κείμενα, που γράφηκαν ως άμεση συνέπεια της λειτουργίας, και της διακοπής, του Α.Δ.Π. (λ.χ. το *Σὰν παραμύθι...*, τα συχνά άρθρα του στο *Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὀμίλου* και η απολογία του στο Ἐφετεῖο του Ναυπλίου), ο Δελμούζος —είναι γνωστό ότι— θέλησε να συμπληρώσει τον κύκλο της συγγραφικής του δράσης με τον τόμο τον αφιερωμένο στο βολιώτικο Σχολείο, *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο* του. Εκεί κυρίως μπορούν να στηριχτούν οι γνώσεις μας για την παιδαγωγική του κοσμοθεωρία —τουλάχιστο για την πρώτη περίοδο της σταδιοδρομίας του— και να αντλήσουμε εμπειρία από τις εφαρμογές του παιδαγωγικού συστήματος που και στις μέρες μας αποτελούν πολύτιμη παρακαταθήκη και ταυτόχρονα έναν κανόνα σύγκρισης των επιτευγμάτων (επιτυχιών και αποτυχιών) του «εθνικού» —όπως ονομάστηκε— παιδαγωγού με τις σύγχρονες αναζητήσεις της Παιδείας μας.

18. Δημ. Σαράτσης

1. Η συμβολή του Δημ. Σαράτση στην ίδρυση και τη λειτουργία του Α.Δ.Π. Παιδαγωγικοί οραματισμοί

Η άφιξη του Δελμούζου στο Βόλο και η πρώτη εφαρμογή των παιδαγωγικών του αρχών στο Α.Δ.Π. βρήκαν το έδαφος προετοιμασμένο χάρη στη δημιουργική προεργασία του Σαράτση. Όταν ο Δελμούζος συζητούσε τους όρους πρόσληψής του στο νεόκτιστο Σχολείο, απαίτησε ελευθερία δράσης¹, πράγμα που έγινε αμέσως

1. Σ' επιστολή του στο Γιώργο Πολίτη ο Δελμούζος γράφει: «...Νειρευόμουνα έλευθερία στή δράση μου, τήν έλευθερία μου τήν έδωκεν μιὰ κοινότης όλόκληρη [...] Πρώτη φορά πού γίνεται τέτοιο σχολείο [...] Άφοϋ άφησαν τὰ χέρια μου λυτά νά τò καταρτίσω και νά διδάξω όπως έγώ νομίζω καλύτερα...» (επιστολή της 10-12 Οκτωβρ. 1908· εδώ, τ. Β', σ. 88).

δεκτό. Δεν ήταν το μόνο που βρήκε στο Βόλο, μόλις έφτασε για να αναλάβει τη διεύθυνση του Α.Δ.Π.: ο Δελμούζος βρήκε την πρώτη (και τη μόνη) τάξη έτοιμη να λειτουργήσει. Η σύσταση, η νομική και η οικονομική υπόσταση και η στέγαση του Σχολείου είχαν εξασφαλιστεί χάρη στις άμεσες ενέργειες του Σαράτση· είχε ακόμη επιτελεστεί η προσέλκυση και η εγγραφή των πρώτων μαθητριών. Έμεναν μόνο να διευθετηθούν το ζήτημα της πρόσληψης του κατάλληλου υπόλοιπου διδακτικού προσωπικού και, βέβαια, ο καθορισμός του προγράμματος, που θα εφάρμοζε ο νέος διευθυντής. Και σ' αυτό το σημείο όμως είχε προτρέξει η οργανωτική μέριμνα του Σαράτση, που λίγο πριν φτάσει ο Δελμούζος, είχε καταρτίσει το σχέδιο ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος και είχε κάνει τις προκαταρκτικές συζητήσεις με τους διαθέσιμους εκπαιδευτικούς του Βόλου. Τα πλαίσια εξάλλου της διδακτικής πορείας του Σχολείου είχαν με σαφήνεια τοποθετηθεί από τον ίδιο στην Εισηγητική του Έκθεση προς το δημοτικό συμβούλιο.

Όπως βεβαιώνει ο ίδιος ο Σαράτσης, γι' αυτή την κρίσιμη καμπή της λειτουργίας του Σχολείου, όταν ήρθε ο Δελμούζος στο Βόλο και συζήτησαν τους σκοπούς και τους προγραμματισμούς του Α.Δ.Π., «βάλαμε κάτω την εισήγησή μου· είπαμε πολλά για τη γλώσσα, φιλολογία, παιδαγωγική και συμφωνήσαμε: α) ότι όλα τὰ μαθήματα πρέπει να τείνουν στην ανάπτυξη τῆς αὐτενέργειας τῶν μαθητριῶν [...] β) ότι βάση τῆς γλωσσικῆς ἐκπαιδύσεώς τους θὰ ἦταν ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα. γ) ὅτι τὰ μαθήματα τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν πρέπει νὰ διδάσκωνται μὲ κατάλληλα ὄργανα [...] καὶ μὲ κάποιο πλησίασμα πρὸς τὴ Φύση [...] δ) ὅτι ἦταν ἀνάγκη νὰ ξανοιχτῇ τὸ μυαλό τους [των μαθητριῶν] μὲ μιὰ ξένη γλῶσσα [...] ε) ὅτι ἔπρεπε νὰ συμπληρωθῇ ἡ μόρφωση μὲ καλὴ διδασκαλία τῆς μουσικῆς [...] στ) ὅτι τὸ γενικὸ πνεῦμα τοῦ Σχολείου ἔπρεπε νὰ ὀδηγῆται ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ ζωὴ καὶ τέχνη...»¹.

Η [οριοθέτηση αυτή των στόχων της διδασκαλίας στο Α.Δ.Π.,

1. Δ. Σαράτσης, «Ἡ γένεση καὶ ἡ ζωὴ...», ὁ.π., σ. 1473.

που έγινε με την κοινή συμφωνία των δύο ανδρών, αποτέλεσε το γενικό πλαίσιο των όρων λειτουργίας του Σχολείου. Η μελέτη των περιεχομένων της Εισηγητικής Έκθεσης του Σαράτση μπορεί να βεβαιώσει ότι οι παιδαγωγικές αρχές, που ακολούθησε πιστά ο Δελμούζος στην οργάνωση της σχολικής ζωής, υπήρξαν πρωτοδιατυπωμένες από τον ιδρυτή του Σχολείου, προς τις οποίες βέβαια συνέπεσαν οι απόψεις του Δελμούζου, επισφραγίζοντας τη σύμπνοια μεταξύ τους. Το ίδιο ιδεολογικό υπόβαθρο, η κοινή αγωνία για τις τύχες της εκπαίδευσης, η τάση προοδευτικότητας και η συμπόρευση των ενεργειών των δύο πρωτεργατών αποτέλεσαν την κοινή πορεία πλεύσης, ώστε η επιτέλεση του μεταρρυθμιστικού έργου τους να αποτελεί κοινό επίτευγμα.

Και ενώ στο Δελμούζο ανήκε το βάρος και η ευθύνη της εφαρμογής του προγράμματος διδασκαλίας στο Α.Δ.Π., η περιγραφή των προβλημάτων, που έπρεπε να επιλυθούν, ανήκε πρωταρχικά στο Σαράτση. Οι αφετηρίες έμπνευσης και ο ιδεολογικός-παιδαγωγικός εξοπλισμός του βολιώτη γιατρού και διανοούμενου υπήρξαν αυθόρμητες, ερασιτεχνικές, αλλά και αυθεντικές. Ο Σαράτσης, δέχτηκε κατ' αρχήν την επίδραση της παραμονής και των σπουδών του επί διετία στη Γαλλία του φθίνοντος 19ου αιώνα. Στο Βόλο, όπου επανήλθε και άσκησε το επάγγελμα του γιατρού, έδειξε θαυμαστή δραστηριότητα κοινωνικής δράσης, παράλληλα με την κοινώς αποδειγμένη φιλόανθρωπη άσκηση του λειτουργήματός του: υπήρξε ο εμπνευστής ή ο δημιουργός πολλών κοινωφελών σωματείων στην πόλη του (Γυμναστικός Σύλλογος, Μουσική Εταιρεία, Γαλλικός Σύνδεσμος κ.ά.)· η ανάμειξή του στα πολιτικά πράγματα και η ιδιότητα του δημοτικού συμβούλου, του παρέιχαν τη δυνατότητα να προωθεί την ακτινοβολία της προσωπικότητάς του σ' ευρύτερα κοινωνικά στρώματα· οι προωθημένες σε πολλά σημεία ιδέες του τον καθιστούσαν ένα πρόσωπο αξιόλογο και γενικά παραδεκτό, αν και για μερικούς εκκεντρικό. Υπήρξε ο Σαράτσης διανοούμενος αστός, χαρακτηριστική περίπτωση φορέα των ιδεών της φιλελεύθερης μερίδας των αστών της επαρχιακής, αλλά οι-

κονομικά αναπτυσσόμενης πόλης του¹.

Από την άλλη πλευρά έχει ενδιαφέρον να γνωρίζουμε ποιои παράγοντες επέδρασαν στο Σαράτση ώστε να διαμορφώσει το κείμενο της Εισηγητικής του Έκθεσης, χάρη στο οποίο το Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης πείστηκε να ιδρύσει το Σχολείο. Η κοινωνική αντίληψη που διέπνεε το Σαράτση ως δραστήριο μέλος της αναπτυσσόμενης επαρχίας υπήρξε η πρώτη πηγή έμπνευσης. Οι εμπειρίες των αδυναμιών του σχολικού συστήματος και των αναγκών να εκσυγχρονιστεί η γυναικεία εκπαίδευση, νομίζω, αποτέλεσαν το δεύτερο παράγοντα. Η τρίτη πηγή έμπνευσης, πρέπει να αναζητηθεί στη βιβλιογραφική ενημέρωση του Σαράτση στο αντικείμενο της μελέτης του, στις —μάλλον πρόχειρες— εμπειρίες του από τη λειτουργία ξένων ανάλογων σχολείων και η επίδραση της γνώμης, που ζήτησε —και πήρε— από έλληνες ειδικούς της εκπαίδευσης².

Οι βιβλιογραφικές ενδείξεις, που ο Σαράτσης αναφέρει στην Εισηγητική του Έκθεση, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι αντιπροσωπεύουν τις «προοδευτικές» αντιλήψεις της εποχής του για

1. Πβ. Ιωσ. Σηφαλάκης, *Δημήτρης Σαράτσης - ο γιατρός, ο οδηγός*, Αθήνα 1951, και την απολογία του Σαράτση στη Δίκη, *Ή Δίκη του Ναυπλίου*, ό.π., σ. 292-296.

2. Ο ίδιος με σαφήνεια ορίζει τις πηγές από όπου άντλησε τις παιδαγωγικές του αρχές. (Βλ. εδώ, τ. Β', σ. 16). Οι συμβουλευτικές γνώμες ανήκαν στους: Γεώργ. Δροσίνη, το γνωστό ποιητή και τότε Γεν. Διευθυντή της Στοιχ. Εκπαιδύσεως του Υπουργείου· Γεώργ. Παπασωτηρίου, παιδαγωγό και διευθυντή τότε του Διδασκαλείου Κρήτης· Νικ. Καπετανάκη, παιδαγωγό και διευθυντή τότε της Εμπορικής σχολής της Χάλκης, και Καλ. Παρρέν, τη γνωστή λογία, δημοσιογράφο, εκδότη της *Εφημερίδος τών Κυριών*.

Όσο για τις πηγές, που ενέπνευσαν στον ιδρυτή του Α.Δ.Π. τη γλωσσική μεταρρύθμιση, είναι σαφής η αναφορά από τον ίδιο (Δ. Σαράτσης, «Ή γένεση και ή ζωή...», ό.π., σ. 1473) έργων δημοτικιστών συγγραφέων (Ψυχάρη, *Τò ταξίδι μου* - Φ. Φωτιάδη, *Τò γλωσσικόν ζήτημα και ή εκπαιδευτική μας αναγέννησις* - Ε. Γιαννίδη, *Γλώσσα και ζωή* - Μ. Τριανταφυλλίδη, *Ξενηλασία ή ισοτέλεια* - και τα άρθρα του περιοδικού *Νουμάς*).

τη γυναικεία ειδικά εκπαίδευση¹. Η συγκέντρωση, εξάλλου, των προγραμμάτων ξένων σχολείων μέσης εκπαίδευσης θηλέων απέβλεπε στην ενημέρωσή του στο πρόγραμμα διδασκαλίας σχολείων κατά τεκμήριο πιο συγχρονισμένων από τα αντίστοιχα ελληνικά. Επιπλέον, τα πρόσωπα των παιδαγωγών, στους οποίους απευθύνθηκε ο Σαράτσης, εκπροσωπούσαν μια εκσυγχρονισμένη αντίληψη της αγωγής. Α.χ., ο Νικ. Καπετανάκης συμβούλευσε τον περιορισμό των ωρών διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών και υπέδειξε τη διδασκαλία των κλασικών κειμένων από νεοελληνικές μεταφράσεις. Ο Γ. Παπασωτηρίου, εξάλλου, ήταν εκείνος που πρότεινε να δοθεί βαρύτητα στη διδασκαλία των φυσικομαθηματικών και των τεχνικών μαθημάτων. Τις αντιλήψεις αυτές πραγματικά ενστερνίστηκε ο συντάκτης της Εισηγητικής Έκθεσης και τις περιέλαβε στο πρόγραμμά του. Είναι αξιοσημείωτο, ότι ο Σαράτσης υπολόγισε πολύ στη γνώμη του Γ. Δροσίνη, ανώτατου υπαλλήλου τότε του Υπουργείου Παιδείας και εμπνευστή του Εκπαιδευτικού Συνεδρίου του 1904, και της Καλ. Παρρέν, με σημαντική ως τότε δραστηριότητα στην προώθηση των γυναικείων θεμάτων.

Η επίδραση των συζητήσεων και των πορισμάτων του Εκπαιδευτικού Συνεδρίου του 1904 πρέπει ν' αποτελέσει πεδίο εμβριθέστερης μελέτης. Δυο λόγια μπορούν μόνο εδώ να διατυπωθούν. Στο Συνέδριο εκείνο δεν πήρε μέρος ο βολιώτης γιατρός. Ωστόσο,

1. Στην Εισηγητική Έκθεση (τ. Β', σ. 16) γίνεται ιδιαίτερη μνεία των εξής έργων:

α) στην ελληνική γλώσσα: 1) Τα πορίσματα του Α' Εκπαιδευτικού συνεδρίου του 1904· 2) Το περιοδικό 'Εθνική Άγωγή του 1904.

β) στη γαλλική γλώσσα: 1) René Leblanc, *La réforme des Ecoles Primaires Superieures* [Larousse, Παρίσι 1907, σ. 216]· 2) [J.L. de] Lanessan, *L'éducation de la femme moderne* [Παρίσι 1908], και

γ) στη γερμανική γλώσσα: 1) Gerland Budde, *Mehr freude ander Schule*· 2) Martin, *Die höher Madelin Schule in Deutschlandhd.*

Η αποκατάσταση των γαλλικών τίτλων έγινε από το *Répertoire des Ouvrages Pédagogiques du XVIème siècle*, Impr. Nationale, Παρίσι 1886 και *Complément* (1886-1894), I.N.R.P., Παρίσι 1979. Τους γερμανικούς τίτλους δεν κατόρθωσα να επαληθεύσω.

η έγκαιρη έκδοση των πρακτικών και οι συζητήσεις με αρκετούς συμπολίτες του εκπαιδευτικούς, που είχαν συμμετάσχει σ' αυτό, εξόπλισαν το Σαράτση με γόνιμα συμπεράσματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Εισηγητική Έκθεση περιέχει πολλές διατυπώσεις, που ακούστηκαν στο Συνέδριο, ακόμη και με την ίδια φρασεολογία. Το ιδεώδες του αστικού οικιακού βίου διαπερνά τις συζητήσεις του Συνεδρίου και επαναλαμβάνεται στις προτάσεις Σαράτση, όπως και η σκοπιμότητα της γυναικείας εκπαίδευσης —και μάλιστα των αστών δεσποινίδων, που δεν επεδίωκαν ανώτατη μόρφωση ή επαγγελματοποίηση— που προστίθεται στο στερεότυπο της μητέρας-συζύγου-οικοδέσποινας. Βασικά συμπεράσματα, που πέρασαν έστω και έμμεσα στην πρόταση Σαράτση, ήταν η «πρακτική» κατεύθυνση των σπουδών και η «ανθρωπιστική» (γενική) κατεύθυνση της εκπαίδευσης του κοριτσιού με έμφαση στην «εθνική» διαπαιδαγώγηση. Στα σημεία αυτά δεν μπορεί να πει κανείς ότι πρωτοτύπησε ειδικά η Έκθεση του Σαράτση. Δε θίχτηκαν —και δεν μπορούσαν να θιγούν, γιατί θα προσέκρουαν στην κοινή αντίληψη των δημοτικών συμβούλων— τα βασικά χαρακτηριστικά που επεδίωκε η γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα την εποχή εκείνη. Αντίθετα την κοινή γνώμη ερέθισαν, ως στοιχεία ρηξικέλευθης παιδαγωγικής, οι εφαρμογές ορισμένων σημείων του προγράμματος του Α.Δ.Π. Είναι, νομίζω, αρκετό να εξηγηθεί ότι οι προτάσεις Σαράτση (που υιοθέτησε ο Δελμούζος), λ.χ., να χρησιμοποιηθούν και μεταφράσεις των αρχαιοελληνικών κειμένων ή το μέτρο να καταργηθούν τα βιβλία από τα περισσότερα μαθήματα, δε συνάντησαν έντονη την αντίσταση της κοινής γνώμης, όσο η άμεση χρήση της δημοτικής ως γλώσσας διδασκαλίας ή οι νέοτροποι μέθοδοι του Δελμούζου να συνοδεύει ο ίδιος τις μαθήτρίες του στους περιπάτους κ.τ.ό., που θα παρουσιαστούν αναλυτικότερα στη συνέχεια¹.

1. Πβ. Α. Λαμπράκη-Παγανού, «Το Παρθεναγωγείο του Βόλου: η πρώτη πρόκληση για τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό», περιοδ. *Νεοελ. Παιδεία*, τεύχ. 7 (1986), σ. 98-106· Α. Μπακαλάκη - Ε. Ελεγκίτου, ό.π.· Ε. Φουρναράκη, ό.π.

Σε μεταγενέστερο κείμενό του, ο Σαράτσης προσθέτει στους παράγοντες που τον βοήθησαν στη σύνταξη της Έκθεσής του, την ενημέρωσή του γύρω από τους στόχους και τα προγράμματα δύο από τα «πρωτοποριακά» σχολεία της εποχής: το γαλλικό του Demolins και το γερμανικό του Lietz¹. Οι επιδράσεις των παραγόντων αυτών στην αποκρυστάλλωση των προβλημάτων από το Σαράτση υπήρξαν άμεσα θετικές και τοποθέτησαν τα πλαίσια, μέσα στα οποία ο ίδιος κινήθηκε κατά την κατάστρωση των περιγραφικών διατάξεων της Εισηγητικής Έκθεσης, αλλά και στον καταρτισμό του προγράμματος διδασκαλίας του Α.Δ.Π. Ο εμπειριστατωμένος αυτός προγραμματισμός, που προηγήθηκε του τελικού προγράμματος της διδασκαλίας, αποδεικνύει ότι ο Σαράτσης όχι μόνο δεν υπήρξε άμοιρος των παιδαγωγικών προβληματισμών του καιρού του, αλλά αντίθετα χάρη στις προκαταρκτικές εργασίες του ίδιου στηρίχτηκε το οικοδόμημα του πρώτου ελληνικού μεταρρυθμιστικού σχολείου θηλέων.

Στους προσανατολισμούς αυτούς ο Σαράτσης βρήκε απόλυτα σύμφωνο το Δελμούζο, προς τον οποίο παραχώρησε πλέον τις πρωτοβουλίες, επειδή —όπως ο ίδιος παραδέχεται— «ήξερε [ο Δελμούζος] πιδ καλά από μένα τὸ ζήτημα, σχετικά μάλιστα με τὴν παιδαγωγική, κι ἔτσι βάλαμε καλὲς βάσεις στὸ διδακτικὸ πρόγραμμα τοῦ σχολείου»². Από τότε κι ἔπειτα ο Σαράτσης δε θα πάψει, το αντίθετο μάλιστα, να ενδιαφέρεται για τα καθέαστα της σχολικής ζωής στο Α.Δ.Π., χωρίς πάντως να υποκαθιστά

1. Δ. Σαράτσης, «Ἡ γένεση καὶ ἡ ζωὴ...», ὁ.π., σ. 1471 (πβ. Μ. Κασσωτάκη, *Οἱ φιλελεύθερες παιδαγωγικὲς τάσεις κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους*, Ἀθήνα 1908). Ο Ed. Demolins εἶχε ἰδρύσει τὸ 1898 τὸ École des Roches, ἐνῶ τοῦ Η. Lietz δημιουργήματα υπήρξαν τὰ «Ἐξοχικὰ Παιδαγωγεία» στὴ Γερμανία (Isenburg τὸ 1898, Haubinda τὸ 1901 καὶ τὸ Bieberstein τὸ 1904). Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ελεγχθεῖ ὁ βαθμὸς τῆς ἐπίδρασης στὸ Σαράτση τῆς λειτουργίας αὐτῶν καὶ τῶν ἄλλων πρωτοποριακῶν εκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων στὴν Εὐρώπη, ποὺ συμπεριλαμβάνονται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα στὴν παιδαγωγικὴ κίνηση τῆς «Νέας Ἀγωγῆς».

2. Δ. Σαράτσης, ὁ.π., σ. 1473.

τις προτεραιότητες, που χειριζόταν πια, σ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του Σχολείου, ο Δελμούζος. Η αгаστή συνεργασία και η σύμπνοια σ' όλους τους τομείς των δύο πρωτεργατών θα συνεχιστεί αμετάπτωτη ως τη βίαιη διακοπή της λειτουργίας του Σχολείου τους, οπότε οι εξελίξεις των γεγονότων και η κοινή μοίρα θα τους ενώσει μια ακόμη φορά στους χειρισμούς αντιμετώπισης των διωκτών τους.

2. Σαράτσης-Δελμούζος: Βίοι παράλληλοι

Τα κοινά πάντως σημεία μεταξύ των δύο ανδρών δεν πρέπει να εντοπιστούν μόνο σε όσα αφορούν τη λειτουργία του Α.Δ.Π. Η παράλληλη πορεία της σταδιοδρομίας των δημιουργών του βολιώτικου Σχολείου, από την πρώτη στιγμή της γνωριμίας τους ως τον τερματισμό της βολιώτικης περιπέτειας, περιέχει πολλά κοινά σημεία.

Η γνωριμία τους έγινε σχεδόν τυχαία. Ήταν το φθινόπωρο του 1908, όταν ο Σαράτσης αναζητούσε το κατάλληλο πρόσωπο, που θα αναλάμβανε τη διεύθυνση του σχεδιαζόμενου τότε Σχολείου. Σύμφωνα με τις προτάσεις του Σαράτση στο δημοτικό συμβούλιο Παγασών έπρεπε να αναζητηθεί διπλωματούχος της Φιλοσοφικής Σχολής για τη θέση του διευθυντή. Για την ακρίβεια αναζητούσε γυναίκα πτυχιούχο. Οι αναζητήσεις δεν κατέληξαν σε συγκεκριμένο πρόσωπο. Τότε ακριβώς ο Σαράτσης δέχτηκε τη σύσταση του καθηγητή Νικ. Πολίτη¹ να προσλάβει το νέο παιδαγωγό Αλέξανδρο Δελμούζο, που είχε επιστρέψει από ανώτερες σπουδές στη

1. Υπήρχε και παλαιότερη γνωριμία και οικογενειακές σχέσεις μεταξύ Σαράτση και Πολίτη. Τα γεγονότα της μεσολάβησης του καθηγητή για την πρόσληψη του Δελμούζου περιγράφονται από τους ίδιους στις καταθέσεις τους (βλ. *Η Δίκη του Ναυπλίου*, ό.π., σ. 159-161 και 273-274), όπου δημοσιεύεται η συστατική επιστολή του Ν. Πολίτη. Πάντως από τα δύο τηλεγραφήματα, που βρέθηκαν στα κατάλοιπα Δελμούζου, φαίνεται ότι πριν προσλάβει το Δελμούζο ως διευθυντή του Α.Δ.Π., ο Σαράτσης πήγε στην Αθήνα και τον γνώρισε προσωπικά.

Γερμανία και αναζητούσε κατά σύμπτωση αυτό τον καιρό κάποια θέση στην εκπαίδευση. Ο Σαράτσης γνώριζε από το Δελμούζο μόνο τη σειρά των δημοσιευμάτων του στην 'Ακρόπολη του Βλ. Γαβριηλίδη¹. Ο Πολίτης έπαιξε το ρόλο του μεσολαβητή μεταξύ των δύο μερών, κι έτσι έγινε η συμφωνία ν' αναλάβει ο Δελμούζος τη διεύθυνση του Α.Δ.Π., πράγμα που ο Σαράτσης ανήγγειλε στο δημοτικό συμβούλιο ως εξής: «Είναι ετύχημα που δέχτηκε [ο Δελμούζος] και δέν αναγκαστήκαμε νά πάρουμε κανέναν από τούς συνηθισμένους καθηγητάς, από τούς όποιους είχαμε πολλές προσφορές [...] "Όταν ήρθε, είδα ότι ήταν ό κατάλληλος άνθρωπος, που θά μπορούσε νά πραγματοποιήση τούς πόθους μου —οί όποιοι ήταν και του Δήμου πιά πόθοι— για τήν εκπαίδευση τών κοριτσιών...»².

Από την άλλη πλευρά οι διαθέσεις του Δελμούζου απέναντι στο δημιουργό του Α.Δ.Π. υπήρξαν πάντα φιλικές, στοιχείο απαραίτητο για να προκόψει η συνεργασία τους προς όφελος του κοινού σκοπού, το στήσιμο δηλαδή του Σχολείου «τους». Η συνεργασία τους συνεχίστηκε δημιουργικά τόσο κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του Σχολείου, όσο και κατά τη διάρκεια του δικαστικού αγώνα. Η φιλία και η αλληλεκτίμηση παρέμεινε ως το θάνατο του Σαράτση, όπως διατηρήθηκε και η μεταξύ τους αλληλογραφία. Όπως όμως ήταν φυσικό, ο διαφορετικός τόπος διαμονής και η διαφορετική εξέλιξη της σταδιοδρομίας του καθενός, μετά την απομάκρυνση του Δελμούζου από το Βόλο, χαλάρωσαν τους κοινούς δεσμούς και αραιώσαν σημαντικά την επικοινωνία τους. Η βολιώτικη όμως περιπέτεια, η συνεργασία τους δηλαδή στην υπόθεση του Σχολείου και των «Αθεικών», τους έφερε κοντά και σ' άλλου είδους πνευματική συμπόρευση, κατά την ίδια χρονική περίοδο. Εννοούμε την ιδεολογική και την πολιτική. Είναι γνωστό ότι

1. Α. Δελμούζος, «Πρόσωπα και πράγματα», εφημ. 'Ακρόπολις, 3-7 Ιουνίου 1908. Αναδημοσιεύονται στο: Α. Δελμούζος, *Μελέτες και πάρεργα*, τ. Α', Αθήνα 1958, σ. 13-30.

2. Δ. Σαράτσης, «'Η γένεση και ή ζωή...», ό.π., σ. 1473.

Αθήνα, 3 Δεκεμβρίου 1928

Εὐχαριστῶ, φίλε μου, θερμώτατα γιὰ τὸ τε-
λεγραμμάκι σου. Δὴ πάω διὰ θύρας μὲ τὴν ἑ-
πίδα πῶς τ' ἀλατρώματα τρία χρόνια τῷ Βο-
λου καὶ τ' ἄλλα τρία τῷ Λιαράδικου, ἐπι-
δὴ βροῦν τὴ συνήθειά τους, καὶ πῶς δὲ μεταρτίθη
πρὸ ἀνετόχουτα ἐμαὶ κοντὶ ἐπὶ πάντων ἄλλων ἐπὶ
στὰς εἰς τρία ἐχρηστέ. Καὶ αὐτὸ δὲ τὸ μετρίθου
ἐπὶ τῆς, φτάνει μόνον καὶ τ' ἀφίθου διὰ καί-
ρι. Ἐξ ἑξὶ χρόνια δοχικὰ καὶ ἐπι μαρρετὶ καὶ δὴ δὴ.

Μὰ ὅσο ἀρμώτερο ἐμαὶ ἔγωγε εἶμαι, πάντα τίς
εἶναι σου δὴ τίς ἔχει ἐπὶ βόλο, ὅσο ἔγωγε πῶς εἶναι
καὶ χρόνια ματὶ εὐχαρῶ ἀρχίσει.

Μετ' ἀγάπης

Α. Δελμούζου

19. Επιστολή του Αλ. Δελμούζου στο Δημ. Σαράτση
(3 Δεκεμβρίου 1928)

τόσο ο Σαράτσης όσο και ο Δελμούζος εμπνέονταν από τα ίδια ιδανικά, κι όχι μόνο όσα είχαν σχέση με το παιδαγωγικό ή το γλωσσικό ζήτημα. Θα μπορούσε να βρει κανείς πολλά κοινά στοι-
χεία στον επηρεασμό και των δύο από τη σοσιαλιστική κοσμοθεω-

ρία, και μάλιστα την ιδεαλιστική-ηθική της απόχρωση. Υπήρέτησαν και οι δύο, με τη δραστηριότητα και τα γραπτά τους, της ίδιας πάντα περιόδου, τη στάση των «φιλελεύθερων αστών» απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. Η έμπρακτη συμπάθεια που και οι δύο τους έδειξαν στα προβλήματα της εργατικής τάξης, η συμβολή τους στη διαμόρφωση του πνευματικού-ιδεολογικού προσανατολισμού του Εργατικού Κέντρου του Βόλου, η συμπαρατάξή τους, αν και με τις επιφυλάξεις που αλλού διατυπώνονται, τους κατατάσσει στην ομάδα των διανοουμένων εκείνων αστών, που έβρισκαν τη σοσιαλιστική θεωρία κατάλληλη να θεραπεύσει την κοινωνική αδικία και να εξυψώσει παράλληλα το μορφωτικό επίπεδο του λαού, μακριά από βίαιες μεταλλάξεις του πολιτικού κατεστημένου. Υπήρέτησαν και οι δύο την τάξη τους πάνω στις προχωρημένες γραμμές του κοινωνικού αναμορφωτή, με εφόδια την κοινωφελή δράση, τη νεοτεριστική-μεταρρυθμιστική παιδεία, τον ουμανιστικό χαρακτήρα στις πολιτισμικές τους επιλογές. Υπήρξαν την εποχή εκείνη και ο Σαράτσης και ο Δελμούζος εκπρόσωποι της ιδεολογίας των φιλελεύθερων αστών, που επεδίωκαν την κοινωνική μεταρρύθμιση μέσα από «νόμιμες» διαδικασίες. Η δράση τους απέβλεπε στην αλλαγή της δομής του εκπαιδευτικού συστήματος, στον ανθρωπιστικό προσανατολισμό της στεγανής και απαρχαιωμένης μορφωτικής στάθμης. Η ηθικοπλαστική χροιά της ιδεολογίας και του έργου τους εξηγεί και την πολιτική τους επιλογή και τοποθέτηση. Βαδίζοντας κοινή πάντα πορεία, εντάχθηκαν και οι δύο στην ιδεοπολιτική παράταξη των «Κοινωνιολόγων» και στη συνέχεια στην «αναμορφωτική» κίνηση που εκπροσωπούσε ο βενιζελισμός, στα πρώτα του βήματα. Και τους δύο απογοήτευσαν, αν και δεν άλλαξαν στρατόπεδο, οι παλινδρομήσεις και οι πολιτικοί συμβιβασμοί του βενιζελικού κόμματος. Παρέμειναν —ο καθένας τους στο δικό του περιβάλλον— μακριά από τις σκοπιμότητες, επηρεασμένοι από τον πολιτικοκοινωνικό διχασμό και απογοητευμένοι από τον ανευόδωτο προσωπικό τους αγώνα¹.

1. Η κοινή, παράλληλη, πορεία στα μετέπειτα χρόνια των γεγονότων

3. Η συμβολή των άλλων καθηγητών

Πέρα από την εξωδιδασκτική δραστηριότητα του Σαράτση και του Δελμούζου —που κι αυτή δεν ήταν άσχετη προς τις κοινωνικές τους επιλογές και την ιδεολογική τους τοποθέτηση— πρέπει να εξεταστεί, μ' όλες τις γνωστές λεπτομέρειες, η απήχηση του Σχολείου του Βόλου και ο παιδαγωγικός ρόλος καθενός από τους συντελεστές της λειτουργίας του. Ήδη έχει αναφερθεί ότι η συμμετοχή του Σαράτση στις σχολικές διαδικασίες έγκειται στην επιστασία της λειτουργίας της σχολής, ως το κυριότερο μέλος της Εφορείας του Α.Δ.Π., με αρμοδιότητες στην εγγραφή των μαθητριών, την πρόσληψη του προσωπικού, τη στέγαση και τις υπόλοιπες λειτουργικές ανάγκες του Σχολείου, την ενημέρωση της κοινής γνώμης, την οικονομική διαχείριση και τη διδασκαλία του μαθήματος της υγιεινής-νοσηλευτικής. Η τέτοια και τόση συμμετοχή του Σαράτση στη σχολική ζωή τον τοποθετεί δίκαια στην πρώτη θέση των παραγόντων, από τους οποίους εξαρτήθηκε η διαμόρφωση της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας του Σχολείου¹.

Σε διαφορετικό επίπεδο, ανάλογα με την προσωπικότητα και τη συμμετοχή του καθενός στη σχολική διαδικασία, τοποθετείται η συμβολή των υπολοίπων καθηγητών, που δίδαξαν στις τρεις τάξεις του Α.Δ.Π. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η στελέχωση του εκπαιδευτηρίου με κατάλληλο προσωπικό είχε ανατεθεί στη δικαιοδοσία της Εφορείας, με βασικό ρόλο στο Σαράτση, που συνεργάστηκε και σ' αυτό το θέμα αρμονικά με το Δελμούζο, τουλάχισ-

του Βόλου, που υπονοείται εδώ, μας ενδιαφέρει τόσο μόνο όσο επιβεβαιώνουν την αφετηρία της ιδεολογίας και των αγώνων των δύο ανδρών. Και οι δύο μπορούν να ενταχθούν στο σχήμα των «νεοδιαφωτιστών» ελλήνων διανοουμένων, που ασπάστηκαν στην αρχή της σταδιοδρομίας τους το σοσιαλιστικό μήνυμα της αλλαγής. (Πβ. Κ. Χανιώτη, *Ο νεοελληνικός εκπαιδευτικός διαφωτισμός, χ.χ.*). Στη μετέπειτα προσωπική πορεία του καθενός υπήρξαν διαφοροποιήσεις, χωρίς πάντως να εκδηλωθούν αντιθέσεις· παρέμειναν φίλοι και ομοϊδέατες.

1. Πβ. Α. Δελμούζου, *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο*, ὁ.π., σ. 22-25.

στον την πρώτη χρονιά· τις δύο επόμενες η γνώμη του Δελμούζου φαίνεται πως έγινε πιο καθοριστική στην επιλογή του προσωπικού.

Από τους καθηγητές που δίδαξαν στο Α.Δ.Π., οι περισσότεροι συνεργάστηκαν με παραχώρηση ωρών σ' αυτό, ενώ παράλληλα δίδασκαν σε δημόσια σχολεία του Βόλου. Έτσι η συνεργασία με το Α.Δ.Π. του δημοδιδασκάλου Κ. Σφάγκου και του φιλόλογου Σ. Φιλιππίδη, που ευδόκιμα υπηρέτησαν —κατά την άποψη του Δελμούζου— τους διδακτικούς στόχους του Σχολείου, επηρέασε σε μικρό μόνο βαθμό τη φυσιογνωμία του Α.Δ.Π. Περισσότερο φαίνεται ότι επέδρασε στη σχολική ζωή και διδασκαλία —επί τρία χρόνια— η παρουσία του μαθηματικού Δ. Τσαμασφύρου και του μουσικού Β. Κόντη. Αντίθετα η παρουσία, για μία μόνο χρονιά του καθηγητή της ιχνογραφίας Ι. Πούλακα και των καθηγητριών των οικοκυρικών Ε. Κουτσοπούλου και γαλλικών Verguet, έπαιξε μάλλον αρνητικό ρόλο στα σχέδια και τις διαθέσεις του Δελμούζου¹.

Ιδιαίτερα σημαντική θέση στον τρόπο διδασκαλίας και στην απήχηση του έργου του Α.Δ.Π. κατείχαν οι τρεις αποκλειστικά εργαζόμενοι στο Α.Δ.Π. (εκτός του Δελμούζου) καθηγητές: Γ. Βανάκος, φυσικός, J. Seurin, γαλλικών και Π. Χριστάκου, φιλόλογος. Απ' αυτούς η Seurin δίδαξε στις δύο τελευταίες χρονιές στις τρεις τάξεις του Σχολείου, εκτός από τη γαλλική γλώσσα, και τα μαθήματα των οικοκυρικών, της γυμναστικής και της ιχνογραφίας· η ίδια υπήρξε η υποδιευθύντρια του Σχολείου. Οι άλλοι δύο πρόλαβαν να διδάξουν μόνο την τελευταία μισή περίπου χρονιά. Ο ρόλος γενικότερα των δύο καθηγητριών (Seurin και Χριστάκου) στη σχολική ζωή, όπως φαίνεται στα κείμενα του Δελμούζου, υπήρξε σημαντικός, επειδή σ' αυτές ο διευθυντής του Σχολείου είχε αναθέσει ξεχωριστές αρμοδιότητες και επειδή ανέλαβαν πολλές διδακτικές ώρες. Η γενικότερη ακτινοβολία των καθηγητών που δίδαξαν στο Α.Δ.Π., παρά την ατομική εξέλιξη του καθενός², δε

1. Πβ. στο ίδιο, σ. 318.

2. Για την εξέλιξη στην εκπαιδευτική ιεραρχία των καθηγητών που

φαίνεται ότι πήρε τη λάμψη της δράσης του Δελμούζου. Το γεγονός δικαιολογείται εύλογα, αφού εκείνος ήταν ο φυσικός αυτουργός της πραγματοποίησης του πειράματος, που ο ίδιος και ο Σαράτσης είχαν επιφορτιστεί. Η συμβολή των άλλων καθηγητών φαίνεται επισκιασμένη από την εντονότερη προσωπικότητα του διευθυντή, και παρέμειναν απλοί εντολοδόχοι των σχεδιασμών εκείνου, ανταποκρινόμενοι άλλοι λίγο κι άλλοι περισσότερο θετικά στις προτροπές του Δελμούζου. Η ασάφεια στον καθορισμό του ρόλου των άλλων καθηγητών επιτείνεται από την έλλειψη πληροφοριών ή κειμένων τους για την περίοδο της θητείας τους στο Α.Δ.Π. του Βόλου.

Έτσι απομένει να εξεταστεί η καίρια συμβολή του ίδιου του Δελμούζου στη διαμόρφωση της φυσιολογίας του βολιώτικου Σχολείου, τόσο στο περιεχόμενο της διδασκαλίας, όσο και στους μεταρρυθμιστικούς μηχανισμούς που στο Βόλο για πρώτη φορά εφαρμόστηκαν στην πράξη. Μας ενδιαφέρει εδώ η πλευρά της εκπαιδευτικής δράσης και του παιδαγωγικού συστήματος που ο Δελμούζος, ως νέος παιδαγωγός και οραματιστής της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, προσπάθησε να εφαρμόσει στο βολιώτικο Σχολείο στο μεταίχμιο των δύο πρώτων δεκαετιών του αιώνα μας¹.

δίδαξαν στο Α.Δ.Π. βλ. Δ. Σαράτσης, *ό.π.*, σ. 1473-1474.

1. Από την μάλλον πλούσια βιβλιογραφία τη σχετική με το έργο του Δελμούζου, στην εκπαιδευτική του σταδιοδρομία και τις παιδαγωγικές του αρχές είναι αφιερωμένα ορισμένα δημοσιεύματα, όπως λ.χ. τα: α) Ε. Παπανούτσος, *Ἀλέξανδρος Δελμούζος - ἡ ζωὴ του. Ἐπιλογή ἀπὸ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 1978· β) Χρ. Φράγκου, «Ὁ Ἄλ. Δελμούζος καὶ οἱ ἐκπαιδευτικὲς μεταρρυθμίσεις», *περιοδ. Λόγος καὶ Πράξη*, τεύχ. 8 (1979)· γ) Π. Ξωχέλλη, «Ἀπόψεις τοῦ Ἄλ. Δελμούζου γιὰ τὸν ἐκπαιδευτικὸ καὶ τὸ ἔργο του ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς σύγχρονης Παιδαγωγικῆς», στο *Ἀφιέρωμα στὸν Ε. Π. Παπανούτσο*, τεύχ. Α', Ἀθήνα 1980, σ. 525-532· δ) ορισμένα ἀπὸ τὰ ἀρθρα ἀφιερωμάτων περιοδικῶν: *Παιδεία καὶ Ζωή*, τεύχ. 18-19 καὶ 20-21 (1953) - *Νέα Ἐστία*, τεύχ. 750 (1.10.1958)· καὶ ε) ἡ πιο ἐμπεριστατωμένη (καὶ πιο πρόσφατη) μελέτη εἶναι ἡ υφηγεσία τοῦ Ν. Τερζή, *Ἡ παιδαγωγικὴ τοῦ Ἀλέξανδρου Δελμούζου - συστηματικὴ ἐξέταση τοῦ ἔργου καὶ τῆς δράσης του*.

4. Συνοπτική εξέταση της ζωής και του έργου του Αλέξανδρου Δελμούζου

α) Παιδαγωγικές καταβολές και επιδράσεις

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος γεννήθηκε στην 'Αμφισσα, την τελευταία μέρα του 1880, όπου και έζησε ωστόσο έγινε δεκάξι χρονών. Το επαρχιακό και το κοινωνικό του περιβάλλον υπήρξαν τα πρώτα ερεθίσματα —όπως ο ίδιος αποκαλύπτει— που διαμόρφωσαν το χαρακτήρα του¹. Η πολυμελής και εύπορη οικογένειά του (πατέρα του ήταν ο Παναγιώτης Δελμούζος, πρώην Δήμαρχος κι ως το θάνατό του εύπορος έμπορος στην 'Αμφισσα) του χάρισε, στα παιδικά του χρόνια, τη θερμή και άνετη σπιτική ατμόσφαιρα, που πάντα νοσταλγεί· του έδωσε επίσης τη δυνατότητα, αμέριμος από βιοτικές μέριμνες, ν' αφοσιωθεί στις σπουδές του². Ως τα 1908,

1. Πάρα πολλά αυτοβιογραφικά στοιχεία παρέχει ο Δελμούζος στο «Γράμμα σ' ένα φίλο μου - Πώς έγινα δάσκαλος», που δημοσιεύτηκε στο μεταθανάτιο έργο του (με την επιμέλεια του Ε. Παπανούτσου), *Μελέτες και πάρεργα*, τ. Β', σ. 421-444.

2. Παρουσιάζεται εδώ, για πρώτη φορά, η διάρθρωση της οικογένειας Δελμούζου, όπως μου παραχωρήθηκε από την Κυρία Ντίνα Δελμούζου: Οι γονείς του Αλέξανδρου ήταν ο Παναγής (1830-1905) και η Μαριγώ (1843-1924)· απέκτησαν πέντε αγόρια: το Γιαννακό (1872-1891) [πέθανε φυματικός και τάφηκε στην 'Αμφισσα· πβ. το διήγημα «Μαρούλα», Αλ. Δελμούζου, *Μελέτες και πάρεργα*, τ. Β', σ. 457-458], το Λουκά (1875-1912) [ο αγαπημένος μεγαλύτερος αδελφός, που πέθανε —όστερα από περίοδο ψυχικής ασθένειας— στη Λωζάνη, τον Ανδρέα (1878-1971) [πρέσβυ· με τη Μαρίκα Βαλασσοπούλου (1889-1956) απέκτησαν το Λούκη (1923-1983) και την Ειρήνη, σύζυγο Γ. Κέντρου], τέταρτος γιος ήταν ο Αλέξανδρος (1880-1956) και ο Γεώργιος (1883-1940). Και δύο κορίτσια: τη Ζωή, σύζυγο Δημ. Παπαχρήστου και την Αικατερίνη, δίδυμη αδελφή του Γεωργίου, σύζυγο Αριστοτ. Δήμιτσα.

Ο Αλέξανδρος Π. Δελμούζος — όπως είναι γνωστό— νυμφεύτηκε το 1909 τη Φροσίνη Μαλικοπούλου (1888-1967), με την οποία απέκτησε τρία παιδιά: τον Παναγή (1910-1985), σύζυγο της Ελένης Στρατή, τον Άλκη (1912-1982), σύζυγο της Κωνσταντίνας Πέππα, και την Μαρία-Ελένη (1922-1968). Κατ' ευθείαν απόγονοι του Αλέξανδρου και της Φροσίνης Δελμούζου είναι τα εγγόνια τους, η Έφη Α. Δελμούζου και ο Αλεκάκης Π. Δελμούζος.

χρονιά που άρχισε τη δημόσια σταδιοδρομία του, ο Δελμούζος δε φαίνεται ν' αντιμετώπισε βιοσυντηρητικά προβλήματα. Σ' όλη του τη ζωή, άλλωστε, εκτός από τα ατομικά του έσοδα, φαίνεται ότι διατηρούσε την επικαρπία οικογενειακών ή άλλων εισοδημάτων, που του επέτρεψαν την οικονομική άνεση.

Όταν ο Δελμούζος ήρθε στο Βόλο, εικοσιεπτά χρονών, είχε ήδη διαμορφώσει την προσωπικότητά του και τη στάση του απέναντι στο κοινωνικό (άρα και στο παιδαγωγικό) πρόβλημα της εποχής του. Αλλά, επειδή στο Βόλο πήραν σάρκα και οστά τα προσωπικά του οράματα κι έγινε πράξη η θεωρητική του κατάρτιση, αξίζει να σταθούμε στους παράγοντες εκείνους, που είχαν διαμορφώσει το χαρακτήρα του.

Πρώτος σταθμός υπήρξε η περίοδος της ζωής του στην Άμφισσα. Στη γενέτειρα παρακολούθησε τις εγκύκλιες σπουδές· σπουδές από τις οποίες αποκόμισε τις πρώτες τραυματικές εμπειρίες του σχολικού περιβάλλοντος και του εκπαιδευτικού συστήματος της εποχής του, όλη αυτή την «άρνητική άγωγή», που εξασκούσε στους νεαρούς έλληνες το «νησί τῶν νεκρῶν», κατά τη δική του έκφραση¹. Από μεταγενέστερα κείμενα του ίδιου μαθαίνουμε την τεράστια επίδραση του σχολείου (στο «Ελληνικό» και το Γυμνάσιο) στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του και τη μόρφωσή του. Δραματοποιώντας το αποτέλεσμα της σχολικής εργασίας εκεί, διαπιστώνει «τὴν ἔλλειψη καὶ ἀπὸ τὰ πιὸ βασικά στοιχεῖα γιὰ μόρφωση ἀνώτερη, τὴ σκόρπια προσοχή, τὴν ἀγύμναστη θέληση καὶ ἀντοχή»². Για όλα αυτά αιτία θεωρεί ο Δελμούζος την αποκοπή του σχολείου από τα ενδιαφέροντα του παιδιού, το δασκαλοκεντρικό του χαρακτήρα και βέβαια τον αναχρονισμό μεθόδων και γλώσσας

1. Α. Δελμούζος, *Μελέτες καὶ πάρεργα*, ό.π., σ. 434. Να σημειωθεί ότι, όπως προκύπτει από τα φυλασσομένα στο Αρχείο Δελμούζου σχολικά του Ενδεικτικά, δεν υπήρξε ποτέ «αριστούχος» μαθητής, στο σχολείο [πβ. Χ. Γ. Χαρίτος, «Ο Αλέξ. Δελμούζος μαθητής», περιοδ. *Κείμενα του Βόλου*, τεύχ. 10 (1983), σ. 5-11].

2. Α. Δελμούζος, ό.π., τ. Β', σ. 438.

διδασκαλίας. Κατά την ίδια περίοδο ο Δελμούζος (διηγείται πως) ανακαλύπτει ένα τρόπο ζωής, για ν' αντιμετωπίζει τον κλοιό του σχολείου, «που είχε αφήσει τὸν ἔξω κόσμο βιβλίο ἑφτασφράγιστο»¹. Οι νεανικές απασχολήσεις, εκδρομές, ακόμα και οι σκανταλιές, του ἔδιναν κάποια διέξοδο. Η εφηβική ἄλλωστε ηλικία προσφέρεται για «ανταρσίες» και παράλληλα για εξάρσεις ποιητικές και ρομαντικές. Η μελέτη της Λογοτεχνίας και κάποια προδιάθεση του δίνουν τις αφορμές να γράψει στίχους και «δράματα»· η ποίηση θα γίνει από τότε μια από τις «αγάπες» του.

Δεύτερος σταθμός υπήρξαν τα χρόνια των σπουδών του στην Αθήνα. Εκεί θα τον συνοδεύει το σύνδρομο του επαρχιώτη. Με φτερά ψαλιδισμένα από τις στείρες εγκύκλιες σπουδές, με τα ποιητικά όνειρα σε ἔξαρση και το ιδεολογικό υπόβαθρο κλονισμένο εξαιτίας της «ντροπής», που προκάλεσε η ἴττα του 1897, ο νεαρός Δελμούζος θ' αναζητήσει το μορφωτικό-επαγγελματικό προσανατολισμό· τότε θα συμβεί η ρήξη προς το οικογενειακό «όραμα», να σπουδάσει μηχανικός! Εκείνος αλλάζοντας κατεύθυνση, θα γραφτεί στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου, υπακούοντας σε ακαθόριστες ψυχικές παρορμήσεις. Οι σπουδές του στη Φιλοσοφική Σχολή θα επιτείνουν την κακή ιδέα που είχε σχηματίσει για την ελληνική εκπαίδευση, ολοκληρώνοντας ἔτσι την απογοήτευσή του με τις εμπειρίες από την ανώτατη βαθμίδα, που την άντεξε «μὲ ἀχθοφορική ὑπομονή». Δεν εγκατέλειψε πάντως τις φιλολογικές σπουδές, αν και ο «διδασκτικός ὕλισμός», οι παραφορτωμένες δηλ. γνώσεις, που ἔπρεπε να κατακτήσει, τον κατήντησαν «ἀνθρώπινο κουρέλι», ὅπως γράφει ο ἴδιος². Την ίδια εποχή η «λυρική» του επίδοση τον ἔφερε ανάμεσα σε νεανικούς κύκλους, ὅπου συζητιόταν ἔντονα το αἴτημα της πολιτικο-κοινωνικής «κάθαρσης» και το γλωσσικό ζήτημα. Ἦταν η εποχή που «ὁ δημοτικισμὸς βρισκόταν ἄκόμα στὴν ἐπαναστατική αἰσιόδοξη ἐξόρμησή

1. Στο ἴδιο.

2. Στο ἴδιο, σ. 426.

του)¹, με επίκεντρο τον Παλαμά και το «λογοτεχνικό» δημοτικισμό· εποχή ωστόσο κατάλληλη για να φορτίσει την ψυχή του νεαρού διανοούμενου με κάποια δόση ρεαλισμού. Τότε, ανακαλύπτοντας τη δύναμη του Σολωμικού λόγου αποτίναξε τη δική του «μετριότητα» στην ποίηση. Μια ακόμη ρήξη προς το περιβάλλον που ο ίδιος είχε κατασκευάσει.

Στη φάση αυτή της αναζήτησης της ωριμότητας, ο Δελμούζος ανεπηρέαστος πάντα από βιοτικές μέριμνες, ψάχνει το δρόμο της αυτοσυνειδησίας: «Οί πρώτες μεγάλες επαγγελίες τῆς γύρω ζωῆς σὰ νὰ εἶχαν χαθῆ γιὰ μένα μέσα στὴν ψευτιά καὶ τὴ νέκρα, ποὺ στὰ μάτια μου τύλιγε ὀλόκληρη τὴ χώρα [...] Κύματα θεοσκοτεινα σάλεuan στὸ νεανικὸ στῆθος[...] κι ἔφυγα. Ἔφυγα χωρὶς νὰ ξέρω ποῦ πάω καὶ τί γυρεύω», γράφει ο ίδιος σε μια αποκαλυπτική στιγμή αυτοπροσδιορισμού². Τα αβέβαια βήματά του επιδεινώνει η κατάσταση της υγείας του αδελφού του Λουκά, που έπασχε από ψυχική ασθένεια, και η συνάφεια της αδελφικής αρρώστειας με το εκπαιδευτικό πρόβλημα. Η μνήμη του αυτόχειρα αδελφού θα συνοδεύσει το Δελμούζο στα κατοπινά χρόνια, υπενθυμίζοντάς του την αιτία και την ανάγκη θεραπείας του κακού³.

Η επόμενη φάση της ζωής του Δελμούζου ήταν καθοριστική για το σχηματισμό της προσωπικότητάς του. Είναι η εποχή που αυτοπροσδιορίζεται και αποκτά τα εφόδια για μια μόνιμη και σταθερή επαγγελματική και ιδεολογική πορεία. Είναι ακόμη η εποχή που προσγειώνει τις ονειροπόλες αναζητήσεις του και χαράζει την αμετακίνητη πλέον στάση του απέναντι στο γλωσσικό, το εκπαιδευτικό και το κοινωνικό πρόβλημα. Είναι τελικά η εποχή της

1. Στο ίδιο, σ. 425.

2. Στο ίδιο, σ. 427.

3. Πβ. στο ίδιο, σ. 431-432. Το βιβλίο του Δελμούζου, *Τὸ πρόβλημα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς*, Αθήνα 1944, είναι αφιερωμένο στη μνήμη του αδελφού του Λουκά. Ο Λουκάς Δελμούζος φαίνεται πάντως πως υπήρξε ένας καλλιεργημένος άνθρωπος, αφού υπήρξε ένας από τους ιδρυτές του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1910).

ωριμότητας, που θα του επιτρέψει ν' αντέξει στις επιθέσεις των αντιπάλων, στην τραχύτητα της πραγματικότητας, που κατά την επόμενη περίοδο (την πρώτη της επαγγελματικής του καριέρας) θα αντιμετώπισει.

β) Σπουδές στη Γερμανία - Επιδράσεις

Ο Δελμούζος, αφού πήρε το πτυχίο της Φιλοσοφικής Σχολής με άριστα και αφού υπηρέτησε τη στρατιωτική του θητεία, πήγε για ανώτερες σπουδές στη Γερμανία το 1903, όπου έμεινε ως τα μέσα περίπου του 1907, όχι μόνο γιατί έτσι συνήθιζαν τότε οι γόνιοι των πλούσιων οικογενειών, αλλά γιατί πίστευε ότι θα έβρισκε εκεί το βαθύτερο νόημα της ζωής του, κάτι που οι αθηναϊκές σπουδές του δεν είχαν καταφέρει· ήταν άλλωστε η φυγή αυτή μια λύση στον απροσδιόριστο ακόμη επαγγελματικό του προσανατολισμό. Στη Γερμανία ο Δελμούζος δε φαίνεται να έκανε συστηματικές σπουδές. Τούτο αποδεικνύουν οι συχνές μετακινήσεις του από πόλη σε πόλη, κατά τη διάρκεια της πεντάχρονης παραμονής του εκεί, η διαδοχική ακρόαση ποικίλων μαθημάτων και οι εναλλαγές του ενδιαφέροντός του¹. Πάντως η ζωή και οι σπουδές του στη Γερμανία απαίτησαν απ' αυτόν μεγάλους κόπους, σκληρή δοκιμασία ψυχική και γενναίες αποφάσεις. Οι επιδράσεις που δέχτηκε, κατά το διάστημα αυτό, από πρόσωπα και καταστάσεις υπήρξαν τεράστιες και καθοριστικές στην αποκραυτάλλωση των ιδεών του.

Οι ισχνές, αλλά και μοναδικές, πληροφορίες που ο ίδιος δίνει στα αυτοβιογραφικά του κείμενα, επιτρέπουν μόλις να διαφανεί το είδος και το πλάτος των σπουδών, που παρακολούθησε στα γερμανικά πανεπιστήμια. Στις ίδιες πληροφορίες μπορούμε να

1. Παρέμεινε κυρίως στη Λειψία, όπου παρακολούθησε μαθήματα Φυσιολογικής Ψυχολογίας του Wundt (βλ. *Μελέτες και πάρεργα*, ό.π., σ. 439), το Βερολίνο και την Ιένα, όπου παρακολούθησε μαθήματα Διδακτικής από τον οπαδό του Herbart, τον W. Rein (βλ. στο ίδιο, σ. 440 και *Τὸ κρυφὸ σχολειό*, σ. 34). Είναι επίσης γνωστό ότι κατά διαστήματα έμεινε στη Βαϊμάρη, στο Starnberg κ.α.

στηρίζουμε τις γνώσεις μας για τις ιδεολογικές επιδράσεις που δέχτηκε από το περιβάλλον του. Ο ίδιος, λοιπόν, ονοματίζει τις σπουδές του «φιλοσοφικές και παιδαγωγικές», που πάντως δεν είχαν σταθερό άξονα και δεν παρέμειναν μόνο ακαδημαϊκές. Οι μελέτες του περιείχαν αρκετή λογοτεχνία και γερμανική φιλοσοφία. Ο ίδιος βεβαιώνει τη μελέτη και την επίδραση του Schopenhauer, και φαίνεται βέβαιη η επαφή του με το έργο του Kant, γεγονός που επιβεβαιώνουν οι συχνές παραπομπές του στην έννοια της «κατηγορικής προστακτικής». Εδώ πρέπει να προσθέσουμε την επισήμανση, που επιχειρεί ο Ν. Τερζής, πως «ή συζήτηση για τόν ήθικόν σοσιαλισμό τών νεοκαντιανών είναι εκείνη που έφερε στην επικαιρότητα και άναζωογόννησε τὸ ἐνδιαφέρον για τὸ ἔργο τοῦ Kant κατὰ τὰ χρόνια τῆς παραμονῆς τοῦ Δελμούζου στὴ Γερμανία»¹. Στη συζήτηση αυτή και τη σχετική πολιτική κίνηση στη Γερμανία, αυτή την εποχή, θα πρέπει ν' αποδώσουμε και την πρώτη επαφή του Δελμούζου με τη σοσιαλιστική θεωρία και πρακτική. Την επαφή αυτή θα ενδυναμώσει η γνωριμία του Δελμούζου με το Γ. Σκληρό. Ο ίδιος περιγράφει την επίδραση της γνωριμίας: «Σὰ νὰ μ' ἄρπαξε ἕνα σιδερένιο χέρι ἀπὸ τὰ σύννεφα στὸ χῶμα. Ὁ κλονισμὸς καὶ ὁ θαυμασμὸς ἦταν τέτοιος, πὺ [⋯] ἀν καὶ ὀλόκληρος ὁ ἑαυτὸς μου ἦταν καθολικὴ μεγάλῃ ἀντίρρηση, δὲν μποροῦσα ν' ἀντιτάξω παρὰ ἀσήμαντα ἐπιχειρήματα. Για κάμποσο καιρὸ σὰ νὰ εἶχα τυφλωθῆ ἀπὸ τὸ πολὺ φῶς...»².

Οι παιδαγωγικές πάλι σπουδές του Δελμούζου στη Γερμανία δε φαίνεται να έγιναν ποτέ συστηματικές. Η αφοσίωσή του στη «νέα επιστήμη, τὴ φυσιολογικὴ ψυχολογία τοῦ Wundt», δεν κράτησε πολύ, ούτε του πρόσφερε «τὴν ἱκανοποίησιν πὺ περιέμενε». Αλλά και στην «πόλιν τῶν εἰδικῶν, τὴν Jena», ὅπου παρακολούθησε το παιδαγωγικὸ κέντρο σπουδῶν, και ὅπου δίδασκε ἕνας ἀπὸ τοὺς επιφανέστερους εκπροσώπους τῆς διδακτικῆς θεωρίας τοῦ Ερβάρ-

1. Ν. Τερζής, *ὁ.π.*, σ. 31-32.

2. Α. Δελμούζος, *Μελέτες καὶ πάρεργα*, *ὁ.π.*, σ. 442.

του, ο W. Rein, ο Δελμούζος πάλι απογοητεύτηκε, γιατί «ή ξεραγκιανή άράχνη τής Διδακτικῆς ζητοῦσε νά μπλέξη στὰ δίχτυα τῆς τῆ ζωῆ...»¹. Ὡστόσο στην παιδαγωγική σχολή τῆς Ίένας φαίνεται ὅτι ο Δελμούζος ἔκανε τις πιο μακρές και επισταμένες σπουδές του, ὅπως ο ἴδιος βεβαιώνει, ἄσχετα αν ἀπό τις γνώσεις του αυτές (που θα θελήσει να εφαρμόσει στο βολιώτικο Σχολεῖο) θα απομακρυνθεῖ πολύ νωρίς.

Την περίοδο που ο Δελμούζος ψάχνει τον προσανατολισμό του, στη Γερμανία εξελίσσεται μια πολυδιάστατη παιδαγωγική κίνηση που ἀπέβλεπε στη μεταρρύθμιση του σχολείου. Το αίτημα που διαμορφώνεται κατά τη φάση αυτή, είναι να οργανωθεί το σχολεῖο και να λειτουργήσει με βάση το παιδί. Η ἀντίληψη αυτή είναι ἀποτέλεσμα τῆς προόδου, που εἶχε κάνει η ἐξελικτική ψυχολογία, ἰδιαίτερα στη Γερμανία. Τη μεταρρυθμιστική αυτή παιδαγωγική κίνηση φαίνεται ὅτι παρακολούθησε ο Δελμούζος, χωρίς πάντως να αναφέρεται ἀπό τον ἴδιο. Θεωρούμε ὅμως το γεγονός τούτο αὐτονόητο, ἀφού η διδακτική θεωρία, που ο Δελμούζος εἶχε σκοπὸ ἢ που πρόλαβε να εφαρμόσει το Σχολεῖο του Βόλου, τουλάχιστο στηρίζεται κι ἔχει την ἀφετηρία τῆς στη μεταρρυθμιστική κίνηση τῆς Γερμανίας, ὅπου βρίσκεται ο Δελμούζος κατά την ἐπίμαχη περίοδο².

Στο σημεῖο αὐτὸ προβάλλουν τα ἐρωτήματα, που ἀφορούν τις πηγές ἐμπνευσης του Δελμούζου στο παιδαγωγικό του ἔργο. Κι αν δεν εἴμαστε σε θέση να κρίνουμε τις ἐπιρροές που δέχτηκε ἀπό τις «ἐπίσημες» πηγές γνώσης, μπορούμε να θυμηθούμε πως στη Γερμανία, κατά τις ἀρχές του αἰῶνα, ἀναπτύσσουν το θεωρητικό και πρακτικό ἔργο τους οἱ κυριότεροι εκπρόσωποι του «Νέου Σχολείου», αν και σε περιορισμένο κύκλο ο καθένας τους και με διαφορετική ο καθένας τους κατεύθυνση. Ἐτσι δεν είναι ἄστοχο να ἐκμαιεύσουμε κάποια συνάφεια των παιδαγωγικών ἀντιλήψεων του Δελμούζου με τα κηρύγματα των B. Otto, H. Lietz και H.

1. Στο ἴδιο, σ. 440.

2. Πβ. Ν. Τερζή, ὁ.π.

Gautig, ενώ δεν υπάρχουν ενδείξεις επηρεασμού του από τα σύγχρονα κινήματα στην Αγγλία (Abbotsholme, Bedales) και στην Αμερική (Laboratory School). Ορισμένες πάντως προτάσεις μπορούν εδώ να σημειωθούν, όπως: Σημασία στην εκμάθηση της μητρικής γλώσσας από τα παιδιά· κεντρική θέση του διαλόγου στη διδασκαλία· μαθητική αυτοδιοίκηση (B. Otto). Πρωταρχική σημασία στην υπαίθρια σχολική ζωή, συνοδευόμενη από χειρωνακτική εργασία· επιδίωξη του σχολείου να προσφέρει στους τροφίμους του το κοινωνικό βίωμα· νέα αντίληψη για τη σχέση του δασκάλου προς το μαθητή, ως επιδίωξη ενεργητικής συνεργασίας των δύο αυτών παραγόντων της σχολικής ζωής (H. Lietz). Επιμονή στη συνεργασία του σχολείου με την οικογένεια του μαθητή· προτεραιότητα στην παιδαγωγική πράξη της ανάπτυξης της προσωπικότητας του παιδιού, της αυτενέργειας, της αυτονομίας και της ελευθερίας της πνευματικής σχολικής εργασίας· ενδυνάμωση του ρόλου του εκπαιδευτικού ως βοηθού στο έργο της μάθησης κι όχι ως πρωταγωνιστή στις παιδευτικές διαδικασίες, όπως συνέβαινε στο παλαιό σχολείο (H. Gautig). Οι αντιλήψεις αυτές—που εντελώς σχηματικά αναφέρονται εδώ—επιδιώχτηκε να εφαρμοστούν στην πράξη από το Δελμούζο στη βολιώτικη θητεία του. Το γεγονός αυτό και μόνο μας οδηγεί στο εύλογο συμπέρασμα της επίδρασης που είχε στη σκέψη του Δελμούζου η περίπου ταυτόχρονη με την παραμονή του στη Γερμανία παιδαγωγική κίνηση. Η κίνηση αυτή, όπως είναι γνωστό, πήρε αργότερα το δρόμο και την ονομασία του «Νέου σχολείου» ή «Σχολείου εργασίας», που ο ίδιος ο Δελμούζος θεωρείται βασικός εκπρόσωπός του στην Ελλάδα, κατά τις μετέπειτα διδακτικές δραστηριότητές του. Όσο για την άποψη πως οι αρχές αυτές εφαρμόστηκαν στο Βόλο, μπορούμε να υποθέσουμε βέβαια ότι ο Δελμούζος τις είχε οπωσδήποτε υπόψη, αφού είχε γνωρίσει—έστω πολύ λίγο συστηματικά—το έργο των παραπάνω παιδαγωγών, που θέλησε να εφαρμόσει ο ίδιος. Και στο σημείο αυτό θα επικαλεστούμε τη διαπίστωση του Ευάγ. Παπανούτσου, πως «ή διδακτική εργασία [του Δελμούζου] στο σχολείο του Βόλου [...] προλαμβάνει πολλά από τα μεθοδολογικά

αίτηματα που θα τα "εισαγάγωμε" αργότερα στην Ελλάδα με το όνομα του Νέου Σχολείου»¹. Πρέπει εξάλλου να υπογραμμιστεί η εμφανής (και συχνά από τον ίδιο αναφερόμενη) αντιπαράταξη του Δελμούζου προς το παιδαγωγικό σύστημα, που εφάρμοζε —ιδιαίτερα στην Ελλάδα— το «παλαιό σχολείο», η ερβαρτιανή δηλ. μεθοδολογία, που ωστόσο ο ίδιος είχε σπουδάσει και που οι έλληνες παιδαγωγοί θεωρούσαν «προοδευτικό». Ο Δελμούζος θέλησε να καταργήσει στο Α.Δ.Π. την «τυπολογική» αυτή μέθοδο, και η απόπειρα αυτή θεωρείται η πρώτη και σαφής καινοτομία της διδασκαλίας στο βολιώτικο σχολείο².

Ένα πολύ ενδιαφέρον πεδίο έρευνας είναι η αναζήτηση των επιδράσεων, που υπέστη ο Δελμούζος, κατά τη διάρκεια των σπουδών του στη Γερμανία —χωρίς να μπορούν να θεωρηθούν «συστηματικές», αφού ούτε κάποιο πιστοποιητικό των σπουδών του απέκóμισε—, όπως γενικότερα πρέπει να μελετηθούν οι επιδράσεις των παιδαγωγικών θεωριών και κινήσεων στην Ευρώπη στα τέλη του περασμένου και τις αρχές του 20ού πάνω στη σκέψη των ελλήνων παιδαγωγών, οι οποίοι μεταφύτευσαν στην Ελλάδα, και υπήρξαν εισηγητές επηρεάζοντας τα εκπαιδευτικά πράγματα στη χώρα μας, παιδαγωγικές θέσεις που ακριβώς την ίδια εποχή (στη Γερμανία κατ' εξοχήν) οριοθετούσαν το πλαίσιο της «Νέας Αγωγής».

Οι νύξεις που γίνονται εδώ για τη διαμόρφωση της παιδαγωγικής σκέψης του Α. Δελμούζου αποτελούν απλώς ίχνη προβληματισμού. Η περαιτέρω επισταμένη έρευνα πρέπει να συνεχιστεί.

1. Ε. Παπανούτσος, «Ο Παιδαγωγός», περιοδ. *Παιδεία και Ζωή*, τεύχ. 18-19 (15.6.1953), σ. 167. Η πιο εμπειριστατωμένη επισκόπηση της παιδαγωγικής του «Νέου Σχολείου» από τον Αλ. Δημαρά στην εισαγωγή του βιβλίου του: *Μίλτος Κουντουράς - Κλείστε τὰ σχολεία - 'Εκπαιδευτικά' Απαντα*, Γνώση, Αθήνα 1985, σ. λη' κ.π.

2. Η απορριπτική στάση του Δελμούζου απέναντι στην Ερβαρτιανή μέθοδο εκφράζεται από τον ίδιο σε πολλές περιπτώσεις, λ.χ. *Τὸ κρυφὸ σχολειό*, 6.π., σ. 11, 34, 156, 167 κ.ά.

γ) Άλλες επιδράσεις - Ο Δελμούζος στην Ελλάδα

Εμφανέστερη επίδραση στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του Δελμούζου, ως παιδαγωγού και μεταρρυθμιστή, είχε το κίνημα του Δημοτικισμού. Το δημοτικισμό ο Δελμούζος γνώρισε, νέος ακόμη, μέσα από τη Λογοτεχνία (Σολωμό, δημοτικά τραγούδια), αναζητώντας διέξοδο στις δικές του ποιητικές δοκιμές. Παράλληλα, κατά την αθηναϊκή περίοδο της ζωής του γνώρισε και σχετίστηκε με τους δημοτικιστικούς κύκλους, που επηρεάζονταν από τη βαριά προσωπικότητα του Παλαμά. Εκεί γνώρισε και δέχτηκε την επίδραση του Μάρκου Τσιριμώκου. Σ' αυτό το πνευματικό κλίμα ο Δελμούζος ζει το μετασχηματισμό που συμβαίνει σε μια μερίδα των δημοτικιστών: την αναβάθμιση του προσανατολισμού των οπαδών της δημοτικής προς τον «εκπαιδευτικό» χαρακτήρα. Την εποχή αυτή ακριβώς (αρχές του αιώνα) ο δημοτικισμός περιορίζει την εμβέλειά του και εξειδικεύει το ενδιαφέρον του στο σχολικό σύστημα, που επιδιώκει να αναμορφώσει. Η τάση αυτή —που αποτελεί την προσαρμογή του ορμητικού χαρακτήρα της πρώτης περιόδου σε δραστηριότητες περισσότερο ρεαλιστικές— έρχεται να διαμορφώσει νέες συνθήκες σε εθνικό επίπεδο, ώστε να οργανωθεί και να λειτουργήσει πιο ορθολογιστικά το ελληνικό σχολείο. Είχε προηγηθεί η διαπίστωση του αδιεξόδου, όπου οδηγούσε την ελληνική εκπαίδευση η εμμονή στα αρχαϊστικά ιδανικά. Εξάλλου ήταν φανερό τότε η επιθυμία σε πλατιά λαϊκά στρώματα να αναζητηθούν εναλλακτικές λύσεις απέναντι στην ιδεολογική χρεωκοπία του τέλους του περασμένου αιώνα¹.

Την ανεπάρκεια και την αναποτελεσματικότητα της ελληνικής εκπαίδευσης ο Δελμούζος είχε ενσυνείδητα διαπιστώσει· έτσι οι αναζητήσεις του και ο προσωπικός του αγώνας, να κατασταλάξει τις κυμαινόμενες διαθέσεις του, βρήκαν φυσιολογικά τη λύση τους στην ένταξή του και στην ενεργό, αργότερα, συμμετοχή του, στο

1. Πβ. Α. Φραγκουδάκη, *Ο Έκπαιδευτικός Δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911*, Ιωάννινα 1977, σ. 35-48. Επίσης Ν. Τερζής, *ό.π.*, σ. 7-11, 56-62.

ιδεολογικό κίνημα του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού. Τούτο δεν έγινε σύντομα, ούτε χωρίς κάποια κρίση προσανατολισμού. Στην τελική απόφαση τον οδήγησε, αργότερα και μετά τις εμπειρίες της παραμονής του στη Γερμανία, η γνωριμία με το έργο δύο προσώπων: του Σκληρού και του Φωτιάδη, όχι πάντως ανεπεξέργαστα¹. Ο ίδιος επιμένει στην ποιότητα αυτών των γνωριμιών του. Μετά την «κατήχηση» στη σοσιαλιστική θεωρία, που δέχτηκε από το Σκληρό γράφει: «...είδα τότε καθαρά την παιδεία γενικά συνυφασμένη μέσα στη σύνθετη κοινωνική και πνευματική ζωή, σαν ένα παράγοντα, βασικό, βέβαια, μέσα όμως σέ άλλους, που όλοι μαζί έπρεπε να κινηθούν προς τὸ μεγάλο σκοπό. Ἄλλὰ και ειδικώτερα παιδαγωγικά προβλήματα ἄρχισα νὰ τ' ἀντικρίζω ἀλλιώτικα...»². Και από το Φωτιάδη, το βιβλίο του οποίου επηρέασε πολλούς δημοτικιστές στη στροφή τους προς το εκπαιδευτικό πρόβλημα, ο Δελμούζος, ξεπερνώντας την αρχική αδιαφορία του, δέχτηκε έντονη επίδραση. «Ἐπρεπε», γράφει, «νὰ σφίξω μ' εὐγνωμοσύνη τὸ χέρι τοῦ ἀνθρώπου, πού μὲ εἶχε στηρίζει στήν πιὸ κρίσιμη στιγμή τῆς ζωῆς μου, καὶ μὲ βοήθησε νὰ πάρω ὀριστικά τὸ δρόμο πού ἀγωνιζόμουν νὰ ξανοίξω ἐμπρός μου...»³.

Παρακολουθήσαμε, με κάθε δυνατή συντομία, τα προβλήματα που έπρεπε να επιλύσει ο Δελμούζος στα κρίσιμα χρόνια της διαμόρφωσης του χαρακτήρα του, και ανιχνεύσαμε τους παράγοντες που επέδρασαν στη διαμόρφωση του ψυχισμού του και του προσωπικού του ύφους. Διαπιστώσαμε ότι οι εμπειρίες, που απόκτησε κατά τη διάρκεια της νεανικής του ηλικίας και της περιόδου των σπουδών του, επέδρασαν περισσότερο αρνητικά: του έδειξαν, δηλ.,

1. Η επίδραση είναι βεβαιωμένη από τον ίδιο το Δελμούζο. Πβ. Α. Δελμούζου, *Μελέτες και πάρεργα*, ό.π., σ. 431 και 442.

2. Στο ίδιο, σ. 442-443.

3. Α. Δελμούζος, *Ὁ Φῶτης Φωτιάδης καὶ τὸ παιδαγωγικὸ του ἔργο*, Ἀθήνα 1947, σ. 6 και 76. Παρόμοια επίδραση από το βιβλίο του Φωτιάδη δέχτηκαν κι άλλοι δημοτικιστές, όπως λ.χ. ο Μ. Τριανταφυλλίδης [πβ. Μ. Τριανταφυλλίδη, «Μνημόσυνα», *Ἄπαντα*, τ. Ε', Θεσσαλονίκη (1963), σ. 442].

την ανεπάρκεια υποδομής και μεθόδων του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Το σημαντικό είναι πως οι εμπειρίες αυτές έγιναν για το Δελμούζο η αφορμή να εμβαθύνει στο πρόβλημα και να αναζητήσει με τις δικές του δυνάμεις τη λύση. Έτσι η φράση του ίδιου: «να μὴ ξαναζήσουν και ἄλλοι τὸ σχολεῖο ὅπως τὸ εἶχα [εγώ] ζήσει»¹, συμπυκνώνει ὅλο το φάσμα της προσωπικής του θέσης απέναντι στο εκπαιδευτικό πρόβλημα και την ανάγκη μετατροπής του σε παράγοντα αναδημιουργίας. Με τις προϋποθέσεις αυτές, δηλαδή την επαφή του με την ευρωπαϊκή φιλοσοφική (και ειδικότερα παιδαγωγική) σκέψη και την στράτευσή του στο χώρο του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού (αποσκευές που αποτέλεσαν τελικά το ιδεολογικό του credo), ὁ Δελμούζος επέστρεψε στην Ελλάδα, για να αναλάβει το ρόλο του πρωτοπόρου, ὥστε να τεθεί σ' εφαρμογή η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα².

Στην Ελλάδα ο Δελμούζος επέστρεψε ἀπὸ τη Γερμανία στα μέσα του 1907 και αναζήτησε εργασία· το σχολεῖο των Σπετσών φάνηκε ὅτι προκάλεσε την προσοχή του, χωρίς ὅμως να δοθεί συνέχεια. Ὅταν επέστρεψε στην Ελλάδα ἐνίωθε ἀκόμη ἀνέτοιμος για παιδαγωγικό ἔργο, καθὼς γράφει: «Γύρισα χωρίς ἀκόμη νὰ ἔχω ἀποκρυσταλλωμένη γνώμη γιὰ ζητήματα ζωτικά. Ἐπρεπε πρῶτα νὰ προηγηθῆ ἡ πράξη»³.

Εδῶ προβάλλει το κύριο χαρακτηριστικό της πνευματικής πορείας του Δελμούζου, η ἄμεση στρόφη ἀπὸ τη θεωρία στην πράξη, την εκπαιδευτική βέβαια. Ο Δελμούζος ἦρθε στην Ελλάδα θεω-

1. Α. Δελμούζος, *Μελέτες και πάρεργα*, ὁ.π., σ. 443.

2. Ο Ν. Τερζής (ὁ.π., σ. 37-38) προσθέτει ἕναν ἀκόμη παράγοντα, αὐτὸν που ονομάζει «πολιτιστική διείσδυση». Την ὀρίζει ως ἐξής: Μέλη ἐνὸς πολιτιστικού συστήματος (ἐν προκειμένῳ οἱ δημοτικιστὲς διανοούμενοι τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα), ὅταν ἐρθοῦν σ' ἐπαφή με μέλη ἐνὸς ἄλλου, παίρνουν στοιχεῖα τῆς κουλτούρας τους (τῶν μελῶν τοῦ δευτέρου πολιτιστικού συστήματος, τῆς ευρωπαϊκῆς δηλαδὴ κουλτούρας) και τὰ ἐνσωματώνουν στα δικά τους. Στην περίπτωση αὐτῆς τῆς ἐπίδρασης ἀνήκουν ὁ Δελμούζος και τὰ ἄλλα ιδρυτικά μέλη τοῦ Εκπαιδευτικοῦ Ομίλου.

3. Α. Δελμούζος, *Μελέτες και πάρεργα*, ὁ.π., σ. 443.

ρητικά καταρτισμένος· ωστόσο στη σχολική δραστηριότητα θ' αναζητήσει και θα βρει την καταξίωση των γνώσεών του. Ο ίδιος βεβαιώνει: «Δέν ήταν μονάχα κάποια θεωρητική άνησυχία, πού [με] έσπρωχνε στην άμεση σχολική δράση, παρά και τὸ ἴδιο τὸ παιδί. Μιά φορά και τὸ ένιωσεσ στη ζωή σου, δέ σ' αφήνει πιὰ ἥσυχο»¹. Και αλλού: «Έβλεπα τὸ σχολεῖο, παρ' ὄλη τὴ στενωτάτη συνύφανσή του με τὰ κοινωνικά φαινόμενα, νὰ προβάλη πάντα βασικὸς παράγοντας γιὰ τὴν πρόοδο ἐνὸς τόπου...»². Με το σκεπτικό αυτό έκανε έργο της ζωής του την ανάπλαση της νεοελληνικής παιδείας, μέσα από την πρακτική του σχολείου, γεγονός που θα υπογραμμίσει ο ίδιος λίγο αργότερα: «είμαι γεννημένος δάσκαλος» θα τονίσει στον πρώτο δημόσιο απολογισμό του έργου του.

Ὡς το Σεπτέμβριο του 1908 ελάχιστες υπήρξαν οι δημόσιες εμφανίσεις των προσωπικών του αντιλήψεων για το κοινωνικό και το γλωσσοεκπαιδευτικό ζήτημα. Η προσωπική του στάση είναι από την αρχή «συμβιβαστική». Αυτό νομίζουμε διαφαίνεται τόσο από την παρουσίαση και κριτική του βιβλίου του Γ. Σκληρού, όσο και στα πρώτα γλωσσοεκπαιδευτικά του άρθρα στην εφημερίδα Ἐκρόπολις. Με τις εμφανίσεις αυτές—αλλά και με τη θετική ανταπόκριση στην πρόσκληση των εργατών του Βόλου—επιβεβαιώνει τη μετριοπαθή στάση και το ανθρωπιστικό ιδανικό που εμπνέουν και αντιπροσωπεύουν το Δελμούζο σ' όλες τις κοινωνικές, ευρύτερα, δραστηριότητές του³. Αυτές ακριβώς τις ιδιότητες

1. Α. Δελμούζος, *Οι πρώτες προσπάθειες στὸ Μαράσλειο*, Δημητράκος, Αθήνα 1930, σ. 13.

2. Α. Δελμούζος, *Μελέτες και πάρεργα*, ὁ.π., σ. 443.

3. Στο περιοδικό *Νουμάς* (τεύχ. 257, 19 του Τρυγητή και 261, 16 Σεπτεμβρίου 1907) παρουσίασε στο ελληνικό κοινό το βιβλίο του Γ. Σκληρού (Κωνσταντινίδη), *Τὸ κοινωνικὸν μας ζήτημα*, προκαλώντας μια ευρύτατη συζήτηση ανάμεσα στους «εθνικιστές» και τους «σοσιαλιστές» δημοτικιστές της εποχής. [Βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου (επιμ.), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Ερμής, ΝΕΒ, Αθήνα 1976].

Μετέπειτα η στάση του Δελμούζου απέναντι στις ιδέες του Σκληρού

του Δελμούζου γνώρισε και εκτίμησε ο ιδρυτής του βολιώτικου Παρθεναγωγείου, ο Σαράτσης, και του ανέθεσε τη διεύθυνση και την ευθύνη εφαρμογής του μεταρρυθμιστικού προγράμματός του. Το πρώτο στάδιο υλοποίησης των ιδεολογικών, και ειδικότερα των παιδαγωγικών, αρχών του Δελμούζου υπήρξε το Α.Δ.Π. του Βόλου¹.

5. Το παιδαγωγικό (μεταρρυθμιστικό) έργο του Δελμούζου στο Βόλο

Το παιδαγωγικό σύστημα του Δελμούζου οφείλει τις αρχές του στην επίδραση των φιλοσοφικών-κοινωνικών-παιδαγωγικών γνώσεων, που απέκτησε με τις μελέτες του, και με τον προσωπικό σχετισμό με τα ιδεολογικά κινήματα (ηθικός σοσιαλισμός-νεοτε-

είναι στάση επιφυλακτική, καθώς επικρίνει την παράλειψη από το Σκληρό της «δυνάμειος ενός τῶν σπουδαιότερων ἠθικῶν ἐλατηρίων, τῆς ζωντανῆς παραδόσεως» στην ιστορική εξέλιξη της ελληνικής επανάστασης (*Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*, ὅ.π., σ. 306).

Πάντως το όνομα του Δελμούζου, ακούγεται για πρώτη φορά από το Φεβρουάριο του 1908, όταν ευρισκόμενος σ' επαφή με το (σοσιαλίζον) εργατικό Κίνημα του Βόλου, γράφει στον Κ. Ζάχο, ιθύνοντα του εργατικού κινήματος και διευθυντή του *Ἐργάτη* —εφημερίδας με σαφείς κοινωνικούς και γλωσσικούς στόχους— ότι συμμετέχει στον αγώνα των εργατών να εξυψωθούν οικονομικά, πνευματικά και ηθικά. Στην επιστολή του αυτή η φράση: «...θὰ φέρουν σὲ σύγκρουση τοὺς ἐργάτες μὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐπίσημα σάπια ἰδανικά τοῦ Κράτους μας...» (πβ. *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*, ὅ.π., σ. 116-117) θεωρήθηκε το κατ' ἐξοχήν τεκμήριο της διασύνδεσης του Δελμούζου με τα «αναρχικά» στοιχεία του Βόλου, και προκάλεσε πολλές συζητήσεις κατά τη Δίκη. Στη διάρκεια της ίδιας Δίκης ο Δελμούζος επιβεβαίωσε τη συμπάθειά του στο εργατικό κίνημα και τα συμφέροντα της εργατικής τάξης (πράγμα που μαρτυρούσε η συμμετοχή του στις εκδηλώσεις του Εργατικού Κέντρου Βόλου), αποδεικνύοντας ότι αυτή την εποχή ο Δελμούζος ενεργεί συνειδητά επιλέγοντας στην κοινωνική του δράση, την άποψη των σοσιαλιστών, την προσπάθεια δηλαδή για την ηθική θεμελίωση του σοσιαλισμού.

1. Πβ. Α. Δελμούζου, *Μελέτες και πάρεργα*, ὅ.π., σ. 223. Και Γ. Αποστολάκη, «Ἡ προσφορά τοῦ Δελμούζου», στο περιοδ. *Παιδεία καὶ ζωή*, ὅ.π., σ. 211-212.

ριστική παιδαγωγική κίνηση) στη Γερμανία· τις οφείλει επίσης στην επεξεργασία της προσωπικής ιδεολογίας, που σχηματίστηκε ως συνέπεια των εμπειριών του από το ελληνικό και το ευρωπαϊκό σύστημα, και στη συμπαράταξή του προς τις επαγγελίες του «Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού». Το αποτέλεσμα πάντως της συγκεκριμένης εργασίας του Δελμούζου στο βολιώτικο Παρθεναγωγείο και η συγκεκριμένη εφαρμογή των αρχών αυτών στο ίδιο Σχολείο προσφέρουν τις δυνατότητες να εγκύψουμε στην ουσία αυτού, που αποκαλέσαμε «παιδαγωγικό σύστημα» του Δελμούζου, με τους χρονικούς και τοπικούς περιορισμούς που αφορούν την αποκλειστικότητα μελέτης της λειτουργίας του Α.Δ.Π. Χωρίς να παραγνωρίζουμε την απήχηση, που απέκτησε το «πείραμα του Βόλου» —και μάλιστα σε συνάρτηση με τα γεγονότα που ακολούθησαν την κατάργησή του—, θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε σε γενικές γραμμές το παιδαγωγικό σύστημα που εφαρμόστηκε στο Βόλο και αποτέλεσε το πρώτο στάδιο της «εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης», της οποίας ο ίδιος υπήρξε ο κυριότερος εκφραστής, στα πρώτα πενήντα χρόνια του αιώνα μας¹.

Και σ' άλλο σημείο έγινε δεκτό ότι στο Σχολείο του Βόλου επιχειρήθηκε μια σημαντική μεταρρύθμιση των εκπαιδευτικών πραγμάτων. Η αποδοχή αυτής της σκέψης, και τα πράγματα γενικεύει και χρειάζεται αποδείξεις. Αυτό που στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης αποκαλούμε «Μεταρρύθμιση» είναι κάτι το δυσκαθόριστο και συνήθως φορτισμένο ιδεολογικά. Κατά κανόνα προστίθεται στον όρο ο χαρακτηρισμός «εσωτερική» και «εξωτερική» μεταρρύθμιση². Η «εξωτερική» μεταρρύθμιση προϋποθέτει τη μεταβολή της σχολικής οργάνωσης, την τροποποίηση των σχολικών τύπων, την αλλαγή της σχέσης ανάμεσα στους τύπους των σχολείων και

1. Πβ. Η. Ξηροτόρη, «'Αλέξ. Δελμούζος», *περιοδ. Λόγος και Πράξη*, τεύχ. 6 (1978), σ. 5-7.

2. Για τις έννοιες της «εσωτερικής» και της «εξωτερικής» μεταρρύθμισης, βλ. Ν. Τερζή, «'Απόψεις γιά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση», *περιοδ. Φιλολόγος*, αρ. 23, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 272-273.

τον τρόπο μετάβασης από τη μια σχολική βαθμίδα στην άλλη κλπ. Και ως «εσωτερική» μεταρρύθμιση εννοούμε τα μέτρα της εσωτερικής διαφοροποίησης, τις μεθόδους διδασκαλίας και μάθησης, το πνεύμα και το ήθος της διδασκαλίας, τη σχολική ζωή καθώς και τα στοιχεία που αναφέρονται στην επιλογή των μορφωτικών αγαθών και του περιεχομένου της μάθησης, δηλ. το πρόγραμμα και τα μέσα διδασκαλίας.

Στον τρόπο με τον οποίο λειτούργησε το Α.Δ.Π. είναι δυνατό να αναγνωριστούν κάποια στοιχεία, που ανήκουν στην «εξωτερική» μεταρρύθμιση, όπως ο τρόπος της σύστασης του Σχολείου, η υποβάθμιση της σημασίας των εισαγωγικών εξετάσεων ως όρος εγγραφής των μαθητριών και ο προκαθορισμένος στόχος του Σχολείου, να μην παρέχει τα τυπικά προσόντα ανόδου σε ανώτερη εκπαιδευτική βαθμίδα, παρά μόνο τον εφοδιασμό των τροφίμων του με γενικές γνώσεις¹. Οι ιδιαιτερότητες αυτές της λειτουργίας του Σχολείου του Βόλου μπορούν να ενταχθούν στις προϋποθέσεις της «εξωτερικής» μεταρρύθμισης, χωρίς πάντως ν' αποτελούν την ουσία των καινοτομιών, που επιχειρήθηκαν σ' αυτό.

1. Στο Α.Δ.Π. (στην Α' τάξη) μπορούσαν να εγγραφούν μαθήτριες απόφοιτες των εξαταξίων («πλήρων») δημοτικών σχολείων θηλέων ή απόφοιτες ιδιωτικών παρθεναγωγείων ή των (καταργημένων) «ανωτέρων» τάξεων του 1ου δημοτικού Παρθεναγωγείου Βόλου. Το γεγονός αυτό εξηγεί την ποικιλία προέλευσης (ηλικίας και γνώσεων) των μαθητριών που φοίτησαν στο Α.Δ.Π. (πβ. Α. Δελμούζου, *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο*, ὁ.π., σ. 40).

Ἡ «ακώλυτη» προαγωγή των μαθητριών σ' ανώτερη τάξη ήταν εξασφαλισμένη, δεν ἴσχυε δηλ. ἡ βαθμολογία, οὔτε λειτούργησε στο Α.Δ.Π. ο θεσμός τῆς ανεξέτασης ἢ τῆς ἀπόρριψης κάποιας μαθήτριας. Τὸ Σχολεῖο παρέιχε στις προαγόμενες μαθήτριές του «Ἐνδεικτικόν», που τὸ ὑπόγραφαν ο διευθυντής και τὰ μέλη τῆς Ἐφορείας (στα κατάλοιπα Δελμούζου —στη βιβλιοθήκη τῆς Ἄμφισσας— φυλάσσονται δείγματα τέτοιων ἐνδεικτικῶν). Τέλος τὸ «απολυτήριο» (που δεν πρόλαβε νὰ δοθεῖ σε καμιὰ μαθήτρια, ἐξαιτίας τῆς ἀπότομης διακοπῆς λειτουργίας τοῦ Σχολείου), δεν παρέιχε τυπικὸ δικαίωμα εγγραφῆς σε σχολεῖο ἀνώτερης βαθμίδας, ἀφού προορισμός τοῦ Α.Δ.Π. ἦταν νὰ δώσει «ἀνώτερη» μόρφωση σε κορίτσια που δεν ἤθελαν νὰ συνεχίσουν τὶς σπουδές τους.

Αντίθετα, πιο ευδιάκριτες οι αλλαγές της εσωτερικής δομής του συγκεκριμένου Σχολείου, μπορούν να εντάξουν τη λειτουργία του στα χαρακτηριστικά της «εσωτερικής» μεταρρύθμισης. Συγκεκριμένα στο Παρθεναγωγείο του Βόλου —ως άσκηση παιδαγωγικής πρακτικής του Δελμούζου κυρίως— επιχειρήθηκαν μια νέα εκτίμηση του γνωστικού περιεχομένου του σχολικού προγράμματος, μια αναθεωρημένη διδακτική μεθοδολογία και πιο εμφανής ίσως μια νέα σύλληψη της σχολικής ζωής. Για μια μοναδική ίσως φορά ως την εποχή εκείνη, σ' ένα, ιδιότυπο κι από άλλες απόψεις εκπαιδευτήριο επιχειρήθηκαν αλλαγές χωρίς την πίεση από ανώτερες εκπαιδευτικές αρχές, αλλά ως πρακτική εφαρμογή παιδαγωγικών αρχών, έστω και ελάχιστα συστηματοποιημένων, δύο κατά κύριο λόγο ατόμων, του Δελμούζου και του Σαράτση. Η ατομικότητα των μεταρρυθμιστικών προτάσεων εξηγεί κατά ένα μέρος και την αντίδραση που συνάντησαν.

Από τα στοιχεία, που αποδεδειγμένα τροποποίησε η λειτουργία του Α.Δ.Π., της σχολικής πρακτικής, έχουν παρουσιαστεί ήδη οι λεπτομέρειες του ωρολόγιου και αναλυτικού προγράμματος, καθώς και η μεθοδολογία της διδασκαλίας καθενός μαθήματος: μένει να συζητηθούν τα υπόλοιπα στοιχεία της σχολικής ζωής, που οφείλονταν στις πρωτοβουλίες του Δελμούζου.

Βασικός στόχος της αγωγής είναι, όπως φαίνεται στην παιδαγωγική δράση του αυτής της περιόδου, η διαμόρφωση ηθικού και αυθύπαρκτου χαρακτήρα, με τη βιωματική διάσταση της έννοιας. Είναι, εξάλλου, εμφανής ο ανθρωπιστικός προσανατολισμός στο σχεδιασμό της διδασκαλίας από το Δελμούζο, κάτι που θα μείνει βασικό χαρακτηριστικό και στη μετέπειτα δράση του. Με το ίδιο σκεπτικό ο Δελμούζος θεωρούσε τέρμα της διαδικασίας της αγωγής την αυθυπαρξία, που κατακτιέται από το μαθητή με αδιάκοπη προσπάθεια και ενεργητική στάση. Την επιδίωξη αυτή ο Δελμούζος πιστεύει ότι πραγματοποίησε με επιτυχία η λειτουργία του Α.Δ.Π¹.

1. Πβ. Α. Δελμούζου, *Τὸ κρυφὸ σχολειό*, ὅ.π., σ. 129, 273 κ.ά.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνει ο Δελμούζος στη σημασία της συναισθηματικής αγωγής. Σταθερή επιδίωξη του σχολείου ήταν να «μορφώσει τὸ σῶμα, τὸ πνεῦμα καὶ τὴ ψυχὴ», επισημαίνοντας έτσι τον ολικό χαρακτήρα της μόρφωσης. Το πνεῦμα αυτό έρχεται σ' αντίθεση με την επιμονή του παλαιού σχολείου στη διανοητική (και επομένως μονομερή) διάσταση της μόρφωσης¹. Ο ίδιος προσπάθησε να εμπλουτίσει τον συναισθηματικό κόσμο των παιδιών αξιοποιώντας το θησαυρό, «που κοιμόταν» στις ψυχές των μαθητριών του. Τη συναισθηματική αγωγή βοηθούσαν στο Α.Δ.Π. τόσο το περιεχόμενο και ο τρόπος διδασκαλίας των φιλολογικών και καλλιτεχνικών μαθημάτων, όσο και η άμεση επαφή με τη φύση.

Τονίζοντας ο Δελμούζος τον προπαιδευτικό χαρακτήρα του σχολείου σε σχέση με τη ζωή στην κοινωνία, επιμένει στον καθοριστικό ρόλο του εκπαιδευτικού στη λειτουργία της μετάδοσης των γνώσεων. Ο διάλογος κατέχει την κεντρική θέση στη διδασκαλία: οι ερωτήσεις του δασκάλου και οι ερωτήσεις των μαθητών — με την υποχρέωση αμοιβαίων απαντήσεων — στοιχειοθετούν τα πλαίσια της ενεργητικής διδασκαλίας. Ο δασκαλοκεντρικός χαρακτήρας του παλαιού σχολείου επιζητείται να καταργηθεί, και κατά συνέπεια η αυταρχική συμπεριφορά του δασκάλου, όσο και η «ψυχολογία του ραγιά», που κατείχε τις μαθήτριες. Είναι χαρακτηριστικές οι περιγραφές της συμπεριφοράς των μαθητριών του, όσο ήταν εξαρτημένες από τη σχολική ζωή. Τη σκληρή πραγματικότητα — που κι ο ίδιος είχε ζήσει ως μαθητής — στις σχέσεις των σχολικών παραγόντων περιγράφει ο Δελμούζος με έντονη πικρία. Σταθερή όμως επιδίωξή του παρέμεινε η αυτονομία των παραγόντων αυτών, με συνέπεια την απόκτηση της ελευθερίας, τόσο από τις μαθήτριες όσο και από τους εκπαιδευτικούς². Η πορεία αυτή αποδείχτηκε επίπονη, αφού η μεταβολή απαιτούσε «βαθμιαία μετάβαση από την έτερόνομη στην αυτόνομη πειθαρχία: ένας δρόμος άνηφορικός, πού είχε γίνει πιό δύσκολος από την ανάγκη ν' αφήσωμε μεγάλη έλευ-

1. Στο ίδιο, σ. 267.

2. Πβ. στο ίδιο, σ. 313.

θερία στά παιδιά, για να τὰ βοηθήσωμε να σπάσουν μόνα τους τὸν ἀφύσικο καὶ ὁμοιόμορφο σχολικὸ τύπο, ὅπου εἶχαν ἰσοπεδωθεῖ μὲ τὴν ἐξάχρονη φοίτησή τους στά δημοτικά Παρθεναγωγεία»¹. Ἀπὸ τὴν πλευρά του δασκάλου ἐπίσης χρειάστηκε τεράστια προσπάθεια καὶ προσαρμογή, ἐπειδὴ «διὰ νὰ γνωρίση κατὰ βάθος τὸν παιδικὸ χαρακτήρα ποὺ θέλει νὰ μορφώσῃ, ὀφείλει νὰ κατεβῆ ἢ μᾶλλον ν' ἀνεβῆ πρὸς τὸ παιδί, καὶ φίλος, ἀδελφός, πατέρας, νὰ γίνῃ αὐτὸς ὁ ρυθμιστὴς τῆς παιδικῆς ζωῆς»². Για νὰ γίνῃ τούτο πραγματικότητα στο Α.Δ.Π. ὁ δάσκαλος —κι ὄχι μόνο ὁ ἴδιος ὁ Δελμούζος— ἐπιδιώχτηκε ν' ἀλλάξει νοοτροπία καὶ διάθεση. Ἡ ἐπιβολὴ του δασκάλου δεν εἶχε σχέση με τὴν τιμωρία καὶ τὸν καταναγκασμὸ· ἀντίθετα ἡ ἀγάπη, ἡ κατανόηση, ἡ συμμετοχὴ στα ἐνδιαφέροντα καὶ τὰ παιχνίδια τῶν μαθητριῶν ἔδιναν τὸ μέτρο του ξεχωριστοῦ (καὶ καινοφανοῦς) πλέον ρόλου του εκπαιδευτικοῦ.

Ἀποτέλεσμα ὅλης αὐτῆς τῆς διαδικασίας στο Α.Δ.Π. υπήρξε ἡ χειραφέτηση του δασκάλου καὶ του μαθητῆ, «ἡ ἐνέργεια ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη βούληση τοῦ ἀτόμου», δηλαδή ἡ αὐτενέργεια, βασικὸ μέσο στὴν ἐπίτευξη τῶν στόχων του Σχολείου. Ἡ αὐτενέργεια ἔχει καίρια σημασία για τὸ παιδαγωγικὸ σύστημα του Δελμούζου, νόημα ποὺ ἐπανέρχεται συχνά στα γραπτὰ του καὶ ποὺ ἀπηχεῖ ἐμφαντικὰ τὴ βασικὴ ἀρχὴ του Σχολείου Ἐργασίας³.

1. Στο ἴδιο, σ. 125.

2. Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου, ὁ.π., σ. 318.

3. Ἐχει ἰδιαίτερη σημασία ἡ συχνότητα τῆς ἀναφορᾶς τῆς ἐννοίας «αὐτενέργεια» ἀπὸ τὸ Δελμούζο στο Κρυφὸ σχολεῖο (λ.χ. σ. 34, 59, 83, 100 κ.ά.). Τούτο εἶναι μὴ σαφὴς ἐνδειξὴ συνάφειας με τὴ φρασεολογία καὶ τὴ σημιολογία τῶν εκπροσώπων του «Νέου Σχολείου». Οἱ σχέσεις του παιδαγωγικοῦ συστήματος του Δελμούζου με τὴς ἀρχές του «Σχολείου Ἐργασίας» εἶναι πολὺ στενές, ἀκόμη ἀπὸ τὴν περίοδο του Βόλου. Οἱ ἀρχές του «Νέου Σχολείου» ἐφαρμόστηκαν ἀπὸ τὸ Δελμούζο στο Α.Δ.Π. σε πολλὰ σημεία, ἀν καὶ ὡς τότε ὑπάρχουν μόνο ἐνδείξεις του ἐπηρεασμοῦ του Δελμούζου ἀπὸ τοὺς πρωτοπόρους του «Σχολείου Ἐργασίας» (πβ. ὅσα σχετικὰ λέγονται ἐδῶ, σ. 240-242). Πβ. Ν. Τερζή, Ἡ παιδαγωγικὴ τοῦ Ἀλέξ. Δελμούζου, ὁ.π., σ. 47, 112, 117, 121, 135, κ.ά. Ὁ ὅρος πάντως θα καθιερωθεῖ ἀριετὰ ἀργό-

20. Η κατοικία του Δελμούζου στο Βόλο

Στην ίδια κατεύθυνση πορεύονται η χρήση του διαλόγου, η βιωματική διδασκαλία και η αγωγή της θέλησης.

Άλλο χαρακτηριστικό των παιδαγωγικών επιδιώξεων του Δελμούζου στο Α.Δ.Π. ήταν η αισθητική αγωγή. Ο ίδιος έδινε ξεχωριστή σημασία στην έκφραση του συναισθηματικού κόσμου των μαθητριών· επεδίωκε την αισθητική καλλιέργεια με τη διδασκαλία μαθημάτων όπως η ιχνογραφία, η χειροτεχνία, η ιστορία της τέχνης, η ωδική και η γυμναστική, και έξω από την αίθουσα διδασκαλίας με την καλλιέργεια του κήπου και τους παιδαγωγικούς περιπάτους. Αν και ο ίδιος δίδαξε μόνο το μάθημα της ιστορίας της (ελληνικής) τέχνης, ερμηνεύοντας με τις μαθήτριά του έργα της αρχαίας γλυπτικής-αρχιτεκτονικής και της νεοελληνικής ζωγραφικής, το ενδιαφέρον του για την αισθητική καλλιέργεια των παιδιών υπήρξε πάντα έντονο. Πολύ χαρούμενος αναφέρεται στις πετυχημένες προσπάθειες των μαθητριών, άσχετες μάλιστα από τις

τερα από τις δραστηριότητες του Δελμούζου στο Βόλο.

άλλες επιδόσεις τους στα «θεωρητικά» μαθήματα, και στη συμπαράσταση που πρόσφερε στο έργο του η διδασκαλία μερικών από τους ικανότερους (και μονιμότερους) συναδέλφους του. Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι με τα μαθήματα-απασχολήσεις αυτές επιδίωξε τη μετάδοση στις μαθήτριες, του πνεύματος ελευθερίας και της ενεργητικής στάσης και της βιωματικής μάθησης¹.

Ο κεντρικός άξονας του παιδευτικού προσανατολισμού του προγράμματος Δελμούζου, που ανήκει στις ρυθμίσεις της «εσωτερικής» μεταρρύθμισης, έγκειται στις αλλαγές που επέφερε στα καθιερωμένα σχήματα και κατευθύνσεις των προγραμμάτων άλλων παρόμοιων σχολείων της εποχής. Παρατηρήσαμε τη ρήξη που προκάλεσε το πρόγραμμα του βολιώτικου Σχολείου έναντι των παλαιών. Το βασικό πάντως χαρακτηριστικό του προγράμματος του Δελμούζου είναι ο ριζικός αναπροσανατολισμός, η στροφή από τον (ψευδο) κλασικισμό στο παρόν, το νέο ελληνισμό και τά σύγχρονα ιδανικά. Η πραγματοποίηση αυτού του στόχου έγινε πράξη με την τοποθέτηση στο πρόγραμμα στην πρώτη θέση του μαθήματος των Νέων Ελληνικών, όπου γλώσσα, πολιτισμικές αξίες, κείμενα και ψυχολογική διάθεση συντέιναν στην κατανόηση, εκτίμηση και βαθύτερη συνειδητοποίηση των αξιών της νεοελληνικής παράδοσης, του γλωσσικού οργάνου και του ηθικοπλαστικού περιεχομένου του νεοελληνικού πολιτισμού². Οι πραγματώσεις αυτές βρίσκονταν σε πλήρη αντιστοιχία με τα ιδανικά του δημοτικισμού και αποτελούσαν πραγματική στροφή στο σχολικό σύστημα. Την ίδια απαίτηση —επαφή δηλ. με τα ιδανικά αλλά και με τις ανάγκες του νέου ελληνισμού— πρόβαλλε η διδασκαλία όχι μόνο του μαθήματος των Νέων Ελληνικών, η έμφαση στο οποίο αποτέλεσε την καίρια θέση του Δελμούζου, αλλά και το περιεχόμενο των περισσότερων άλλων μαθημάτων. Εμφανής προτεραιότητα, λ.χ., στα ενδιαφέροντα του (νέου) ελληνισμού δίνεται κατ' εξοχήν στα περιεχόμενα του μαθήματος της Ιστορίας, που άρχιζε με τη νεότερη περίοδο

1. Α. Δελμούζος, *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο*, ὅ.π., σ. 240-246 κ.ά.

2. Στο ἴδιο, σ. 234 κ.π.

της ελληνικής ιστορίας, προχωρούσε στη μεσαιωνική περίοδο και κατέληγε στον κλασικό κόσμο. Παρόμοιο περιεχόμενο και στόχους είχε και το μάθημα της Ιστορίας της Τέχνης, όπου το βάρος της ενασχόλησης δασκάλου και μαθητριών έπεφτε στα έργα νεοελλήνων ζωγράφων. Την ίδια σκοπιμότητα εξυπηρετούσε η διδασκαλία της Γεωγραφίας, αφιερωμένης κυρίως στο άμεσο περιβάλλον των παιδιών, και τα φυσιογνωστικά μαθήματα, όπου η έρευνα της χλωρίδας και της πανίδας του τόπου τους, έφερε τις μαθήτριες σε άμεση επίγνωση του δικού τους γύρω κόσμου. Ειδικότερα η διδασκαλία της νεοελληνικής (δημοτικής) γλώσσας, παρ' όλες τις αναστολές και τα εμπόδια, δημιούργησε το υπόβαθρο της αυτογνωσίας και έδωσε τα εφόδια για την κατανόηση της ουσίας του νέου ελληνισμού και των ιδανικών του. Η δημοτική γλώσσα έγινε έτσι ο φορέας των μορφωτικών αγαθών, που το Α.Δ.Π. —καινοτομώντας— χάριζε στη νεοελληνική εκπαίδευση.

Δεύτερο χαρακτηριστικό του προγράμματος και της μεθόδου διδασκαλίας στο Α.Δ.Π. αποτέλεσε η επιμονή στα αισθητικο-τεχνικά μαθήματα και ο τρόπος εμπέδωσης των παρεχομένων γνώσεων. Στις προθέσεις του Σαράτση, αλλά και του Δελμούζου ταυτόσημα, ανήκε η έμφαση σ' αυτά τα μαθήματα. Αν και τα επιτεύγματα της διδασκαλίας δεν ανταποκρίθηκαν απόλυτα στους σχεδιασμούς των πρωτεργατών, το περιεχόμενο των μαθημάτων αυτών έκανε διαφανείς τους κοινωνικούς προσανατολισμούς του Σχολείου. Δεν εξυπνήρησε μόνο η διδασκαλία την αναπλήρωση εμφανών κενών στην εκπαίδευση των κοριτσιών, σε μια εποχή που η μέση βαθμίδα της σχολικής ιεραρχίας έπρεπε να καταρτίζει και πρακτικά τις τροφίμους της, αλλά κυρίως έδωσε την ευκαιρία ν' αποκτήσει το σχολείο το ρόλο του ως μορφωτικού παράγοντα και ταυτόχρονα δημιουργού της κοινωνικής αγωγής. Υπήρχε δηλαδή φανερή σχέση ανάμεσα στην καλλιέργεια των νοητικών-βουλευτικών ικανοτήτων των μαθητριών και την ένταξή τους στον κοινωνικό χώρο της πόλης. Απαραίτητος όρος λειτουργίας του βολιώτικου Σχολείου ήταν η εξυπνήρηση αναγκών της αστικής τάξης. Δεν υπάρχει αυθαιρέσια σ' αυτόν τον συλλογισμό. Η επί λέξει αναφορά των δημιουρ-

γών του Σχολείου στην ειδική αυτή στοχοθεσία επιβεβαιώνει την πραγματικότητα¹.

Είναι γνωστός ο προορισμός των ελληνικών σχολείων μέσης βαθμίδας στην υπηρεσία των μορφωτικών αναγκών της μεσαίας τάξης των πολιτών. Αλλά ειδικά η πέραν του Δημοτικού επιμόρφωση των θηλέων θεωρήθηκε τόσο μόνο αναγκαία, όσο αυτή εντασσόταν στα πλαίσια της «αστικής» φιλοδοξίας². Η ιδιωτική πρωτοβουλία, που αναπληρώνει τις ελλείψεις της επίσημης εκπαίδευσης σε πολλές περιπτώσεις, αναλαμβάνει την εποχή της ανόδου της αστικής τάξης και το ειδικό καθήκον της επιμόρφωσης των κοριτσιών. Ιδιωτική υπόθεση στην ουσία υπήρξε και η ίδρυση του Α.Δ.Π. στο Βόλο, πόλη που αυτή την εποχή αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα αστικά κέντρα της χώρας. Το ίδιο άλλωστε κίνητρο, η επιδίωξη δηλαδή της αστικής τάξης να μορφώσει τα τέκνα της, παρώθησε και τη δημιουργία τόσων άλλων εκπαιδευτικών (ιδιωτικών κι αυτών) ιδρυμάτων, όπως λ.χ. η πρόσθεση των «ανώτερων» τάξεων σ' ένα δημοτικό παρθεναγωγείο ή η ίδρυση ακριβώς αυτή την εποχή της σχολής θηλέων από τη γαλλική αποστολή καθολικών καλογραιών. Ακριβώς στη βελτίωση των συνθηκών μάθησης, που παρείχαν αυτά τα σχολεία απέβλεπε η πρωτοβουλία του Σαράτση, εκφραστή στην προκειμένη περίπτωση των πιο προοδευτικών τάσεων μέσα στα πλαίσια των φιλοδοξιών της αστικής τάξης του Βόλου. Και κάτι περισσότερο: η σημασία της γαλλικής γλώσσας στο σχολικό πρόγραμμα, πέρα από τις γενικότερες

1. Για παράδειγμα: «...ό σκοπός του Α.Δ.Π. ήταν να μορφώσει το σώμα, το πνεύμα και τη ψυχή των κοριτσιών της αστικής τάξεως...» (Το κρυφό σχολειό, σ. 267), και «...σκοπός του Α.Δ.Π. ήτο να δώσει ανώτεραν γενικην μόρφωσιν εις τα κορίτσια των αστών...» (Η Δίκη του Ναυπλίου, σ. 309).

2. Η επίσημη (κρατική) θέση στο θέμα αυτό εκφράστηκε με τα εκπαιδευτικά Νομοσχέδια (που —είναι χαρακτηριστικό— και τα δύο δεν ψηφίστηκαν από τη Βουλή), του 1899 (υπουργός Α. Ευταξίας, συνταγμένα από την Σεβ. Καλλισπέρη) και του 1913 (υπουργός Ι. Τσιριμώκος, συνταγμένα κατά το πλείστον από το Δημ. Γληνό). Πβ. Α. Δημαρά, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., σ. κε'-κστ' και λζ'-λθ'.

ανάγκες που ικανοποιούσε η κατοχή μιας ξένης γλώσσας (και που στο Βόλο ήταν πιο έντονη λόγω της επιρροής των ξένων παροικιών) για τα μέλη της αστικής τάξης, ήταν μεγάλη, γιατί η γνώση της ξένης γλώσσας αποτελούσε ένδειξη «ευρωπαϊκής» ανατροφής και απαραίτητο συστατικό των τρόπων καλής συμπεριφοράς, για τις θυγατέρες των εύπορων αστών. Η ξεχωριστή επομένως θέση, που πήρε στο πρόγραμμα του Α.Δ.Π., η διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας είναι απόλυτα συνυφασμένη με τις επιδιώξεις της τάξης αυτής. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει τον ταξικό χαρακτήρα του βολιώτικου Παρθεναγωγείου και εντάσσεται στη γενικότερη πεποίθησή μας ότι η λειτουργία του Σχολείου (όπως και οι άλλες εξωδιδασκτικές δραστηριότητες των Σαράτση-Δελμούζου) ανήκει στο κλίμα των προσπαθειών της αστικής τάξης να υπερκεράσει σ' αυτή την περίοδο της νεοελληνικής ιστορίας σ' όλους τους τομείς την παλαιά «άρχουσα» τάξη. Στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε.

Δύο ακόμη χαρακτηριστικά της διδασκαλίας στο Α.Δ.Π. που εντάσσονται στα πλαίσια της διδακτικής πρακτικής, και αποτελούν αποδείξεις του μεταρρυθμιστικού πνεύματος του Δελμούζου, μπορούν να θεωρηθούν η κατάργηση στα περισσότερα μαθήματα των βιβλίων και η διδασκαλία μεταφρασμένων στη νεοελληνική γλώσσα κειμένων των αρχαίων.

Τα σχολικά βιβλία βρίσκονται σε άμεση βέβαια συνάρτηση με το πρόγραμμα και τη μέθοδο διδασκαλίας. Εφόσον, αλλάζει το παιδαγωγικό σύστημα, ήταν λογική σκέψη ν' αλλάξουν και τα βιβλία. Η «κατάργηση» των βιβλίων στο Α.Δ.Π. μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη αναγκαία φάση της μεταβολής. Η επόμενη ενέργεια των υπευθύνων του Σχολείου θα ήταν ν' αντικαταστήσουν με καταλληλότερα βοηθήματα στη διδασκαλία τους τα παλιά βιβλία· έμειναν, όμως, για λόγους αντικειμενικά πιστευτούς, την έλλειψη χρόνου και τη βίαιη διακοπή των μαθημάτων, στην πρώτη φάση¹.

1. Και σ' άλλα σχολεία είχε επιχειρηθεί η «κατάργηση» των βιβλίων· βλ. λ.χ. «...δὲν εἶχομεν χρείαν τῶν βιβλίων [...] Σημειώσεις τινές, ἃς ἐλαμβάνομεν κατὰ τὴν ὥραν τῆς διδασκαλίας, ἦσαν τὰ βοηθητικὰ μέσα...»,

Μόνο το κείμενο του Ευαγγελίου, που χρησιμοποιούσαν οι μαθήτριες στο μάθημα των θρησκευτικών, και τα βοηθήματα για τη διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας ήταν τα μόνα εγχειρίδια που χρησιμοποιούσαν οι μαθήτριες του Α.Δ.Π. Όλα τα άλλα μαθήματα κατά ρητή βεβαίωση του Σαράτση «έδιδάχθησαν χωρίς βιβλία». Ο ίδιος περιγράφει πώς αντικαταστάθηκε ο παραδοσιακός αυτός τρόπος μάθησης: «Έκάστη μαθήτρια προσέχουσα κατά τὴν ὥραν τῆς διδασκαλίας, ἐλάμβανε σημειώσεις ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔπειτα σκεπτομένη καὶ ἀναπολοῦσα, ἐπέχειράζετο ὅλον τὸ μάθημα»¹.

αναμνήσεις από το Ζάππειον Παρθεναγωγεῖον Κωνσταντινούπολης, στο: «Ἡ Κα Κεχαγιά ὡς παιδαγωγός», εφημ. *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν*, 27.8.1859.

Ο Σαράτσης προσπαθεῖ να δικαιολογήσει την κατάργηση των βιβλίων στο Α.Δ.Π. επικαλούμενος τη γενική κατακραυγή εναντίον των πολλών και αντιπαιδαγωγικών σχολικών βοηθημάτων, που ίσχυαν στα σχολεία της εποχής του. Επικαλούμενος ἀκόμη τη γενική δυσφορία ἀπὸ το ἀμέθοδο εκπαιδευτικὸ σύστημα των ελληνικῶν σχολείων, προσθέτει: «...ἀπεδώσαμε πολλὴν σημασίαν εἰς τὴν προφορικὴν διδασκαλίαν καὶ ἠθελήσαμεν νὰ εἶνε αὐτὴ ζωντανή, πραγματικὴ, θελκτικὴ καὶ νὰ προκαλῆ ἐγκεφαλικάς παραστάσεις, ἰδίας εἰς ἕκαστον παιδικὸν ἐγκέφαλον...» (εφημ. *Πανθεσσαλική*, 15.6.1909, ἐδῶ, τ. Β', σ. 35).

1. Στην εφημ. *Πανθεσσαλική*, ὅ.π. Ἀφοῦ λάβουμε ὑπόψη ὅτι ἡ κατάργηση των βιβλίων εἶχε συνεπακόλουθο τὴν ἀποφυγὴ τῆς ἀποστήθισης —γεγονός που ἐπισημαίνουν ο Σαράτσης καὶ ο Δελμούζος ὡς κατάκτηση τῆς μεθόδου, ας δοῦμε πῶς ο Δελμούζος ἀντιμετώπισε τὸ πρόβλημα τῆς χωρὶς βιβλία διδασκαλίας. Για τὴ διδασκαλία των νεοελληνικῶν κειμένων τα ἀναγνωσματάρια, που χρησιμοποιούσαν τότε στα ελληνικά σχολεία ἀντίστοιχης βαθμίδας καὶ στάθμης με τὸ Α.Δ.Π., «βασίζονταν σὲ ἀντίληψη ριζικὰ ἀντίθετη» περιείχαν δηλ. «ὕλη ἀπὸ τὴν πιὸ αὐστηρὴ λόγια παράδοση» καὶ με περιεχόμενο «ποῦ δὲν μποροῦσε νὰ βρῆ καμιὰ ἐπαφὴ με τὴν παιδικὴ ψυχὴ» (Α. Δελμούζος, *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο*, ὅ.π., σ. 161-162). «Ἔτσι», συνεχίζει ο Δελμούζος, «τὸ Α.Δ.Π. χρειάστηκε νὰ κἀνὴ δικὰ του νεοελληνικὰ ἀναγνωσματάρια, με ὑλικὸ σύμφωνο με τὴ γενικὴ μορφωτικὴ ἀρχὴ του ἀπὸ τὴ ζωντανὴ παράδοση τοῦ ἔθνους» (στο ἴδιο). Παρὰ τις τεράστιες δυσκολίες πού συνάντησε ο Δελμούζος ἀπὸ τὴν ἔλλειψη κατάλληλης προεργασίας, καὶ ἀπουσίας ἐιδικῶν ἐντύπων στις βιβλιοθήκες του Βόλου, σχημάτισε τὴν ἐιδικὴ

Η διδασκαλία —στα πλαίσια του μαθήματος των νέων ελληνικών— αρχαιοελληνικών κειμένων σε νεοελληνική μετάφραση αποτέλεσε μια ξεχωριστής σημασίας καινοτομία του βολιώτικου Παρθεναγωγείου. Η μετάφραση των κλασικών υπήρξε πάντα αφορμή συζητήσεων και αντιδικιών. Πάγιο αίτημα των δημοτικιστών υπήρξε η απόδοση των κειμένων στη νεοελληνική γλώσσα, ώστε τα μνημεία των κλασικών συγγραφέων να περάσουν σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, και πολύ νωρίς συνυφάνθηκε το αίτημα με την ανάγκη γλωσσικής μεταρρύθμισης. Ως αντικείμενο διδασκαλίας στα ελληνικά σχολεία η μετάφραση των κλασικών ήταν επόμενο να αποτελέσει έναν από τους τομείς δράσης των φορέων του «εκπαιδευτικού» δημοτικισμού. Πρώτος ο Φ. Φωτιάδης τεκμηρίωσε την άποψη ότι οι μεταφράσεις των αρχαίων μπορούν να αποτελέ-

συλλογή νεοελληνικών αναγνωσμάτων, και την διένειμε στις μαθήτριες κάθε τάξης σε λιθογραφημένα αντίτυπα, αυτήν που χρησιμοποίησαν οι μαθήτριες.

Και στο μάθημα της Ιστορίας που παρουσίαζε τις ίδιες δυσχέρειες υποδομής, έγινε προσπάθεια να καταρτιστεί από την αρχή το αντίστοιχο με τις διδακτικές ανάγκες βοήθημα. Οι μαθήτριες κρατούσαν σημειώσεις-περιλήψεις της διδασκόμενης ενότητας. Αργότερα, με βάση τις περιλήψεις αυτές, κατέγραφαν τα κύρια σημεία της ενότητας. Κι όταν πάλι τέλειωνε η εξέταση, μια ιστορική περίοδος, συγκέντρωναν τα βασικότερα σημεία σ' έναν πίνακα μονοσέλιδο. Τα πολυγραφημένα αυτά φύλλα αποτέλεσαν το τελικό βοήθημα του μαθήματος, που έπαιζε το ρόλο περισσότερο μνημονικού σχεδίου.

Η ίδια τακτική ακολουθήθηκε στη διδασκαλία και των άλλων μαθημάτων: οι σημειώσεις των μαθητριών και η σύνοψη των κρατημένων σημειώσεων έδιναν το τελικό κείμενο, που πολυγραφημένο αποτελούσε το σχολικό βοήθημα. Ακόμη και τα κείμενα (αρχαία ελληνικά και μεταφράσεις) δίνονταν στις μαθήτριες με την ίδια μορφή.

Σημειώνουμε την πλήρη κατάργηση των τετραδίων ιχνογραφίας και την αντικατάστασή τους με λευκά φύλλα, όπου απ' ευθείας σχεδίαζαν οι μαθήτριες τα ίδια τα αντικείμενα, και υπενθυμίζουμε τη σύνθεση ειδικού βοηθήματος στο μάθημα της μουσικής, της συλλογής δηλ. δημοτικών και άλλων ποιημάτων, χορικών τραγωδιών και προσευχών, που ο καθηγητής Κόντης διδασκε μελοποιημένα στις μαθήτριες του Α.Δ.Π. (για την τύχη τους βλ. *εδώ*, σ. 150).

σουν ύψιστο μορφωτικό υλικό στα ελληνικά σχολεία κατώτερης και μέσης βαθμίδας¹.

Η συστηματική όμως διδασκαλία μεταφρασμένων κειμένων στη νεοελληνική πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά (και μοναδική ως το 1964-1965) από το Δελμούζο στις ανώτερες τάξεις του Α.Δ.Π. του Βόλου. Η τέτοια διδασκαλία —όπως και στο αναλυτικό πρόγραμμα αναφέρεται— αποτέλεσε ένα από τα καίρια σημεία του μεταρρυθμιστικού πνεύματος (και πρακτικής) στο Σχολείο. Η μεγάλη έκταση των αναφορών του Δελμούζου σχετικά με το θέμα και η επιμονή του στις συνθήκες και τ' αποτελέσματα της διδασκαλίας στο Α.Δ.Π. αποδεικνύουν το ειδικό βάρος του μαθήματος στο πρόγραμμα. Τα αποτελέσματα της διδασκαλίας των ομηρικών επών, κατά βάση, στις μαθήτριες υπήρξαν γόνιμα, με συνέπεια να μεταλαμπαδευτούν —για πρώτη φορά τόσο κατανοητά σε μαθητές ελληνικού σχολείου— όλα εκείνα τα συστατικά του κάλλους του αρχαίου λόγου, του πολιτισμού, των ιδανικών και της καλλιέργειας των προγόνων. Αν μάλιστα υπογραμμιστεί ότι κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας συνδυάστηκε σε πολλές περιπτώσεις ο νεοελληνικός πνευματικός πλούτος με την αρχαία παρακαταθήκη, μπορούμε να βεβαιώσουμε την τεράστια παιδαγωγική αξία που απέκτησε το μάθημα².

Μια άλλη καινοτομία στις μεθόδους που εφαρμόστηκε στη διδασκαλία των μαθημάτων του Α.Δ.Π. είναι ο εξοπλισμός του και η χρήση των εποπτικών οργάνων. Τη ζωντανή διδασκαλία (προφορικό λόγο και γραπτές ασκήσεις) πολύ βοήθησε η χρησιμοποίηση τέτοιων μέσων. Για πρώτη φορά —όπως βεβαιώνει ο Σαράτσης— σ' ελληνικό σχολείο χρησιμοποιήθηκαν, κατά τη διδασκαλία, λ.χ.

1. Φ. Φωτιάδης, *Τὸ γλωσσικὸν ζήτημα καὶ ἡ ἐκπαιδευτικὴ μας ἀναγέννησις*, σ. 209-255. Ο Φωτιάδης μάλιστα πρότεινε ν' αρχίζει στο σχολείο η διδασκαλία μεταφρασμένου στη νεοελληνική κειμένου από τα έπη του Ομήρου (πβ. Α. Δελμούζου, *Ὁ Φ. Φωτιάδης καὶ τὸ παιδαγωγικὸ του ἔργο*, ό.π., σ. 37 κ.π.) Και ο Σαράτσης είχε προτείνει τη διδασκαλία μεταφρασμένων κλασικών (βλ. εδώ, τ. Β', σ. 19).

2. Πβ. Α. Δελμούζου, *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο*, ό.π., σ. 176 κ.π.

των φυσιογνωστικών μαθημάτων, προπλάσματα σκελετών ζώων και του ανθρώπου, ή των φυσικών, όργανα πειραματικής φυσικής και χημείας: επίσης πίνακες, χάρτες κλπ., και για το μάθημα της μουσικής ένα αρμόνιο¹. Την άμεση χρήση των οργάνων για την εποπτική διδασκαλία επιβεβαιώνει και ο Δελμούζος, όταν αναφέρεται στη διδασκαλία της Ιστορίας και της Ιστορίας της Τέχνης. Εδώ πρέπει να προστεθεί ότι και οι ίδιες οι μαθήτριες του Α.Δ.Π., ως άσκηση-εμπέδωση του μαθήματος κατασκεύαζαν παρόμοια βοηθήματα². Είναι γνωστό, λ.χ., ότι στο μάθημα της Γεωγραφίας κατασκεύαζαν μόνες τους τετράδια-λευκώματα, με περιεχόμενο χάρτες, πίνακες και φωτογραφίες από ένα ή περισσότερα κράτη, που αποτελούσαν αυτοτελή φυλλάδια, θαυμάσια έργα της παιδικής καλαισθησίας³.

Ένα από τα μέσα, με τα οποία επιδιώχτηκε στο Α.Δ.Π. ν' αναπτύξουν οι μαθήτριες την προσωπικότητά τους, την αυτονομία και την ολοκληρωμένη μόρφωση μέσα από τις διαδικασίες αγωγής, ήταν «η πλούσια κι ελεύθερη σχολική ζωή». Επειδή το Σχολείο απέβλεπε στη δημιουργία των συνθηκών που θα επέτρεπαν στις μαθήτριες όχι μόνο να σκέφτονται ηθικά, αλλά και να ενεργούν ηθικά, η μάθηση ήταν συνυφασμένη με τις πραγματικές καταστάσεις της ζωής. Ο καχεκτικός χαρακτήρας, πνευματικά και σωματικά, των μαθητριών που βρήκε ο Δελμούζος στο Α.Δ.Π., έπρεπε να αλλάξει, να διώξουν τα παιδιά το φόβο, τη συμπίεση των αισθημάτων τους και την παθητικότητα: έπρεπε να καλλιεργήσουν την

1. Δ. Σαράτσης, «'Η γένεση και η ζωή...», ό.π., σ. 1478.

2. Μερικά απ' αυτά διατηρούνται ακόμη στα κατάλοιπα Δελμούζου στη βιβλιοθήκη της 'Αμφισσας.

3. Είναι γνωστό —χάρη σ' ένα ιδιόγραφο σημείωμα του Σαράτση, που βρέθηκε στα κατάλοιπά του— ποια ακριβώς εποπτικά όργανα διέθετε το Α.Δ.Π. την πρώτη χρονιά της λειτουργίας του. Αυτά ήταν: «22 ζωολογικοί πίνακες, 1 ανθρωπίνων φυλών, 1 γεωφυσικός, 2 γεωγραφικοί χάρτες (έλληνικής χερσονήσου και Ευρώπης), 1 ανάγλυφος χάρτης τών βαλκανικών κρατών, 7 εικόνες τής 'Επαναστάσεως, 1 σκελετός άρπακτικού, 1 σκελετός κεφαλής τρωκτικού, 1 ταριχευμένος ίέραξ και 1 ταριχευμένος σκίουρος».

αυτενέργεια, τη δημιουργικότητα, τη ζωντάνια της ηλικίας τους. Έτσι η εργασία του Δελμούζου στο Α.Δ.Π. χαρακτηρίζεται από την προτεραιότητα στον ατομικό χαρακτήρα της αγωγής, που άρχισε να μετατοπίζεται προς τον κοινωνικό προσανατολισμό της αγωγής μόλις στις τελευταίες φάσεις της λειτουργίας του Σχολείου. Για να γίνει το Σχολείο «συνέχεια της ζωής», οργανικό δηλαδή μέρος της κοινωνίας, ο Δελμούζος χρησιμοποίησε με επιμονή αυτά τα μέσα: τους περιπάτους και εκδρομές, τη χειρωνακτική εργασία στο περιβάλλον, τη διδασκαλία στο ύπαιθρο, το παιχνίδι και τις σχολικές γιορτές.

Οι περίπατοι κάθε εβδομάδα (το απόγευμα της Τετάρτης συνήθως) και οι εκδρομές (αραιότερα) γίνονταν σε κοντινές εξοχές του Βόλου¹. Υπηρετούσαν πολλαπλούς στόχους: «να συντελέσουν στη μόρφωση χαρακτήρων δυναμώνοντας τις σωματικές, τις πνευματικές και τις ήθικες δυνάμεις τῶν παιδιῶν [...] καὶ νὰ ὑποβοηθήσουν τὴ βαθύτερη κατανόηση σὲ ὀρισμένα μαθήματα, ἱστορικά, φυσιογνωστικά καὶ ἄλλα»². Για να γίνουν οι περίπατοι μορφωτικοί παράγοντες, έπρεπε —τονίζει ο Δελμούζος— να δοθεί στο παιδί η ευκαιρία ν' αποκτήσει πείρα «ποῦ ἡ πόλη ἢ ἡ τρεμούλα τοῦ πατέρα καὶ τῆς μητέρας του ἔμποδίζει...» κι ακόμη η ευκαιρία να «παλαίψη μὲ φυσικὲς δυσκολίες καὶ νὰ μάθῃ νὰ τὶς ὑπερνικᾷ [...] Γι' αὐτὸ ἀπὸ τὸν ἴσιο καὶ ὁμαλὸ δρόμο προτιμότερος εἶναι ὁ ἀνώμαλος. Τὸ ἀνέβασμα στὸ βουνό, τὸ κατέβασμα σὲ ἀπότομα μέρη γυμνάζουν τὸ σῶμα καὶ τὸ μάτι, κρατοῦν τὴν προσοχὴ σὲ ἔνταση, δυναμώνουν τὴ θέληση καὶ τὴν αὐτενέργεια»³. Η συμμετοχή του δασκάλου στον περίπατο είχε σκοπό να συνδυναμώσει τις φιλότιμες προσπάθειες των μαθητριών, αλλά και να εκμεταλλευτεί το χώρο, το χρόνο και την ψυχική διάθεση των μαθητριών του, ώστε να τις φέρει σε άμεση συνάφεια με τη φύση και τις πηγές των γνώσεων,

1. Στην Αγριά, Άνω Βόλο, Παναγία Γορίτσα, Άναυρο κ.ά. Είναι γνώστη και μια μακρινή εκδρομή του Σχολείου στα Τέμπη (10.5.1910).

2. Α. Δελμούζος, *ό.π.*, σ. 83.

3. Στο ίδιο.

να κεντρίσει την παρατηρητικότητα και να καλλιεργήσει τα βαθύτερα συναισθήματά τους. Τελικά το έργο του συνοδού στους περιπάτους είχε αναλάβει ο ίδιος ο Δελμούζος, και κάποτε η υποδιευθύντρια J. Seurin και σπανιότερα άλλοι καθηγητές. Έτσι από τους δύο βασικούς σκοπούς του εγχειρήματος εξυπηρετήθηκε μόνο ο ένας, «ή αίσθητική και ή ιστορική γνώση», παράλληλα βέβαια με την τόνωση των ψυχικών και πνευματικών ιδιοτήτων, που υποστήριζε η συμμετοχή του συνοδού-δασκάλου. Αντίθετα, η απουσία ειδικών γνώσεων από τους συνοδούς στέρησε από τις μαθήτριες τη σφαιρικότερη αποκομιδή γνώσεων¹.

Η ιδέα της υπαίθριας διδασκαλίας και η ασχολία των μαθητριών με την κηπουρική βρήκε γόνιμο έδαφος, όταν από πολύ νωρίς καλλιεργήθηκε και έγινε πράξη από την πρώτη χρονιά λειτουργίας του Α.Δ.Π. Απηχούσε βέβαια το γνωστό σύνθημα της γερμανικής παιδαγωγικής, αλλά στο βολιώτικο Σχολείο έγινε ένα παραπάνω μέσο για ν' αποκτήσουν οι μαθήτριες εξοικείωση με τη φύση, την αρετή της ομαδικής εργασίας, τη χαρά της δικής τους δημιουργικότητας, και να γευτούν την ελευθερία του σχολικού περιβάλλοντος. Το Α.Δ.Π. νοίκιασε ήδη από την πρώτη χρονιά μια μάντρα απέναντι από το οίκημα-διδασκτήριο. Το χέρσο οικόπεδο απέκτησε, με τις οδηγίες του Δελμούζου, ποικίλη λειτουργικότητα: έγινε πεδίο γυμναστικών ασκήσεων (αφού η αυλή του Σχολείου δε χωρούσε), έγινε ανθόκηπος και λαχανόκηπος· μερικές φορές χρησιμοποιήθηκε ως τόπος διδασκαλίας των φυσιογνωστικών μαθημάτων.

Η απασχόληση των μαθητριών με τον κήπο είχε σκοπό (όπως γράφει ο Δελμούζος) να καλλιεργήσει το ομαδικό πνεύμα, καθώς ομάδες από 2-5 κορίτσια αναλάμβαναν να ξεχερσώσουν τον τόπο, να φυτέψουν λουλούδια ή λαχανικά σε παρτέρια —το σχήμα και την περιεκτικότητα των οποίων οι ίδιες καθόριζαν—, αποκτούσαν έτσι και μια γεύση αυτοδιοίκησης. Το εγχείρημα είχε βέβαια προβλήματα εφαρμογής, εξαιτίας του ασυνήθιστου του πράγματος και

1. Αναλυτικότερα για τις εκδρομές και τους περιπάτους του Α.Δ.Π. βλ. στο ίδιο, σ. 83-95.

για λόγους αντικειμενικούς. Σιγά-σιγά όμως οι μαθήτριες αγάπησαν τον κήπο τους και τα προβλήματά του, αφού απέκτησαν συνείδηση των ευεργετικών επιδράσεων των τέτοιων ασχολιών τους στο χαρακτήρα τους: η ελευθερία, η δημιουργικότητα, η άμιλλα, η αυτενέργεια, η προβολή ικανοτήτων έξω από τη στερεότυπη επίδοσή τους στα μαθήματα, η ψυχαγωγία και η παιδική ευστροφία υπήρξαν μερικά από τα κέρδη αυτού του τμήματος της σχολικής ζωής στο Α.Δ.Π.: κάτι επίσης που έδωσε την ευκαιρία στο δάσκαλο να αξιολογήσει την παιδαγωγική του ικανότητα, και τελικά να δημιουργήσει και στους δύο παράγοντες την αίσθηση της απελευθέρωσης από τους στενούς ορίζοντες του παλιού τρόπου διδασκαλίας¹.

Το παιχνίδι, αυθόρμητο ή προσχεδιασμένο από το δάσκαλο, σε στιγμές που οι καιρικές συνθήκες και η κόπωση από την πνευματική εργασία το επέβαλαν, υπήρξε για το Α.Δ.Π. μέρος του γενικότερου κλίματος ευφορίας ανάμεσα στις σχέσεις δασκάλων και μαθητριών, και συνάμα μια ευκαιρία για τον παιδαγωγό να πλησιάσει από άλλο δρόμο τις ψυχές των μαθητριών και ν' ασκήσει αγωγή. Δεν είναι μαρτυρημένο —ούτε μπορούσε να είναι— το πόσες φορές οι μαθήτριες είχαν την ευκαιρία να παίξουν στα πλαίσια του προγράμματος. Είναι μόνο γνωστές οι ποικίλες ευκαιρίες που παρουσίαζε η διδασκαλία της Γυμναστικής για δημιουργικό παιχνίδι. Από τις αντιδράσεις όμως των τρίτων προκύπτει η ασυνήθιστη συχνότητα που οι μαθήτριες μπορούσαν να παίξουν μεταξύ τους και κάμποσες φορές με τη συμμετοχή των δασκάλων τους².

Οι σχολικές γιορτές του Α.Δ.Π. αποτέλεσαν ένα ακόμη μέρος της σχολικής ζωής. Δεν αποτελούσαν καινοτομία του Σχολείου, αλλά υπάκουαν στη γενικότερη «εθιμική» συνήθεια των σχολείων της εποχής να παρουσιάζουν, σε καθορισμένες ευκαιρίες του διδα-

1. Για το σχολικό κήπο, βλ. στο ίδιο, σ. 95-113.

2. Το παιχνίδι του χιονοπόλεμου, το χειμώνα του 1908, έγινε αντικείμενο πολλών συζητήσεων. Πβ. Α. Δελμούζου, *Σάν παραμύθι*, ό.π., σ. 85 κ.π. και *Η Δίκη του Ναυπλίου*, ό.π., σ. 41, 71, 82, 211 κ.ά.

κτικού έτους, τα μερικά αποτελέσματα του διδακτικού έργου τους. Δεν είχαν δηλαδή οι σχολικές γιορτές την έννοια των πανηγυρικών εκδηλώσεων, που πλαισιώναν αθλητικές ή εθνικοπατριωτικές παραστάσεις ή άλλες ευκαιρίες σχολικών γιορτών για εθνικές επετείους ή για τη λήξη του χρόνου. Είχαν όμως τον επιδεικτικό χαρακτήρα των νεότερων αντίστοιχων εορτασμών.

Τρεις τέτοιες «γιορτές» είναι γνωστές από τη λειτουργία του Α.Δ.Π.¹: η πρώτη για την εθνική επέτειο της 25ης Μαρτίου (το 1909), και οι άλλες δύο για τη λήξη των μαθημάτων (Ιούνιος του 1909 και του 1910)· τρίτη γιορτή για τη λήξη των μαθημάτων (το 1911) δεν μπόρεσε βέβαια να πραγματοποιηθεί... Περιεχόμενο των εορτασμών αυτών ήταν κάθε φορά η ομιλία-έκθεση της δραστηριότητας του Σχολείου και οι «εξετάσεις», η διαπραγμάτευση δηλ. από τις ίδιες τις μαθήτριες, με τη χαλαρή καθοδήγηση του δασκάλου, θεμάτων από τη σχολική ζωή. Έτσι την πρώτη φορά οι μαθήτριες της Α' τάξης εξήγησαν στο συγκεντρωμένο κοινό τον εθνικό και θρησκευτικό χαρακτήρα της 25ης Μαρτίου, απαντώντας σε απλές ερωτήσεις του Δελμούζου. Τη δεύτερη και την τρίτη φορά έγινε μια «αναπαράσταση» μαθήματος: οι μαθήτριες επανέλαβαν συνοπτικά την εργασία τους σε μια ενότητα μαθήματος (φιλολογικού) που είχαν διδαχτεί². Βασικός στόχος των εορτασμών αυτών ήταν να δείξουν οι παράγοντες του Α.Δ.Π. στους γονείς των μαθητριών και τους επισήμους της πόλης, τα αποτελέσματα της διδασκαλίας και των μεθόδων, που εφάρμοζαν στο Σχολείο, καθώς και να πείσουν τους διστακτικούς και ανησυχούντες για τις «καινοτομίες» του Σχολείου ότι πραγματικά η λειτουργία του Α.Δ.Π.

1. Για τις γιορτές του Α.Δ.Π. περισσότερα στο *Κρυφό σχολειό*, ό.π., σ. 113-116.

2. Ένα δείγμα των εντυπώσεων που προκάλεσαν στο κοινό οι εξετάσεις των μαθητριών (του Ιουνίου 1910) είναι το σημείωμα, που υπογράφει σημειωματογράφος με το ψευδώνυμο «Αλδεβαράν»: «...Οι παραστάντες εις τὰς εξετάσεις ἐδοκίμασαν βαθειὰ ἔκπληξι, γιὰ τὰς γνώσεις, τὴ μόρφωση καὶ πρὸ παντὸς τὴν κρίσι πού ἀπέκτησαν οἱ σαράντα μαθήτριες τοῦ σχολείου τοῦ κ. Δελμούζου...» (εφημ. *Θεσσαλία*, 16.6.1910).

πρόσφερε πολλά στην εκπαίδευση των κοριτσιών και στα ιδανικά της κοινωνίας του Βόλου¹.

Η αποστολή του Σχολείου ενισχύθηκε σημαντικά από όσα πέτυχε στον τομέα της οργάνωσης της σχολικής ζωής. Τα αποτελέσματα αυτού του τομέα, αν προστεθούν στα επιτεύγματα της διδακτικής πράξης, ολοκληρώνουν την εικόνα του μεταρρυθμιστικού έργου, που το Α.Δ.Π. επιτέλεσε στα δύομισι χρόνια της λειτουργίας του. Και πρέπει να τονιστεί ότι τα σημεία όπου επιδιώχτηκε να καινοτομήσει το Σχολείο, τα σημεία αυτά δέχτηκαν τα πυρά των πολεμιών, και στοιχειοθέτησαν τα «πειστήρια» της ενοχής των πρωτεργατών του.

1. Ένα ακόμη δείγμα της απήχησης των εορτασμών των μαθητριών του Α.Δ.Π. είναι η συναυλία που δόθηκε στις 25.3.1911 με τη χορωδία που την αποτελούσαν μαθήτριες του καταργημένου ήδη Α.Δ.Π. και διευθυντή τον καθηγητή μουσικής του Σχολείου Β. Κόντη. Η εκδήλωση αυτή έγινε λίγες μόνο μέρες από την κατάργηση του Παρθεναγωγείου και απέσπασε μολοταύτα τα χειροκροτήματα του κοινού και των επισήμων. (Ρεπορτάζ για την εκδήλωση στην εφημ. *Θεσσαλία*, 29.3.1911). Βλ. σχόλια του Δελμούζου για το ίδιο θέμα στην επιστολή του προς την Π. Δέλτα (Λαμπρή 1911), στο *Άλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδη, Εστία, Αθήνα 1956, σ. 232, και εδώ, τ. Β', σ. 229-230.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ «ΑΘΕΪΚΑ» ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ

Η λειτουργία του Α.Δ.Π. και το ρηξικέλευθο παιδαγωγικό πρόγραμμα που εφάρμοσε ο Αλέξ. Δελμούζος στο Σχολείο του Βόλου από το 1908, προκάλεσαν μια σειρά από αντιδράσεις στην κοινωνική ζωή του Βόλου και επέφεραν την απότομη διακοπή της λειτουργίας του Σχολείου το Μάρτιο του 1911. Η διακοπή αυτή σήμανε την έναρξη μιας άλλης σειράς διαδικασιών εναντίον των πρωτεργατών του Σχολείου, που θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για σωρεία παραβάσεων κατά της επίσημης θρησκείας, της γλώσσας και της δημόσιας τάξης. Τα γεγονότα αυτά προκάλεσαν την επέμβαση των δικαστικών αρχών και έπειτα από ποικίλες διαδικασίες η υπόθεση κατέληξε να εκδικαστεί ενώπιον του Εφετείου Ναυπλίου τον Απρίλιο του 1914.

Όλα αυτά τα γεγονότα ονομάστηκαν μονολεκτικά «Αθεικά», και μ' αυτή την ονομασία παρέμεινε στην πολιτισμική και ιδιαίτερα στην εκπαιδευτική ιστορία της χώρας μας η περίοδος από τη διακοπή της λειτουργίας του Α.Δ.Π. ως και τη Δίκη του Ναυπλίου. Την υπόθεση των «Αθεικών» του Βόλου θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια, εκθέτοντας και αναλύοντας τα αίτια, την αφορμή, τις διαδικασίες και τις δικαστικές περιπέτειες των δημιουργών του Σχολείου (και των στελεχών του Εργατικού Κέντρου Βόλου), καθώς και τις συνέπειες που τα γεγονότα αυτά προκάλεσαν.

Α. Η ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΔΕΣΠΟΤΗ ΣΤΟ Α.Δ.Π.

Στις 10 Φεβρουαρίου 1911, στο μέσο της τρίτης χρονιάς, ο επίσκοπος Δημητριάδος Γερμανός Μαυρομάτης πραγματοποίησε μια αιφνιδιαστική επίσκεψη στο Σχολείο και παρακολούθησε την παράδοση μαθήματος στην Α' τάξη, όπου δίδασκε η φιλόλογος Πην. Χριστάκου.

Υπήρχε η συνήθεια να επισκέπτονται το Α.Δ.Π. πολλοί, επίσημοι και ανεπίσημοι, ντόπιοι και ξένοι, για να παρακολουθήσουν τα μαθήματα και να διαπιστώσουν με άμεσο τρόπο τις μεθόδους διδασκαλίας. Ο πειραματικός χαρακτήρας του Σχολείου, αλλά και η φήμη αξιοπερίεργων γεγονότων έφεραν στις αίθουσες του διδακτηρίου το Νομάρχη, δημοτικούς συμβούλους, ιερωμένους και εκπροσώπους του Υπουργείου Παιδείας, όπως είχαν φέρει ως επισκέπτες πολιτικούς και ιδιώτες, φίλους του δημοτικισμού, και βέβαια πολλούς γονείς μαθητριών. Δε θα ήταν λοιπόν περίεργη η επίσκεψη του Δεσπότη, αν δεν είχε προηγηθεί κάποια εχθρική προδιάθεσή του εναντίον των ανθρώπων του Σχολείου και αν δε γινόταν με τρόπο αιφνιδιαστικό. Όμως όπως εξελίχτηκε το απλό γεγονός της επίσκεψης του Δεσπότη, και οι συνέπειές του, αποτέλεσαν την κορύφωση της αντίθεσης της πλειοψηφίας της κοινής γνώμης εναντίον του Σχολείου και την αφορμή για τη διακοπή της λειτουργίας του. Είναι επομένως αναγκαίο να εξετάσουμε τις λεπτομέρειες του περιστατικού αυτού.

«Ο Σεβασμιώτατος εισήλθεν εις τὸ σχολεῖον», αφηγείται η Α. Κοκωσλή, μέλος της Εφορείας, «ἀπὸ τὴν ὀπισθίαν θύραν καὶ ἐζήτησεν ἀπὸ τὴν ἐπιστάτριαν νὰ τὸν ὀδηγήσῃ εἰς τὴν τάξιν τῆς κυρίας Χριστάκου»¹. «Μόλις εισήλθεν ἡ Σεβασμιότης του, ἡ κ. Χριστάκου κατελθοῦσα τῆς ἔδρας ἔσπευσε πρὸς δεξιῶσίν του, ἤσπασθη τὴν χεῖρα του καὶ διέταξε νὰ φέρουν κάθισμα», αναφέρει ο Δελμούζος². «Ἡ ἐπιστάτρια ἐτοποθέτησε τὸ κάθισμα ὀπισθεν τῶν

1. *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*, ὁ.π., σ. 239 (κατάθεσή της στη Δίκη).

2. Εφημ. *Θεσσαλία* (Βόλου), 18.2.1911.

μαθητριῶν καὶ ἐκεῖ ἔμεινε ὁ Σεβασμιώτατος κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ μαθήματος»¹. «Τοῦτο μὲ ἐθορύβησε», καταθέτει ὁ ἴδιος ὁ Γερμανός, «διότι συνήθως, ὅταν εἰς τὸ σχολεῖον εἰσέρχεται εἰς ἐπιστήμων ἢ εἰς ἀρχιερεὺς, βεβαίως δίδουν μίαν θέσιν, παρὰ τὴν ἔδραν ἀλλὰ δὲν εἶπον τίποτε»². «Μεταβαίνει ὁ Ἐπίσκοπος εἰς τὸ σχολεῖον [...] καὶ ὅμως πρὸς ἐκδήλωσιν περιφρονήσεως τίθεται εἰς τὸ τελευταῖον μέρος τῆς αἰθούσης, ὅπισθεν τῶν μαθητριῶν»³, διαπιστώνει ὁ εισαγγελέας τῆς Δίκης κατὰ τὴν ἀγόρευσίν του. Καὶ ὁ συνήγορος Α. Νάκος ἐξηγεῖ: «ὁ Σεβασμιώτατος, ἀντὶ νὰ μεταβῆ εἰς τὸν διευθυντὴν τοῦ σχολείου καὶ ζητήσῃ νὰ τὸν ὀδηγήσῃ ὁ διευθυντὴς εἰς τὴν αἴθουσαν, ὅπου δίδασκεν ἡ Χριστάκου, καὶ ἐκεῖ συνέβη ἄτοπον τὶ συνεπεία παρεξηγήσεως διαταγῶν τοῦ διευθυντοῦ, ὅτι οἱ ἐπισκέπται τοῦ σχολείου πρέπει νὰ μένωσιν ὅπισθεν τῆς τάξεως, διὰ νὰ μὴ συγχύζωνται τὰ παιδιὰ καὶ ἀφαιροῦνται προσέχοντα εἰς τοὺς ἐπισκέπτας»⁴. Πρῶτο λοιπὸν ἐρέθισμα τῆς ἀντιδικίας ποὺ δημιουργήσῃ ἡ ἐπίσκεψις τοῦ Δεσπότη στο Α.Δ.Π., υπήρξε ἡ αἰφνίδια καὶ κάπως ἀσυνήθιστη εἰσοδός του στὴν τάξιν τῆς καθηγήτριας Χριστάκου καὶ ἐπιπλέον ἡ τοποθέτησίν του σὲ ὀχι «τιμητικὴ» θέση.

«Ἡ κ. Χριστάκου εἶχε δώσει κατ' ἐκείνην τὴν ὥραν εἰς τὰς μαθητρίδας τῆς ἔκθεσιν, τῆς ὁποίας περίληψιν εἶχεν γράψῃ ἐπὶ τοῦ πίνακος [...] Προτοῦ ὁ Σεβασμιώτατος τῆς ἀποτείνῃ τὸν λόγον, ἡ διδάσκουσα τὸν ἠρώτησεν ποῖον μάθημα ἐπεθύμει νὰ ἀκούσῃ. Ὁ Σεβασμιώτατος ἐζήτησε θρησκευτικὰ καὶ ἀμέσως ἀρχίζει ἡ ἐξέτασις ἐπὶ τῆς διδασχθείσης ὕλης ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ δὴ τῆς ἐπὶ τοῦ ἔρους ὀμιλίας»⁵, ἀφηγεῖται ὁ Δελμούζος.

Καὶ ὁ Δεσπότης:

«Ἐδίδασκον τοὺς μακαρισμοὺς σχετικῶς καλὰ, ἀλλ' ὡς κείμενον

1. Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου, ὁ.π., σ. 239.

2. Στο ἴδιο, σ. 7.

3. Στο ἴδιο, σ. 380.

4. Στο ἴδιο, σ. 464.

5. Εφημ. Θεσσαλία, ὁ.π.

μόνον και οὐχὶ ὡς θὰ τὸ ἐδίδασκε εἰς καθηγητῆς τῆς Θεολογίας»¹. «Ἐν τῷ μεταξὺ ἐσήμανεν ὁ κώδων και ἐνῶ κατὰ τὸν κανονισμόν τῆς σχολῆς τὸ μάθημα διακόπτεται διὰ παιδαγωγικούς λόγους, οἰοσθήποτε και ἂν εἶναι ὁ ἐπισκέπτης, ἡ κ. Χριστάκου ἐκ σεβασμοῦ πρὸς τὸν ἀρχιερέα ἐξακολουθεῖ νὰ ἐξετάζη»². «Μόλις ἡ ἐξέτασις τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος ἐτελείωσεν ὁ Σεβασμιώτατος διημιθύνθη πρὸς τὸ μέρος τῆς ἔδρας και ἠρώτησε τὴν κ. Χριστάκου, ἐὰν αἱ μαθήτριά διδάσκονται προσευχὴν. —Μάλιστα Σεβασμιώτατε και μελοποιημένας και ἄλλας [ἀπάντησε ἡ Χριστάκου]. —Ὁταν ἀρχίζετε τὸ πρῶτὸ δὲν κάνετε προσευχὴν; [ζαναρώτησε ὁ Δεσπότης]»³. Ἡ ἀπάντησις τῆς καθηγήτριας στη δευτέρα αὐτὴ ἐρώτησις δημιούργησε τὴν ἀντιδικία. «—Ὅχι, [ἀπάντησε ἡ Χριστάκου] διὰ πολλοὺς παιδαγωγικούς λόγους δὲν γίνεται ἡ προσευχὴ ἀπὸ κοινοῦ καθ' ἐκάστην και διὰ νὰ ἀποφεύγεται ἡ γινομένη ἐνίοτε ἀταξία [...] —Ὡστε ἡ προσευχὴ εἶναι ἀταξία; διακόπτει ὁ Σεβασμιώτατος, τί σχολεῖο εἶναι αὐτό; Γαλλικὸ και Γερμανικὸ τὸ κάνετε; —Ὅχι, Σεβασμιώτατε [ἀπάντησε πάλι ἡ Χριστάκου], μόνον ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως γίνεται· ἄλλωστε διδάσκομεν τὰ παιδιὰ νὰ προσεύχωνται τὸ πρῶτὸ κατ' ἰδίαν, ὡς ἡμεῖς προσευχόμεθα, και ἐκθέσεις μάλιστα μοῦ ἔχουν γράψει τὰ παιδιὰ, εἰς τὰς ὁποίας διατυπώνουν πῶς προσεύχονται τὸ πρῶτ...»⁴. Δεύτερο σημεῖο ἀντιδικίας τῆς καθηγήτριας με τὸ Δεσπότη υπήρξε λοιπὸν ἡ μετὰ τὸ μάθημα συζήτησή τους για τὸ ἀν και πότε διδάσκεται ἡ προσευχὴ στο Α.Δ.Π. Ἡ ἀσαφὴς ἀπάντησις τῆς καθηγήτριας ἔδωσε τὴν ἐντύπωσις ὅτι δε γινόταν προσευχὴ στο Σχολεῖο ἢ ὅτι, ἀν γινόταν, ἔδινε ἀφορμὲς για ἀταξία. Ἦθελε νὰ πει ἡ καθηγήτρια πως δε διδασκόταν αὐτόνομα ἡ προσευχὴ, οὔτε γινόταν στην ἀρχὴ τῶν μαθημάτων, για νὰ ἀποφεύγεται ἡ ἀταξία τῶν μαθητριῶν, που ἐκεῖνη τὴ στιγμὴ ἐβρίσκαν τὴν ευκαιρία ν' ἀστειευτοῦν και νὰ πειράξουν

1. Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου, ὁ.π., σ. 7.

2. Εφημ. Θεσσαλία, ὁ.π.

3. Στο ἴδιο.

4. Στο ἴδιο.

η μία την άλλη. Την απλή αυτή εξήγηση δεν μπόρεσε να μεταδώσει στο Δεσπότη η απάντηση της καθηγήτριας, και εκείνος δεν κατάλαβε ή δεν ήθελε να την εννοήσει. Πάντως η εντύπωση αυτή, καθώς και άλλα γεγονότα, πως τάχα στο Α.Δ.Π. παραμελούσαν τους θρησκευτικούς τύπους, αποτέλεσαν τα κριτήρια των αντιπάλων για την «αθεΐα» των ανθρώπων του Σχολείου¹.

Η εξέλιξη των γεγονότων, τη μοιραία εκείνη μέρα της επίσκεψης του Δεσπότη, πήρε τροπή φανερά εχθρική· η συμπεριφορά της Χριστάκου έδωσε και πάλι τη λαβή. «Κατόπιν ή κυρία είχε την καλοσύνη», αφηγείται ο Γερμανός, «νά με συνοδεύση μέχρι τής κλίμακος, χωρίς να φιλήση την χείρα του άρχιερέως...»². Και ο Δελμούζος: «ή κ. Χριστάκου ύποκλίνεται μόνον χωρίς ν' άσπασθῆ την έπιτακτικῶς τεινομένην χείρα την όποίαν άμέσως ό Σεβασμιώτατος τείνει προς τινά μαθήτριαν, ήτις και άσπάζεται αυτήν. Συγχρόνως δέ λέγει: —Νά δασκάλα πού δέν φιλεῖ τὸ χέρι [...] Ἄμέσως δέ διηυθύνθη προς τὴν θύραν, ἐνῶ τὸν συνοδεύει ή κ. Χριστάκου χωρίς πλέον νά προσθέση. Εἰς τὸν διάδρομον ὅμως παρουσιάζεται ή ἐπιστάτρια τῆς σχολῆς και άσπάζεται τὴν χείρα τοῦ Σεβασμιώτατου, ὅστις ἀποτεινόμενος μετ' ὀργῆς προς τὴν συνοδεύουσαν αὐτὸν λέγει: —Νά χριστιανὴ γυναῖκα! Αὐτὴ και ὄχι σεῖς εἶσθε χριστιανοί. —Μὰ Σεβασμιώτατε, ἀπαντᾷ ή κ. Χριστάκου, ἀπὸ τοὺς τύπους ἐξαρτᾶται ή εὐλάβεια; Ἐάν θέλωμεν νά περιορισθῶμεν μόνον εἰς τοὺς τύπους, τότε διδάσκομεν τὴν ὑποκρισίαν, ἐνῶ ὁ σκοπός μας εἶναι νά διδάξωμεν τὴν κατὰ συνείδησιν θρησκείαν...»³. Η αποφυγή της καθηγήτριας να ξαναφιλήσει το χέρι του Δεσπότη και η οργισμένη αποστροφή της, για να ανατρέψει τη σύγκριση με την τυπική ενέργεια της επιστάτριας, επιβάρυναν τη

1. Λ.χ. το γεγονός ότι τιμωρήθηκαν κάποιες μαθήτριες της Α' τάξης (σχολ. έτος 1908-09), επειδή διέκοψαν το μάθημα και σηκώθηκαν ὀρθιες στην τάξη, για να κάνουν το σταυρό τους, όταν χτύπησε η καμπάνα του εσπερινού. (Πβ. Α. Δελμούζου, *Σὰν παραμῦθι*, ὅ.π., σ. 17-19).

2. *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*, ὅ.π., σ. 7.

3. Εφημ. Θεσσαλία, ὅ.π.

θέση της απέναντι στο Δεσπότη, που καθαρά πλέον κατηγορεί το Σχολείο (στο πρόσωπο της καθηγήτριας) ότι δεν τηρεί τη θρησκευτικότητα που αρμόζει, και πολύ περισσότερο ότι τάχα στο Σχολείο αυτό η απότιση τιμής στον αρχιερέα θεωρείται «ύποκρισία και φαρισαϊσμός»: η άποψη αυτή θα επιτείνει την κατηγορία για «αθεισμό».

Αλλά το επεισόδιο είχε και συνέχεια, μετά την αποχώρηση του Δεσπότη από το Σχολείο. «Έμαθα επίσης», λέει ο Γερμανός, «ὅτι ἡ Χριστάκου μετὰ τὴν ἐκ τοῦ σχολείου ἀναχώρησίν μου ἐκάλεσε τὰς μαθητριάς ὅλας καὶ μὲ ἐξύβρισε χυδαιότατα ἐνώπιον τῶν μαθητριῶν»¹. «Τὸ κορίτσι μου», καταθέτει ἕνας πατέρας μαθήτριας, μάρτυρας κατηγορίας, «μοῦ εἶπεν ὅτι ἡ Χριστάκου μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του ὕβρισε τὸν Δεσπότην ἐνώπιον τῶν μαθητριῶν ἀποκαλέσαντα αὐτὸν βρωμοκαλόγηρον...»². Καὶ ἄλλος μάρτυρας κατηγορίας εἶπε: «ἡ Χριστάκου παρόντος τοῦ Δελμούζου καὶ ἀπευθυνομένη πρὸς τὰς μαθήτριας ἀπεκάλεσεν τὸν Σεβασμιώτατον ἄτιμον, καὶ μασκαράν»³. Καὶ ἄλλος: «...ἡ κ. Χριστάκου ἐμάζευσε τὰ κορίτσια καὶ ἔλεγε: — Ἄκους τὸν βρωμοκαλόγηρον νὰ μᾶς χαλάσῃ τὴν ἡσυχία;»⁴. Τῇ μεθεπομένη ἡ εφημερίδα *Κήρυξ* γενικεύοντας τις πληροφορίες ἐξύβρισης τοῦ Δεσπότη ἔγραφε: «ὁ ἑλληνικὸς κληρὸς ἀπεκλήθη ὑπὸ τῶν διδασκάλων στίφος κολασμένων δαιμόνων...»⁵. Τὰ μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Δεσπότη γεγονότα ἀφηγείται ἡ Α. Κοκωσλή: «Κατὰ τὸ διάλειμμα ὁ κ. Δελμούζος, ὅταν ἔμαθε ἀπὸ τὴν κ. Χριστάκου τὰ τοῦ ἐπεισοδίου καὶ τὸν βαρὺν χαρακτηρισμὸν τοῦ σχολείου του, ἐκάλεσε ὅλας τὰς μαθητριάς εἰς τὴν αἴθουσαν τῆς μουσικῆς καὶ ἀνέπτυξεν εἰς αὐτὰς τοὺς λόγους διὰ τοὺς ὁποίους δὲν γίνεται καθ' ἐκάστην προσευχὴ πρὸ τῆς ἐνάργεως τῶν μαθημάτων. Μετὰ τὸν κ. Δελμούζον, ὁ ὁποῖος οὐδὲ πέρ-

1. Α. Δελμούζος, *Σὰν παραμῦθι*, ὁ.π., σ. 37.

2. *Στο ἴδιο*, σ. 37 (ὁ πατέρας τῆς μαθήτριας Β. Δούκα).

3. *Στο ἴδιο* (ὁ πατέρας τῆς μαθήτριας Σ. Ἰωαννίδου).

4. *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*, ὁ.π., σ. 176 (Π. Μεγαλίδης).

5. *Εφημ. Κήρυξ*, 12.2.1911.

ρωθεν ἔθιξε τὸν Σεβασμιώτατον, οὐδείς ἄλλος ἐκ τοῦ προσωπικοῦ ὠμίλησεν, ἀλλ' αἱ μαθήτριάι ἐξῆλθον εἰς τὴν αὐλήν...»¹. Καὶ ὁ συνήγορος Λ. Νάκος επαναλαμβάνει: «ὁ Δελμοῦζος ἐθεώρησεν ἀπαραίτητον νὰ καλέσῃ ἕλα τὰ παιδιὰ καὶ τοὺς ἐξηγήσῃ ὅτι τὸ σχολεῖον των δὲν ἦτο φράγκικον οὔτε γερμανικόν, ἀλλ' ἑλληνικόν...»².

Οἱ ἀπόψεις γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἐπεισοδίου βλέπουμε νὰ διαφέρουν διαμετρικά. Το νὰ ἐξυβριστεῖ με τέτοιο χυδαῖο τρόπο, ὅπως λένε οἱ μάρτυρες κατηγορίας, επικαλούμενοι τὴν ἀνάμνηση μαθητριάων ποὺ ἦταν παρούσες, καὶ επαναλαμβάνει ὁ εἰσαγγελέας τῆς Δίκης, ἦταν πράγματι σοβαρότατο παράπτωμα τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Σχολείου. Παρά τὴν αγανάκτησή τους ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ Δεσπότη ἀπέναντί τους, δε δικαιολογεῖται ἡ ἐξύβριση τοῦ προσώπου καὶ τοῦ σχήματος τοῦ ἀρχιερέα. Φαίνεται ὅμως πὼς ἡ ηλεκτρισμένη ἀτμόσφαιρα καὶ κάποια πιθανὴ ἐκφραση δυσαρέσκειας τῆς καθηγήτριας Χριστάκου σχημάτισαν τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ Σχολεῖο ἐξύβρισε τὸ Δεσπότη. Ἡ βαρὺτητα των γεγονότων αὐτῶν ἐξώθησε τὴν ἐχθρότητα τῆς κοινῆς γνώμης στα ἄκρα, στο νὰ ἀρχίσει δηλαδὴ ἡ ἀντίστροφη μέτρηση γιὰ τὴν κατάργηση τοῦ Α.Δ.Π.³.

Ὁ ρόλος τῆς Πην. Χριστάκου καὶ τοῦ Δεσπότη Γερμανοῦ στο ἐπεισόδιο τῆς 10ης Φεβρουαρίου καὶ ἡ ἐξέλιξη των γεγονότων

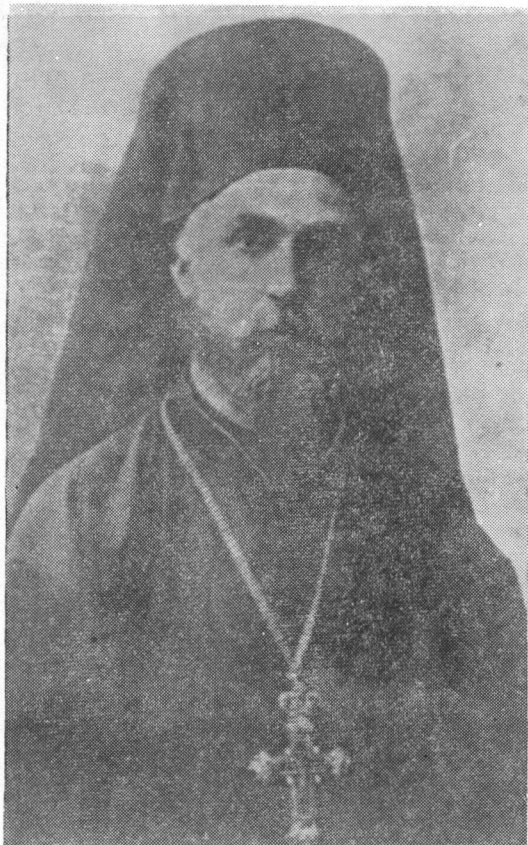
Πρὶν ὅμως παρακολουθήσουμε τὴ διαδικασία, ποὺ ἔφερε τὸ κλείσιμο τοῦ Σχολείου, θα προσπαθήσουμε νὰ δώσουμε κάποια ἐρμηνεῖα στὴ στάση τοῦ Γερμανοῦ ἀπέναντι στο προσωπικό τοῦ Α.Δ.Π.

Εἶναι σημαντικό ἀρχικά νὰ ἐπισημάνουμε τὸ χρόνο, ποὺ πραγματοποιήθηκε ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Δεσπότη στο Α.Δ.Π. Ἡ σύμπτωση τῆς ἡμερομηνίας τῆς ἐπίσκεψης με τὴν ταυτόχρονη συζήτηση στὴν ἐλληνικὴ βουλή τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, δίνει τὴν ευκαιρία νὰ

1. *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*, ὁ.π., σ. 239-240.

2. *Στο ἴδιο*, σ. 384-385 (ἀγόρευση τοῦ Νάκου στὴ Δίκη).

3. Πβ. Χαρ. Χαρίτου, «Ὁ ρόλος τῆς Πην. Χριστάκου, στὴ διαμόρφωση κατηγορίας ἐναντίον τοῦ Παρθεναγωγείου Βόλου», *Ἀρχεῖο Θεσσαλικῶν Μελετῶν*, τ. Ε' (1979), σ. 23-40.

21. Γερμανός Μαυρομάτης, Ἐπίσκοπος Δημητριάδος

εικάσουμε ότι διαλέχτηκε η συγκεκριμένη περίοδος, επειδή ήταν οξυμένο το κλίμα δυσφορίας της κοινής γνώμης εναντίον των δημοτικιστών. Τις ίδιες εκείνες μέρες οι αντιπρόσωποι του λαού στη Βουλή αποφάσισαν τη συνταγματική κατοχύρωση της καθαρεύουσας, παρά τις λίγες αντιδράσεις των υπερασπιστών της δημοτικής. Το Σχολείο του Βόλου, τόπος καλλιέργειας νέων παιδαγωγικών αρχών και της δημοτικής γλώσσας, ήταν επόμενο ν' αποτελέσει το σημείο αναφοράς των ρητόρων της Βουλής. Είχε λοιπόν καλ-

λιεργηθεί η ιδέα της πάταξης του «προπύργιου» των δημοτικιστών. Ακριβώς αυτό το δυσμενές κλίμα εκμεταλλεύτηκε ο Δεσπότης Γερμανός, που στη συγκεκριμένη περίπτωση εξυπηρέτησε τα σχέδια όσων, επώνυμα και ανώνυμα, αντιστρατεύονταν στην εξάπλωση των αρχών του δημοτικισμού¹.

Ο Γερμανός Μαυρομάτης ως Αρχιμανδρίτης του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας υπήρξε ήρωας επεισοδίων και αντεγκλήσεων μεταξύ του κύκλου των κληρικών του Πατριαρχείου, και μάλιστα με λιβέλλους και επιθέσεις εναντίον του Πατριάρχη Φωτίου Πέρογλου

1. Ο Γερμανός Μαυρομάτης υπήρξε σφοδρά αμφιλεγόμενη προσωπικότητα, σ' όλα τα στάδια της δημόσιας ζωής του. Γεννήθηκε στα Ψαρά. Χειροτονήθηκε διάκονος από τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Γερμανό Καλλιγιά. Με σύσταση του τελευταίου τοποθετήθηκε διευθυντής των γραφείων του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας ως Αρχιμανδρίτης, όπου παρέμεινε ως τα τέλη του 1900. Το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου επανέρχεται στην Ελλάδα και αναλαμβάνει καθήκοντα ιεροκήρυκα στις Μητροπόλεις Θεσσαλιώτιδος, Ηλείας —κατά διαστήματα— και Δημητριάδος (Βόλου), όπου κυρίως δραστηριοποιήθηκε. Τον Αύγουστο του 1907 εκλέχτηκε Επίσκοπος και κατέλαβε τη χηρεύουσα θέση του Μητροπολίτη Δημητριάδος, όπου παρέμεινε —επιδεικνύοντας πολυσχιδή δραστηριότητα— ως το 1935, οπότε καθαιρέθηκε ως ηγέτης των Παλαιοημερολογιτών. Απεβίωσε στην Αθήνα το 1944.

Το 1941 εκδόθηκε ο πρώτος τόμος (δεύτερος δεν εκδόθηκε ποτέ) του βιβλίου *Έργα και ημέραι Δημητριάδος Γερμανού*, με το όνομα Στέφ. Παπαδημητρίου, διδασκάλου θρησκευτικών —δεν αποκλείεται να είναι έργο του ίδιου του Γερμανού (πβ. Θ.Η.Ε., τ. Δ', σ. 406)—, με πλήθος πληροφοριών για τη δράση του στο Βόλο και την επαρχία του. (Για την ανάμιξη στο Παλαιοημερολογητικό ζήτημα, βλ. Χριστοδούλου Παρασκευαΐδη, Μητροπολίτου Δημητριάδος, *Ιστορική και κανονική θεώρησης του παλαιοημερολογητικού ζητήματος κατά τέ την γένεσιν και την εξέλιξιν αυτού εν Ελλάδι*, Αθήνα 1982). Δε βρέθηκαν τα κατάλοιπά του στη Μητρόπολη Δημητριάδος.

Το 1911 ο Μητροπολίτης Γερμανός παρουσιάζεται ως υπέρμαχος στον αγώνα εναντίον των δημοτικιστών και συμπαρατάσσεται με τον ηγέτη των αθηναίων «γλωσσαμυντόρων» Γεώργ. Μιστριώτη. Σ' επιστολή του πρώτου στο δεύτερο (με ημερομηνία 28.2.1911) γράφονται μεταξύ άλλων: «...Εύχαριστώως πληροφορώ [υμάς ότι] πνευματικόν μου ποιόνιον εξηγήρηθ εναντίον χυδαίστων, οίτινες ίδρυσαν 'Ανώτερον Παρθεναγωγείον, όπου ύπονομεύεται ή έθνική γλώσσα και θρησκεία...» (Στ. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 450-451).

και των Αρχιμανδριτών Μελ. Αποστολόπουλου και Κων. Παγώνη. Η καθηγήτρια Πην. Χριστάκου υπήρξε γνώριμη του τελευταίου. Η παρουσία της στο Βόλο φαίνεται ότι έδωσε την ευκαιρία στο Γερμανό να πάρει εκδίκηση στο πρόσωπο της καθηγήτριας από τον παλιό αντίδικό του, Παγώνη¹. Η υπόθεση αυτή φαίνεται ποταπή, αλλά επιβεβαιώνεται από την ίδια τη Χριστάκου και βγαίνει ως συμπέρασμα των δηκτικών παρεμβάσεων των συνηγόρων στη Δίκη, Κ. Τριανταφυλλόπουλου και Λ. Νάκου. Η ξαφνική επίσκεψη του Γερμανού αποκλειστικά στην αίθουσα, όπου δίδασκε η Χριστάκου και η προσβλητική κατά του προσώπου της συμπεριφορά του Δεσπότη, εξηγούν την υπόθεση ότι ο Γερμανός ενέργησε εσκεμμένα και με ιδιοτέλεια.

Η προσωπικότητα του Δεσπότη Γερμανού, με βάση τις πληροφορίες για την πολιτεία του στην Αλεξάνδρεια, αλλά και τις δραστηριότητές του στο Βόλο, είναι δυνατό να ελεγχθεί για ασυνέπειες, κατασυκοφάντηση προσώπων και έργων, ηθικά παραπτώματα και κατασκευή κυκλωμάτων ραδιουργίας². Χαρακτηριστικές περιπτώσεις ενεργειών του Γερμανού, που είχαν προκαλέσει το κοινό αίσθημα στην κοινωνία του Βόλου υπήρξαν: η συκοφάντηση του καθηγητή Σ. Λαζαρίδη και η δίωξή του, η εκστρατεία του εναντίον των ιερέων Ιω. και Ξεν. Ατέση και Θ. Δήμου, η παύση του δασκάλου Δ. Αγγελόπουλου, οι αντιθέσεις του προς τα εκκλησιαστικά συμβούλια ναών της μητρόπολής του, η άρνησή του να μνημονεύσει την Ιερά Σύνοδο κ.ά.³. Εξάλλου η δημιουργία γύρω από τον Επί-

1. Ο Κων. Παγώνης, ως ιεροδιάκονος υπήρξε καθηγητής των Ιερών στο Αβερύφειο Γυμνάσιο Αλεξανδρείας (1892-1896). Την περίοδο της λειτουργίας του Α.Δ.Π. υπηρετεί ως Αρχιμανδρίτης στην ορθόδοξη Εκκλησία του Λονδίνου. (Πβ. Χ. Χαρίτου, «Ο ρόλος τής Πην. Χριστάκου», ό.π., σ. 37).

2. Πβ. *Η άλληλογραφία τής Π. Σ. Δέλτα*, ό.π., σ. 226-228. Και εφημ. *Θεσσαλία*, φ.φ. 14, 19 Ιανουαρίου και 2, 3, 4, 6, 8, 10, 11 Φεβρουαρίου 1911.

3. Κατά τα εγκαίνια του Πολιτικού Ανορθωτικού Συνδέσμου στο Βόλο (15. 11.1909). Για την παράβαση αυτή παραπέμφθηκε σε Συνοδικό Δικαστήριο.

σκοπο κύκλου προσώπων (εκπαιδευτικών, πολιτικών κλπ.) ενίσχυε τις υποψίες ότι ενθάρρυνε τη δημιουργία κλίματος φατριασμού. Φαίνεται επίσης ότι η αποτυχία να προωθήσει στην, ιδιαίτερα αμειβόμενη, θέση καθηγητή των θρησκευτικών στο Α.Δ.Π. πρόσωπα της δικής του επιλογής, δημιούργησε έναν παραπάνω λόγο εχθρότητας εναντίον των παραγόντων του Σχολείου¹. Αν επομένως συνυπολογιστούν οι παραπάνω ενδείξεις χάσματος μεταξύ της βολιώτικης κοινωνίας και του Επισκόπου της, μπορεί να δικαιολογηθεί ο τρόπος αντίδρασης του τελευταίου εναντίον του Σχολείου, ότι ήταν δηλ. μια ευκαιρία να αποκατασταθεί το πεσμένο κύρος του Γερμανού Μαυρομάτη.

Το γεγονός πάντως της επίσκεψης του Δεσπότη Γερμανού στο Α.Δ.Π. αποτέλεσε την αρχή μιας σειράς αντιδράσεων της κοινής γνώμης, που κατέληξαν στο κλείσιμο του Σχολείου. Το επεισόδιο της 10ης Φεβρουαρίου έγινε αμέσως γνωστό στο Βόλο και την επαρχία του. Την επομένη μέρα, τόσο η εφημερίδα *Κήρυξ* όσο και η αντίπαλός της *Θεσσαλία*, κατεχώριζαν στις στήλες τους σχόλια υπέρ και εναντίον των πρωτοβουλιών του Δεσπότη². Τα γεγονότα πέρασαν στο στόμα των βολιωτών, που ο καθένας έκρινε και προέκτεινε τις φήμες, ανάλογα προς τις πεποιθήσεις του. Η έκφραση εκτίμησης προς το προσωπικό του Α.Δ.Π. που δημοσίευσαν γονείς και κηδεμόνες των μαθητριών, η σειρά άρθρων του

η δίκη του προσδιορίστηκε για τις 15.7.1911. Τελικά απαλλάχτηκε από την κατηγορία. (Πβ. εδώ, τ. Β', σ. 269).

1. Είναι η περίπτωση των θεολόγων Γεωργ. Σούτη και Θεοδ. Ζωγράφου, του ελληνοδιδασκάλου Κ. Κωνσταντινίδη κ.ά.

2. Ο *Κήρυξ* έγραφε: «...δ κληρος απέκλήθη στίφος κολασμένων δαιμόνων [...] 'Ο Δεσπότης παρουσιάσθη ως Διάβολος...» (12.2.1911). Ενώ η *Θεσσαλία* έγραφε: «...δ τρόπος με τόν όποιον πήγε [ο Δεσπότης στο Α.Δ.Π. την 10η Φεβρουαρίου] και τόσα άλλα θαύματα και πράγματα, άτινα διημείφθησαν, παρεξηγήθησαν και από αυτά τά νήπια, άτινα κακήν έσχον έντύπωσιν τής έννοίας του άντιπροσώπου του Θεου παρουσιασθέντος υπό τήν μορφήν άτιθάσου καλογήρου και όχι σεμνου Μυριήλ...» (άρθρο με τίτλο: «'Ατυχον διάβημα του Δεσπότη», φ. 11.2.1911).

Δελμούζου στη Θεσσαλία, η άμεση εντολή ανακρίσεων εκ μέρους της Εφορείας του Σχολείου, δεν κατασίγασαν τον αναβρασμό της κοινής γνώμης¹. Μια βδομάδα έπειτα από το επεισόδιο, το δημοτικό συμβούλιο στη συνεδρίασή του της 17ης Φεβρουαρίου, ανέλαβε να συζητήσει και να δώσει λύσεις στο πρόβλημα.

Η συνεδρίαση αυτή του δημοτικού συμβουλίου υπήρξε έντονη. Πριν από τα θέματα της ημερησίας διατάξεως ο σύμβουλος Ν. Ζαρλής ζήτησε από το δήμαρχο, ως πρόεδρο της Εφορείας του Α.Δ.Π., πληροφορίες για το γεγονός της προσβολής του Επισκόπου και για τα διαδιδόμενα κατά της θρησκείας, όπως γράφηκε (στον *Κήρυκα*) ότι συνέβησαν στο Σχολείο. Ο δήμαρχος Κ. Γκλαβάνης διηγήθηκε όσα περί του επεισοδίου του εξιστόρησε ο ίδιος ο Δεσπότης και όσα τα μέλη της Εφορείας αποφάσισαν να κάμουν (έκφραση λύπης προς το Σεβασμιώτατο, αλλά και αποκατάσταση της φήμης του Α.Δ.Π.). Στη συνέχεια ο Δ. Σαράτσης ανέτρεψε όλες τις κατηγορίες σχετικά με αντιθρησκευτικές πράξεις στο Σχολείο. Η συζήτηση συνεχίστηκε με βαριές αντεγκλήσεις μεταξύ των συμβούλων για το αν έπρεπε ή όχι ν' αναγνωστεί η έκθεση του διευθυντή του Σχολείου (Α. Δελμούζου) προς το δημ. συμβούλιο για όσα συνέβησαν. Στη συζήτηση αυτή πήραν μέρος, εναντίον της προτάσεως οι σύμβουλοι Μ. Σταματόπουλος και Γ. Κούτσικος και υπέρ της αναγνώσεως οι Α. Κουτσαγγέλης και Κ. Παρθένης. Τέλος ο Π. Αποστολίδης έκλεισε τη συζήτηση με μια σειρά θωπειών προς τον προσβεβλημένο Δεσπότη και με ένα εξευγενι-

1. Τα γεγονότα αυτά ήταν τα εξής: στις 14.2.1911 δημοσιεύτηκε στη Θεσσαλία κείμενο με τον τίτλο «Έκφρασις έκτιμήσεως [προς το έργο του Α.Δ.Π.]», που το υπέγραφαν 17 γονείς και κηδεμόνες των μαθητριών. — Ο Δελμούζος δημοσίευσε μια σειρά απολογητικών άρθρων για το έργο του Α.Δ.Π. και τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στη Θεσσαλία (φφ. των 18, 19, 20 και 22.2.1911). Το ίδιο έκανε και ο Σαράτσης στη Θεσσαλία, 25.2.1911. Τέλος στις 27.2.1911 συνήλθε η Εφορεία του Σχολείου, που κάλεσε την καθηγήτρια Χριστάκου σε απολογία, και συνέταξε την Έκθεσή της για τα γεγονότα, η οποία δημοσιεύτηκε στη Θεσσαλία, 8.3. 1911.

σμένο υβρεολόγιο εναντίον του προσωπικού του Παρθεναγωγείου. Τα μέλη του δημοτικού συμβουλίου πήραν τελικά την απόφαση να αναγνωστεί η έκθεση του Δελμούζου, αλλά ανέβαλαν να πάρουν οριστική απόφαση για την τύχη του Σχολείου για την επόμενη συνεδρίασή τους¹.

Από την άλλη μεριά τα μέλη της Εφορείας του Α.Δ.Π., που ήταν τα πιο αρμόδια και υπεύθυνα για τη λειτουργία του Σχολείου —κατά κύριο λόγο από τα μέλη της Εφορείας μόνο οι δύο γυναίκες και ο Σαράτσης, για τους λόγους που εξηγούνται παρακάτω—, έκαναν τις εξής ενέργειες, τις διηγείται το μέλος της Εφορείας Α. Κοκωσλή: «Ἡ Ἐφορεία ἐκάλεσε τὴν κ. Χριστάκου εἰς ἀπολογίαὶν εἰς τὸ Δημαρχεῖον. Ἐκεῖ ἐνώπιον τοῦ κ. Δημάρχου, τοῦ κ. Σαράτση καὶ ἐμοῦ διηγῆθη [ἡ Χριστάκου] τὰ τοῦ ἐπεισοδίου καὶ ὡς δικαιολογίαν τῆς ἔφερε τὴν τραχύτητα μὲ τὴν ὁποῖαν ὁ Σεβασμιώτατος ὠμίλησε πρὸς αὐτὴν ζητήσας νὰ τὴν ἐξευτελίση ἐνώπιον τῶν μαθητριῶν [...] Ἐ ἀντίληψις τῆς Ἐφορείας ἦτο ὅτι πρόθεσις πρὸς ἐξύβρισιν τοῦ Σεβασμιωτάτου δὲν ὑπῆρξεν ἐκ μέρους τῆς κ. Χριστάκου. Ἐν τούτοις διὰ νὰ ἰκανοποιηθῆ ὁ Σεβασμιώτατος καὶ νὰ κοπάσῃ ὁ θόρυβος ὁ δημιουργούμενος διὰ τοῦ Κήρυκος ἐσκέφθημεν νὰ τιμωρήσωμεν αὐτὴν πειθαρχικῶς ἀναθέσαντες τὸ εἶδος τῆς ποινῆς εἰς τὸν διευθυντὴν. Ἐ παύσις τῆς, ὅπως ἤξιον ὁ Σεβασμιώτατος, ἦτο ἀδύνατον νὰ γίνῃ τότε [...] Μετὰ μακρὰν σύσκεψιν καὶ ἀφοῦ ἠκούσαμεν καὶ τὴν ἀπολογίαὶν τῆς κ. Χριστάκου, ἀνεθέσαμεν εἰς τὸν κ. Σαράτσην νὰ συντάξῃ ἔγγραφον, διὰ τοῦ ὁποίου νὰ ἐκφράζεται ἡ λύπη μὲν πρὸς τὸν Σεβασμιώτατον, ἡ ἐμπιστοσύνη δὲ πρὸς τὸ προσωπικὸν τοῦ σχολείου»². Πραγματικά η «Ἐκθεση τῆς Ἐφορείας» του Α.Δ.Π., που αναφέρεται στην κατάθεση της Α. Κοκωσλή, συντάχθηκε από το Δ. Σαράτση με ημερομηνία 1.3. 1911 και δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Θεσσαλία* στο φύλλο της

1. Η παραγγεμένη συνεδρίαση περιγράφεται στο: Δήμος Παγασών, «Πρακτικά τῶν συνεδριάσεων τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου», τ. 11ος (1907-1911), σ. 386-392, συνεδρία Ε' της 17ης Φεβρουαρίου 1911.

2. *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*, ὁ.π., σ. 240.

8.3.1911. Την υπέγραψαν μόνο οι Δ. Σαράτσης, Α. Κοκωσλή και Φ. Ιωαννίδου, επειδή τα δύο άλλα μέλη της Εφορείας, δηλ. ο δήμαρχος Κ. Γκλαβάνης και ο δημ. σύμβουλος Ι. Χρυσοβελώνης, αρνήθηκαν να την υπογράψουν προφασιζόμενοι άγνοια των όσων συνέβησαν στο Σχολείο. «... Έπειδή όμως», γράφεται στην Έκθεση, «ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τοῦ λυπηροῦ συμβάντος ἐγράφησαν πολλὰ ἐναντίον τοῦ Α.Δ.Π. ὡς παρεισάγοντος δῆθεν ἀντεθνικὰς καὶ ἀντιθησκευτικὰς διδασκαλίᾳς, νομίζομεν καθῆκον ἡμῶν νὰ ἐκθέσωμεν ποίαν γνώμην περὶ αὐτοῦ [του Σχολείου] ἐμορφώσαμεν διὰ τῆς ἐπὶ τριετιᾶν ἐπιμελοῦς ἐποπτείας καὶ παρακολουθήσεως ὄλων τῶν διδασκομένων μαθημάτων»¹. Και εκθέτει ο συντάκτης παρακάτω το σκοπό που ὀφείλε να εκπληρώσει η διδασκαλία στο Α.Δ.Π. και ιδιαίτερα των φιλολογικῶν μαθημάτων, ἐναντίον των οποίων ἔστρεψαν τα βέλη τους οι εχθροὶ του Σχολείου· ἐπιμένει στη γλωσσικὴ διδασκαλία και ὅσα πέτυχε το Σχολείο στον τομέα της εκφραστικότητας των μαθητριῶν του, και βεβαιώνει για την ελληνοκεντρικότητα των μεθόδων διδασκαλίας που ἐφάρμοσε το προσωπικό.

Τα δημοσιεύματα στις εφημερίδες, οι ἐνέργειες της Εφορείας του Σχολείου και οι συζητήσεις του δημοτικού συμβουλίου φαίνεται ότι ολοκλήρωσαν τις αντιδράσεις του κοινού ἀπέναντι στο επεισόδιο Δεσπότη και Χριστάκου, της 10ης Φεβρουαρίου. Τα μαθήματα στο Α.Δ.Π. συνεχίστηκαν κανονικά, παρά την αποχώρηση ορισμένων μαθητριῶν. Και ὅμως ο ἐκνευρισμός που δημιούργησε η αναθέρμανση των κατηγοριῶν ἐναντίον του Σχολείου, ο αναβρασμός της κοινῆς γνώμης με την παρώθηση των εμπρηστικῶν ἀρθρων του Κούρτοβικ και η αναζωπύρωση των επιχειρημάτων ὄσων ἔτρεφαν ἀντίθετες ἀντιλήψεις προς τη λειτουργία του Σχολείου, ἔφεραν πολύ γρήγορα την οριστικὴ καταδίκη. Η μοιραία στιγμή της διακοπῆς της λειτουργίας του Α.Δ.Π. ἤδη σήμανε. Το επεισόδιο του Δεσπότη ἀποδείχτηκε πολύ ισχυρό, για να κλονίσει

1. Εφημ. Θεσσαλία, 8.3.1911. Η ἐκθεση αὐτὴ δημοσιεύεται ἐδῶ, τ. Β'.

αμετάκλητα τα θεμέλια του Σχολείου. Σε λιγότερο από ένα μήνα, μετά το επεισόδιο αυτό, συντελέστηκε η τυπική κατάργηση του ιδρύματος, που είχε ιδρύσει ο Δήμος Παγασών το 1908.

Β. Η ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ

1. Η απόφαση του δημοτικού συμβουλίου

Η Τετάρτη 2 Μαρτίου 1911 υπήρξε η μοιραία ημερομηνία για την υπόσταση του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου του Βόλου. Το χρονικό διάστημα, από την επόμενη της επίσκεψης του Δεσπότη ως τη σύγκληση του δημοτικού συμβουλίου στις 2.3. 1911, καλύφθηκε από γεγονότα που αποτέλεσαν το σκηνικό μιας εκστρατείας εναντίον του Α.Δ.Π. και των ανθρώπων του, με κατάληξη την οριστική κατάργησή του.

Κατά την ίδια περίοδο είναι γνωστό ότι σε πανελλήνια κλίμακα είχε εξαπολυθεί η καταδίωξη των δημοτικιστών· επίκεντρο ήταν οι συζητήσεις στη Βουλή για το γλωσσικό ζήτημα, συζήτηση που κατέληξε στην ψήφιση του άρθρου 107 του Συντάγματος, που κατοχύρωνε την καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα του κράτους. Την ίδια εποχή η Εκκλησία, επιστημονικοί και επαγγελματικοί φορείς και η πλειοψηφία του ελληνικού τύπου παίρνουν σαφή εχθρική στάση εναντίον των «μαλλιαρών». Στην Αθήνα ο καθηγητής Γ. Μιστριώτης ξεσηκώνει το φοιτητικό κόσμο σε συλλαλητήρια ζητώντας από την Κυβέρνηση να απολύσει το δημοτικιστή γραμματέα του Πανεπιστημίου Κ. Παλαμά και από τη Βουλή να προστατεύσει την εθνική γλώσσα. Ταυτόχρονα, ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως συγχαίρει την πρωτοβουλία «συστάσεως Ἐπιτροπείας ἵνα φροντίση περὶ τῆς προσηκούσης ἀμύνης τῆς ἔθνικῆς γλώσσης».

Τις ίδιες εκείνες μέρες στο Βόλο ένας ολόκληρος κόσμος κινεί το μηχανισμό καταδίωξης του «μολύσματος» του Α.Δ.Π. Ο Επίσκοπος καταγγέλλει από τον άμβωνα στους πιστούς το αιρετικό σχολείο, ενώ ο μητροπολίτης Τρίκκης και Σταγών παραγγέλλει στον ομόλογό του της Δημητριάδος (το Γερμανό): «Πατάξατε τὴν ἀσε-

βή και άντεθνικήν έργασίαν». Και ο Αρχιμανδρίτης (βολιώτης αυτός) Π. Ζάχος τηλεγραφεί στο Γερμανό: «[εμφράζω] τόν ένθουσιασμόν μου επί τῷ θαρραλέῳ άγῶνι κατά τοῦ μαλλιαρισμοῦ, σοσιαλισμοῦ, μασονισμοῦ». Ψηφίσματα του «Ανορθωτικού Συνδέσμου Βόλου» και του «Συλλόγου των Τριών Ιεραρχών» στέλνονται στην Ι. Σύνοδο, στο δημοτικό συμβούλιο κ.α. «κατά τῆς παρατηρουμένης έν τῷ Α.Δ.Π. κατά τῆς ὀρθοδόξου πίστεως και τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης διαστροφῆς». Την ίδια ὠρα ο Σύνδεσμος Δημοδιδασκάλων Μαγνησίας δέχεται τηλεγράφημα του Μιστριώτη: «Συγχαίρω ὑμᾶς επί φιλοπατρία. Σώσωμεν πάντες τήν φυλήν και ἑκκλησίαν». Ο «Σύνδεσμος των εν Βόλῳ Συντεχνιών» με ψήφισμά του διαμαρτύρεται «ἐπί τῇ στρεβλώσει τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης και παρακαλεῖ τὰς πολιτικὰς τῆς πόλεως ἀρχάς, ὅπως ἐπιβλέπωσι τήν διδασκαλίαν τῶν μαθημάτων τοῦ Παρθεναγωγείου». Ο βουλευτής Βόλου Μ. Μπουφίδης στη Βουλῆ «ἀποκαλύπτει τὰ σκάνδαλα τοῦ Παρθεναγωγείου, [και διαπιστώνει ὅτι] ὁ κ. Δελμούζος κλονίζει τήν θρησκείαν, διαφθείρει τήν ἑλληνικήν γλῶσσαν κλπ.»¹. Στο κέντρο του καταιγισμοῦ αὐτοῦ των τηλεγραφημάτων, ψηφισμάτων, αγορεύσεων κλπ. που ανταποκρίνονται στη δυσφορία του κοινού, βρίσκεται η εμπρηστική αρθρογραφία του Κήρυκος. Η επίθεση της εφημερίδας, που και κατά την περίοδο της ίδρυσης του Α.Δ.Π. είχε καταπολεμήσει το Σχολεῖο, τώρα πολλαπλασιάζει τις βολές της. Από τις στήλες του Κήρυκος πλάθεται ὅλη εκείνη η μυθολογία για «αθεῖσμό, άντεθνική δράση, μασονισμό κλπ.» των ανθρώπων του Παρθεναγωγείου και ιδιαίτερα του Δελμούζου, που αργότερα θα γίνουν οι κύριες κατηγορίες κατά του Σχολείου. Στις σελίδες του Κήρυκος σχηματοποιούνται οι φανταστικές μομφές, που αποτελούσαν συνέχεια των επιθέσεων του Οκτωβρίου-Νοεμβρίου 1908, και που ἔβρισκαν στο αναγνωστικό κοινό τεράστια απήχηση, ὥστε σιγά-σιγά να καλλιεργεῖται η απέχθεια και

1. Πβ. Α. Δελμούζου, *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο*, ὅ.π., σ. 249 κ.π.· *Ἡ ἀλληλογραφία τῆς Π. Σ. Δέλτα*, ὅ.π., σ. 226 κ.π.· Α. Δημαρά, *Ἡ μεταρρύθμιση*, ὅ.π., σ. 86-91.

να ξυπνούν ανομολόγητες σκέψεις και να υποδαυλίζεται ο φανατισμός του κόσμου εναντίον του βολιώτικου Παρθεναγωγείου. Είναι εκπληκτικό, αλλά όχι ανεξήγητο, το πώς η δημογνωστική αρθρογραφία του Κούρτοβικ, η ασυγκράτητη δημοσκοπία του Δεσπότη και ο φανατισμός του πλήθους δημιούργησαν την κατάσταση, που

22. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Δημοσιογράφος

θύμιζε μέρες μεσαιωνικού σκοταδισμού. Το Σχολείο παραδινόταν έρμαιο στις διαθέσεις των πολλών και άρχισε η αποκαθήλωση των επιτευγμάτων του. Από τη στιγμή εκείνη άρχισε η βίαιη καταδίωξη των ανθρώπων του Α.Δ.Π., αυτό που συνοπτικά ονομάζουμε «Διωγμό».

Πρώτη φάση του Διωγμού υπήρξε η σύγκληση του δημοτικού συμβουλίου στις 2 Μαρτίου 1911. Την ίδια μέρα πραγματοποιήθηκαν στην πόλη οχλοκρατικές εκδηλώσεις, με αποτέλεσμα το κλείσιμο του Σχολείου κάτω από την πίεση της λαϊκής κατακραυγής. Η προηγούμενη συνεδρίαση του δημοτικού συμβουλίου της 17ης Φεβρουαρίου είχε αφήσει σε εκκρεμότητα το θέμα της τύχης του Σχολείου. Η νέα συνεδρίαση θα έλυne το πρόβλημα¹.

Στη συνεδρίαση της 2ης Μαρτίου ήταν παρόντες δεκατρείς δημοτικοί σύμβουλοι και ο δήμαρχος Παγασών. Ο δημ. σύμβουλος, δικηγόρος Ν. Ζαρλής, όπως και στην προηγούμενη συνεδρίαση, προτείνει την πρόταξη του θέματος. Πρώτος πήρε το λόγο ο πρόεδρος του συμβουλίου, γιατρός, Απ. Κουτσαγγέλης: «...Ἡ ἐξέγερσις τῆς κοινῆς γνώμης», εἶπε, «ὁμολογῶ ὅτι ἐκορυφώθη εἰς τὸ ἔπακρον ἐκ τῶν διαφόρων συκοφαντικῶν διαδόσεων καὶ δημοσιευμάτων τῶν καθημερινῶν ἐν τῇ γνωστῇ ἡφemerίδι κατὰ τοῦ ἐν λόγῳ σχολείου, ὡσεὶ ἐπρόκειτο περὶ ἐστίας τινὸς λοιμώδους ἀπειλούσης νὰ μεταδόσῃ εἰς ὅλην τὴν πόλιν τὴν φθοροποιὸν ἐπίδρασιν, ἢ κοινὴ γνώμη κατεξανέστη κατὰ τῆς λειτουργίας τοῦ σχολείου ζητοῦσα τὴν κατάργησιν καὶ τὴν διάλυσιν αὐτοῦ [...] Ἡ ἀπόφασις τὴν ὁποίαν πρόκειται νὰ λάβωμεν ἀπόψε εἶνε τοιαύτη ὥστε νὰ ἔχῃ ἐπιροὴν ἐπὶ τῆς ἀξιοπρεπείας καὶ τῆς σοβαρότητος τοῦ σώματος ἡμῶν [...] Πρέπει νὰ πεισθῶμεν περὶ τῶν θρυλλουμένων, καὶ ἂν ὄντως ἠθέλομεν πεισθῆ ὅτι ἐκεῖ μέσα κατεργάζεται τῆς χριστιανικῆς ψυχῆς τῶν μαθητριῶν ἢ διαστρέβλωσις ἢ τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος ἢ χαλάρωσις ἢ τῆς ὠραίας μας γλώσσης ἢ ἐκχυδαΐσις, ἠθέλον ἀμέσως ὑποβάλλῃ εἰς τὸ συμβούλιον ὅπως τοῦτο ἀμέσως ἄρῃ τὴν ἀπὸ τοῦ σχολείου ἐμπιστοσύνην του καὶ προβῆ εἰ δυνατόν εἰς τὴν κατάργησίν του ὡς μὴ ἐκτελοῦντος τὸν δι' ἃν ἰδρῦθη προορισμόν...». Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ λόγου τοῦ Κουτσαγγέλη παρουσιάστηκε στο δημοτικὸ συμβούλιο ἡ αντιπροσωπεῖα τοῦ λαϊ-

1. Βλ. Δήμος Παγασών, «Πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου», ὅ.π., σ. 394-403 (συνεδρία ΣΤ' τῆς 2ας Μαρτίου 1911)· ἀπὸ ἐκεῖ καὶ τὰ παραθέματα. Δημοσιεύεται ἐδῶ, τ. Β', σ. 411 κ. εξ.

κού συλλαλητηρίου και διάβασε ο εκπρόσωπός του το ψήφισμα, που ζητούσε την κατάργηση του Α.Δ.Π.¹

Το λόγο κατόπιν πήραν άλλοι δημοτικοί σύμβουλοι και ζήτησαν την άμεση κατάργηση του Σχολείου, γιατί, όπως είπε χαρακτηριστικά ο σύμβουλος Δ. Σαραφόπουλος, «θα μᾶς λιθοβολήση ὁ λαός!» Ο Δ. Σαράτσης εξέθεσε τις απόψεις της Εφορείας του Σχολείου μετά το επεισόδιο της επίσκεψης του μητροπολίτη. Τότε παρενέβησαν άλλοι σύμβουλοι, ενώ ο Ν. Ζαρλής επέμεινε: «Ἡ κοινὴ γνώμη κατεδίκασε καὶ ἤρε τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς ἀπὸ τοῦ σχολείου τούτου [...] Ἐπιβάλλεται πλέον καὶ εἰς ἡμᾶς ὅπως ἄρωμεν τὴν ἀπ' αὐτοῦ ἐμπιστοσύνην μας, καταργοῦντες ἅμα τοῦτο [...] Εἶνε ματαιοπονία νὰ ἐπιμένωμεν εἰς τὴν συντήρησιν τοιοῦτου σχολείου, ἀφοῦ ἐφηρμόσθησαν ἐν αὐτῷ καινοτομίαι αἵτινες ἀπεμάκρυναν αὐτὸ τοῦ σκοποῦ δι' ὃν συνέστη [...] ἀφοῦ ἐν τῷ σχολείῳ τούτῳ διδάσκεται ἡ παρεφθαρμένη γλῶσσα ἣν καταδικάζει σήμερον ὁλόκληρον τὸ Ἔθνος...». Εἶπε καὶ πολλὰ ἄλλα ὁ Ζαρλής ἐπαναλαμβάνοντας τις διαδόσεις ἐναντίον τοῦ Σχολείου καὶ ιδιαίτερα τὴν προσβολὴ τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἐθνικῆς γλώσσας. Ἡ συνεδρίαση κατόπιν μεταβλήθηκε σε πεδίο ἀντεγκλήσεων μεταξύ των συμβούλων Ζαρλή, Κουτσαγγέλη, Σαράτση, Παρθένη, Παπαγεωργιάδη, Σταματόπουλου καὶ τοῦ Δημάρχου. Στὸ τέλος υποβλήθηκαν δύο προτάσεις πρὸς ψήφισιν· ἡ μία τοῦ Κουτσαγγέλη «περὶ συστάσεως ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς», που ἐπεδίωκε οὐσιαστικὰ τὴν παράταση τῆς λειτουργίας τοῦ Α.Δ.Π., ἀπορρίφθηκε, ἐνῶ ἐγένε δεκτὴ ἡ πρόταση τοῦ Ζαρλή «περὶ ἀμέσου καταργήσεως τοῦ Ἐνωτέρου Παρθεναγωγείου» με ψήφους ἐννιά (των δημοτικῶν συμβούλων: Ε. Σικρέτα, Δ. Κοσμαδόπουλου, Ι. Σαραφόπουλου, Μ. Σταματόπουλου, Ι. Μέγαρη, Δ. Κουκιάδη, Σ. Παπαθανασίου, Μ. Κοφφίνα καὶ Ν. Ζαρλή), ἐναντίον τεσσάρων (των συμβούλων: Α. Κουτσαγγέλη, Ζ. Παρθένη, Α. Παπαγεωργιάδη καὶ Δ. Σαράτση). Ἡ κατά-

1. Το ψήφισμα ἐπέδωσε στον πρόεδρο τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου ὁ Νικ. Παπαδήμος, πρόεδρος τοῦ συλλόγου «Τρεῖς Ἱεράρχαι» βλ. καὶ ἐδῶ, σ. 287.

ληξη της μοιραίας συνεδρίασης του δημοτικού συμβουλίου περιγράφεται ως εξής στα «Πρακτικά»: «'Ανατίθεται εἰς τὸν κ. Δήμαρχον ἵνα ἀπ' αὐρίου σφαλίσῃ καὶ παραλάβῃ τὰς κλεῖδας τοῦ Παρθεναγωγείου χάριν δημοσίας τάξεως. Ἐπὶ τούτοις ἐξέδωκεν τὴν ὑπ' ἀριθμ. 35 ἐν[εστώτος] ἔτους πράξιν του». Ἐτσι το ἴδιο αὐτὸ δημοτικὸ συμβούλιο, που στις 8 Σεπτεμβρίου 1908 ἰδρύσε το Ἀνώτερο Δημοτικὸ Παρθεναγωγεῖο, «πρὸς ἀνωτέραν μόρφωσιν τῶν θηλέων», το ἀπόγευμα της 2ης Μαρτίου 1911 κατάργησε το Σχολεῖο καὶ ἀνέκοψε τὴν προσπάθεια μεταρρύθμισης των εκπαιδευτικῶν πραγμάτων στην Ελλάδα.

2. Το λαϊκὸ συλλαλητήριο

Ἐγινε ἀντιληπτὸ ὅτι το δημοτικὸ συμβούλιο πήρε τὴν παραπάνω ἀπόφαση κατάργησης τοῦ Α.Δ.Π., ἐπειδὴ ἡ κοινὴ γνώμη τοῦ Βόλου πίεσε καὶ ἐπηρέασε τὴν πλειοψηφία των συμβούλων. Στὴ διαμόρφωση της ἐχθρικής πρὸς το Σχολεῖο κοινῆς γνώμης συντέλεσαν τόσο το γενικὸ κλίμα, που αὐτὸν τὸν καιρὸ δεν ἔστεργε τις δημοτικιστικὲς πρωτοβουλίες, ὅσο καὶ ἡ συγκεκριμένη δραστηριότητα τοῦ Ἐπισκόπου καὶ ἡ κραυγαλέα ἀρθρογραφία τοῦ Κούρτοβικ. Τὰ ὅσα ἐγίναν στο Βόλο το ἀπόγευμα της 2ης Μαρτίου 1911 μποροῦν νὰ ἀνακαλέσουν στη μνήμη τὰ γεγονότα των «Ευαγγελιακῶν» τοῦ 1901 καὶ των «Ορεστειακῶν» τοῦ 1903 στην Ἀθήνα.

Μία ἀνακοίνωση, που δημοσιεύτηκε στὸν *Κήρυκα*, καλοῦσε τὸ λαὸ σε συλλαλητήριο: «Ὁ Λαὸς τοῦ Βόλου, ὁ πρωτοστατήσας ἐν τῇ ἀμύνη ὑπὲρ τῆς θρησκείας καὶ τῆς γλώσσης τῶν πατέρων του, καλεῖται σήμερον Τετάρτην ὥραν 5 μ.μ. ἔμπροσθεν τοῦ καφενείου Μωραΐτου ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Δημητριάδος ὅπως: Πρῶτον: Συγχαρῆ τὴν Ἑλληνικὴν Βουλὴν καὶ Κυβέρνησιν διὰ τὴν ἀναγραφεῖσαν ἐν τῷ Συντάγματι διάταξιν περιφρουρήσεως τῆς γλώσσης αὐτοῦ. Δεύτερον. Συντάξῃ ψήφισμα πρὸς τὴν δημοτικὴν ἀρχὴν τοῦ Βόλου, ὅπως προβῆ εἰς ἄμεσον διάλυσιν τοῦ ὑφισταμένου ἔτι Ἀνωτέρου Παρθεναγωγείου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐξυβρίζετο μέχρι τοῦδε ἡ θρησκεία καὶ ἡ γλῶσσα. Αἱ λεπτομέρειαι θὰ γνωσθῶσι σήμερον ὑπὸ τῆς

Ἐπιτροπῆς, δι' ἰδιαίτερου παραρτήματος»¹. Να τώρα πως περιγράφεται το συλλαλητήριο στα φύλλα της επομένης (3.3.1911): «Τὴν 2αν ἀπογευματινὴν ἐκυκλοφόρησεν παράρτημα καλοῦν τὸν λαὸν εἰς συλλαλητήριον ὑπὲρ τῆς θρησκείας καὶ τῆς γλώσσης. Ἀπὸ τῆς μεσημβρίας ἔκτακτη κίνησις παρετηρήθη μεταξὺ τῶν διοργανωτῶν τοῦ συλλαλητηρίου. Οἱ ἱερεῖς τῆς πόλεως μας ἐξεχύθησαν εἰς τὰς συνοικίας, εἰσερχόμενοι εἰς τὰ μπακάλικα καὶ τὰς ταβέρνες, συνιστῶντες εἰς τοὺς ἐν αὐτῷ νὰ σπεύσουν εἰς τὸ συλλαλητήριο, διότι, ἄλλως καταστρέφεται ἡ θρησκεία καὶ ὁ ἔθνισμός. Ὀλίγον ἀργότερον ἐθεάθη ὁ Σεβασμιώτατος περιερχόμενος δι' ἀμάξης τὰς ὁδοὺς τῆς πόλεως καὶ τὰς συνοικίας. Ἐπίσης ἐφ' ἀμαξῶν ἄλλα μέλη τῆς διοργανωτικῆς ἐπιτροπῆς περιήρχοντο τὰς συνοικίας καλοῦντα τὸν λαὸν νὰ προσέλθῃ εἰς τὸ συλλαλητήριο διὰ νὰ σώσῃ τὴν πατρίδα καὶ τὴν θρησκείαν. Περὶ τὴν 5ην μ.μ. ἤρχισεν ὁ κόσμος συγκεντρούμενος εἰς τὸν τόπον τῶν δημοπρασιῶν, ἔνθα ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ τὸ συλλαλητήριο. Τοῦ συλλαλητηρίου ἀπέσχον αἱ συντεχνίαι, τὰ ἐργατικά σωματεῖα καὶ αἱ μορφωμέναι τάξεις. Αἱ ἀρχαὶ εἶχον λάβει ἔκτακτα μέτρα ὅπως μὴ διασαλευθῇ ἡ τάξις. Ἰδίως ἀπηγόρευσαν τὰς κωδωνοκρουσίας. Παρὰ τὰς διαταγὰς ὅμως ταύτας ἤρχισαν οἱ κώδωνες τῶν ἐκκλησιῶν ἐκκωφαντικῶς κρουόμενοι. Τὸ πλῆθος ὄλοεν συγκεντρούμενον ἀπετέλεσεν μάζαν συμπαγῆ, ἥτις συνεκεντρώθη πρὸ τοῦ ἐξώστου τοῦ ξενοδοχείου ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἤρξατο νὰ ὀμιλῇ ὁ πρόεδρος τοῦ ἠθικοθρησκευτικοῦ συλλόγου "Τρεῖς Ἱεράρχαι". Ἀναγιγνώσκεται ψήφισμα συγχαρητήριο πρὸς τὴν Βουλὴν καὶ ψήφισμα πρὸς τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον δι' οὗ ζητεῖται ἡ ἄμεσος κατάργησις τοῦ Παρθεναγωγείου. Ὁ κόσμος ζητωκραυγάζει...»². Εἶναι τὸ ψήφισμα ἐκεῖνο που λίγο ἀργότερα ἡ ἐπιτροπὴ θα ἐπιδώσῃ στο δῆμαρχο, ἐνῶ διεξαγόταν ἡ συζήτησις στο δημοτικὸ συμβούλιον, καὶ που βάρυνε στὴ λήψῃ τῆς ἀπόφασις. Ἀς ἐπανέλθουμε στὴν περιγραφὴ τοῦ συλλαλητηρίου. Κύριος ομιλητὴς υπῆρξε ὁ πρόεδρος τοῦ συλλόγου τῶν «Τριῶν

1. Εφημ. *Κήρυξ*, 2.3.1911.

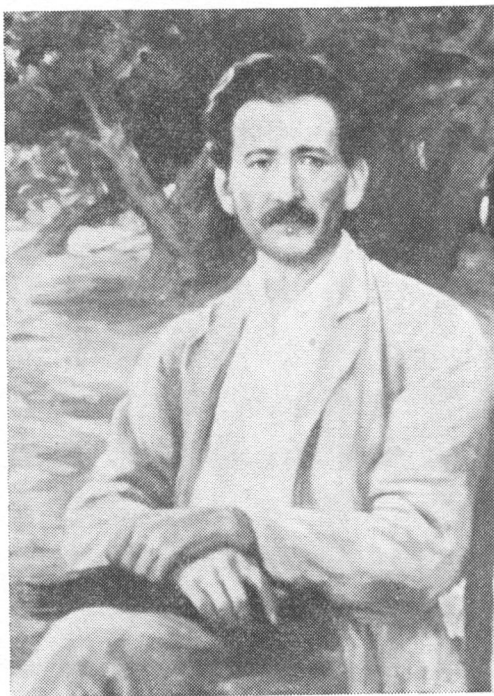
2. Εφημ. *Θεσσαλία*, 3.3.1911.

Ιεραρχών» Ν. Παπαδήμος, ενώ δεν έλειψαν οι διαμαρτυρίες αντιφρονούντων από τους συγκεντρωμένους. Συνεχίζει το ρεπορτάζ της εφημερίδας: «Οί διαδηλωταί, προηγουμένης τῆς ἐπιτροπῆς μετέβησαν εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν καὶ διὰ ζητωκραυγῶν ἐκάλεσαν τὸν Σεβασμιώτατον νὰ ὁμιλήσῃ. Ὁ Σεβασμιώτατος ἐξεληθὼν ἐπετέθη κατὰ τοῦ Α.Δ.Π. δριμύτατα εἰπὼν ὅτι ἡ διδασκαλία εἶναι ἀντεθνικὴ καὶ ἀντιχριστιανικὴ καὶ φανατίσας εἰς ἔπακρον τὸ πλῆθος. Οἱ διαδηλωταί ἐξαφθέντες ἐζήτησαν νὰ μεταβοῦν νὰ καύσουν τὸ παρθεναγωγεῖον. Πληροφορηθέντες ὅμως ὅτι τοῦτο φυλάσσεται ὑπὸ ἐπίππου δυνάμεως ἠθέλησαν νὰ καύσουν τὴν οἰκίαν τοῦ κ. Δελμούζου, ἀλλὰ πληροφορηθέντες ὅτι καὶ ἐκεῖ ἐφύλασσε δύνამις στρατοῦ, διελύθησαν»¹.

Τις ίδιες ὥρες, τις τραγικὲς αὐτὲς ὥρες τῆς 3ης Μαρτίου 1911, ο Δελμούζος καὶ οἱ μαθήτριές του ζούσαν τὸ δικό τους δράμα. Γράφει ο Δελμούζος: «Τὸ πρῶτ' δίδαξα στὴν τάξη μου [τὴν Τρίτη] τὴν “Ἑλληνίδα Μητέρα” τοῦ Σολωμοῦ· ἦταν τὸ τραγούδι ποῦ ἔπρεπε τὰ παιδιὰ μου νὰ πάρουν μαζί τους καὶ τὸ αἰσθάνθηκα βαθεῖα [...] Τὸ ἀπόγευμα εἶχαν λίγες ἀπὸ τίς μεγάλες μαθήτριες ἰδιαιτέρο μάθημα μουσικῆς. Πῆγα σχολεῖο καὶ τίς βρῆκα ἀναστατωμένες μὲ μάτια κλαμένα [...] Φρόντισα νὰ φύγουν γρήγορα ὅσα παιδιὰ ἦταν καὶ ἀφοῦ τοποθέτησα 3-4 ἀστυφύλακες, ποῦ ἔστειλε ἡ ἀστυνομία, στίς διάφορες τάξεις, πῆγα σπῆτι [...] Κλεισμένος στὸ γραφεῖο διάβαζα στοὺς δικούς μου καὶ σὲ δύο φιλικὲς οἰκογένειες τίς τελευταῖες ἐκθέσεις τῶν παιδιῶν μου, ἐνῶ ἔξω ὅλες οἱ καμπάνες χτυποῦσαν δαιμονισμένα. Τὴν ἱεροτελεστία μας τάραξαν κατὰ τίς 5 1/2 πολλὲς ἀσυνάρτητες φωνές [...] Ἐμαθα πὼς καμιά πεντακοσαριά ἀνθρωποὶ τράβηξαν ἀπὸ τὴν Ἐπισκοπὴ ἄλλοι πρὸς τὸ σπῆτι μου καὶ ἄλλοι πρὸς τὸ σχολεῖο· ἐκεῖ ὅμως βρῆκαν ἐμπρὸς τοὺς στρατιωτικὴ ζώνη. Ἦθελαν οἱ πιὸ παλληκαράδες νὰ τὰ σπάσουν ὅλα, οἱ λογικώτεροι νὰ πάρουν τὰ κλειδιά. Ὁ διευθυντῆς τῆς ἀστυνομίας μὲ τὸ φρούραρχο τοὺς ἔπεισαν νὰ διαλυθοῦν...»².

1. Στο ἴδιο.

2. Απόσπασμα ἀπὸ ἐπιστολὴ του στὴν Π. Δέλτα, με ἐνδειξὴ «Λαμπρὴ

23. Αλ. Δελμούζος
(1914)

*Πίνακας του ζωγράφου
Δημ. Γερασιώτη*

3. Τα επακόλουθα

«Τὴν ἄλλη μέρα», γράφει στην έκθεσή της μια μαθήτρια της Β' τάξης, «σηκώνομαι σαστισμένη, ἐτοιμάζομαι γρήγορα καὶ τρέχω στὸ δρόμο. Ἄλλὰ ὄχι σὰν τὶς ἄλλες φορές. Ὁ κόσμος μου φαινόταν διαφορετικός. Στὰ πρόσωπα τῶν ἀνθρώπων ἔβλεπες τὸ μῖσος, μιὰ ζωγραφιστὴ κακία. Μὲ κοίταζαν περίεργα [...] Ἐκείνη τὴν ἡμέρα ὅλο τὸ σχολεῖο μας πενθοῦσε...». Κι ἄλλη μαθήτρια γράφει: «Ἐφθασα στὸ σχολεῖο, μὰ μόλις μπαίνω στὴν αὐλὴ ρῖγος μ' ἔπιασε [...] Μπαίνω μέσα στὴν τάξη, σὲ κάθε θρανίο κάθονταν ἀπὸ κα-

1911» (*Ἡ ἀλληλογραφία τῆς Π. Σ. Δέλτα*, ὅ.π., σ. 230). Πβ. Γ. Κορδάτου, «Μεσαιωνικὲς μέρες», περιοδ. *Ὁ Νουμᾶς*, χρ. 1912, αρ. φ. 471, σ. 168-170.

νά δυὸ μαθήτριες· εἶχαν τὰ κεφάλια μεσ' στὰ χέρια τους [...]. Τὸ μεσημέρι ὁ κ. Διευθυντῆς μᾶς εἶπε ὅτι θὰ διακόψωμε τὰ μαθήματα γιὰ λίγο καιρό, ὡς πού νὰ ἰδοῦμε τί θὰ γίνη...»¹.

Τὴν επομένη του συλλαλητηρίου ὁ Κήρυξ ἔγραφε: «Μετὰ τὸ ἀνάθεμα τὸ σκάνδαλον ἐξακολουθεῖ. Ἀντίστασις κατὰ τοῦ νόμου καὶ τοῦ λαοῦ. Ὁ κ. Δελμούζος μὲ ὄλην του τὴν ἡσυχίαν ἐξηκολούθησε τὰ θεάρεστα μαθήματά του [...] Μόλις ἔμαθον οἱ πολῖται ὅτι τὸ σκάνδαλον ἐξηκολούθει ἐξηγγριώθησαν. Εὐτυχῶς ἡ ἄγρυπνος προσοχὴ τῆς ἀστυνομίας προέλαβεν λυπηρὰ γεγονότα...»². Κι ὁ ἴδιος ὁ Δελμούζος γράφει: «...Πῆγα στὸ σχολεῖο κατὰ τὶς 8 1/2. Περιμένα νὰ βρῶ μόνο ὑπαλλήλους τῆς δημαρχίας. Ὅλες οἱ τάξεις ἦταν ἀνοιγμένες, μὰ δὲν ἀκουγόταν τσιμουδιὰ [...] Πῆγα στὴν πρώτη, τὴν μικρὴ τάξη· ὄλα τὰ κεφάλια σκυμμένα. [Τους εἶπα:] Τὸ σχολεῖο μας τόκλεισαν γιατί ἔτσι τὸ θέλησε ἡ συκοφαντία· μὴ σκύβετε τὰ κεφάλια σας! κάθε νέα ἰδέα πρέπει νὰ πολεμήσῃ γιὰ νὰ νικήσῃ· καὶ θὰ νικήσῃ, ὅταν στηρίζεται στὴν ἀγάπη, τὴν εὐκρίνεια καὶ τὴν ἀλήθεια. Καὶ ὅτι τέτοια εἶναι ἡ ἐργασία μας τὸ δείχνει τώρα ἡ διαγωγή σας· ἤρθατε ὅλες καὶ πονεῖτε πού σᾶς ἀδίκησαν, καὶ ζητοῦν νὰ σᾶς στερήσουν τὸ σχολεῖο σας. Θὰ κάμωμε ὅ,τι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ θέλησή μας· θὰ μείνωμε ἐδῶ ὡς πού νὰ μᾶς κοινοποιήσουν τὴν ἀπόφαση τοῦ [δημοτικοῦ] συμβουλίου. Ὅταν κι αὐτὸ γίνη, τότε θὰ συνεννοηθοῦμε μὲ τοὺς γονεῖς σας γιὰ νὰ μὴ μείνετε στὴ μέση...»³.

Στις 5 Μαρτίου ὁ Κήρυξ ἔγραφε πως ὁ διευθυντῆς τῆς αστυνομίας Λαρίσης ἔστειλε τηλεγράφημα στον αστυνόμο Βόλου, με το οποίο καλοῦσε τὸ Δελμούζο νὰ κλείσει τὸ Σχολεῖο του, γιατί ἀλλιῶς ἡ αστυνομία δε θὰ εἶχε εὐθύνη γιὰ ὅσα θὰ συνέβαιναν⁴. Πράγματι ὁ αστυνόμος του Βόλου κάλεσε τὸ Δελμούζο καὶ του

1. Α. Δελμούζος, *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο*, ὁ.π., σ. 255.

2. Εφημ. *Κήρυξ*, 4.3.1911.

3. Ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπιστολὴ στὴν Π. Δέλτα (*Ἡ ἀλληλογραφία τῆς Π. Σ. Δέλτα*, ὁ.π., σ. 230).

4. Εφημ. *Κήρυξ*, 5.3.1911.

ανακοίνωσε πως δεν αναλάμβανε την ευθύνη αν εξακολουθούσε να διδάσκει στο Α.Δ.Π. Η κατάσταση αυτή ανάγκασε το Δελμούζο να συγκεντρώσει για τελευταία φορά τις μαθήτριές του και τις παρακάλεσε να μην ξανάρθουν στο Σχολείο, ωστόσο δοθεί κάποια λύση από τους αρμοδίους. Παράλληλα κάλεσε τους γονείς και κηδεμόνες των μαθητριών, στους οποίους ανακοίνωσε πως ο ίδιος και το διδακτικό προσωπικό ήταν πρόθυμοι να εξακολουθήσουν να διδάσκουν δωρεάν και να μεριμνήσουν εκείνοι μόνο για τη μισθοδοσία της γαλλίδας καθηγήτριας και για την πληρωμή του ενοικίου ως το τέλος της σχολικής χρονιάς, πράγμα που οι γονείς δέχτηκαν «με τή σύσταση νὰ περάσουν λίγες μέρες, ὅσο νὰ ἡσυχάσῃ ὁ θόρυβος»¹. Την ίδια μέρα (Παρασκευή 5 Μαρτίου) κοινοποιήθηκε στο Δελμούζο η απόφαση του δημοτικού συμβουλίου, με την οποία τον καλούσε να παραδώσει τα κλειδιά του Σχολείου, πράγμα που έγινε. Ο αστυνόμος Βόλου ξανακάλεσε το Δελμούζο. Διηγείται ο ίδιος: «...στήν ἀστυνομία μου σύστησαν νὰ μὴ βγῶ ἀπὸ τὸ σπίτι μου 5-6 ἡμέρες, γιατί δὲν μποροῦν νὰ ἐγγυηθοῦν γιὰ τὴ ζωὴ μου [...] Τὸ Σάββατο [6 Μαρτίου] πῆγαν τὰ παιδιὰ σχολεῖο, μὰ τὸ βρῆκαν κλειστό. Πολλὰ ἤρθαν στὸ σπίτι μου [...] [Μια μαθήτρια εἶπε]: —Κύριε διευθυντά, νὰ ἐρχώμαστε ἐδῶ νὰ κάνουμε μάθημα [...] —Ὅχι ἀκόμα. —Τότε νὰ πηγαίνουμε στὶς ἐλιές, στὸ σπιτάκι πού μᾶς λέγατε πὼς μοιάζει τὸν ὑπόγειο τάφο τῆς Ἀντιγόνης! —Δὲν κάνει, παιδί μου, ἀκόμα, πρέπει νὰ ἡσυχάσῃ ὁ κόσμος. —Τότε νὰ πηγαίνουμε περίπατο καὶ νὰ τὰ λέμε περπατώντας! [...] Τὸ ἀπόγευμα ἤρθαν [κι ἄλλες μαθήτριες]. Σ' ὅλες ἐδῶκα νὰ μοῦ γράψουν μιὰ ἐκθεση γιὰ τὸ διωγμὸ τοῦ σχολείου μας. Ἄν ἦταν μὲ τὸ διωγμὸ καὶ τὸ κλεισίμὸ του νὰ πάρω τέτοιες ἐκθέσεις, τότε καλύτερα πού ἐκλεισε! [...] Κάθε μέρα ἔρχονταν σπίτι πολλὰ κορίτσια. Στὸ δρόμο τὰ ἔβριζαν, ἄλλοι φοβέριζαν πὼς θὰ τὰ κάψουν...»². Και συνεχίζει ο Δελμούζος τις αναμνήσεις του από τις τραγικές εκείνες μέρες — διήγηση που αντιλαμβάνεται κανείς

1. Ἡ ἄλληλογραφία τῆς Π. Σ. Δέλλα, ὁ.π., σ. 230-231.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 231.

πόσο φορτισμένη είναι συγκινησιακά, ώστε να δικαιολογεί τις υπερβολικά αφελείς εκδηλώσεις των μαθητριών και την αμήχανη αισιοδοξία του δασκάλου: «Όπως τὸ αἶσθημα τῆς ἀδικίας, ἔτσι καὶ ἡ ἐλπίδα ὅτι τὸ κλείσιμο τοῦ σχολείου των θὰ εἶναι μόνο προσωρινό, ἦταν στὰ παιδιὰ καθολικῆ τὴν πραγματοποίησή της τὴν περίμεναν ἀπὸ τὴν ἐξεταστικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ Ὑπουργείου. Γονεῖς καὶ κηδεμόνες τῶν παιδιῶν ἀπὸ τὶς πρῶτες κι ὅλας ἡμέρες εἶχαν ζητήσῃ ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας νὰ στείλῃ ἐξεταστικὴ Ἐπιτροπὴ, γιὰ νὰ ἐξετάσῃ ἂν οἱ κατηγορίες κατὰ τοῦ σχολείου ἦταν ἀληθινές ἢ ὄχι [...] Ἐξεταστικὴ Ἐπιτροπὴ εἶχε ζητήσῃ καὶ ἡ ἐφορεία καὶ ὁ Νομάρχης, ὁ ὁποῖος δὲν ἤθελε νὰ ἐγκρίνῃ ἀπόφαση, πού τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο τὴν εἶχε πάρει πιεζόμενο ἀπὸ ὄγκοκρατικὸ συλλαλητήριον. Ὅσοι ὅμως εἶχαν πρωτοστατήσῃ στὴν κατάργηση τοῦ Α.Δ.Π., νοιώθοντας τὸν κίνδυνον ἀπὸ τέτοια ἐκκρεμότητα, ἐξακολουθοῦσαν νὰ κρατοῦν σὲ ὑπερδιέγερση τὴν κοινὴ γνώμη μὲ καθημερινὴ δημοσιογραφικὴ καὶ προφορικὴ ἐπίθεση καὶ προπαγάνδα»¹.

Ὁ Δ. Σαράτσης, που μάταια εἶχε πρωτοστατήσῃ κατὰ τὴ συνεδρίαση τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου στο νὰ ματαιωθεῖ ἡ ἀπόφαση κατάργησης τοῦ Α.Δ.Π., υπέβαλε στο Νομάρχῃ τῆς Λάρισας ἀναφορά, ὅπου διαμαρτυρόταν γιὰτὶ «ἐλήφθη ἀπόφασις [τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου] κατὰ τρόπον ἀποκλείοντα τὴν ἐπὶ τῶν συζητούμενων πραγμάτων ἔρευναν καὶ τὴν πλήρη ἐλευθερίαν τῆς σκέψεως» καὶ «ἐπειδὴ κινδυνεύομεν νὰ ἴδωμεν εἰς τὸν τόπον μας ἐγκατεστημένας τὰς μεθόδους τῆς ἱερᾶς ἐξετάσεως, ὑπὸ τοιούτους δὲ ὄρους εἶναι ἀδύνατος ἡ ἐκτέλεσις τῆς ἐντολῆς τοῦ λαοῦ», καὶ υπέβαλε τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ δημοτικοῦ συμβούλου Παγασῶν².

Ἵστερα ἀπὸ τὴν ἀναφορά αὐτὴ τοῦ Σαράτση, τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν ζήτησε ἀπὸ τὴ Νομαρχία νὰ του υποβάλῃ τα ἀντί-

1. Α. Δελμούζος, *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο*, ὁ.π., σ. 258.

2. Ἡ εἶδηση καὶ τὸ κείμενο τῆς ἀναφορᾶς στὴν εφημ. *Θεσσαλία*, 5.3. 1911.

γραφα των πρακτικών της συνεδρίασης του δημοτικού συμβουλίου, στην οποία οι δημοτικοί σύμβουλοι σταμάτησαν την επιχορήγηση του Σχολείου, επειδή υπάκουσαν στην πίεση του πλήθους. Στο θέμα δε δόθηκε όμως καμία συνέχεια. Μία δήλωση εξάλλου του υπουργού Ε. Ρέπουλη (ότι τὸ Παρθεναγωγεῖον τοῦ κ. Δελμούζου θὰ κλεισθῆ μόνον ὅταν οἱ γονεῖς παύσουν νὰ στέλλουν τὰ τέκνα των εἰς αὐτό. Ἡ Κυβέρνησις δὲν δύναται νὰ ἀπαγορεύσῃ τὴν λειτουργίαν του»¹ δε φαίνεται ὅτι εἶχε κάποια εφαρμογὴ. Ἡ στάση της βενιζελικής κυβέρνησης (ὅπως και σ' ἄλλο σημεῖο θίγεται) ἀπέναντι στο ζήτημα της κατάργησης του Α.Δ.Π. παρέμεινε χλιαρή. Ἡ ἐλπίδα πάντως ἀποστολής της επιτροπῆς ἀπὸ το υπουργεῖο, για νὰ ξεκαθαρίσει τὴ μομφή, ἐναντίον του Παρθεναγωγείου, παρέμενε νωπὴ στις ψυχές των πρωτεργατῶν του Σχολείου για ἀρκετοὺς μῆνες, ὡσὸτου ἀποδείχτηκε κι αὐτὴ μάταιη².

Ἐνὼ ἡ τεταμένη ἀτμόσφαιρα ἐξακολουθοῦσε νὰ σωρεύει σύννεφα προμηνύματα της καταιγίδας που θ' ἀκολουθοῦσε, ἡ ζωὴ στο Βόλο ἀπόκτησε ἓνα περίεργο ενδιαφέρον. Ὁ Μάρτιος του 1911 ἐπιφύλασσε στὴν κοινωνία του Βόλου μιὰ σειρά γεγονότων, ἡ ραγδαία ἐξέλιξη των ὁποίων τροφοδότησε τὸ πάθος των πολλῶν νὰ δουν νὰ γκρεμίζονται τὰ ἔργα ἐκείνων που ονειρεύτηκαν τὴν πραγμάτωση της ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης στὴν πόλη τους. Το φαινόμενο οφείλεται στὴν ὁμαδικὴ ψύχωση που ἐνέσπειραν τὰ καθημερινὰ δημοσιεύματα του *Κήρυκος*. Ὁ ευφάνταστος ἀρθρογράφος του καθημερινὰ «κατασκεύαζε» εἰδήσεις, ὄχι μόνον ἐναντίον του Δελμούζου, της Χριστάκου, του Σαράτση ἢ των ἄλλων καθηγητῶν του Παρθεναγωγείου, ἀλλὰ του τρόπου και περιεχομένου της διδασκαλίας ἢ της συμπεριφορᾶς των μαθητριῶν και των δασκάλων

1. Στο ἴδιο, 6.3.1911.

2. Το θέμα της ἀποστολῆς της Ἐξεταστικῆς Επιτροπῆς ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας φαίνεται ὅτι σκόλασε στα γρανάζια της γραφειοκρατίας ἢ ματαιώθηκε ἐξαιτίας της πολιτικῆς ἀβελτηρίας του ἀρμόδιου υπουργοῦ (Απ. Αλεξανδρῆ). Το θέμα ἀπασχόλησε ἐντόνα το Σαράτση και το Δελμούζο στὴν ἀλληλογραφία τους και κάποτε το πήραν ἀπόφαση πως τέτοια ἐπιτροπὴ δεν ἐπρόκειτο νὰ σταλεῖ στο Βόλο (πβ. ἐδῶ, τ. Β', σ. 202, 207, 217, 237 κ.α.).

τους. Τότε διατυπώθηκαν οι κατηγορίες που έθιγαν την τιμή, την αξιοπρέπεια και την ηθική υπόσταση των ανθρώπων του Σχολείου. Από τις στήλες του *Κήρυκος* ξεπήδησαν οι μομφές της αθείας, όπως και της ανηθικότητας, του αναρχισμού και της αντεθνικής δράσης των ανθρώπων του Α.Δ.Π., τα «τέρατα και σημεία» που συνέβαιναν τάχα στο σχολείο του Δελμούζου. Είχε εφευρεθεί το «δημόσιο σκάνδαλο» εναντίον του οποίου ο καθένας μπορούσε να ρίξει το λίθο του αναθέματος· η υπόθεση των «Αθεϊκών» του Βόλου είχε πάρει το δρόμο της...

Εξαιτίας του κοινωνικού αναβρασμού και των δημοσιευμάτων του *Κήρυκος*, η εισαγγελική αρχή (ο εισαγγελέας πρωτοδικών Βόλου, Γουλιέλμος Τόμαν) άρχισε να διεξάγει ανακρίσεις για τα καταγγελλόμενα. Στις 13 Μαρτίου 1911 στις εφημερίδες δημοσιεύτηκε η είδηση: «Ο ύπουργός Δικαιοσύνης διέταξε τὸν ἐνταῦθα εἰσαγγελέα ὅπως ἐνεργήσῃ ἀνακρίσεις διὰ τὸ Παρθεναγωγεῖον...»¹. Και εκείνος με αξιοθαύμαστο ζήλο άρχισε αμέσως τον κύκλο των ανακρίσεων, που κράτησαν μήνες...

Από πολύ νωρίς φάνηκε ότι η υπόθεση —που συνοπτικά ονομάζουμε «τα Αθεϊκά του Βόλου»— είχε ευρύτερη κοινωνική σημασία και ουσιαστικά σήμαινε την καταδίωξη κάθε πρωτοβουλίας, που απέβλεπε στη μεταρρύθμιση όλων —και όχι μόνο των εκπαιδευτικών— των κακώς εχόντων.

Γ. ΤΑ «ΑΘΕΪΚΑ» — Ο ΔΙΚΑΣΤΙΚΟΣ ΔΙΩΓΜΟΣ

1. Πρώτη διατύπωση κατηγοριών

Η υπόθεση που ονομάστηκε «τα Αθεϊκά του Βόλου» υπήρξε μια σύνθεση γεγονότων και διαδικασιών, που πολύ νωρίς πήραν ευρύτερο χαρακτήρα από την απλή διατύπωση κάποιων κατηγοριών και προκάλεσαν την επέμβαση των δικαστικών αρχών. Θα επιχειρήσουμε παρακάτω την περιγραφή αυτών των γεγονότων.

1. Εφημ. *Θεσσαλία*, 13.3.1911, σ. 3.

Πρώτη φάση της πολύπλοκης αυτής υπόθεσης υπήρξε η απροκάλυπτη επίθεση της εφημερίδας *Κήρυξ* του Βόλου, τα δημοσιεύματα της οποίας αποτέλεσαν το πρώτο υλικό και οριοθέτησαν τα πλαίσια της δικαστικής δίωξης. Η κλιμάκωση των ενεργειών της δικαστικής αρχής (εισαγγελίας), η επέκταση των κατηγοριών σε πρόσωπα και ιδρύματα πέρα από το αρχικά κατηγορούμενο Ανώτερο Παρθεναγωγείο, ο εμπλουτισμός του κατηγορητηρίου με νέες προτάσεις, οφείλονται κυρίως στα δημοσιεύματα της εφημερίδας αυτής. Η τεράστια απήχηση που είχαν τα δημοσιεύματα και η επίδραση που ασκούσαν στην κοινή γνώμη καθιστούν καθοριστικό το ρόλο του Κούρτοβικ στη διαμόρφωση του κλίματος των «Αθεικών». Οι αντίπαλοι του Σχολείου, ο κύκλος του μητροπολίτη, οι αντίμαχοι της εργατικής τάξης και οι πολέμιοι του δημοτικισμού βρήκαν στις στήλες του *Κήρυκος* το εκφραστικό τους όργανο.

Οι κατηγορίες, που πρωτοδιατυπώθηκαν στις στήλες του *Κήρυκος* από τα μέσα Φεβρουαρίου ως τις αρχές Μαρτίου 1911, στρέφονταν εναντίον του προσωπικού του Α.Δ.Π. —κυρίως εναντίον του Δελμούζου, της Χριστάκου, του Βανάκου και του Σαράτση— και αφορούσαν την «αντιθρησκευτική», την «αντεθνική» και την «ανήθικη» συμπεριφορά τους, τόσο στην ατομική τους ζωή, όσο και κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας στο Σχολείο. Πρώτο χρονικά, και σε κρισιμότητα, υπήρξε το γεγονός της επεισοδιακής επίσκεψης του Δεσπότη στο Σχολείο, η συμπεριφορά του προσωπικού απέναντί του, η εξύβρισή του, η αποπομπή του και η δήλωση ότι δε διδασκόταν στο Σχολείο η προσευχή, επειδή τάχα αυτό ήταν υποκρισία και φαρισαϊσμός, καθώς και η μομφή ότι το Σχολείο μεταβλήθηκε σε κέντρο εξωγενών —άρα αντεθνικών— πειραματισμών («Γερμανικό και φράγκικο τὸ κάνατε»), σήμαναν την έναρξη της δυσφημιστικής εκστρατείας.

Η δεύτερη δέσμη κατηγοριών στρεφόταν κατά του Δελμούζου· αυτός απαγόρευσε στον ιερέα να κάνει αγιασμό την πρωτομηνιά, αρνιόταν να ασπαστεί το σταυρό, στο σπίτι του δεν υπήρχαν εικόνες αγίων, δεν ήθελε να βαφτίσει το παιδί του, αυτός και οι οικείοι του δεν εκτελούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, έπιναν γάλα

κατά τη νηστεία της Μ. Εβδομάδας, τιμώρησε τις μαθήτριες όταν έκαναν το σημείο του σταυρού, απαγόρευε σε υπηρέτριες του σπιτιού του να νηστέψουν κλπ.

Μια άλλη δέσμη κατηγοριών αναφέρονταν στη διδασκαλία και τη σχολική ζωή: στο Σχολείο και στο μάθημα της υγιεινής προσέβαλαν την τιμή των μαθητριών, στο μάθημα των φυσιολογικών δίδασκαν «πώς σχηματίζεται τὸ στήθος» ή «πώς τρίβονται τὰ ψάρια». Στους περιπάτους, στον κήπο ή στην αυλή του Σχολείου «χάιδεψαν τὸ χέρι μιᾶς μαθήτριας» ή «οἱ δάσκαλοι ἐναγκαλίζονταν τὶς πιὸ καλοσχηματισμένες ἀπὸ τὶς μαθήτριες» και τέτοια παρόμοια. Το τρίπτυχο των κατηγοριών του *Κήρυκος* συμπληρώνονταν με τις πληροφορίες ότι στο Σχολείο δίδασκαν βιβλία με ανήθικο, αναρχικό ή αντιπατριωτικό περιεχόμενο, και άλλα που μπορεί να δει κανείς στις σελίδες του *Κήρυκος* ή στις δημοσιευμένες καταθέσεις διαφόρων μαρτύρων. Στην επίσημη διατύπωση των αποδιδομένων κατηγοριών θα επανέλθουμε παρακάτω. Σ' όλα αυτά πρέπει να προστεθεί ο μόνιμος ψόγος εναντίον της γλωσσικής διδασκαλίας, για να συμπληρωθεί η εικόνα του φάσματος των κατηγοριών που εκτόξευε η εφημερίδα εναντίον του προσωπικού του Σχολείου, και να κατανοηθεί η εχθρότητα του κοινού απέναντι στα «σκάνδαλα», που απεκάλυπτε η εφημερίδα, και που —όπως ήταν φυσικό— κατετάραξαν την αγαθή συνείδηση των αδηφάγων, σε τόσα και τέτοια περιστατικά, αναγνωστών.

Οι υπεύθυνοι του Α.Δ.Π. έκαναν ό,τι μπορούσαν για να αντιμετωπίσουν το κύμα των συκοφαντιών του *Κήρυκος* και να απαλύουν τη θολή εικόνα που σχημάτιζε το κοινό εναντίον τους. Οι σελίδες της αντίπαλης του Κούρτοβικ εφημερίδας, της *Θεσσαλίας* την ίδια περίοδο είναι κατάσπαρτες από αντιρρητικά κείμενα, σχόλια και ειδήσεις, που είχαν σκοπό να υπερκεράσουν τη δυσμενή απήχηση της δημοσιογραφικής εκστρατείας του αντιπάλου. Έχει αναφερθεί ήδη ότι οι άνθρωποι του Παρθεναγωγείου δεν μπόρεσαν να ματαιώσουν την απόφαση κατάργησης του Σχολείου. Αλλά και στην περίπτωση των επιθέσεων του *Κήρυκος* φάνηκαν αδέξιοι: δεν περίμεναν τέτοια αντίδραση στο έργο τους, ούτε βέβαια φαντά-

ζονταν την έκταση της συκοφαντίας και τη δύναμη των αντιπάλων. Έτσι μοιραία πέρασαν στη θέση του αμυνόμενου, στη θέση του υπόλογου και του κατηγορούμενου. Έπρεπε να «χωνέψουν» πια ότι το μεταρρυθμιστικό τους έργο σταμάτησε άδοξα, και επιπλέον ότι έπρεπε να δώσουν λόγο για όσα τους καταμαρτυρούσαν· η πλάστιγγα είχε γύρει εναντίον τους. Ωστόσο δεν έμειναν αδρανείς. Η πρώτη άμεση ενέργεια του Δελμούζου και του Σαράτση ήταν να υποβάλουν μηνύσεις κατά των συκοφαντών τους. «Καταγγείλαμε τὸν Κήρυκα», σημειώνει ο Σαράτσης, «ἀλλὰ ἀπὸ μιᾶ περιεργῆ ἀντίληψη τοῦ τότε εἰσαγγελέως κ. Τόμαν ἀπὸ κατήγοροι γίναμε [...] κατηγορούμενοι!»¹. Πραγματικά η σειρά των μηνύσεων εναντίον του Κούρτοβικ για συκοφαντία, εξύβριση και χρηματισμό, παρά τις δίκες και τις καταδίκες του, δεν επανέφεραν τη δικαστική καταδίωξη στις σωστές κατευθύνσεις. Είναι τουλάχιστο περίεργο πώς, λ.χ., καταδικαζόταν ο Κούρτοβικ από το δικαστήριο του Βόλου για συκοφαντική δυσφήμιση του Σαράτση, ενώ ο εισαγγελέας του ίδιου δικαστηρίου στήριζε τη δίωξη του Σαράτση με βάση το περιεχόμενο των κατηγοριών του Κούρτοβικ².

1. Δ. Σαράτσης, «Ἡ γένεση καὶ ἡ ζωὴ...», ὁ.π., σ. 1474.

2. Οι δίκες (και καταδίκες) κατά του Κούρτοβικ κατ' αυτή την περίοδο υπήρξαν πολλές. Εννοείται ότι η αντίπαλη εφημερίδα, η Θεσσαλία, έβρισκε τότε την κατάλληλη ευκαιρία να περιγράψει με κάποια χαιρεκακία στις στήλες της τις δίκες. Βλ. ενδεικτικά εφημ. Θεσσαλία, 27.8.1911, με πηχιαίο τίτλο: «Ἡ λεοντὴ τοῦ Κούρτοβικ ἔπεσε...». Πβ. ἐδῶ, τ. Β', σ. 277, 287.

Ἐδῶ θα πρέπει να υπομνησθεῖ ὅτι, ἀν καὶ δε διατυπώθηκε ἐπίσημα, ἐναντίον τῶν κατηγορηθέντων διατυπώθηκε καὶ ἡ κατηγορία γιὰ «μασονισμό» — με πιο γραφικὴ τὴ διατύπωση τοῦ Μητροπολίτη Γερμανοῦ στὴ Δίκη τοῦ Ναυπλίου: «...Εἰς τὴν συνείδησιν ὄλου τοῦ κόσμου μαλλιαρισμός, ἀναρχισμός, σοσιαλισμός, ἀθεϊσμός, μασονία εἶνε ἓν καὶ τὸ αὐτό». (Βλ. Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου, ὁ.π., σ. 17).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θεωρῶ ἱστορικὰ χρήσιμο νὰ καταγράψω τὴν πληροφορία ὅτι ἀπὸ τοὺς κατηγορηθέντες ὁ Δ. Σαράτσης τουλάχιστον, ἀνῆκε στὴ Μασονικὴ Στοὰ Βόλου «Αργοναῦται» ποὺ εἶχε ἰδρυθεῖ στὴν πόλη ἀπὸ τὸ 1897, με πλούσια ἐθνικὴ ὡς τότε δράση. Ἐναντίον τῆς Στοᾶς τοῦ Βόλου καταφέρθηκαν πολλές φορές δημόσιοι (καὶ ἐκκλησιαστικοί) παράγοντες. Ὁ ἐναντίον

Στο σημείο αυτό προβάλλει η νοοτροπία και η τακτική που ακολούθησε στην έρευνα της υπόθεσης ο αρμόδιος δικαστικός λειτουργός, ο εισαγγελέας του Πρωτοδικείου Βόλου Γουλ. Τόμαν. Ο ανακριτικός του ζήλος προώθησε στο έπακρο τη συκοφαντική εκστρατεία του *Κήρυκος* με αποτέλεσμα να εμπλακούν στην υπόθεση των «Αθεϊκών» δεκάδες άτομων, που κάποιος μάρτυρας κατηγορίας είδε ή άκουσε ή φαντάστηκε να δρουν στην πόλη και την περιφέρεια του Βόλου και να βλάπτουν τη θρησκεία ή την πατρίδα.

2. Οι ανακρίσεις του Γ. Τόμαν

Ο ευρύς κύκλος του ανακριτικού έργου του εισαγγελέα Τόμαν καλύπτει τη δεύτερη φάση του Διωγμού εναντίον των ανθρώπων του Παρθεναγωγείου, με επέκταση μάλιστα εναντίον προσώπων ασχέτων προς τη λειτουργία του Α.Δ.Π. και εναντίον των στελεχών αυτή τη φορά του Εργατικού Κέντρου Βόλου, όπου επίσης (σύμφωνα με τις πληροφορίες πάντα του *Κήρυκος*), γινόταν αντιθρησκευτική και αντεθνική προπαγάνδα και διδασκαλία. Με τη μέθοδο αυτή η διατύπωση της κατηγορίας επεκτάθηκε στην «άπό κοινοῦ σύστασιν πρὸς τέλεσιν τῶν ἀξιοποιῶν πρᾶξεων», ενώ στην πραγματικότητα τα μόνα κοινά σημεία στη δράση του Α.Δ.Π. και του Εργατικού Κέντρου του Βόλου υπήρξαν: η χρησιμοποίηση της δημοτικής γλώσσας και στα δύο ιδρύματα και η συμμετοχή των Σαράτση-Δελμούζου στις εκδηλώσεις του Κέντρου¹.

της πόλεμος έφτασε σε αποκορύφωμα το 1911 σε συνδυασμό με τον αναβρασμό εναντίον των υπευθύνων του Παρθεναγωγείου, και με απειλές για ανατίναξη κλπ. Τα γεγονότα αυτά ανάγκασαν το Σαράτση (Σεβασμιο Αδελφό κατά την τεκτονική ορολογία) να παραιτηθεί από μέλος της Στοάς του Βόλου και να αποσυρθεί έκτοτε. (Βλ. Μαρίνου Πολλάτου, *Διακόσια χρόνια Έλληνικού Τεκτονισμού (1740-1940)*, Αθήνα 1952, σ. 336-337). Για πιθανή συμμετοχή στη Στοά του Δελμούζου ή άλλου από τους κατηγορηθέντες δεν έχω βρει αποδεικτικά στοιχεία.

1. Η περίπτωση της συνεργίας των κατηγορουμένων στη διάπραξη των καταγγελλομένων ήταν βέβαια επιβαρυντική γι' αυτούς, και προϋπέθετε σύ-

ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ
ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΟΛΟΥ

ΔΙΑΛΕΞΙΣ

ὑπὸ τοῦ κ. **ΔΗΜ. ΣΑΡΑΤΣΗ** *Ιατροῦ*

ΘΕΜΑ :

«Τὸ Εὐαγγέλιον ὡς πηγή τοῦ Σοσιαλισμοῦ»
*θὰ γίνῃ εἰς τὴν ἀδουαν τῆς **ΓΑΒΡΙΟΥ** Βΐου*
*τὴν Πέμπτην ὥραν **5 Π. Μ.**»*

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΝ ΛΕΠ. 50
πρὸς ὄφελος τῆς Νυκτερινῆς Σχολῆς

24. «Τὸ Εὐαγγέλιον ὡς πηγή τοῦ Σοσιαλισμοῦ»

*Διάλεξη του Δημ. Σαράτση**(έντυπη πρόσκληση)*

Ο εισαγγελέας Γ. Τόμαν ενεργώντας, ως ανακριτής από τα μέσα Μαρτίου 1914, δέχτηκε τις καταθέσεις ενός πλήθους μαρτύρων,

σταση για την επιτέλεση των αξιόποινων πράξεων, όπως δεχόταν ο ανακριτής Τόμαν. Την άποψη αυτή κατέρριψε κατόπιν το βούλευμα του Εφετείου της Λάρισας, όπου γράφεται: «...είναι αδύνατον μελετῶν τις τὴν δικογραφίαν νὰ κατορθώσῃ νὰ ἀνεύρῃ σημεῖον χρονικόν, τὸ ὁποῖον θὰ θέσῃ ὡς ἀφετηρίαν τῆς συστάσεως μεταξὺ τῶν διαφόρων κατηγορουμένων οὐδὲ τόπον ἀκριβῶς...», πράγμα που φαίνεται λογικό. Το πιο ἀπίθανο εἶναι ὅτι το κατηγορητήριο επέκτεινε τὴ συνάφεια, δηλ. τὴν ἀπὸ κοινού διάπραξη τῶν παραβάσεων, σε κατηγορουμένους, που δε γνωρίζονταν καν μεταξὺ τους (πβ. τὴ σχετικὴ παρατήρηση τοῦ Σαράτση ἐδῶ, στὸν τ. Β', σ. 318). Ὡστόσο ἡ απαγγελία τῆς κατηγορίας ἀπὸ τὸν εισαγγελέα στὴ Δίκη περιείχε πάλι τὴν ἐκφραση «...ἀπὸ κοινού συμφέροντος κινούμενοι [οἱ κατηγορούμενοι] ἀπεφάσισαν κλπ.» (πβ. ἐδῶ, σ. 318).

που έφτασαν στο ανακριτικό του γραφείο, για να επιβεβαιώσουν τις κατηγορίες που είχαν πρωτοδιατυπωθεί στον *Κήρυκα* ή να προσθέσουν άλλες εκδοχές ή να συμπεριλάβουν πολλά ακόμη πρόσωπα, η δραστηριότητα των οποίων μπορούσε να γεννήσει υποψίες αντεθνικής ή αντιθρησκευτικής ενέργειας και μερικοί —λιγοστοί πάντως— για να αναιρέσουν τις αποδιδόμενες στους «αθέους» κατηγορίες. Ως το τέλος Ιουνίου 1911 ο εισαγγελέας ανέκρινε πολλές δεκάδες κατοίκων του Βόλου, ενώ παράλληλα ο ίδιος διέταξε τους ειρηνοδίκες των χωριών του Πηλίου να ερευνήσουν για την ανεύρεση υπόπτων στην επικράτειά τους. Χαρακτηριστική του ανακριτικού πνεύματος του Τόμαν είναι η εντολή του προς τον ειρηνοδίχη Αργαλαστής, Παπανικολάου, πρώτο να «γίνουν αύστηρήοταται άνακρίσεις, άν υπάρχουν άνθρωποι διαδίδοντες άθείστικας και άναρχικας δοξασίας» και δεύτερο «[να ερευνήσει αν] υπάρχουν έν 'Αργαλαστή διδάσκαλοι διδάσκοντες είς τά σχολεία τήν μαλλιάρην γλώσσαν ή έργαζόμενοι ύπέρ τής έπικρατήσεως της και ποιοι;» και συμπληρώνει η εισαγγελική εντολή: «έχομεν άπόλυτον άνάγκην νά γνωρίσωμεν ύμίν νά στρέψητε τήν προσοχήν σας και είς προγενεστέραν έποχήν, άν κατά τήν τελευταίαν πενταετίαν παρουσιάσθησαν πρόσωπα τινά έμπορούμενα ύπό τοιούτων ιδεών...»¹. Αποτέλεσμα αυτών των εντολών υπήρξαν ορισμένα κωμικοτραγικά συμπεράσματα. Ωστόσο η περίοδος αυτή των ανακρίσεων κατέδειξε τη δύναμη της υποβολής στο πλήθος αντιλήψεων με σοβαρότατες συνέπειες. Φήμες, θρύλοι και εχθρικό κλίμα τύλιξαν το Παρθεναγωγείο και το Εργατικό Κέντρο με την αχλύ του «μυστηριώδους» κέντρου κάθε αντεθνικής κλπ. δραστηριότητας. Κάθε στέλεχος των δύο ιδρυμάτων, και καθένας που διατηρούσε κάποια σχέση μ' αυτά, φαινόταν ύποπτος και η θέση του ήταν πολύ κοντά στους κατηγορούμενους².

1. Α. Δελμούζος, *Σάν παραμύθι*, ό.π., σ. 67. (Πβ. όσα λέει ο Κορδάτος για τις προσωπικές αντίστοιχες περιπέτειες στο: *Ίστορία τής έπαρχίας Βόλου...*, ό.π., σ. 1005).

2. Ο Δελμούζος στο βιβλίο του *Σάν παραμύθι* παραθέτει πάρα πολλά απο-

Έργο του ανακριτή Τόμαν ήταν να συγκεντρώσει τις περισσότερες δυνατές καταθέσεις σχετικά με τα θρυλούμενα σε βάρος της θρησκευτικής πίστης και του εθνικού φρονήματος των πολιτών, με αφορμή τις καταγγελίες για ανήθικες, αθεϊστικές, αναρχικές κλπ. πράξεις συγκεκριμένων προσώπων στο Α.Δ.Π. ή το Εργατικό Κέντρο Βόλου ή οπουδήποτε στην περιφέρεια της δικαιοδοσίας του. Αναφέραμε ήδη, αν και εντελώς σχηματικά, ορισμένες από τις ενέργειες των υπευθύνων του Παρθεναγωγείου και των στελεχών του Εργατικού Κέντρου, που —κατά την αντίληψη του Κήρυκος και άλλων πολιτών— συνιστούσαν τα ενοχοποιητικά στοιχεία εις βάρος τους. Είναι όμως αναγκαίο να υπογραμμίσουμε ότι όλες οι πληροφορίες του Κούρτοβικ και οι λεπτομέρειες που πρόσθεσαν οι καταθέσεις διαφόρων μαρτύρων συναποτέλεσαν τα περιεχόμενα του κατηγορητηρίου, που ο ανακριτής απάγγειλε εναντίον των φερομένων ως ενόχων. Τα «γεγονότα» που απασχόλησαν τον ανακριτή συνέβησαν στο Βόλο και στην Αργαλαστή (κεφαλοχώρι του νότιου Πηλίου) στο διάστημα από το Σεπτέμβριο 1908 ως το Φεβρουάριο 1911.

Η πορεία των ανακρίσεων που διεξήγαγε ο Τόμαν έδειξε ότι ενεχόμενα για τις αποδιδόμενες κατηγορίες ήταν είκοσι πρόσωπα, κάτοικοι του Βόλου και της Αργαλαστής. Οι ενεχόμενοι ανήκαν σε τρεις ομάδες: Η πρώτη ομάδα περιλάμβανε τους καθηγητές του Α.Δ.Π.: Α. Δελμούζο, Δ. Σαράτση, Πην. Χριστάκου, Γεώργ. Βανάκο και Δημ. Τσαμασφύρο. Η δεύτερη ομάδα περιλάμβανε τα στελέχη του Εργατικού Κέντρου Βόλου: Κων. Ζάχο, Γεώργ. Κόσσυβα, Σάβ. Ραφαήλ, Κων. Νταϊφά, Χαρ. Χαρίτο, Κων. Χειρογιώργο, Νικ. Κατσιρέλο, Κων. Σούλιο, Γεώργ. Αλεξανδράκη και Δημ. Οικονομάκη. Στην τρίτη ομάδα ανήκουν πρόσωπα εναντίον των οποίων υπήρξαν καταθέσεις ότι κατά το ίδιο χρονικό διάστημα (ή και πριν απ' αυτό) διέπραξαν παρόμοιες με των άλ-

σπάσματα των καταθέσεων ενώπιον του Τόμαν, καταθέσεις που αντιπαραθέτει στα πραγματικά συμβάντα, και σχολιάζει τα σχετικά με το Σχολείο γεγονότα.

λων αξιόμιμπτες πράξεις, δηλ. οι: Φιλ. Αλεξίου, Γεώργ. Ντινόπουλος, Συμ. Λαζαρίδης, Γεώργ. Κουμπής και Κων. Βάρναλης¹. Μεταξύ των ενεχομένων ήταν και ο δικηγόρος Κ. Ζάχος, ο οποίος

1. Από τους κατηγορούμενους η Πην. Χριστάκου ήταν η φιλόλογος καθηγήτρια του Α.Δ.Π., ηρωίδα στο επεισόδιο με το Δεσπότη (βλ. εδώ, σ. 268 κ. εξ.)· ο Γεώργ. Βανάκος ήταν ο καθηγητής φυσικών στο Α.Δ.Π., που κατηγορήθηκε για τη μέθοδο διδασκαλίας των μαθημάτων ανθρωπολογίας και βιολογίας (λ.χ. σχηματισμός στήθους, αναπαραγωγή εμβίων κ.ά.π.)· ο Δημ. Τσαμασφύρος, καθηγητής μαθηματικών στο Α.Δ.Π., κατηγορήθηκε περισσότερο για τις διαλέξεις του στο Εργατικό Κέντρο (καταγωγή του ανθρώπου, εξέλιξη των ειδών, δαρβινική θεωρία κλπ.)· ο Γεώργ. Κόσσυβας, ήταν καπνεργάτης και δραστήριο μέλος του Εργατικού Κέντρου· θεωρήθηκε ο κατ'εξοχήν υπεύθυνος της διάδοσης στο Βόλο μεταξύ των εργατών φυλλαδίων με αναρχικό αθεϊστικό περιεχόμενο και υποκινητής συζητήσεων όπου αμφισβητήθηκε η ύπαρξη Θεού κ.τ.π. Όπως είναι γνωστό, δεν παρουσιάστηκε στη Δίκη Ναυπλίου επικαλούμενος λόγους υγείας —πέθανε στη Μακρινίτσα Πηλίου το 1919 από φυματίωση· ο Σάβ. Ραφαήλ ήταν εβραίος στο θρήσκευμα και πιλοποιός στο επάγγελμα· ο Κων. Νταϊφάς ήταν δημοσιογράφος και υπάλληλος ναυτιλιακού γραφείου, γενικός Γραμματέας του Εργατικού Κέντρου· ο Χαρ. Χαρίτος ήταν καπνεργάτης και πρόεδρος του ταμείου αλληλοβοήθειας των εργατών· οι Κ. Χειρογιώργος, Ν. Κατσιρέλος και Κ. Σούλιος ήταν εργάτες· ο Γεώργ. Αλεξανδράκης («αναρχικός ψευδοδιανοούμενος» κατά τον Κορδάτο) ήταν ο κύριος υποκινητής των απεργιών των καπνεργατών· ο Φιλ. Αλεξίου, ήταν δάσκαλος στο 1ο Δημ. σχολείο αρρένων Βόλου (επιστολές του στο Δελμούζο, εδώ, τ. Β', σ. 303..)· ο γιατρός Γ. Ντινόπουλος κατηγορήθηκε για τις διαλέξεις του στο Εργατικό Κέντρο· ο φιλόλογος Συμ. Λαζαρίδης, καθηγητής στην Εμπορική Σχολή Βόλου, την περίοδο των «Αθεϊκών» συκοφαντήθηκε από το Δεσπότη Γερμανό (και γονείς μαθητών της Εμπορικής Σχολής) για ανάμειξη σοσιαλιστικών θεωριών στα μαθήματά του· πάντως στην υπόθεση των «Αθεϊκών» κατηγορήθηκε γιατί... «έφαγε κότα κατά τη Μεγάλη Έβδομάδα πρὸ ὀκταετίας (!)...» όταν ήταν καθηγητής στην Αργαλαστή, επειδή —όπως έλεγε ο ίδιος— ήταν άρρωστος...· ο ελληνοδιδάσκαλος στην Αργαλαστή Γ. Κουμπής κατηγορήθηκε γιατί δίδασκε την αθεΐα, δεν είχε στο σπίτι του εικόνες κλπ. Τέλος, ο ποιητής Κ. Βάρναλης, σχολάρχης την περίοδο 1910-11 στην Αργαλαστή, κατηγορήθηκε ότι αποδοκίμασε μια εγκύκλιο του Πατριάρχη και ότι ήταν «μαλλιάρδος»... (για την περίπτωση Βάρναλη, βλ. Χαρ. Χαρίτου, «Ο Βάρναλης σχολάρχης στην 'Αργαλαστή», περιοδ. *Κείμενα τοῦ Βόλου*, τεύχ. 1, 1976, σ. 41-51, και ανάτυπο (1977).

εξαιτίας της επαγγελματικής του ιδιότητας έπρεπε να απολαύει ειδικής δοσιδικίας. Το γεγονός αυτό υποχρέωσε τον ανακριτή-εισαγγελέα Γ. Τόμαν, αφού εν τω μεταξύ είχε σχηματιστεί ογκώδης δικογραφία, να προκαλέσει την έκδοση βουλεύματος, με το οποίο το Πρωτοδικείο Βόλου κηρυσσόταν... αναρμόδιο να εκδικάσει την υπόθεση και την παρέπεμπε στην αρμοδιότητα του εισαγγελέα Εφετών της Λάρισας¹.

3. Οι ανακρίσεις του Τιμ. Αμπελά

Στις 26 Ιουλίου 1911 λοιπόν αναγγέλλεται η κάθοδος στο Βόλο του εφέτη Τιμ. Αμπελά, που ως ανακριτής θα αναλάμβανε τη διεξαγωγή του νέου κύκλου ανακρίσεων για τα ίδια σημεία του κατηγορητηρίου και εναντίον των ίδιων προσώπων². Παρά τις αρχικές ελπίδες (των κατηγορουμένων) ότι η έλευση του εφέτη Αμπελά θα τοποθετούσε τα πράγματα στις σωστές τους διαστάσεις, ο νέος ανακριτής —συνεχίζοντας το έργο και τη νοοτροπία του προκατόχου του— επανέλαβε την ανάκριση και δέχτηκε τους ίδιους μάρτυρες (ή και μερικούς ακόμη), που δε δίστασαν να επαναλάβουν τις αρχικές καταθέσεις τους, εμπλουτισμένες τώρα με νέες «αποκαλύψεις» της δράσης των «αθέων» του Βόλου και της Αργαλαστής.

1. Το Πλημμελειοδικείο Βόλου με το βούλευμά του (αρ. 601/1911) κηρύσσεται αναρμόδιο (το βούλευμα δημοσιεύτηκε στην εφημ. *Θεσσαλία*, 10.7.1911).

Για την περίπτωση της εξαίρεσης του δικηγόρου Κ. Ζάχου ίσχυσαν τα άρθρα 41 και 42 του Νόμου ΓΤΙΖ' της 23.12.1908 «περί δικηγορικῶν συλλόγων», που έγραφε: «εις τὴν ἐξαιρετικὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ἄρθρου 36, παραγρ. 5 τῆς Ποινικῆς Δικονομίας ὑπάγονται καὶ οἱ δικηγόροι διὰ τὰ παρ' αὐτῶν πραττόμενα πταίσματα ἢ πλημμελήματα, ἐφαρμοζομένου ὡς πρὸς αὐτοὺς καὶ τοῦ ἄρθρ. 42 τῆς Ποινικῆς Δικονομίας» (Κ. Βασιλείου, *Νεώτεροι Κώδικες τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας*, τ. Α', 1914).

Τὴν ἀπόφαση αὐτὴ (τὴν ἐκ τῶν υστέρων δηλ. ἀνακάλυψη τῆς ἐιδικῆς δοσιδικίας τοῦ δικηγόρου Ζάχου) κρίνει με πολὺ σαρκασμὸ ὁ Σαράτσης σ' ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸ Δελμούζο (Βλ. ἐδῶ, τ. Β', σ. 268).

2. Ἡ ἀγγελία στὴν εφημ. *Θεσσαλία*, 26.7.1911.

Ο κύκλος των ανακρίσεων από τον Αμπελά αποτέλεσε την τρίτη φάση του Διωγμού εναντίον των υπευθύνων για τη διάδοση των αθεϊκών και αναρχικών ιδεών στο Βόλο και την περιοχή του. Όπως είναι φυσικό οι νέες καταθέσεις των διαφόρων μαρτύρων πρόσθεσαν σημαντικό όγκο στη δικογραφία, όχι όμως και καινούριο ενδιαφέρον, αφού οι περισσότεροι που κλήθηκαν να καταθέσουν επαναλάμβαναν τα ήδη γνωστά «γεγονότα» ή πρόσθεταν καινούριες απόψεις, για όσα εν τω μεταξύ είχαν συμβεί από το Φεβρουάριο του 1911 ως την εποχή των νέων ανακρίσεων. Ας σημειωθεί ότι στον ανακριτή Τόμαν είχαν δώσει τις καταθέσεις τους και οι φερόμενοι ως υπεύθυνοι, χωρίς να έχει σχηματιστεί εναντίον τους συγκεκριμένη κατηγορία. Αντίθετα, ο νέος ανακριτής κοινοποίησε στους ενεχομένους το επίσημο κατηγορητήριο και τους κάλεσε να απολογηθούν, ο καθένας για όσα σημεία του κατηγορητηρίου τον αφορούσαν¹.

Κατά τη διάρκεια του νέου αυτού κύκλου των ανακρίσεων, η έρευνα επεκτάθηκε και στους κύκλους του Εργατικού Κέντρου της Λάρισας, τα στελέχη του οποίου διατηρούσαν αλληλογραφία και κάποιες επαφές με τους συναδέλφους τους του Βόλου. Ο ανακριτής διαπίστωσε ότι και στη Λάρισα, από μέλη του εκεί Εργατικού Κέντρου, διεξαγόταν αντεθνική προπαγάνδα και διδασκόταν ο αθεϊσμός. Έτσι στους βολιώτες ενεχομένους προστέθηκαν τρεις ακόμη, τα στελέχη του Κέντρου της Λάρισας: ο δικηγόρος και νομικός σύμβουλος του Εργατικού Κέντρου της Λάρισας Ιω. Ασπιώτης, ο ιδιωτικός υπάλληλος Αστ. Φλώρος και ο υπάλληλος του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας Δημοσθ. Μπιτσάνης, ώστε το σύνολο των κατηγορουμένων για την υπόθεση των «Αθεϊκών» να φτάσει τους εικοσιτρείς (23).

Εν τω μεταξύ στο Βόλο συνεχιζόταν ο αναβρασμός της κοινής γνώμης καθώς οι καθημερινές εφημερίδες τροφοδοτούσαν το ενδια-

1. Το κείμενο του κατηγορητηρίου, όπως κοινοποιήθηκε στους κατηγορουμένους (πβ. Α. Δελμούζου, *Σαν παραμύθι*, ό.π., σ. 5-9) δημοσιεύεται εδώ, τ. Β'.

1879. 31.

Σβρός

Εὐκλ. Αγγελοπούλου
Δελμούζου

Εὐκλ. Αγγελοπούλου

Καταίματ' ἐμῆ ὄσση
ἐπὶ δύο ἡμέρας ἐμῆ.
κατὰ τὴν ἐνώσοσ' μου
ἐκ βαρυσσῆς ἀπὸ ἀναι-
σθησίας, εὐζῆς διακινῆ-
σθαι ἰσοβάτ' ἀποσπῆ.

Πάρις 19 Ἰουλίου 1911

ὁ Προϊστάμενός σου

Εὐκλ. Αγγελοπούλου

= Εὐκλεῖ Ἀγγελοπούλου
Πάρις 19 Ἰουλίου 1911
ὁ ἰατρός
ἀναισθησίας

25. Τιμ. Αμπελάς, Εφέτης-ανακριτής προς Αλ. Δελμούζο κλήση για ανάκριση

Ο ΤΗΝ ΘΕΙΑΝ ΕΝ ΒΟΛΩ
ΔΙΔΑΞΕΑΣ ΚΑΙ ΤΑΙΣ Α-
ΓΛΑΙΣ ΚΟΡΑΞΙΔΕΣ ΤΗΝ ΚΑ-
ΚΙΑΝ ΕΙΣΗΓΗΘΕΑΜΕΝΟΣ
ΤΗΣ ΔΕ ΕΛΑΧΕ ΤΙΜΩΡΙΑΣ
ΕΠΙΕΥΛΟΥ Ο ΔΥΣΕΒΗΣ
ΚΡΕΜΑΜΕΝΟΣ. ΚΟΡΑΞΙ-
ΔΕ ΚΑΙ ΓΥΠΕΣ ΤΗΝ ΜΑ-

ΛΛΙΑΡΗΝ
ΑΚΤΟΥ ΚΑ-
ΡΑΝ ΑΠΕΨΙ-
ΑΣΕ ΑΝΤΟ-

ΟΥ ΤΩ ΠΑΝΤΕΣ
ΟΙ ΔΥΣΕΒΕΙΣ

ΩΛΛΟΙΝΤΟ
ΑΜΗΝ!

ΚΑΚΟΝ ΔΕΛΜΟΥΣ ΤΟΜ
ΟΡΜΕΙΡΟΝ

26. «Ο ΤΗΝ ΘΕΙΑΝ ΕΝ ΒΟΛΩ ΔΙΔΑΞΕΑΣ»

Σχέδιο με μολύβι

φέρων του κοινού με τη δημοσίευση των καταθέσεων των διαφόρων μαρτύρων και των απολογιών των κατηγορουμένων¹. Νέο σημαντικό γεγονός υπήρξε η κατάθεση κάποιου μάρτυρα (του Γ. Ζυγάλακη) ότι άκουσε το Δελμούζο να καθυβρίζει το Χριστό και τὰ πάθη Του τη Μεγ. Παρασκευή (του 1911), σ' ένα καφενείο του Βόλου παρουσία τρίτων, πράγμα που επιβάρυνε τη θέση του συγκεκριμένου κατηγορούμενου. Ακουστήκε επίσης ένα πλήθος από λεπτομέρειες από τη συμπεριφορά των κατηγορηθέντων στην ιδιωτική και δημόσια δράση τους. Παράλληλα μια σειρά από δίκες εναντίον του Δημοσθ. Κούρτοβικ (για εξύβριση, συκοφαντία κλπ.) έδινε την ευκαιρία στο κοινό και στις εφημερίδες του Βόλου να ανακινούν, να συζητούν και να σχολιάζουν τις λεπτομέρειες της υπόθεσης.

Η διαδικασία αυτή κράτησε αρκετούς μήνες, ωστόσο τον Ιανουάριο του 1912 αναγγέλλεται η περάτωση των ανακρίσεων και εκδόθηκε το σχετικό βούλευμα του Εφετείου της Λάρισας². Σύμφωνα με το βούλευμα αυτό (αρ. 13 της 16.1.1912) παραπέμπονται σε

1. Στην εφημ. *Θεσσαλία* σχεδόν καθημερινά στα φύλλα Σεπτεμβρίου 1911 δημοσιεύονται οι περιλήψεις των καταθέσεων των ποικίλων μαρτύρων (εφημ. *Θεσσαλία*, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 και 20.9.1911), με γενικό τίτλο: «Όλα εις φῶς - Αί καταθέσεις τῶν μαρτύρων διὰ τὰ Ἄθεϊκά - Ἄκριβης περίληψις ἀπὸ τὴν δικογραφίαν». Συντάκτης της σειράς ήταν ο δημοσιογράφος Τ. Οικονομάκης [βλ. Χαρ. Χαρίτου, «Σελίδες ἀπὸ τὴ Δίκη τῶν "ἀθέων" - ἄγνωστο χειρόγραφο τοῦ Τ. Οικονομάκη», περιοδ. *Ἀργοναύτης*, τεύχ. 3 (1976), σ. 1-26].

Στην ίδια εφημερίδα δημοσιεύτηκαν και οι απολογίες των κατηγορουμένων: *Θεσσαλία*, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12.9.1911 του Σαράτση — που κυκλοφόρησε και σε χωριστό φυλλάδιο — και 13, 29 Σεπτ. και 1-6 Νοεμβ. 1911 του Δελμούζου.

2. Η αγγελία στην εφημ. *Θεσσαλία*, 26.1.1912. Η ίδια εφημερίδα δημοσίευσε το κείμενο του παραπεμπτικού βουλεύματος σε συνέχειες (φ.φ. των 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16 και 17 Φεβρ. 1912). Δεν είχα την ευκαιρία να δω ολόκληρο το κείμενο αυτό. Ελάχιστα αποσπάσματα αναδημοσίευσε η δημοσιογράφος Ν. Κολιού (εφημ. *Θεσσαλία*, 16, 18, 19 και 20 Μαΐου 1982). Η ίδια δημοσιογράφος με βεβαίωσε ότι το κείμενο που δημοσιεύτηκε το 1912 είναι ασυνεχές και με παραλείψεις.

δίκη για τις καταλογιζόμενες πράξεις τελικά δώδεκα από τους ενεχομένους, δηλ. οι: Δελμούζος, Σαράτσης, Ζάχος, Κόσσυβας, Χειρογιώργος, Χαρίτος, Σούλιος, Κατσιρέλος, Ραφαήλ, Ασπιώτης, Φλώρος και Μπιτσάνης. Συγκεκριμένα οι δώδεκα παραπέμπονται σε δίκη με την κατηγορία της παράβασης των άρθρων 14 και 18 του «περί έξυβρισεων ἐν γένει καὶ περὶ Τύπου» Νόμου¹. Το βούλευμα καθιστούσε αρμόδιο για την εκδίκαση της υποθέσεως Εφετείο, επειδή μεταξύ των κατηγορουμένων υπήρχαν δύο δικηγόροι, που κατά το νόμο απελάμβαναν ειδικής δοσιδικίας, όπως προαναφέρθηκε.

Με το ίδιο βούλευμα παραπέμπονταν να δικαστούν στο Πλημμελειοδικείο Βόλου εικοσιένα άτομα, δηλαδή οι παραπάνω κατηγορηθέντες —εκτός των δύο δικηγόρων— και οι Οικονομάκης, Αλεξανδράκης, Αλεξίου, Νταϊφάς, Βάρναλης, Κουμπής, Λαζαρίδης, Ντινόπουλος, Τσαμασφύρος, Βανάκος και Χριστάκου, κατηγορούμενοι για παραβάσεις των άρθρων: 57, 195, 198, 199, 204 και 272 του Ποινικού Νόμου («βλάβην τῶν ἡθῶν», «πρόσκλησιν εἰς ἀπεργίαν», «ἐξύβρισιν τοῦ ἐπισκόπου», «παρακώλυσιν προσευχῆς» κλπ.)².

1. Ἄρθρο 14: «Ὅστις καθ' οἰονδήποτε τρόπον προκαλεῖ ὑπὸ τὸ πρόσημα τῆς θρησκείας εἰς παράβασιν τῶν νόμων καὶ τῶν διαταγμάτων τῆς Κυβερνήσεως, ὅστις ζητεῖ νὰ ἐλύση προσηλύτους εἰς λεγόμενα θρησκευτικὰ δόγματα, μὲ τὰ ὁποῖα ἐνεργούμενα εἶναι ἀσυμβίβαστος ἢ διατήρησις τῆς πολιτικῆς τάξεως, ὑποβάλλεται εἰς φυλάκισιν ἕξ μηνῶν μέχρι δύο ἐτῶν, καὶ προσέτι, ἐὰν ᾖναι δημόσιος ὑπάλληλος ἢ υπηρέτης, ἀποβάλλεται τῆς υπηρεσίας». (Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, αρ. 37, Αθήνα, 23 Νοεμβ. 1837, σ. 147).

Ἄρθρο 18: «Ὅστις διὰ δημοσίου ὀμιλίας, διδασκαλίας συγγράμματος ἢ συμβολικῆς παραστάσεως ἐκφράζεται εἰς πρόσκομμα ἄλλων μὲ τρόπον προσβάλλοντα τὸ ὀφειλόμενο σέβας πρὸς τὸν Δημιουργὸν τοῦ παντός, ὅστις ἐκφράζει τοιαύτας ἀρχάς, δόξας ἢ φρονήματα τὰ ὁποῖα ἀντιβαίνουν ἐν γένει εἰς τὰς βάσεις τῆς θρησκείας, καὶ ἠθικῆς, ἢ ἄλλως εἶναι ἐπιβλαβῆ εἰς τὴν θρησκείαν, ἢ εἰς τὰ ἥθη, ὅστις προσπαθῆ νὰ δικαιολογήσῃ πράξεις, χαρακτηριζόμενας, ὡς πλημμελήματα ἢ κακουργήματα, παρὰ τοῦ νόμου, καταδικάζεται εἰς φυλάκισιν τὸ πολὺ τριῶν μηνῶν, καὶ ἐν ὑποτροπῇ τιμωρεῖται μὲ φυλάκισιν τὸ πολὺ ἕξ μηνῶν». (Στο ἴδιο, σ. 147-148).

2. Ἄρθρο 57: «Ἐὰν δύο ἢ πλείότεροι, ὑπὸ κοινῆς συμφέροντος κινούμενοι

Αμέσως μετά την έκδοση του βουλεύματος του Συμβουλίου Εφετών της Λάρισας, οι κατηγορούμενοι Δ. Σαράτσης, Αλ. Δελμούζος και Δ. Μπιτσάνης υπέβαλαν μηνυτήριες αναφορές εναντίον του ανακριτή Τ. Αμπελά «διά διαφόρους παραβάσεις ἂν μὴ ποινικῶς, πάντως πειθαρχικῶς κολασίμους, διαπραχθείσας παρ' αὐτοῦ κατὰ

συναποφασίσωσι τὴν ἐκτέλεσιν ὠρισμένου τινὸς πλημμελήματος ἢ κακουργήματος καὶ ἔνεκα ταύτης συνομολογήσωσι πρὸς ἀλλήλους ἀμοιβαίαν συνδρομὴν ἢ ἐὰν τις καὶ μετέπειτα προσχωρήσῃ εἰς παρομοίαν συμφωνίαν, τότε πᾶς τῶν συναιτίων τοιαύτης συστάσεως ὅστις πρὸ ἢ ἐπὶ τῆς πράξεως συνείργησε καθ' οἰοδήποτε τρόπον ἢ παρευρέθη εἰς τὴν ἐκτέλεσιν, τιμωρεῖται...».

Ἄρθρο 195: «Μὲ φυλάκισιν [...] τιμωροῦνται ἰδιῶται, οἵτινες ἐμποδίζουσιν ἢ ἀναγκάζουσιν ἄλλον διὰ τῆς βίας ἢ δι' ἀπειλῶν νὰ πρεσβεύῃ θρησκείαν συγχωρημένην παρὰ τῆς Κυβερνήσεως, νὰ παρευρίσκηται εἰς τὰς ἱερουργίας τῆς, νὰ πανηγυρίζῃ θρησκευτικὰς τινὰς ἐορτάς, καὶ ἰδίως νὰ ἀνοίγῃ ἢ νὰ κλείῃ ἀποθήκας, ἐργαστήρια ἢ πρατήρια».

Ἄρθρο 198: «Αἰρεσιῶται, οἵτινες προσπαθοῦν δι' ἀθεμίτων μέσων νὰ διαδώσωσι ἢ νὰ καταστήσωσι ἐπικρατεῖς τὰς θρησκευτικὰς τῶν δόξας, κηρύττουσιν ἐπὶ δημοσιῶν τόπων, ἐρεθίζουσιν τοὺς ὀπαδοὺς τῶν εἰς ἐχθροπάθειαν κατὰ τῶν ἑτεροδοξούντων, ἢ τοὺς ἐμποδίζουσιν ἀπὸ τοῦ νὰ εὐρίσκονται εἰς τὴν κοινωνικὴν σχέσιν μετ' ἄλλων, ἢ ἐναντίον ἀπαγορευσεως τῆς ἀρχῆς, ζητοῦν νὰ διαστέλλωσιν ἑαυτοὺς καὶ τὰ μέλη τῆς αἰρέσεως τῶν δι' ἔξωτερικῶν γνωρισμάτων, τιμωροῦνται...».

Ἄρθρο 199: «Μὲ φυλάκισιν [...] τιμωρεῖται ὅστις ἢ ἐξυβρίζει διὰ περιφρονητικῶν λέξεων, κινήματων ἢ ἀπειλῶν, ἢ βλασφημιῆ, χλευάζει, ἢ λοιδορεῖ ἐγγράφως ἢ διὰ ζώσης ὑπαλλήλους, ἢ ὑπηρέτας τῆς ἐκκλησίας, ἐν ᾧ ἐκτελοῦν τὰ καθήκοντά των καὶ ἢ ὡς πρὸς ἐκτέλεσιν αὐτῶν. Ἐὰν ἡ ὕβρις γενῆ ἐν καιρῷ τῆς ἐκτελέσεως τῶν καθηκόντων ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας, ἢ εἰς ἄλλην δημοσίαν συνέλευσιν καταγινώσκηται τότε εἰς τὸν ἔνοχον».

Ἄρθρο 204: «Ὅστις διὰ ζώσης ἢ ἐγγράφως προσκαλεῖ ἢ ἐρεθίζει τοὺς πολίτας εἰς διχόνοιαν, εἰς ἀμοιβαίαν καταφρόνησιν ἢ ἐχθροπάθειαν, τιμωρεῖται...».

Ἄρθρο 272: «Ὅστις πρὸς κοινὸν σκάνδαλον ἢ ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ νὰ παρασύρῃ ἄλλους, βλάπτει τὰ ἤθη, διαδίδων ἀκόλαστα συγγράμματα ἢ συμβολικὰς παραστάσεις, ὡσαύτως προσβάλλει τὴν αἰδῶ δι' ἀκολάστων πράξεων, μὴ τιμωρουμένων ἰδίως εἰς τὸν παρόντα ποινικὸν νόμον...».

(Στο ἴδιο, αρ. 66, 3 Νοεμβ. 1836, Β.Δ. τῆς 24ης Ιουλίου 1835). Οἱ ποινές που επέβαλλε ο Π.Ν. στους παραβάτες των παραπάνω άρθρων ἦταν φυλάκιση ἀπὸ τρεῖς μῆνες ὡς δύο χρόνια.

Ἄριθ. 1104

ΚΑΤΗΧΡΙΣΤΟΝ ΟΡΘΕΙΣΜΑ.

ΕΝ ΟΝΟΜΑΤΙ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ.

ΠΑΡΑ ΤΟΙΣ ΕΝ ΝΑΥΤΑΙΣ ΕΧΕΤΑΙΣ ΕΠΙΤΡΕΦΑΡΧΕ.

Ἐχόντες ἕλ' ὄχι 1) τὸ ἀπὸ 6 Σεβρουαρίου 1912 ἕλ' ἄριθ. 13 παρακατακτινὸν καθ' ἑαυτὰ τοῦ Συμβουλίου τῶν ἐν Ἀρσενῶν ἑσπεδίων, ἐπικυρωθὲν διὰ τῆς ἕλ' ἄριθ. 113 ἐξουσιάζουσας ἀποστάσεως τοῦ Ἀρσενίου Πάγου ἐν Συμβουλίῳ, καὶ 2) τὰς ἕλ' ἄριθ. 198 καὶ 236 τοῦ 1912 ἐξουσιάζουσας τοῦ δικαστηρίου τοῦ Ἀρσενίου Πάγου, καὶ.

ἀναμένει τῶν ἑσπεδίων 88 τοῦ Γεν. Γ. τοῦ 1912 νόμου περιλαμβανόμενων; 36 ἐξ. 5, 41, 251 ἐξ. 4, 257, 102 καὶ ἐλ. καὶ 32 καὶ ἐλ. τῆς Ποινικῆς Δικονομίας.

Καθορίμεν τοὺς 1) Κωνσταντῖνον Ζάχου, δικηγόρον, 2) Γεωργίου Κότσεβαν, 3) Νικόλαον Ραοφά, 4) Χαρίλαον Σαρτίου, 5) Κωνσταντῖνον Χειρογεργίου, 6) Κωνσταντῖνον Σοβλιου, 7) Νικόλαον Κατσιφάκου, 8) Δημήτριον Σαλάτην, 9) Ἀλέξανδρον Δεληοπούλου, κατοίκους Βόλου, 10) Ἰωάννην Ἀσλιωτῆν, δικηγόρον, 11) Δημοσθένην Μπιτιοδῆν καὶ 12) Ἀστέριον Παύλου, κατοίκους Ἀρσενίου, νὰ ἐμπανισθῶσιν αὐτοπροσώπως ἐνδίκῃ τῶν δικαστηρίων τοῦ δικαστηρίου τῶν ἐν Ναυταίς ἑσπεδίων τῆν 16 Ἀπριλίου 1914 ἡμέραν Τετάρτην καὶ ἕραν θ. π. μ. ἵνα διακοσῶσιν ὡς διατίθει τοῦ ὅτι ἀπὸ καινοῦ συμπρόντος κινουμένων συναρπάζουσιν τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐπομένων πράξεων καὶ ἕνεκα ταύτης συναρπάζουσιν πρὸς ἀλλήλους ἀμοιβαίαν συνδρομήν α) κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1908 μέχρι τέλους Μαρτίου τοῦ 1911 ἐν Βόλῳ, Ἀρσενῶ καὶ ἕλ' ὄχι ἐν τῷ ἐργατικῷ κέντρῳ καὶ τῶν ἑσπεδίων Παρθενωτικῶν ἐλ' ὄχι, πράξεσθεσαν διὰ κρίσεως, διὰ ἐπιστάσεως καὶ δι' ἐνδοκίμων συλλογῶν νάλλοκῶσι προσηλπίου εἰς λογόμενα ἑσπεδικὰ ὄχι, τούτοις τὴν ἀφείν, με τὰ ὄχι ἐνεργου-

να είναι άσυμβίβαστος ή εικτηρήσει της πολιτικής τάξεως, δι-
 σκόντες ότι δέν υπάρχει θεός, ότι ή θρησκεία άποκαλεί την άρ-
 νησιν της σκέψεως, ότι πρό παντός πρέπει νά έκριζωθή ή ρίζα του
 κακού ή θρησκεία, ότι ο άνθρωπος δημιουργήθη από πιθήκων, ότι
 ο θεός είναι ένα άγκυρι, ότι ή πατρís είναι πόρνη και στρίγγλα
 μητριά και ή θρησκεία μαστρούς· καί τόν σκοπόν των έν μέρει
 κυριώτως προσελθόντες εις τας δεξαφάς τιστας κολλοθε ήτοι
 του Δι' νύσιν Σκοδιάρην, Άλδοτσλον Κυρμσεύην, Α. Πανταζέκου-
 νην, Σ. Τσουρβάν και πολλούς άλλους. και β) κατά τους αυτούς
 τόπους και χρόνους, διά ζώσης και δι' έντέλων- φυλακίων και
 διά δι' τροκινών έν τας κερρανεύεις και εις άλλα κέντρα, δι'
 έπιτήν, δημοσίη γενομένων έξεστρίσεων εις αρδκαρμία άλλων
 μέ τρόπον, προσβάλλοντα πρό άσειλόμενον σεβας προς τόν δημιουρ-
 γόν του παντός, και έξέφρασαν δημοσίη τοιαύτας άρχάς, οδολασκαί
 φρονήματα, τά όποια ήντιβαίνουσιν έν γένει εις τας βάσεις της
 θρησκείας και της ήθικής, και είναι επιβλαβή εις τήν θρησκείαν
 και τά ήθη, ήτοι ότι δέν υπάρχει θεός, ότι ο θεός είναι έρεδ-
 ροεις ίνα χρησιμεύση ως σκλαχτρον· δέν είναι θεός ο έπιτρέπων
 τήν άδικίαν εις τόν κόσμο, ότι ουδέν άρείλει τις εις τήν οι-
 κογένειαν, ότι πατρís δέν υπάρχει και ουδέμλαν κρίκει προς άδ-
 τήν νά έχωμεν όλοχρέωσιν, ότι ή πατρís είναι πόρνη και στρίγγλα
 μητριά. "Ητοι επί παραβάσει τών άρθρων 57 του Ποινικού Νόμου,
 14 και 18 του περί έξεστρίσεως κακ. νόμου.

Εν περιπτώσει δέ μη έμφανίσεως των ύπερθεϊ δικαιοσύνη έ-
 φήην κατά τό άρθρον 403 της Ποινικής δικ. νομίας, ως τουτο έτρο-
 υοισήθη, δέν του νόμου 190 του 1911 έτους.

Εν Ναυκλίη τη 11 εφβρουαρι. υ. 1914.

27. Κλητήριον Θέσπισμα
 για τη Δίκη του Ναυπλίου

την ανάκρισιν»¹. Οι ενέργειες αυτές προκάλεσαν νέο κύκλο ανακρίσεων, που έκανε ο εισαγγελέας Εφετών της Λάρισας, Α. Σπηλιάδης, εξετάζοντας τις μομφές που επέρριπταν οι κατηγορούμενοι κατά του ανακριτικού έργου του Τ. Αμπελά. Αποτέλεσμα των νέων ανακρίσεων ήταν η πειθαρχική δίωξη του Αμπελά από τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Μ. Χατζάκο, ο οποίος με έγγραφο του δέχεται την «ἐκ κουφότητος παράβασιν τῶν καθηκόντων» του Αμπελά και τον καλεί στις 12.9.1912 να απολογηθεί. Τη δημοσίευση του εγγράφου αυτού ζήτησε με επανειλημμένες αναφορές του ο πληρεξούσιος δικηγόρος των κατηγορουμένων Κ. Τριανταφυλλόπουλος, πράγμα που έγινε κατορθωτό μόλις στις 19.4.1914, ενώ ήδη το θέμα συζητούσε η Βουλή και είχε ζητηθεί να αποδοθεί στη δημοσιότητα η υπόθεση της πειθαρχικής δίωξης του ανακριτή των «Θεικῶν», ο οποίος πάντως είχε φροντίσει να παραιτηθεί από τη δικαστική υπηρεσία². Οι κατηγορούμενοι επίσης Σαράτσης και Δελμούζος υπέβαλαν αιτήσεις «ανακοπής» του βουλεύματος του Εφετείου της Λάρισας στον Άρειο Πάγο, το Φεβρουάριο του 1912³. Το Μάιο του ίδιου χρόνου ο Άρειος Πάγος με το βούλευμά του (αρ. 113/1912) απέρριψε την αίτηση ανακοπής του βουλεύματος του Εφετείου της Λάρισας και παρέπεμψε οριστικά τους δώδεκα κατηγορουμένους να δικαστούν ενώπιον Εφετείου

1. Βλ. *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*, 6.π., σ. 504 κ.π. Σημαντικές αβλεψίες του ανακριτή Αμπελά παρατηρήθηκαν κατά την εξέταση του κατηγορουμένου Δημοσφ. Μπιτσάνη. Η απολογία και οι περιπέτειες του Μπιτσάνη εκθέτονται στο φυλλάδιο: *Τὸ φιλολογικὸν κέρδος τῆς δίκης τῶν ἀθέων - ἀπὸ τὴν ἐπίσημον δικογραφίαν τῶν ἀθεικῶν*, (Σεπτέμ.) 1911. Η απολογία του Μπιτσάνη πρωτοδημοσιεύτηκε στην εφημ. *Ἀκρόπολις*.

2. Το πόρισμα του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου και τα κείμενα των αναφορῶν εναντίον του Τ. Αμπελά δημοσιεύτηκαν μετά τη Δίκη στο παράρτημα του *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*, 6.π., σ. 504-511. Τον έλεγχο εξάλλου του βουλεύματος (του Εφετείου της Λάρισας) επιχείρησε ο συνήγορος των κατηγορουμένων Κων. Τριανταφυλλόπουλος στο φυλλάδιο: *Θεὸς καὶ θέμις*, Αθήνα 1912.

3. Η είδηση στην εφημ. *Θεσσαλία*, 17.12.1912. Το κειμενὸ του εξάλλου κατά της ανακοπής βουλεύματος του Αρείου Πάγου δημοσιεύεται στην ίδια εφημερίδα (11 και 12.6.1912).

(χωρίς πάντως να καθορίσει τον τόπο και χρόνο διεξαγωγής της δίκης) για τις αποδιδόμενες σ' αυτούς παραβάσεις.

Η παραπομπή των κατηγορουμένων στο δικαστήριο καθυστέρησε επί δύο και πλέον χρόνια —για τους λόγους που αναφέρονται παρακάτω—, ώστε να βρεθούν οι κατηγορούμενοι τελικά στα εδώλια του Εφετείου Ναυπλίου τον Απρίλιο του 1914. Η Δίκη του Ναυπλίου αποτελεί την τέταρτη φάση της καταδίωξης των πρωτεργατών του Α.Δ.Π. και των στελεχών των Εργατικών Κέντρων Βόλου και Λάρισας.

Δ. Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ

Η Δίκη του Ναυπλίου αποτέλεσε το τέρμα μιας σειράς γεγονότων, που αφορούν τις προσπάθειες εκσυγχρονισμού της νεοελληνικής εκπαίδευσης και παράλληλα τις προσπάθειες καταξίωσης της εργατικής ιδέας. Η Δίκη αυτή υπήρξε η κατάληξη της φαινομενικής τουλάχιστον, αντιδικίας μεταξύ των συντηρητικών και των προοδευτικών στοιχείων, που καθόρισε την πολιτισμική και κοινωνική φυσιογνωμία μιας εποχής. Υπήρξε ακόμη η Δίκη αυτή η τελευταία φάση της δικαστικής περιπέτειας, που υποχρεώθηκαν να υποστούν οι πρωτεργάτες της λειτουργίας του Α.Δ.Π. και της δραστηριότητας του πρώτου Εργατικού Κέντρου της χώρας. Υπήρξε τέλος η Δίκη του Ναυπλίου το σημείο αναφοράς για μια κρίσιμη περίοδο της δημοτικιστικής κίνησης και του εργατικού-σοσιαλιστικού κινήματος στη νεότερη ιστορία της χώρας μας.

Όπως παραπάνω αναφέρθηκε, το βούλευμα των Εφετών της Λάρισας παρέπεμψε τους δώδεκα κατηγορουμένους για την υπόθεση των «Αθεικών» του Βόλου, πράγμα που δέχτηκε (μετά την απόρριψη της αίτησης ανακοπής του βουλεύματος) ο Άρειος Πάγος με το γνωστό δικό του βούλευμα. Η υπόθεση όφειλε να εκδικαστεί από Εφετείο. Ήδη τον Ιούλιο του 1912 έγινε γνωστό ότι η Δίκη επρόκειτο να διεξαχθεί στο Εφετείο Ναυπλίου. Ο ορισμός

αυτού του Εφετείου, αντί του αντίστοιχου της Λάρισας, όπου ήταν φυσιολογικότερο να διεξαχθεί δίκη με αντικείμενο παραβάσεις που έγιναν στην περιοχή της δικής τους δικαιοδοσίας, οφείλεται σε πρόταση του εισαγγελέα Εφετών της Λάρισας (του Α. Σπηλιάδη), επειδή —κατά την άποψή του— υπήρχε κίνδυνος να σημειωθούν ταραχές εκ μέρους των φίλων των κατηγορουμένων και των αντιφρονούντων, μια και η Λάρισα ήταν πολύ κοντά στο Βόλο. Για παρόμοιους λόγους αποκλείστηκαν τα Εφετεία της Αθήνας και της Κέρκυρας, με εντολή του υπουργού Δικαιοσύνης. Ο καθορισμός του μακρινού Ναυπλίου προκάλεσε πολλά προβλήματα στους κατηγορουμένους και ψυχική ταλαιπωρία, μήπως γίνει αδύνατη η μεταφορά εκεί των μαρτύρων (για οικονομικούς λόγους, επειδή τα έξοδα θα βάρυναν τους ίδιους), και για αντικειμενικούς λόγους, μήπως δηλ. μειωθούν οι δυνατότητες υπεράσπισής τους. Γράφει σχετικά ο Σαράτσης: «Τὸ Ναύπλιο, εἶνε γιὰ μᾶς στέρησις δικαιοσύνης, ἀφοῦ οὔτε ἐμεῖς θὰ μπορέσουμε νὰ πᾶμε κανένα μάρτυρα ἐκεῖ, χεიმῶνα μάλιστα καιρό, οὔτε οἱ κακόμοιροι ἐργάται...»¹. Επρόκειτο να γίνει η Δίκη τον Οκτώβριο του 1912. Ἦδη εἶχε σημειωθεί καθυστέρηση ενός εξαμήνου, εξαιτίας των ενστάσεων των κατηγορουμένων και της πειθαρχικής δίωξης κατά του ανακριτή Αμπελά. Η διεξαγωγή εξάλλου των Βαλκανικών πολέμων (Οκτώβριος 1912 - Αύγουστος 1913) και οι επιπτώσεις τους, ανέβαλαν για ενάμιση χρόνο ακόμη την εκδίκαση της υπόθεσης. Μόλις στις αρχές του 1914 καθορίστηκε οριστικά και αμετάκλητα η ημερομηνία (16 Απριλίου) για τη Δίκη στο Εφετείο του Ναυπλίου. Η επιμήκυνση του χρόνου αναμονής της Δίκης, παρά την πρόκληση δικαιολογημένου εκνευρισμού στους κατηγορουμένους, φαίνεται ότι συντέλεσε στην απάλυνση της αρχικής οξύτητας των πνευμάτων και λειτούργησε προς όφελος των κατηγορουμένων.

Ὡς την ημερομηνία διεξαγωγής της Δίκης οι κατηγορούμενοι ὀφείλαν να επιλύσουν μια σειρά προβλημάτων σχετικών με την

1. Στο ίδιο, σ. 345 (επιστολή της 31.8.1912).

οργάνωση της υπεράσπισής τους. Και ενώ δεν είναι γνωστές οι ενέργειες των άλλων κατηγορουμένων, η αλληλογραφία των Σαράτση-Δελμούζου της εποχής αυτής μας προσφέρει ένα πλήθος πληροφοριών για τις σκέψεις και τις ενέργειές τους· η αλληλογραφία αυτή διακρίνεται για την ανυστεροβουλία και τη φιλικότητα μεταξύ των δύο πρωταγωνιστών, κι έτσι είναι δυνατό να διαγνωσθούν οι πιο ειλικρινείς και οι βαθύτερες σκέψεις των αλληλογράφων, καθώς και οι ποικίλες (ακόμη και οι παρασκηνιακές) ενέργειες των προσώπων, που φαίνεται είχαν αναλάβει το μέγιστο βάρος των ευθυνών του υπό κατηγορία έργου. Τα θέματα που απασχολούν έντονα τους δύο πρωταγωνιστές της Δίκης (και νομίζουμε πως δικαιούνται τον τίτλο του πρωταγωνιστή) στη μεταξύ τους αλληλογραφία είναι τα εξής: η επιλογή των καταλληλότερων συνηγόνων, η προσέλευση των πιο χρήσιμων από τους μάρτυρες υπεράσπισης, η δημιουργία κλίματος ευνοϊκού για την υπόθεσή τους με τη συγκέντρωση τεκμηρίων της αθωότητάς τους και τον επηρεασμό της κοινής γνώμης και υψηλά ισταμένων προσώπων, και βέβαια το βάρος των οικονομικών υποχρεώσεών τους. Η δημοσιευμένη αλληλογραφία των Σαράτση-Δελμούζου (ειδικά της επίμαχης περιόδου) είναι και σε τούτο χρήσιμη· εκτός από την παροχή πληροφοριών για την ιστορία του πράγματος, δίνεται η ερμηνεία της ψυχολογικής ατμόσφαιρας, που δημιούργησε η επερχόμενη Δίκη, αλλά κυρίως αποκαλύπτει την ειλικρίνεια των προθέσεων και την ανωτερότητα του χαρακτήρα των δύο δημιουργών του βολιώτικου Σχολείου.

Ως συνηγόρους του ο Δελμούζος, τόσο κατά την προδικασία όσο και κατά τη διεξαγωγή της Δίκης, είχε τους αθηναίους δικηγόρους Κων. Τριανταφυλλόπουλο και Λουκά Νάκο¹. Και οι δύο αυτοί ήταν

1. Κων. Τριανταφυλλόπουλος (1881-1966), νομικός και πολιτικός· συνεργάτης του Αλ. Παπαναστασίου και συνιδρυτής της «Κοινωνιολογικής Εταιρείας». Αργότερα εγκατέλειψε την πολιτική δράση και ακολούθησε την ακαδημαϊκή καριέρα (καθηγ. Ρωμαϊκού Δικαίου).

Λουκάς Νάκος (1865-1933), νομικός και πολιτική προσωπικότητα. Την

γνωστοί και ικανοί δικηγόροι, και ταυτόχρονα διέθεταν έντονη πολιτική ακτινοβολία, ενώ παράλληλα συνδέονταν με τον κατηγορούμενο με προσωπική φιλία. Αντίστοιχα ο Σαράτσης πήγε στο Ναύπλιο με συνήγορο το βολιώτη επίσης ικανό δικηγόρο και πολιτικό παράγοντα Νικ. Γάτσο¹. Αντίθετα προς το Δελμούζο αυτός είχε χρησιμοποιήσει κατά την προδικασία διαφορετικούς συνηγόρους, μεταξύ των οποίων ο βολιώτης Σοφ. Τριανταφυλλίδης — μέχρι τις παραμονές της Δίκης φαινόταν ο βασικός (δεύτερος) συνήγορός του, αλλά τελικά δε χρησιμοποίησε τις υπηρεσίες του ο Σαράτσης.

Αντίθετα με τους προηγούμενους, οι άλλοι δέκα κατηγορούμενοι — χωρίς να εξαιρείται ο επίσης βασικός κατηγορούμενος Κ. Ζάχος, που δε θέλησε να προσλάβει συνήγορο — προσήλθαν στο Ναύπλιο χωρίς τη νομική συμπαράσταση δικηγόρων· βεβαίως ήταν κατά κάποιο τρόπο εξασφαλισμένη η συνδρομή των συνηγόρων των κυρίως κατηγορουμένων. Πάντως φαίνεται ότι την τελευταία στιγμή ο τέταρτος συνήγορος Γ. Πετρίδης, δικηγόρος από το Ναύπλιο, ανέλαβε την υπεράσπιση του Ζάχου και των εργατών. Η παρουσία, εξάλλου, συνηγόρου από τον τόπο όπου γινόταν η Δίκη, αποτελούσε πάγια τακτική στις περιπτώσεις αυτές². Η παρουσία των παραπάνω συνηγόρων υπήρξε αποφασιστική, τόσο με τις παρεμβάσεις τους, όσο και με τις αγορεύσεις τους, πράγμα που φαίνεται στο περιεχόμενο των Πρακτικών της Δίκης ς.

Ως μάρτυρες της υπεράσπισης προσήλθαν στο Ναύπλιο, προσκαλεσμένοι πάλι από τους δύο βασικούς κατηγορουμένους, αρκετοί βολιώτες κυρίως, όχι πάντως τόσοι όσοι αρχικά είχαν κριθεί απα-

εποχή της Δίκης ήταν βουλευτής· ανήκε στον κύκλο των «Κοινωνιολόγων» και αργότερα στέλεχος του Βενιζελικού κόμματος.

1. Νικόλαος Γάτσος (1864-1934), βολιώτης δικηγόρος και πολιτικός, βουλευτής και γεροϋσιαστής της επαρχίας Μαγνησίας. Οι παρεμβάσεις του κατά τη διάρκεια της δίκης διακρίνονται για το χιούμορ τους.

2. Δε γνωρίζουμε γιατί τελικά προτιμήθηκε ο Πετρίδης. Στην αλληλογραφία των πρωταγωνιστών είχαν προταθεί τα ονόματα άλλων δικηγόρων από το Ναύπλιο (Γιαννόπουλος, Παπαθεοδωρακόπουλος, Τσουκαλάς).

ραίτητοι. 'Άλλοι απ' αυτούς προσήλθαν για να πληροφορήσουν το δικαστήριο για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες έγιναν τα γεγονότα που συντέλεσαν στη διατύπωση του κατηγορητηρίου, και άλλοι για να βεβαιώσουν τις αρετές της προσωπικότητας των κατηγορουμένων. Οι περισσότεροι είχαν δώσει καταθέσεις και κατά τη διάρκεια των πολλαπλών ανακρίσεων της προδικασίας.

Από την άλλη πλευρά πολυπληθείς υπήρξαν οι μάρτυρες κατηγορίας, στο σύνολό τους κάτοικοι του Βόλου και της Λάρισας. Από τα περιεχόμενα των δημοσιευμένων Πρακτικών της Δίκης διαπιστώνουμε πως μεγαλύτερη σημασία (και αντίστοιχη έκταση) είχαν οι καταθέσεις των: Δεσπότη Δημητριάδος, Ν. Ζαρλή, δημοτικού συμβούλου Παγασών, Μιλτ. Μπουφίδη, δικηγόρου και βουλευτή, Ιω. Ιωαννίδη, δικηγόρου και πατέρα μαθήτριας του Α.Δ.Π., και Δ. Κούρτοβικ, δημοσιογράφου (από τους μάρτυρες κατηγορίας), και των: Ν. Πολίτη, καθηγητή του Πανεπιστημίου, Δημ. Γληνού, εκπαιδευτικού, Δημ. Τσαμασφύρου, καθηγητή μαθηματικών του Α.Δ.Π. και Αγλ. Κοκωσλή, μέλους της Εφορείας του καταργηθέντος Σχολείου (από τους μάρτυρες της υπεράσπισης). Ο συνολικός αριθμός των μαρτύρων, που κατέθεσαν στη Δίκη, ξεπερνά τους εκατόν δέκα. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι, για λόγους που αναφέρονται στην αξιοπιστία των δημοσιευμένων πρακτικών, δεν είναι δυνατό να ελεγχθεί η πραγματική βαρύτητα που είχαν κατά την ακροαματική διαδικασία οι μαρτυρικές καταθέσεις¹.

Η Δίκη στο Εφετείο του Ναυπλίου άρχισε την Τετάρτη 16 Απριλίου 1914, κράτησε δώδεκα μέρες και τέλειωσε στις 28 του

1. Ανάλογη εικόνα παρουσιάζουν τα περιεχόμενα του βιβλίου, *Τὰ πρακτικά τῆς ἐν Ναυπλίῳ δίκης τοῦ 1914 τῶν ἀθῶν καὶ μαλλιαρῶν τοῦ Βόλου*. Ο τόμος, που εκδόθηκε πιθανότατα το 1926, περιέχει την αρθρογραφία στον *Κήρυκα* και τις ανταποκρίσεις του Κούρτοβικ από το Ναύπλιο. Το ύφος των περιεχομένων αφήκει στη γνωστή επιθετικότητα του συντάκτη τους και διακρίνεται για κάποιες προκαταλήψεις· είναι όμως πολύ χρήσιμη η αντιπαραβολή αυτών των «πρακτικών» προς τα περιεχόμενα του βιβλίου *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*.

ίδιου μήνα. Πρόεδρος του πενταμελούς Εφετείου ήταν ο Χαρ. Νικητόπουλος και μέλη οι εφέτες Κυρ. Μωραΐτης, Νικ. Γρηγορογιάννης, Ιω. Δεσποτόπουλος και Λεων. Λουκάκος. Την εισαγγελική έδρα κατείχε ο Σ. Σωτηριάδης.

Σύμφωνα με το παραπεμπτικό βούλευμα του Αρείου Πάγου, το κατηγορητήριο είχε συμπτυχθεί σε δύο άρθρα. Η εκφώνηση του κατηγορητηρίου από τον εισαγγελέα είχε ως εξής: «Κατηγορώ τούς [...] [εκφώνησε τα ονόματα των δώδεκα κατηγορουμένων] ότι από κοινού συμφέροντος κινούμενοι άπεφάσισαν τήν έκτέλεσιν τών έπομένων πράξεων και ένεκα ταύτης συνομολογήσαντες προς άλλήλους άμοιβαίαν συνδρομήν. Α) Κατά διαφόρους έποχάς από τοῦ Σεπτεμβρίου 1908 μέχρι τέλους Μαρτίου τοῦ 1911 έν Βόλω, Λαρίση και ιδίως έν τῷ Ἐργατικῷ Κέντρῳ και τῷ Ἄνωτέρῳ Παρθεναγωγείῳ Βόλου, προσεπάθησαν δια ζώσης, δια διδασκαλίας και δι' έντύπων φυλλαδίων νά έλκύσωσι προσηλύτους εἰς λεγόμενα θρησκευτικά δόγματα, τουτέστι τήν άθεϊαν, με τά όποια ένεργούμενα εἶναι άσυμβίβαστος ή διατήρησις τῆς πολιτικῆς τάξεως, διδάσκοντες ότι δέν υπάρχει Θεός, ότι ή θρησκεία άποτελεῖ τήν άρνησιν τῆς σκέψεως, ότι πρό παντός πρέπει νά έκριζωθῆ ή ρίζα τοῦ κακοῦ ή θρησκεία, ότι ό άνθρωπος έδημιουργήθη υπό πιθήκων, ότι ό Θεός εἶναι ένα άγγούρι, ότι ή πατρὶς εἶνε πόρνη και στρίγγλα μητριά και ή θρησκεία μαστροπός, και τόν σκοπόν των έν μέρει κατώρθωσαν προσελκύσαντες εἰς τās δοξασίας ταύτας πολλούς, ἤτοι τόν Διονύσιον Σκούταρην, Ἄπόστολον Καρασεῖνην, Α. Πανταζόπουλον, Π. Τζορβάν και πολλούς άλλους. Β) Κατά τούς αὐτούς τόπους και χρόνους, δια ζώσης και δι' έντύπων φυλλαδίων και δια διδασκαλιῶν έν τοῖς καφενείοις και εἰς άλλα κέντρα, δι' όμιλιῶν δημοσία γενομένων έξεφράσθησαν εἰς πρόσκομμα άλλων με τρόπον προσβάλλοντα τὸ όφειλόμενον σέβας προς τόν Δημιουργόν τοῦ Παντός, και έξεφραζον δημοσία τοιαύτας άρχάς, δόξας και φρονήματα, τά όποια αντιβαίνουσι έν γενει εἰς τās βάσεις τῆς θρησκείας και τῆς ήθικῆς και εἶναι έπιβλαβῆ εἰς τήν θρησκείαν και τά ήθη, ἤτοι ότι δέν υπάρχει Θεός, ότι ό Θεός εἶναι έφεύρεσις ίνα χρησιμεύση ως σκιαχτρον, δέν εἶναι Θεός ό έπιτρέπων τήν άδικίαν

εις τὸν κόσμον, ὅτι ἡ πατρὶς εἶναι πόρνη καὶ στρίγγλα μητριά»¹. Οι παραπάνω, κατὰ το κατηγορητήριο, αποδιδόμενες πράξεις αποτελούσαν παραβάσεις των άρθρων 14 και 18 του «περὶ ἐξυβρίσεων ἐν γένει καὶ περὶ Τύπου» Νόμου, και μπορούμε ἤδη να παρατηρήσουμε (παρὰ τη λαβυρινθώδη νομικὴ φρασεολογία) πόσο απέχει η υφὴ των αποδιδομένων παραβάσεων συλλήβδην προς ὅλους τους κατηγορουμένους ἐναντι των παραβάσεων, που περιείχε το αρχικό κατηγορητήριο που διατυπώθηκε ἀπὸ τους ανακριτές. Εἶναι ουσιαστικό να εννοήσουμε ὅτι η παραπομπὴ των κατηγορουμένων (και ἰδιαίτερα των δύο υπευθύνων της λειτουργίας του Α.Δ.Π. ἐγινε για μέρος μόνο των αποδιδομένων κατηγοριῶν, και πάντως ὄχι για τα γεγονότα ἐξαιτίας των οποίων κατηγορήθηκε η διδασκαλία και η συμπεριφορὰ των δημιουργῶν του Παρθεναγωγείου. Η παρατήρησή μας αφορά μόνο το τυπικό μέρος των συνθηκῶν της Δίκης, γιατί ουσιαστικά στη διάρκεια της ακροαματικῆς διαδικασίας ἐπὶ δώδεκα συνεδριάσεις του Εφετείου ἀκούστηκαν, συζητήθηκαν και ἐξετάστηκαν ὅλες σχεδόν οι λεπτομέρειες της διδασκαλίας και της σχολικῆς ζωῆς στο Α.Δ.Π. και των δραστηριοτήτων του Εργατικῆς Κέντρου.

Απὸ πολὺ νωρίς, κατὰ τη διαδικασία, ἀπὸ τον ἴδιο τον εισαγγελέα εγκαταλείφθηκε η περίπτωση ἰσχύος του άρθρου 14 του νόμου στις πράξεις των κατηγορουμένων, ἐπειδὴ δέχτηκε ὅτι: «δὲν χωρεῖ ἡ διάταξις, διότι ἡ διάταξις ἀπαιτεῖ προσηλυτισμὸν εἰς λεγόμενα θρησκευτικὰ δόγματα, θρησκευτικὸν δὲ δόγμα εἶνε ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον προϋποθέτει πάντοτε τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀθεΐα δὲν εἶνε θρησκευτικὸν δόγμα, περὶ οὗ ὁμιλεῖ τὸ ἄρθρον 14...»². Ἀπέμεινε ἐπομένως να ἐξετασθεῖ αν οι συγκεκριμένοι κατηγορούμενοι

1. Βλ. *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*, ὁ.π., σ. 2-3. (Πβ. το διατυπωθέν κατηγορητήριο τ. Β', σ. 345). Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ορισμένες φράσεις του κατηγορητηρίου λαμβάνονται αυτολεξεί ἀπὸ τα ὑπόδικα βιβλία (λ.χ. ἀπὸ το *Κάτω τὰ εἶδωλα* του Γ. Τελεμίτη, σ. 9, 18, 19, 23, κ.ά.).

2. Ὅλα τα παραθέματα ἀπὸ τις παρεκβάσεις και την ἀγόρευση του εισαγγελέα Σωτηριάδη ἀπὸ το: *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*, ὁ.π., σ. 350 κ.π.

διέπραξαν τις παραβάσεις, που αφορούσαν τελικά την προσβολή της θρησκείας και της ηθικής, παραβάσεις για τις οποίες έκαναν λόγο τα εδάφια 1 και 2 του προαναφερομένου νόμου (άρθρο 18).

Κατά την εξέλιξη της διαδικασίας, αλλά κυρίως στις αγορεύσεις τόσο της κατηγορούσας αρχής όσο και των συνηγόρων, φάνηκε καθαρά ότι οι κατηγορούμενοι δεν ανήκαν στον ίδιο βαθμό υπευθυνότητας για τις αποδιδόμενες παραβάσεις, αλλ' αντίθετα μπορούσαν να ενταχθούν σε τρεις βαθμίδες ευθύνης. Στην πρώτη ανήκαν οι «πρωτεργάτες» (Ζάχος, Δελμούζος, Σαράτσης και, κατά δεύτερο λόγο, Ασπιώτης), εξαιτίας των οποίων η υπόθεση έφτασε στο ακροατήριο. Στη δεύτερη ανήκαν τρεις από τους κατηγορούμενους εργάτες (Κόσσυβας, Σούλιος και Κατσιρέλος), που δεν παρουσιάστηκαν στο δικαστήριο και δικάζονταν «ερήμην», για τους οποίους υπήρχαν ενδείξεις ότι διατύπωσαν και διέδωσαν αθεϊστικές ιδέες και γνώμες. Και στην τρίτη τέλος ανήκαν οι υπόλοιποι κατηγορούμενοι εργάτες (Ραφαήλ, Χαρίτος, Χειρογιώργος, Φλώρος και Μπιτσάνης), που έγκαιρα θεωρήθηκαν δευτερεύοντα πρόσωπα ως προς τη διάπραξη των παραπάνω αδικημάτων, και επομένως τα λιγότερο υπεύθυνα. Ο καταμερισμός των κατηγορουμένων στις παραπάνω τρεις βαθμίδες υπευθυνότητας ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα, όπως κατέδειξαν οι καταθέσεις των μαρτύρων. Ο ίδιος ο εισαγγελέας δέχτηκε τον ασήμαντο ρόλο των τελευταίων και κατά συνέπεια ζήτησε την απαλλαγή τους, ενώ για τους τρεις απόντες εργάτες ζήτησε τον καταλογισμό ευθύνης, κυρίως επειδή η απουσία τους από το δικαστήριο υπέθαλπε την υποψία ενοχής τους. Επομένως το κέντρο βάρους της διατυπούμενης κατηγορίας —και τον αντίστοιχο βαθμό ενοχής—, άρα και το ύψος της ποινής, η κατηγορούσα αρχή έριξε στους τέσσερις πρωτεργάτες.

Ο εισαγγελέας της έδρας έκρινε ότι ο Κ. Ζάχος διέπραξε την παράβαση της προσβολής κατά της θρησκείας, και της ηθικής, είτε ως άτομο είτε ως ο «ιθύνων νους» της δράσης του Εργατικού Κέντρου Βόλου, για τρεις λόγους: Πρώτα γιατί «έν γένει έξεφράζετο

κατά τῆς ιδέας τῆς πατρίδος καὶ τῶν ἐθνικῶν ἰδανικῶν»¹ ὅταν δηλαδὴ —σύμφωνα με τις καταθέσεις των μαρτύρων— ἔκανε δηλώσεις με αντιπολεμικὸ περιεχόμενο και αδιαφόρησε για την τύχη της Μακεδονίας, πριν ἀπὸ την ἀπελευθέρωσή της ἀπὸ τους Τούρκους (1912) (!) Δεύτερο γιατί ο ἴδιος δίδασκε στο Εργατικὸ Κέντρο ἢ ἀνέχτηκε να διδάσκονται ἀπὸ ἄλλους «κηρύγματα ἀπάτριδα καὶ ἀντιθρησκευτικά»². Και τρίτο γιατί ο Ζάχος ἦταν ο βασικὸς υπεύθυνος τῆς δράσης του Εργατικῶ Κέντρου, ο ἠθικὸς αὐτουργὸς τῆς κυκλοφορίας των ἀθεϊστικῶν και ἀναρχικῶν ἐντύπων (των βιβλίων *Κάτω τὰ εἶδωλα* καὶ *Ἀπὸ τῆ ζωὴ τῶν βασανισμένων*, και περιοδικῶν ὅπως του *Κοινωνισμοῦ*). Ἦταν γενικότερα ο υπεύθυνος των ὁσων ἀτόπων συνέβαιναν στο Κέντρο, τα ὁποῖα «ἐγένοντο δημοσία καὶ προεκάλουν σκάνδαλον». Και γιατί «ἡ ἐργασία τοῦ Κέντρου ἦτο ἐργασία, ἡ ὁποῖα ἐπέδιωκε τὴν ἀναίρεσιν τῶν ἰδανικῶν τῆς πατρίδος, τῆς θρησκείας καὶ τῆς οἰκογενείας»³.

Ο Δελμούζος ἀντίστοιχα, κατὰ τον εἰσαγγελέα πάντα, ἦταν ἐνοχος τῆς προσβολῆς τῆς δημόσιας ἠθικῆς και τῆς θρησκείας, γιατί: Πρῶτον στο σχολεῖο που διηύθυνε «ἐδιδάσκετο ἢ ἔλλειψις ἐπιφυλάξεως καὶ σεβασμοῦ πρὸς τὸν διδάσκαλον»⁴. Στο Α.Δ.Π. «ἡ ἐλευθερία εἶχεν ὑπερβῆ πᾶν πρέπον ὄριον» και «ἡ κρατοῦσα ἐλευθερία ἦτο ἄκρατος, δὲν ὑπῆρχεν ἡ εὐλογος ἐπιφυλάξις, ἡ ὁποῖα πρέπει νὰ ὑπάρχη μεταξύ μαθητριῶν καὶ διδασκάλου»⁵. Ἀκόμη «ἡ ἰδέα τὴν ὁποῖαν εἶχεν ὁ Δελμούζος ὅτι τὰ τέκνα μας ἔπρεπε νὰ ἀνατρέφονται κατὰ τοιοῦτον ἐλευθέριον τρόπον, ἀνατρέπει ἄρδην τὰς ὀρθὰς ἀντιλήψεις τὰς ὁποίας ἔχει ἡ κοινωνικὴ συνείδησις περὶ σεμνότητος, περὶ αἰδημοσύνης καὶ περὶ ἀρετῆς»⁶.

Τὴν ἐκτίμησή του αὐτὴ ο εἰσαγγελέας στήριξε στις καταθέσεις μαρτύρων, που βεβαίωσαν ὅτι παρατήρησαν ἐλευθεριότητα ἐνερ-

1. Στο ἴδιο, σ. 354-355.

2. Στο ἴδιο, σ. 356.

3. Στο ἴδιο, σ. 363.

4. Στο ἴδιο, σ. 378.

5. Στο ἴδιο, σ. 369.

6. Στο ἴδιο, σ. 377.

γειών στις μαθήτριες κατά τους σχολικούς περιπάτους, τις εκδρομές και τα παιχνίδια τους στην αυλή του σχολείου. Δεύτερο γιατί στο σχολείο του Δελμούζου «ή προσευχή ήμελείτο από σκοποῦ» ή είχε καταργηθεί εντελώς, γιατί συνέβαινε «ἄφθαστος περιφρόνησις εἰς τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἐκκλησίας» και «συστηματικὴ ἀποστρόφῃ πρὸς πᾶν ὅ,τι φέρει τὸ ράσον», και βέβαια παρατηρήθηκε «ἀδιαφορία εἰς τοὺς τύπους τῆς θρησκείας» και ἔλλειψη ευλάβειας «πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ ἐπισκόπου»¹. Γενικότερα συμπέρανε ο εισαγγελέας «ἡ ὅλη ἐνέργεια τοῦ σχολείου τοῦ Δελμούζου ἔτεινε νὰ προσβάλη τὴν δημοσίαν ἠθικὴν»². Και τρίτο γιατί «μετὰ τὸ κλείσιμον τοῦ σχολείου ὁ Δελμούζος τὴν ἡμέραν τῆς Μεγ. Παρασκευῆς, αὐτὸς ἐν συνοδείᾳ τεσσάρων ὁμοϊδεατῶν και ὁμοφρόνων του ὠμίλει περὶ τοῦ Χριστοῦ ὅτι εἶνε εἰς ἀγύρτης πού τὰ κατάφερνε τόσο καλά, ὥστε νὰ προσέρχωνται [οἱ ἄνθρωποι] ὡσάν τὰ πρόβατα νὰ γονατίζωσι και νὰ προσκυνῶσι τὰ πάθη του, γεγονός τὸ ὁποῖον ἐξεγείρει τὴν συνείδησιν παντὸς χριστιανοῦ»³. Ἡ προσωπικὴ αὐτῆ ενοχὴ του Δελμούζου, τῆς ἐξύβρισης των Παθῶν του Χριστοῦ, στηρίχτηκε στην κατάθεση του μάρτυρα Γ. Ζυγαλάκη, που ισχυρίστηκε ὅτι υπῆρξε αὐτῆκοος μάρτυρας του επεισοδίου τη Μεγ. Παρασκευῆ του 1911.

Ὁ τρίτος των πρωτεργατῶν, ὁ Δ. Σαράτσης, θεωρήθηκε ἔνοχος ἀπὸ τον εισαγγελέα για τις ίδιες παραπάνω παραβάσεις ἐναντίον τῆς θρησκείας και τῆς ἠθικῆς, ἐπειδὴ «ἀπετέλει τὸν ἐνωτικὸν κρίκον τοῦ Ἑργατικοῦ Κέντρου και τοῦ Σχολείου»⁴. Δέχτηκε ὁ εισαγγελέας ὅτι ὁ Σαράτσης «ἠνείχετο χωρὶς νὰ διαμαρτύρεται ὅλην αὐτὴν τὴν ἀντεθνικὴν ἐργασίαν τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν»⁵. Και ὅτι υπῆρξε ὁ βασικὸς παράγοντας τῆς λειτουργίας τόσο του Ἑργατικοῦ Κέντρου, ὅσο και του Α.Δ.Π. Ἡ ενοχὴ του Σαράτση ἀποδεικνυό-

1. Στο ἴδιο, σ. 380.

2. Στο ἴδιο, σ. 382.

3. Στο ἴδιο, σ. 387.

4. Στο ἴδιο, σ. 394.

5. Στο ἴδιο, σ. 396.

ταν εφόσον οι ενέργειες των προσώπων, που διηύθουναν το Εργατικό Κέντρο και το Παρθεναγωγείο του Βόλου, βιάζονταν παράλληλη πορεία. Κατά την κατηγορούσα αρχή πάντα, τα κοινά σημεία της αντεθνικής και αντιθρησκευτικής δράσης των δύο ιδρυμάτων υπήρξαν: η χρησιμοποίηση της ίδιας γλώσσας (της δημοτικής); οι κοινές πεποιθήσεις ως προς την παραμέληση των θρησκευτικών καθηκόντων και την περιφρόνηση του κλήρου, η κατάργηση της προσευχής και η άρνηση της ιδέας της πατρίδας. Οι κοινοί αυτοί στόχοι και η συμμετοχή των Σαράτση και Δελμούζου στις εκδηλώσεις του Εργατικού Κέντρου έκαναν προφανή τη «συνέργεια» στις παραβάσεις, που το κατηγορητήριο απέδιδε αδιακρίτως προς τους κατηγορούμενους. Πάντως για το Σαράτση ο εισαγγελέας δέχτηκε ότι υπήρξε «συνέργεια άνευ ιδιοτελείας», πράγμα όμως που αναιρούσε η αντίληψή του πως ο Σαράτσης έπραξε όσα έπραξε, επειδή είχε πολιτικές φιλοδοξίες, και γι' αυτό προσοικειώθηκε τις εργατικές τάξεις, και επομένως η φιλοδοξία του αυτή «τόν ήνάγκασε νά άνεχθῆ ὄλας τὰς άντεθνικὰς ἐργασίας»¹.

Ο τέταρτος των πρωτεργατών, και υπεύθυνος της δραστηριότητας του Εργατικού Κέντρου της Λάρισας, Ι. Ασπιώτης, για τους ίδιους ακριβώς λόγους (ομιλίες κατά της ιδέας της πατρίδας και της οικογένειας, κυκλοφορία των ίδιων βιβλίων με αντιθρησκευτικό και αναρχικό περιεχόμενο) θεωρήθηκε στον ίδιο βαθμό ένοχος: «ή αυτή κατηγορία, ή όποια άποδίδεται εις τόν Ζάχον», αποφαίνεται ο εισαγγελέας, «άναγκαίως πρέπει νά άποδοθῆ και εις τόν Άσπιώτην»².

Οι τρεις «ερήμην» δικαζόμενοι κατηγορούμενοι, και ιδιαίτερα ο Κόσσυβας, υπήρξαν, κατά τον εισαγγελέα, οι αυτουργοί της διάδοσης στο Βόλο των επιληψιμων βιβλίων και του επηρεασμού των εργατών εναντίον των ιδανικών της πατρίδας, της θρησκείας και της οικογένειας. Επόμενο ήταν να ζητηθεί η ενοχή τους «κατά τὸ κατηγορητήριον». Για το Δ. Μπιτσάνη η κατηγορούσα αρχή

1. Στο ίδιο, σ. 397.

2. Στο ίδιο, σ. 399.

δέχτηκε ότι «δὲν προέκυψαν στοιχεῖα ἐκ τῶν ὁποίων νὰ θεμελιωθῆ ἀσφαλῶς δικανικὴ πεποίθησις», ἐνῶ γιὰ τοὺς υπόλοιπους κατηγορουμένους δέχτηκε ὁ εἰσαγγελέας ὅτι «τοιαυτὴ πρόθεσις ἐξυβρίσεως καὶ σαρκασμοῦ δὲν προέκυψε», γιὰτὶ «δὲν ὑπῆρξαν κυρίως οἱ δρᾶσται τοῦ ἀδικήματος, ἀλλὰ τὰ θύματα αὐτοῦ»¹.

Ὅπως εἶναι εὐλόγο οἱ κατηγορούμενοι ἀνέπτυξαν στὶς ἀπολογίες τοὺς τις ἀπόψεις τοὺς, υπερασπίζοντας τοὺς εαυτοὺς τοὺς ἀπὸ τις ἐναντίον κατηγορίες καὶ προβάλλοντας ἀντίστοιχα τὰ θετικὰ στοιχεῖα τῆς προσωπικῆς τοὺς ὁ καθένας δραστηριότητος. Θα πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι στὰ δημοσιευμένα με τὴ φροντίδα τοὺς πρακτικὰ τῆς Δίκης, περιλαμβάνονται οἱ ἀπολογίες τῶν Σαράτση-Δελμούζου σ' ὅλη τοὺς τὴ (μακρὰ) ἑκτασῆ, ἐνῶ σε μικρότερη τοὺ Ζάχου καὶ σε σημαντικὰ λιγότερες σελίδες οἱ ἀπολογίες τῶν υπόλοιπων κατηγορουμένων. Ὁ ἴδιος ὁ εἰσαγγελέας στὴν ἀγόρευσὴ τοὺ ὁμολογῆ ὅτι: «...ἡμεῖς καὶ τὸ ἀκροατήριον ἐπὶ ὥρας παρηκολουθήσαμεν τὴν μάγον γοητείαν τὴν ὁποίαν ἤσκησαν ἐφ' ἡμῶν τὸ ρητορικὸν τάλαντον καὶ τὸ χάρισμα τοῦ χειρισμοῦ τῆς γλώσσης, προσόντα τὰ ὁποῖα ἔχουσιν εἰς ἀφθαστον ὄντως βαθμὸν οἱ κατηγορούμενοι...»².

Ἀντίστοιχη προσπάθεια κατέβαλαν με τις δικές τοὺς ἀγορεύσεις οἱ τέσσερις συνήγοροι τῶν κατηγορουμένων, ἔχοντας καταμερίσει κατὰ κάποιον τρόπο τοὺς στόχους τῆς υπεράσπισης. Ἐτσι ὁ πρῶτος υπερασπιστὴς Γ. Πετρίδης, ἀφιέρωσε τὸ λόγο τοὺ στὴν υπεράσπιση τοὺ Ζάχου κυρίως καὶ δευτερευόντως τῶν ἄλλων ἐργατῶν, ὁ Ν. Γάτσος υπερασπίστηκε κυρίως τὸν κατηγορούμενον Σαράτση, ὁ Λ. Νάκος τὸ Δελμούζο, ἐνῶ ὁ Κ. Τριανταφυλλόπουλος ἀφιέρωσε τὴν ἀγόρευσὴ τοὺ στὴν ἐξέταση τοὺ νομικοῦ μέρους τῆς υποθέσεως. Εἶναι φανερό πως οἱ υπόλοιποι κατηγορούμενοι ἐμμεσα χρησιμοποίησαν τις υπηρεσίες τῶν συνηγόρων τῶν πρωτεργατῶν. Στὰ δημοσιευμένα πρακτικὰ τῆς Δίκης περιλαμβάνονται ἐπίσης ολόκληρες οἱ ἀγορεύσεις τῶν συνηγόρων, πλην τοὺ Γάτσου,

1. Στο ἴδιο, σ. 400.

2. Στο ἴδιο, σ. 354.

του οποίου ο λόγος —όπως δηλώνεται— δημοσιεύεται σε περίληψη, επειδή είχαν χαθεί τα στενογραφημένα χειρόγραφα.

Μετά την αγόρευση και του τελευταίου συνηγόρου, το δικαστήριο αποσύρθηκε σε διάσκεψη και εξέδωσε την παρακάτω απόφασή του, που διάβασε στο ακροατήριο ο πρόεδρος του Εφετείου:

«Τὸ Δικαστήριον σκεφθέν. Ἐπειδὴ ἐκ τῆς ἀποδεικτικῆς διαδικασίας καὶ τῆς συζητήσεως δὲν προέκυψεν, ὅτι οἱ κατηγορούμενοι εἴτε κατὰ σύστασιν εἴτε ἰδία ἕκαστος καθ' οἰονδήποτε τρόπον ἐζήτησαν κατὰ τὸν ἐν τῷ κατηγορητηρίῳ τόπον καὶ χρόνον νὰ ἐγκύσωσι προσηλύτους εἰς λεγόμενα θρησκευτικὰ δόγματα μὲ τὰ ὅποια ἐνεργούμενα εἶνε ἀσυμβίβαστος ἡ διατήρησις τῆς πολιτικῆς τάξεως.

Ἐπειδὴ ἐκ τῆς ἀποδεικτικῆς διαδικασίας προέκυψεν, ὅτι ἐκ τῶν κατηγορουμένων οἱ Κόσσυβας, Κατσιρέλος καὶ Σούλιος συγκεχυμένας ἔχοντες κοινωνιστικὰς ἰδέας, ὧν ἐκ τῆς μικρῆς διανοητικῆς ἀναπτύξεως αὐτῶν καὶ ἀτελεστάτης μορφώσεως δὲν ἠδύναντο νὰ γνωρίζωσιν ἐξέφραζον ταύτας προκαλούμενοι ὑπὸ ἄλλων ἐργατῶν ἐν ἰδιωτικαῖς ὀμιλίαις κατὰ τρόπον ἀτυχῆ, χωρὶς νὰ ὑπάρχη παρ' αὐτοῖς ἡ δολία προαίρεσις ἥτοι ἡ ἐνσυνείδητος δι' αὐτῶν προσβολή, εἰς πρόσκομμα ἄλλων τοῦ ὀφειλομένου σεβασμοῦ εἰς τὸν δημιουργὸν τοῦ παντὸς ἢ ἐνσυνείδητος ἔκφρασις ἀρχῶν, δοξῶν ἢ φρονημάτων ἀντιτιθεμένων ἐν γένει εἰς τὰς βάσεις τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἠθικῆς ἢ ἄλλως ἐπιβλαβῶν εἰς τὴν θρησκείαν ἢ τὰ ἥθη καὶ ἔνεκεν τοῦ λόγου τούτου δι' ἔλλειψιν τοῦ ἀπαραιτήτου στοιχείου τῆς δολίας προαιρέσεως, ἀπαλλακτέοι τυγχάνουσιν.

Ἐπειδὴ ἐκ τῆς αὐτῆς διαδικασίας καὶ τῆς συζητήσεως δὲν προέκυψεν, ὅτι οἱ κατηγορούμενοι Δελμοῦζος, Σαράτσης καὶ Ζάχος εἴτε κατὰ σύστασιν πρὸς τοὺς τρεῖς ἀνωτέρω ἀναφερομένους ἄλλους, εἴτε αὐτοτελῶς ἐνεργοῦντες ἐξετέλεσαν τὴν δευτέραν ἐν τῷ κατηγορητηρίῳ ἀναφερομένην πρᾶξιν κατὰ τοὺς ἐν αὐτῷ τρόπους καὶ χρόνους· διότι οὔτε αἱ ἐν τῷ Ἐργατικῷ Κέντρῳ διαλέξεις αὐτῶν, οὔτε ἡ ἐν τῷ Παρθεναγωγείῳ

διδασκαλία τῶν δύο πρώτων προσέκρουον εἰς τὰς βάσεις τῆς θρησκείας ἢ τῆς ἠθικῆς ἢ ἄλλως ἦσαν ἐπιβλαβεῖς εἰς τὴν θρησκείαν καὶ τὰ ἦθη ἢ ὅτι ἐν γένει καθ' οἰονδήποτε ἄλλον τρόπον προφορικῶς ἢ ἐγγράφως ἐξέφραζον τοιαύτας ἰδέας ἢ ἄλλας προσπιπτούσας εἰς τὸ ἄρθρον 18 τοῦ περὶ ἐξυβρίσεως νόμου, τὸ δὲ μόνον διὰ τὸν πρῶτον Δελμοῦζον προκύψαν γεγονός, ὅτι ἐν φιλικῷ κύκλῳ τὴν Μεγάλην Παρασκευὴν ἐν Βόλῳ ἡρμήνευσε ὀρθολογικῶς τὴν προσέλευσιν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, δὲν ἀποτελεῖ παράβασιν οὔτε τοῦ ἄρθρου 18 ἀλλ' οὔτε καὶ τοῦ ἄρθρου 17, ὅπερ ἀπαιτεῖ δημοσίας ὁμιλίας, ἐλλειπούσας ἐν προκειμένῳ. Ἐπειδὴ καὶ ὡς πρὸς τοὺς λοιποὺς κατηγορουμένους δὲν προέκυψεν οὐδεμία ἀπόδειξις ἐνοχῆς αὐτῶν.

Διὰ ταῦτα

Κηρύττει ἀθώους πάντας τοὺς κατηγορουμένους καὶ ἐπιβάλλει τὰ ἔξοδα τῆς δίκης εἰς βᾶρος τοῦ Δημοσίου»¹.

Ἡ ἐκδοσὴ τῆς παραπάνω ἀθωωτικῆς ἀπόφασης τοῦ Ἐφετείου δὲν υπῆρξε ομόφωνη. Μεταγενέστερη πληροφορία τοῦ εισαγγελέα τῆς Δίκης Σ. Σωτηριάδη βεβαιώνει: «Ἡ ἀθωωτικὴ ἀπόφασις ἐξεδόθη κατὰ πλειοψηφίαν μιᾶς ψήφου. Ἐκ τῶν ἐφετῶν ἦσαν τρεῖς καταδικαστικοί, ἀλλ' ἀπόφασις ἐξεδόθη ἀθωωτικὴ, διότι ἡ κατηγορία κατὰ τὴν ψηφοφορίαν διηρέθη εἰς κεφάλαια κεχωρισμένα, ἕκαστον δὲ κεφάλαιον κατηγορίας κεχωρισμένης ἀποτελούμενον ἐξ ἰδίων γεγονότων, συνεκέντρωσε δύο μόνον ψήφους καταδικαστικὰς καὶ συνεπῶς ὡς πρὸς ἕκαστον τούτων δὲν ὑπῆρχε καταδικαστικὴ πλειοψηφία»².

Τὴν ἐκδοσὴ τῆς ἀθωωτικῆς ἀπόφασης φαίνεται ὅτι ἐπηρέασαν

1. Στο ἴδιο, σ. 502-503.

2. Από ἐπιστολὴ τοῦ Σ. Σωτηριάδη πρὸς τὴν «Χριστιανικὴν Ἐνωσιν Σωματείων» τῆς 8ης Ἰαν. 1925. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ εισαγγελέα τῆς Δίκης ἀναδημοσιεύεται στο παραπάνω αναφερόμενο βιβλίον *Τὰ πρακτικὰ τῆς ἐν Ναυπλίῳ δίκης τῶν ἀθέων...* (βλ. ἐδῶ, σημ. 1, σ. 317), σ. 61 κ.π.

ορισμένοι ξένοι προς τη Δίκη παράγοντες, όπως η σύνθεση του Εφετείου Ναυπλίου και κάποιες πιέσεις πολιτικών προσώπων. Για τους δύο αυτούς παράγοντες κάνει λόγος ο εισαγγελέας Σωτηριάδης γράφοντας: «...ή άθωωτική απόφασις τοῦ Ἐφετείου κατὰ τὴν δίκην Δελμούζου ὀφείλεται κυρίως εἰς τὸ γεγονός, ὅτι καθ' ὄν χρόνον διεξήχθη αὐτή, τὸ προσωπικὸν τοῦ Ἐφετείου ἦτο τότε ἀσυμπλήρωτον, μὴ ἔχον ἐπαρκῆ ἀριθμὸν ἐφετῶν, εἰς τρόπον ὥστε τὸ δικαστήριον νὰ συσταθῆ ὑπὸ δικαστῶν παρεχόντων ἐπαρκεῖς ἐγγυήσεις πρὸς ἀκριβῆ ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι τότε ὑπῆρέτου ἐν Ναυπλίῳ πέντε μόνον ἐφέται, ἐξ ὧν ὑπῆρχον τινὲς συμπαθῶς ἔχοντες πρὸς τὸν Δελμούζον κλπ.[...] Ὁ προσδιορισμὸς τῆς δίκης ἐγένετο κατὰ παραγγελίαν τοῦ τότε Ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης κ. Ρακτιβάν ἐπὶ κυβερνήσεως Βενιζέλου. Ὡς εἰσαγγελεὺς τῶν Ἐφετῶν ὑπέδειξα δι' ἐγγράφου μου εἰς τὸν Ὑπουργὸν ὅτι τὸ συμφέρον τῆς Δικαιοσύνης, ἀπῆτει ὅπως δίκη τοσοῦτου κοινωνικοῦ καὶ πολιτειακοῦ ἐνδιαφέροντος μὴ διεξαχθῆ πρὸ τῆς συμπληρώσεως τοῦ Ἐφετείου. Ἄλλ' ὁ Ὑπουργὸς, ἐνεργῶν, ὡς εἶμαι πεπεισμένος, κατ' ἐντολὴν τοῦ Βενιζέλου, ἐπέμεινεν εἰς τὴν παραγγελίαν καὶ οὕτως ἡ δίκη διεξήχθη μὲ τὸ ὑπάρχον προσωπικὸν τοῦ δικαστηρίου...»¹. Οἱ ισχυρισμοὶ τοῦ εισαγγελέα τῆς Δίκης, που ἀμφισβητοῦν τὴν ορθότητα τῆς ἀπόφασις τοῦ δικαστηρίου—πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο δε διαθέτομε περισσότερὰ στοιχεῖα ἀπὸ ὅσα εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος, καὶ ἐπομένως δὲν μποροῦμε νὰ κρίνουμε ἀν ευσταθεῖ— δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀδικαιολόγητοι. Σ' ἐπιστολὰς τοῦ πρὸς τὸ Σαράτση ὁ Δελμούζος κάνει κάποιες νύξεις γιὰ τὴν συμπάθεια τῶν ἐφετῶν. Ἐκεῖνο πού εἶναι πιθανότερο εἶναι ἡ συμπάραστασις τῆς τότε πολιτικῆς ἡγεσίας καὶ ἄλλων πολιτικῶν παραγόντων πρὸς τὸ Δελμούζο καὶ τὸ Σαράτση. Δὲν ἔχουμε ἀποδείξεις ὅτι ἡ τέτοια συμπάραστασις ἐφῆσε στο σημεῖο τῆς ἀμεσης παρέμβασις στὴν ἀπόφασιν τοῦ Ἐφετείου· εἶναι ὅμως σίγουρο ὅτι καὶ στὴν περίπτωσιν τῆς Δίκης τοῦ Ναυπλίου ὑπεισῆλθαν πολιτικοὶ παράγοντες (καὶ ἀντίστοι-

1. Στο ἴδιο, σ. 62-63.

χες επιδράσεις), όπως παρόμοιοι παράγοντες είχαν συντελέσει στην παραπομπή των κατηγορουμένων στο δικαστήριο, για λόγους πάντοτε πολιτικής σκοπιμότητας¹.

Κατά την περίοδο της διεξαγωγής της Δίκης, πριν και μετά από την έκδοση της απόφασης, όπως και την εποχή των ανακρίσεων στο Βόλο και τη Λάρισα, είχε προκληθεί έντονο το ενδιαφέρον του κοινού. Οι ελληνικές εφημερίδες, τόσο της πρωτεύουσας, όσο και της υπόλοιπης χώρας και ιδιαίτερα του Βόλου, αντανακλώντας το δημόσιο ενδιαφέρον περιέχουν πλήθος από ειδήσεις, ανταποκρίσεις, σχόλια και συνεντεύξεις σχετικά με την υπόθεση και τη δίκη των «Αθεϊκών». Είναι ευνόητο ότι η σχετική αρθρογραφία, ακόμη και οι ανταποκρίσεις των εφημερίδων από το Ναύπλιο, υπήρξε ανάλογη της συμπάθειας ή της αντιπάθειας που έτρεφαν οι εκδότες των εντύπων προς τους κατηγορουμένους.

Ένα θέμα, που σχετίζεται άμεσα με τη διαδικασία της Δίκης και των ανακρίσεων που προηγήθηκαν, αλλά και ευρύτερα με την τεκμηρίωση των ιστορικών γεγονότων, υπήρξε η *τύχη των εγγράφων της δικογραφίας*. Το κιβώτιο, που περιείχε τα έγγραφα της προδικασίας και τα σχετικά με τη Δίκη, έχει χαθεί κατά μυστηριώδη τρόπο. (!) Το κιβώτιο αυτό, βάρους ενός στατήρα, δηλαδή 55 κιλών, περιείχε όλο το έντυπο υλικό, τα πρακτικά των ανακρίσεων, τα πρακτικά της Δίκης, τα έντυπα και τα βιβλία που είχαν κατασχεθεί από τους ανακριτές, καθώς και το αρχείο του Α.Δ.Π. και τα αρχεία των Εργατικών Κέντρων που επίσης είχαν περιέλθει στις αρχές. Τα έγγραφα και το άλλο υλικό της δικογραφίας συσκευάστηκαν έτσι, για να μεταφερθούν με το ταχυδρομείο από το Ναύπλιο στην Αθήνα, αμέσως μετά τη Δίκη. Τούτο συνέβη

1. Η αναφορά γίνεται σε γεγονότα και σκέψεις, για τα οποία κάνουν λόγο οι Σαράτσης-Δελμούζος στην αλληλογραφία τους της εποχής αυτής.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί το ενδιαφέρον και η χρησιμότητα που θα είχε η μελέτη της υπόθεσης των «Αθεϊκών» του Βόλου στα στενά νομικά της πλαίσια. Τούτο όμως πρέπει να γίνει από άλλον, ειδικευμένο στα νομικά πράγματα, ερευνητή.

*Κατά	Δραχμές	15	*Κατά	φράγκα	30
*Γραμμές	•	5	*Εξόφλητος	•	10

K H F

ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΗΣ ΛΑΙ

ΑΙ ΣΥΝΔΡΟΜΑΙ ΠΡΩΠΗΛΩΝΟΝΤΑΙ

ΕΣΤΟΙΧ Ζ'. — Άριθ. 2174

Γραφεία όθως Μένωνταίνου του Νικητού

ΕΝΟΠΙΟΝ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Μετά συγκινήσεως περικολουθεί η κοινή γνώμη της πόλεως μας την εν Ναυπλίω προύδον της δίκης κατά του μαλλιαρισμού και της άβείας και εκπλησσεται εις την σωρείαν των νέων αποκαλύψεων, αιτινες έρχονται εις τό φως εκ της δικαιοσύνης.

Ήδη κατανοεί κανείς ποίον μόλυσμα έπυλεμάσε η πόλις μας πριν έντοπισθί και ποίους ήσαν οι σκοποί και οι θεαύσεις των δύο ίδρυμάτων του Ηεροθέουαγαγίου και του Έργατικού κέντρου, οι πρωτεργάται των οποίων ήτο το πρόσχημα της έλευθερίας συνειδήσεως όθουεν, εξήτουν να πύση ο λαός να έχη πεποιθήσιν εις την θρησκείαν του, εις τας παραδόσεις του, εις την πατρίδα του και να φέρεται αδέσποτος αποκκλών τούς έβουλγάρους άδελφούς του και τον Χριστό... ταρχατών.

Αυ της άνισχυντίας και της μωρίας, και της κκοηθείας των.

Ή κοινωνία του Ναυπλίου διεβρμάζε τά είματιά της άκούουσα εν τη προύδω της δίκης, τας άποκαλύψεις της άσχηρευτής με την όποιαν εξήτουν να συντριψούν πάν ήθικόν θεμέλιον της κοινωνίας και του έθνους μας.

Κούτυχώς η πόλις μας είνε ύπερρήφανος και προποι να καυχάται ότι έδωκε ένωρίς τό άρμόζον κτύπημα εις τά άνταθικά και άντιχριστιανικά συστήματα τα όποια έπίστηθείως ήβέλησαν να εισαγάγουν εις τά σπλάγχνα της.

Ο ανηρισμός, ο άθείσμός, ο μαλλιαρισμός, είνε οι κρύφοι έχθροι του έθνους, οι ύποσκάπτοντες την

βάσιν αυτού και θεαχλεύοντες τά θεμέλιά του.

Ή πόλις μας προς στιγμήν έκινδύνευσε να γείνη η έστία και τό κέντρον πάσης ενεργείας των κρυφίων έχθρων της πατρίδος μας, της κλώσεως και της θρησκείας μας. Οι σκυποί των όμως απεκαλύφθησαν και η κοινωνία μας καταθέκασε και έλιθοβόλησε τά ίδρυμάτα των άντι άλλης τιμωρίας περιφρονήσασ τούς ίδρυτας και ύποτροφους των.

Άλλά όσον ταχέως και έν έπιτάχην τό κούον και όσον ένωρίς έν καταδύωχη τό μόλυσμα, ύπηρξεν πάντοτε και όύματα τα όποια σημερον μετά των πρωτεργατών ίδιων λόγων ένώπιον της Δικαιοσύνης.

Οι πρωτεργάται των άντιεθνικών ιδεών θυνάμενοι κίλλιστα να ψυχολογήσουν έξελεξώνως πεδίον της θράσεως των, άφ' ενός μίαν τάξην άτόμων εργατικών, ατερουμένων αναπτύξεως και ύστεροβουλίας, άφ' έτέρου δε νεαρός ύπάρξεις, αιτινες αύριον θα έγίνοντο μητέρες.

Εάν ο σκοπός των δεν ήτο η εύκολος μεταφύτρωσις των ιδεών των, μόνον σύμπτωσις σατανική θύναται να λεχθή ότι συντέλεσε εις την έκλογήν των.

Τά γεγονός όμως αποδεικνύουν ότι δεν πρόκειται περί συμπτώσεως αλλά περί προπαγάνδας εργαζομένης συστηματικώς και ητις σημερον προσπαθούσα να σώση τούς έλευκτούς της εξεστράτευσ εις τό Ναύπλιον ένθα κινδυνεί να τριουαχέσθί από την εύγενή κοινωνίαν της πόλεως εν τη όποία, απεκρυσταλλώθησαν τό πρώτον οι έθνικά μας παραδόσεις.

με παραγγελία του υπουργού Δικαιοσύνης, για να κατατεθούν στη Βουλή, όπως ζητήθηκε. Η εξαφάνιση του κιβωτίου έγινε από την αίθουσα των ταχυδρομείων Ναυπλίου, όπως βεβαιώνει ο εισαγγελέας Σωτηριάδης, ο οποίος πληροφορεί επίσης ότι διατάχτηκαν ανακρίσεις για την απώλεια, που έκανε ο ανακριτής Μεϊντάνης, χωρίς κανένα αποτέλεσμα. Στην αλληλογραφία Σαράτση-Δελμούζου φαίνεται ότι και αυτούς εξέπληξε το γεγονός της απώλειας της δικογραφίας: εκφράζονται εκεί κάποιες υποψίες ότι πιθανός ένοχος της εξαφάνισης μπορούσε να ήταν ο πρώτος ανακριτής Γ. Τόμαν, επειδή ανάμεσα στ' άλλα περιεχόμενα του κιβωτίου υπήρχαν στοιχεία για τον τρόπο που έκανε τις ανακρίσεις και τον ενοχοποιούσαν σε πιθανή πειθαρχική δίωξη εναντίον του. Αλλά και η πιθανότητα αυτή δεν είχε συνέχεια. Το μέγεθος της σημασίας της απώλειας είναι εύλογα τεράστιο, αφού το κιβώτιο αυτό περιείχε όλα τα τεκμήρια από την αρχή ως το τέλος της διαδικασίας της δικαστικής δίωξης του Παρθεναγωγείου και των Εργατικών Κέντρων· η τυχόν ανακάλυψή του θα έλυne πολλά από τα προβλήματα της υπόθεσης των «αθέων» του Βόλου και θα κάλυπτε τα κενά, που μοιραία παρουσιάζει η έρευνα των στοιχείων της.

Ένα τελευταίο θέμα, που σχετίζεται με τη διεξαγωγή της Δίκης, είναι η έκδοση των Πρακτικών της. Τα επίσημα πρακτικά κρατήθηκαν από το γραμματέα του Εφετείου Ναυπλίου Μουντζουρίδη και χάθηκαν μαζί με την υπόλοιπη δικογραφία. Παράλληλα όμως, με τη φροντίδα των κατηγορουμένων Δελμούζου και Σαράτση, κρατήθηκαν επίσης τα πρακτικά της Δίκης από τους στενογράφους της Βουλής Ε. Μαγιάκο και Δ. Πλαγιάννη. Τα στενογραφημένα αυτά πρακτικά εκδόθηκαν το 1915 σ' ένα τόμο 532 σελίδων από τον εκδοτικό οίκο Γ. Βασιλείου στην Αθήνα. Η έκδοση αυτή αποτελεί τη μόνη εκτενή περιγραφή της Δίκης, αν εξαιρεθούν οι δημοσιεύσεις των εφημερίδων της εποχής. Το έργο κυκλοφόρησε σε 600 αντίτυπα και κόστισε 1600 δραχμές, ποσό που κατέβαλαν οι ίδιοι (Σαράτσης και Δελμούζος), και τα μισά περίπου άλλοι φίλοι τους, κυρίως μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Στη δαπάνη αυτή πρέπει να προστεθεί η αμοιβή των στενο-

γράφων, που έφτασε τις 1100 δραχμές και που κατέβαλαν πάλι οι Σαράτσης και Δελμούζος¹.

Με την έκδοση αυτή συνδέονται κάποια προβλήματα αξιοπιστίας των περιεχομένων πρακτικών. Η αμφισβήτηση δεν αναφέρεται στο σύνολο των περιεχομένων, ούτε ελέγχει την ειλικρίνεια των κατηγορουμένων, που θέλησαν με την έκδοση των πρακτικών να δικαιώσουν το έργο τους. Υπάρχουν όμως σαφέστατες ενδείξεις στην αλληλογραφία των πρωταγωνιστών ότι τα περιεχόμενα του τόμου πήραν την έκταση και τη μορφή, που οι ίδιοι ενέκριναν. Όπως παραπάνω σημειώσαμε, τη φροντίδα της στενογράφησης των πρακτικών της Δίκης και τη δαπάνη της έκδοσής τους είχαν αναλάβει οι Σαράτσης και Δελμούζος. Οι ίδιοι πραγματοποίησαν τις διορθώσεις των τυπογραφικών δοκιμών και καθόρισαν την έκταση των περιεχομένων. Έτσι παρατηρείται εμφανής ανισομέρεια στις διάφορες καταθέσεις των μαρτύρων, καθώς και στο κείμενο των απολογιών των ίδιων και των αγορεύσεων των συνηγόρων τους. Λ.χ., οι απολογίες των δύο πιάνουν 67 από σύνολο 88 σελίδων, που περιέχουν τις απολογίες όλων των κατηγορουμένων· άρα σαφώς έγινε σύμπτυξη των απολογιών των υπολοίπων. Η παράλληλα μεγάλη έκταση και η ανάλογη έμφαση στα κείμενα των αγορεύσεων των συνηγόρων τους έχει την εξήγησή της. Τόσο ο Νάκος όσο και ο Τριανταφυλλόπουλος επιμελήθηκαν ή επεξεργάστηκαν τα κείμενα των λόγων τους, και γενικότερα τη νομική διαμόρφωση των κειμένων του τόμου. Σημειώθηκαν ακόμη —πάντα σύμφωνα με πληροφορίες των Δελμούζου-Σαράτση— επεμβάσεις και διορθώσεις ή και συμπληρώσεις των στενογρα-

1. Οι πληροφορίες στον τ. Β'. Πάντως τα συνολικά έξοδα, που έκαναν οι Σαράτσης-Δελμούζος για τις ανάγκες της Δίκης, έφτασαν τις 20.000 δρχ. (ποσό σημαντικό για την εποχή). Οι πληροφορίες προέρχονται πάλι από την αλληλογραφία των δύο ανδρών, και ειδικότερα από ένα ιδιόγραφο 8σέλιδο σημείωμα του Σαράτση, που συνόδευε την επιστολή του της 15ης-5-1914. Οπωσδήποτε η Δίκη αποδείχτηκε μια πολυέξοδη υπόθεση, σε σημείο που ο Δελμούζος να γράφει για... «ζεμάτισμα» και «Κινδυνεύω να πάω στο φτωχοκομείο»!

29. Κατηγορούμενοι και συνήγοροι στη Δίκη του Ναυπλίου

φημένων πρακτικών σε καταθέσεις μερικών μαρτύρων και σε παρεμβάσεις των δικαστών, των συνηγόρων και των ίδιων των κατηγορουμένων, κατά τη διεξαγωγή της Δίκης. Οι επεμβάσεις αυτές καθόρισαν την τελική μορφή των δημοσιευμένων πρακτικών, χωρίς πάντως να δικαιολογείται καμία υποψία πλαστότητας των πρακτικών¹.

Τον τόμο με τα πρακτικά της Δίκης συμπληρώνει η δημοσίευση, σε παράρτημα, των εγγράφων που αφορούσαν τη δίωξη του εφέτη Αμπελά, επιλογή από την αρθρογραφία των εφημερίδων, αποσπάσματα από βιβλία της Π. Δέλτα, που θεωρήθηκαν αντεθνικού περιεχομένου, πίνακες και σημειώσεις και το κείμενο του βουλευματος του 1915, που αποτέλεσε την αυλαία στην όλη υπόθεση.

1. Πβ. εδώ, τ. Β'.

Η εξαφάνιση των στοιχείων της δικογραφίας είχε και μία πρόσθετη συνέπεια για το αντικείμενο της δικαστικής συνέχειας της υπόθεσης των «Αθεϊκών»: παρέμεινε εκκρεμής η εκδίκαση από το Πλημμελειοδικείο Βόλου των υπόλοιπων κατηγοριών, που βάρυναν τους μη παραπεμφθέντες στο Εφετείο Ναυπλίου κατηγορούμενους, που αφορούσαν δηλ. τις παραβάσεις της απεργίας, της εξύβρισης του επισκόπου κλπ. Εξαιτίας των γεγονότων αυτών έγινε από τον εισαγγελέα του Πρωτοδικείου Βόλου, στις αρχές του 1915, νέος κύκλος ανακρίσεων για τα ίδια θέματα, με αποτέλεσμα την έκδοση νέου (του τελευταίου) βουλεύματος του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Βόλου που απάλλαξε οριστικά πλέον τους κατηγορούμενους από κάθε ευθύνη¹.

1. Βούλευμα αρ. 206/24.3.1915 του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Βόλου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΚΑΙ ΤΑ «ΑΘΕ·Ι·ΚΑ» ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ ΩΣ ΣΤΑΘΜΟΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης η δράση συγκεκριμένων προσώπων καθώς και ορισμένα γεγονότα χαρακτηρίστηκαν ως σταθμοί. Ένα απ' αυτά, το πιο σημαντικό ίσως για την εξέλιξη των μεταρρυθμίσεων της γυναικείας τουλάχιστον εκπαίδευσης στη χώρα μας, στάθηκε η λειτουργία στο Βόλο του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου. Η διεξοδική, κατά το δυνατό, παρουσίαση των πληροφοριών που αφορούν τη σύντομη λειτουργία αυτού του Σχολείου, νομίζω ότι έδειξε το σημαντικό για την εποχή του έργο, που επιτέλεσε το Σχολείο του Βόλου. Πιστεύω ότι το βολιώτικο εκπαιδευτικό πείραμα, μέσα στις συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα στις αρχές του 20ού αιώνα, συνέβαλε θετικά στην ικανοποίηση του αιτήματος προς μεταρρύθμιση των σχολικών πραγμάτων και μάλιστα της εκπαίδευσης των κοριτσιών. Αυτούς τους ισχυρισμούς θα προσπαθήσω να υποστηρίξω στο επιλογικό τούτο μέρος της μελέτης μου, εξάγοντας ταυτόχρονα τα απαραίτητα συμπεράσματα. Ωστόσο, το ζήτημα της εξαφάνισης των Αρχείων του Σχολείου και του Εργατικού Κέντρου Βόλου, καθώς και των επίσημων πρακτικών της Δίκτης του Ναυπλίου, μπορεί να δημιουργήσει αμφισβητήσεις για τη γνησιότητα της ερμηνείας των καταστάσεων που εμφανίστηκαν στο Βόλο.

Α. ΤΟ Α.Δ.Π. ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

Στις αρχές του 20ού αιώνα στην Ελλάδα συμβαίνει ένα πλήθος από ανακατατάξεις σε κάθε τομέα. Μερικά από τα κοινωνικοπολιτικά αιτήματα αποκρυσταλλώνονται, ενώ μια σειρά άλλων περιμένουν τη λύση τους. Στους Έλληνες είναι διάχυτος ο προβληματισμός, καθώς επιδιώκεται να αναδιοργανωθεί η κρατική μηχανή και σημειώνεται κάποια ανάκαμψη της οικονομίας. Η εκβιομηχάνιση αρχίζει να υλοποιείται και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αρχίζει και δίνει τα πρώτα του αποτελέσματα.

Την ίδια εποχή παραμένουν σε εκκρεμότητα τα εθνικά ζητήματα (Κρήτη, Μακεδονία κλπ.) και σε στασιμότητα οι πολιτικές εξελίξεις· η χώρα ζει τα αποτελέσματα της τρικουπικής περιόδου. Εν τω μεταξύ αρχίζουν να διαφαίνονται στον ορίζοντα —πολιτικό και κοινωνικό— τα σημάδια σημαντικών εξελίξεων, εμπνευσμένα από δυτικά πρότυπα. Στο εσωτερικό η μεγαλοαστική τάξη και οι γαιοκτήμονες, που ακόμη κρατούν τα νήματα της πολιτικής και οικονομικής ζωής, δέχονται κάποιους κλονισμούς, καθώς η μεσοαστική τάξη αναπτύσσεται και αποκτά σιγά-σιγά τον πρώτο ρόλο στην κοινωνική ζωή της χώρας.

Από την άλλη πλευρά, η εργατική και η αγροτική τάξη, τάξεις που ως τότε παρέμεναν στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής, αρχίζουν να αφυπνίζονται. Οι έως τότε διεκδικήσεις, που κυρίως υπήρξαν ξεσπάσματα απελπισίας κι όχι ταξική συνειδητοποίηση, αποκτούν σχηματική οργάνωση. Την καθοδήγησή τους αναλαμβάνουν οι διανοούμενοι αστοί, στις πρωτοβουλίες των οποίων οφείλονται οι συσπειρώσεις και η διατύπωση των αιτημάτων. Την ίδια στιγμή στο ιδεολογικό κατεστημένο εμφυλλοχωρούν οι σοσιαλιστικές ιδέες, που απευθύνονται στις λαϊκές τάξεις, αλλά εκφράζονται και εκπροσωπούνται από μια μερίδα των διανοουμένων. Το εργατικό κίνημα ασφαλώς διανύει τη νηπιακή του ηλικία, ενώ το αγροτικό ζήτημα αναζητεί την πορεία προς τη λύση του. Είναι η εποχή που προετοιμάζεται η πολιτική κατίσχυση της αστικής τάξης και η έκφραση του ανανεωτικού πνεύματος στο πρόσωπο του Βενιζέλου.

Εξάλλου, στα πολιτισμικά πράγματα συντηρείται η σύγχυση, που δημιουργεί η διάσταση μεταξύ παραδοσιακών και νεοτεριστών, όχι πάντως χωρίς αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους. Επίκεντρο της αντιδικίας παραμένει το γλωσσικό ζήτημα. Δεν έχει καταλαγιάσει ακόμη ο απόηχος της δημοτικιστικής έξαρσης του τέλους του περασμένου αιώνα. Οι δύο κόσμοι συχνά συγκρούονται: η περίπτωση των «Ευαγγελιακών» και των «Ορεστειακών», αν και ακραία, δείχνει καθαρά το μέγεθος της διάστασης. Παράλληλα η έντεχνα καλλιεργούμενη γλωσσική «μυθολογία» τοποθετεί τους δημοτικιστές στο περιθώριο της κοινωνίας και τους αναγκάζει διαρκώς να αμύνονται απέναντι στις υπερβολές των καθαρολόγων και να εξαντλούν τη δυναμικότητά τους με πράξεις και κείμενα όχι σπάνια απολογητικού χαρακτήρα, ενώ στερούνται τη δυνατότητα να συσπειρωθούν και να διεκδικήσουν αντίστοιχα ή να επιβάλλουν τις απόψεις τους¹.

Οι δημοτικιστές, κατά την πρώτη δεκαετία του αιώνα μας, επιζητούν να αναπροσανατολίσουν τους στόχους τους. Συγκεκριμένα ένα τμήμα, όχι το λιγότερο ανήσυχο, όσων παραδέχονται την ανάγκη της γλωσσικής αλλαγής, εγκαταλείπουν τη μαχητικότητα της πρώτης γενιάς και προσανατολίζονται προς τις νέες διαστάσεις του αγώνα, που παρέχει το πολιτισμικό και πολιτικό κλίμα των αρχών του αιώνα: θα φιλελευθεροποιηθούν δηλαδή και θα επιζητήσουν την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας πρώτα στην εκπαίδευση. Η μερίδα αυτή των δημοτικιστών θα συμβιβαστεί με την πραγματικότητα των καιρών και θα επανιεραρχήσει τους στόχους του κινήματος². Βεβαίως, οι επιδράσεις από τον πνευματικό περίγυρο θα παραμείνουν πολλές: δημοτικιστές είναι οι διανοού-

1. Πβ. Ε. Μοσχονά, «Ένας αιώνας Δημοτικισμού», ό.π., σ. κη'-μδ'. Α. Φραγκουδάκη, *Ο εκπαιδευτικός Δημοτικισμός...*, ό.π., σ. 67-97. Μ. Τριανταφυλλίδη, *Νεοελληνική γραμματική - ιστορική εισαγωγή*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 117-124 και 497-516.

2. Πβ. ενδεικτικά, Ν. Τερζή, *Η παιδαγωγική του 'Αλέξανδρου Δελμούζου*, ό.π., σ. 4-11.

μενοι και λογοτέχνες της νεότερης γενιάς, που εξακολουθούν να επηρεάζονται —όπως και οι εναπομείναντες καθαρολόγοι— από τις «νιτσεικές» ιδέες, περισσότερο από τις «εθνικιστικές» διακηρύξεις και μερικοί από το ξενόφερτο σοσιαλισμό. Κάποια στιγμή όμως φαίνεται πως ο «Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός» μπορεί να τους ενώσει· γιατί τότε καθαρότερα παρά ποτέ οι δημοτικιστές αποκτούν συνείδηση της ιδεολογίας τους. Προς την κατεύθυνση αυτή ο «Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός» φάνηκε ότι αποτελεί τη νέα φάση του κινήματος και ταυτόχρονα απέδειξε την πολιτική διάσταση του προβλήματος. Αν και δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τις σημαντικές διαφορές των εκπροσώπων του δημοτικισμού σ' αυτή τη φάση της ιστορίας του, τα γεγονότα πείθουν πως αυτή την εποχή οι δημοτικιστές αποτελούν την προοδευτική μερίδα, κι επομένως τη μεταρρυθμιστική κατεύθυνση, των διανοουμένων του τόπου. Στο μεταίχμιο των δύο πρώτων δεκαετιών του αιώνα διαφαίνεται ότι οι επιδιώξεις των δημοτικιστών συμπορεύονται με τις αστικές διεκδικήσεις. Χωρίς να λείπουν οι εξαιρέσεις ατόμων ή ομάδων, πολύ γρήγορα θα φανεί ότι ο δημοτικισμός γίνεται το κίνημα, που κατά τεκμήριο εκφράζει την αστική γλωσσική πολιτική. Η γλωσσική μεταρρύθμιση, πάγιο αίτημα των δημοτικιστών, αυτή την εποχή γίνεται απαίτηση ν' αλλάξει η γλώσσα του σχολείου, δηλαδή να εκσυγχρονιστεί η παιδεία του έθνους. Πριν λήξει η πρώτη δεκαετία του αιώνα, το γλωσσικό πρόβλημα, από φιλολογικό, αποκτά διαστάσεις πολιτικές. Οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι βλέπουν τη γλωσσική μεταρρύθμιση ως προϋπόθεση για την κοινωνική και πολιτική ανόρθωση. Επομένως ο εκσυγχρονισμός του ελληνικού σχολείου δε μένει μόνο αίτημα των οπαδών του «Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού», αλλά αποκτά μια καθολικότητα που συνυφίνεται με την ανάγκη οικονομικής προόδου και πολιτικής καταξίωσης της νέας τάξης πραγμάτων.

Οι συλλογισμοί αυτοί εξηγούν, κατά ένα μέρος και την αντίδραση των παραδοσιακών. Η γλωσσική σύγκρουση είναι μοιραία το αποτέλεσμα της αντίθεσης μεταξύ όσων εκφράζουν τις παλαιές

αξίες με τους φορείς του νέου πνεύματος. Ουσιαστικά η γλωσσική σύγκρουση συμβολίζει τις γενικότερες ανακατατάξεις που τείνουν να επικρατήσουν στην ελληνική κοινωνία στις αρχές του αιώνα¹. Στο επίκεντρο των αντιθέσεων βρέθηκε το Παρθεναγωγείο του Βόλου και αποτέλεσε αντικείμενο αντιδικίας, αντίδρασης και τελικά καταδίωξης του (μεταρρυθμιστικού) πνεύματος, που θέλησε να καθιερώσει. Ως τομέας δραστηριότητας των εκπροσώπων του εκσυγχρονιστικού προγράμματος (εξαγγελία κατ' εξοχήν του «Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού») και ταυτόχρονα της πιο δραστήριας μερίδας των διανοουμένων αστών του Βόλου, το Α.Δ.Π. δέχτηκε τα πυρά όλων εκείνων των παραγόντων, των οποίων τα συμφέροντα έθιγε η προώθηση των νέων πολιτικών και ιδεολογικών δυνάμεων.

Και για την πόλη του Βόλου ισχύουν οι παρατηρήσεις που κάναμε σχετικά με την πολιτικοκοινωνική κατάσταση και τις επιχειρούμενες ανακατατάξεις. Επισημαίνουμε τη συνύπαρξη της παλαιάς οικονομικής και πολιτικής ηγεσίας με τους πολυπληθέστερους και κινητικότερους αστούς· από την άλλη πλευρά η εργατική τάξη έχει προβλήματα και προβληματισμούς. Οι ιδιότητες που χαρακτηρίζουν τους κατοίκους της πόλης αυτή την εποχή είναι η φιλεργία, η οικονομική ευρωστία των ανώτερων τάξεων, η δυσπραγία των κατώτερων και ο συντηρητισμός. Το πιο κινητικό μέρος των διανοουμένων της πόλης επηρεάζεται από τα ιδεολογικά ρεύματα της Ευρώπης και μεταφέρει τις ανησυχίες και τους προβληματισμούς που συζητιούνται στην πρωτεύουσα. Προς το τέλος της πρώτης δεκαετίας του αιώνα η ίδρυση του Α.Δ.Π., ως έκφραση των αστικών μορφωτικών απαιτήσεων, και η συσπείρωση των εργατικών σωματείων κάτω από τη σημαία του Εργατικού Κέντρου —που δεν κρύβει τη σοσιαλιστική του απόχρωση— θα αποτελέσουν τα νέα, πρωτόφαντα γεγονότα, που θα ταράξουν τα λιμνάζοντα νερά της κοινωνικής ζωής και θα δώσουν τροφή στις γιγαντούμενες αντιθέσεις.

1. Πβ. Α. Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 101-111.

Το αντιφατικό κλίμα επικρατεί και στα εκπαιδευτικά πράγματα της πόλης· από τη μια πλευρά το πλήθος των σχολείων (οκτώ δημοτικά αρρένων και θηλέων, τρία Σχολαρχεία, Γυμνάσιο, Εμπορική σχολή, αρκετά ιδιωτικά στοιχειώδους και μέσης βαθμίδας, καθώς και δύο ξενόγλωσσες σχολές) δημιουργεί την εντύπωση επάρκειας· ωστόσο η μορφωτική στάθμη των μαθητών και το εκπαιδευτικό σύστημα, που εφαρμόζεται σ' όλα αυτά τα σχολεία, είναι το ίδιο απογοητευτικά όσο και των άλλων σχολείων της χώρας. Ιδιαίτερη αδυναμία παρουσιάζει η παροχή εκπαίδευσης μέσης βαθμίδας στα κορίτσια της πόλης, παρά τις ιδιωτικές προσπάθειες και την πρωτοβουλία του Δήμου Παγασών. Οι αδυναμίες της εκπαίδευσης εγγίζουν το ενδιαφέρον όλων των κατοίκων, που εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους μέσω των τοπικών εφημερίδων· η ανάγκη για βελτίωση των σχολικών πραγμάτων πλανάται επιτακτική για όλους.

Κάτω από τις συνθήκες αυτές η ιδέα της δημιουργίας του Α.Δ.Π. στο Βόλο δεν υπήρξε ούτε παράξενη, ούτε ουτοπιστική για τον καιρό του. Ίσα-ίσα ήρθε σαν ώριμος καρπός μιας σειράς διεργασιών, όταν το ίδιο το κράτος, η νοοτροπία της ανερχόμενης τάξης των αστών και η βούληση των πιο δραστήριων διανοουμένων απαιτούσαν την ικανοποίηση αυτής της ανάγκης. Ο αναπροσανατολισμός του εκπαιδευτικού συστήματος και η δημιουργία ενός σχολείου με πρακτικό προσανατολισμό, με στόχους την αποδοτικότητα και την κοινωνική χρησιμότητα των γνώσεων, υπήρξε αίτημα της κοινής γνώμης στην Ελλάδα, των κρατικών νομοσχεδίων ήδη από το 1899, καθώς και των ιδιωτικών πρωτοβουλιών, όπως εκφράστηκαν στο Συνέδριο του 1904. Το σχολείο όμως αυτό δε θα μπορούσε να λειτουργήσει αποδοτικά, αν δεν περιλάμβανε στο πρόγραμμά του και τη γλωσσική μεταρρύθμιση, το βασικό αίτημα των δημοτικιστών. Προσπάθεια συγκερασμού αυτών των απόψεων αποτέλεσε η πρόταση του Σαράτση, όπως δηλώνεται στην Εισηγητική του Έκθεση. Το Σχολείο του Βόλου θα έφερνε την επιζητούμενη αλλαγή στο εκπαιδευτικό σύστημα (που όλοι θεωρούσαν μετατρέψιμο), εφ' όσον έδινε προτεραιότητα στις τεχνι-

κές και πραγματιστικές γνώσεις, στην αποτελεσματικότητα δηλ. της γνώσης, αίτημα των νέων αρχών και αξιών. Παράλληλα η γλωσσική μεταρρύθμιση, ως προϋπόθεση των αλλαγών, εξυπακούει τη διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας, την ενθάρρυνση επομένως της λειτουργικότητας του σχολικού θεσμού.

Στο σημείο αυτό υπήρξε απόλυτη ταύτιση της βούλησης του Σαράτση με τα ιδεώδη του Δελμούζου. Και οι δύο ανήκαν στον ίδιο πολιτικό και κοινωνικό χώρο· και οι δύο είχαν τη διάθεση ν' αναλάβουν τη σταυροφορία για την εκπαιδευτική αλλαγή. Οι δύο άντρες δεν έχουν μόνο κοινό σημείο τις ίδιες προθέσεις, αλλά εμφορούνται από τα ίδια κοινωνικά ιδανικά, πιστεύουν στη δικαιοσύνη, που ευαγγελίζονται οι σοσιαλιστικές ιδέες, βλέπουν από την ίδια οπτική γωνία τους αγώνες του έθνους για εκσυγχρονισμό, έχουν τις ίδιες πολιτικές πεποιθήσεις, ανήκουν και οι δύο στη μερίδα των «οργανικών» διανοουμένων της αστικής τάξης¹. Είναι επομένως απόλυτα δικαιολογημένη η αισιοδοξία τους για το έργο που έστησαν στο Βόλο, όπου ακριβώς επιχειρείται, για πρώτη φορά στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, να συνδυαστεί η διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας με τον πραγματιστικό προσανατολισμό, αλλά και με την εξυπηρέτηση των μορφωτικών αναγκών των θυγατέρων των αστικών οικογενειών του Βόλου.

Τον αστικό χαρακτήρα του Σχολείου, την εξυπηρέτηση δηλαδή των αναγκών μιας μόνο μερίδας των πολιτών, συμπληρώνουν τα εξής γεγονότα:

α) Το Σχολείο διοικείται από μια επιτροπή, την Εφορεία, όργανο άτυπο και προσωποπαγές.

1. Η έννοια του «οργανικού διανοουμένου» χρησιμοποιείται με τη σημασία που της απέδωσε ο Γκράμσι (Α. Γκράμσι, *Οι διανοούμενοι*, Στοχαστής, 1972, σ. 53-68). «Οργανικοί» δηλ. διανοούμενοι είναι εκείνοι που εκφράζουν, μορφοποιούν και παράγουν ως ένα βαθμό τις κατευθύνσεις, τις ιδέες και τις αξίες, καθώς και τη γενικότερη πολιτική της νέας κοινωνικής τάξης, που τείνει να ολοκληρώσει την κυριαρχία της, σε αντιδιαστολή προς τους «παραδοσιακούς». (Πβ. Α. Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 89).

β) Δε ζητιέται ή δε δίνεται κρατική άδεια λειτουργίας.

γ) Τις δαπάνες λειτουργίας αναλαμβάνουν οι ίδιοι οι γονείς (με τη συμπαράσταση του δημοτικού συμβουλίου).

δ) Το πρόγραμμα και η μέθοδος διδασκαλίας είναι προϊόν ιδιωτικής έμπνευσης.

ε) Η προέλευση των μαθητριών· από τις 50-60 μαθήτριες, που παρακολούθησαν τα μαθήματα του Α.Δ.Π., το σύνολο ανήκε σε οικογένειες εμπόρων, κτηματιών και επιστημόνων, στην τάξη δηλ. που αυτόν τον καιρό κρατά τα σκήπτρα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της πόλης. Οι ιδιοτυπίες αυτές καθιστούν το Α.Δ.Π. σχολείο «ταξικό», μακριά από την έννοια του λαϊκού σχολείου, και επομένως σχολείο που ενδιαφέρει —και γι' αυτό αρχικά το συμπαιθεί— την αστική τάξη.

Τονίστηκε παραπάνω πως η ιδέα λειτουργίας ενός σχολείου με τις φιλοδοξίες του Α.Δ.Π., υπήρξε τέκνο της ιδεολογίας της εποχής του· μιας εποχής που αμφισβήτησε τις παραδοσιακές αξίες και αναζήτησε ένα νέο ιδεολογικό περιεχόμενο. Στάθηκε όμως στο κέντρο μιας κρίσης, που ακολουθεί συνήθως τη σύγκρουση μεταξύ της παραδοσιακής κουλτούρας και του επείσκατου (στην περίπτωση αυτή δυτικοευρωπαϊκού) επιστημονισμού και αξιολογικών προθέσεων. Έτσι το πρόβλημα εντοπίστηκε στο γεγονός ότι από τη μια μεριά οι φορείς της ιδεολογικής αναπροσαρμογής και ανακαινιστές της σχολικής πραγματικότητας (και τέτοιοι υπήρξαν ο Σαράτσης και ο Δελμούζος) γαλουχήθηκαν από τα σύγχρονά τους δυτικοευρωπαϊκά νεορομαντικά και ορθολογιστικά ρεύματα, ενώ από την άλλη οι ίδιοι φορείς στην πράξη έστρεψαν τις αναζητήσεις τους προς τις πολιτισμικές μορφές του παρελθόντος. Βρέθηκαν δηλαδή οι δημιουργοί του Παρθεναγωγείου του Βόλου στην ανάγκη να επιλέξουν ανάμεσα στην παραδοσιακή αρχαιολατρία και τον εμπνευσμένο από τα δυτικά πρότυπα εκσυγχρονισμό¹. Έτσι

1. Α.χ. η διδασκαλία των δημοτικών τραγουδιών και παραδόσεων δεν μπορεί να συγκαταλεχτεί στις εκσυγχρονιστικές τάσεις, αλλά αποτελεί μάλλον επιβίωση ενός ρομαντικού συντηρητισμού. [Πβ. Γ. Αυγουστίνου, «Τὸ

η «μεταρρυθμιστική» τους πρακτική κατέληξε στην προσπάθεια να εναρμονίσουν —κατά βιώσιμο τρόπο— τις παραδοσιακές τάσεις με τις εκσυγχρονιστικές αξίες και ανάγκες, εναρμόνιση που περιείχε πολλούς συμβιβασμούς, αλλά που δεν έγινε ανεκτή από τον κοινωνικό τους περίγυρο. Η άποψη αυτή (με ακραίο κορύφωμα τη γλωσσική σύγκρουση) μπορεί να δικαιολογήσει τη μερική αποτυχία του εγχειρήματος και κατά συνέπεια την πολεμική που δέχτηκε η λειτουργία του Α.Δ.Π. από «εχθρούς» και «φίλους».

Β. ΤΟ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΒΟΛΙΩΤΙΚΟΥ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ

Η έννοια της μεταρρύθμισης, που επιχείρησαν οι Σαράτσης και Δελμούζος στο βολιώτικο Σχολείο, γίνεται ορατή αν μετριάσουμε τις εντυπώσεις που έδωσαν οι ίδιοι για το έργο τους και αν ξεπεράσουμε τις αλληλοσυγκρουόμενες δικαιολογίες των μεταγενέστερών τους, που θέλησαν είτε να «αγιοποιήσουν» τις μορφές των πρωταγωνιστών προσθέτοντας «προοδευτικότητα» στο εγχείρημα του Βόλου, είτε να εκμηδενίσουν τη συμβολή της πρωτοβουλίας των συντελεστών του Α.Δ.Π. επιρρίπτοντάς τους μομφές παραπληθικές ή αποσιωπητικές του καθαρά εκπαιδευτικού έργου που συντελέστηκε για δύομισι χρόνια στο Παρθεναγωγείο του Βόλου.

Είναι γνωστό ότι στην Ελλάδα η «εκπαιδευτική μεταρρύθμιση» δεν έχει ακριβώς την ίδια έννοια που αποδίδουν οι ξένοι στον όρο *Reforme*. Ουσιαστικά δεν υπήρξε στη χώρα μας ποτέ μια συστηματική και επιστημονικά μεθοδευμένη σχολική μεταρρύθμιση. Αντίθετα, έχουν επιχειρηθεί προσπάθειες που είχαν χαρακτήρα προσωποπαγή και συναισθηματικά φορτισμένο. Τούτο δικαιολογεί εν μέρει την πρόσκαιρη επιτυχία μερικών προσπαθειών, αλλά και

άγροτικό ζήτημα και οι Έλληνες διανοούμενοι», *Δελτίον τῆς Ι. καὶ Ε.Ε.Ε.*, τ. ΚΔ' (1981), σ. 229-243]. Το καινοφανές στο Α.Δ.Π. είναι ότι επιζητήθηκε η καταγραφή των τραγουδιών και παραδόσεων από λαϊκούς πληροφοριοδότες και η δημιουργική ανάπλασή τους.

την ανατροπή τους, όταν αλλάζει το πολιτικό και ιδεολογικό κλίμα.

Στην περίπτωση ακριβώς αυτή ανήκει και το εγχείρημα του Βόλου. Το Α.Δ.Π., ως σχολικό ίδρυμα αυτεξούσιο και πρωτότυπο στις δομές και τη λειτουργία του —σε σχέση πάντα με την ελληνική πραγματικότητα της πρώτης δεκαετίας του αιώνα μας— είχε την ελευθερία να διαμορφώσει το πρόγραμμα και να εφαρμόσει με-

ΠΡΟΣΚΛΗΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΕΚΤΙΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ

ΟΜΙΛΙΕΣ ΤΟΥ 1913-14

ΟΜΙΛΙΑ Γ΄.

Κος 'Αλ. Δελμούζο

Θέμα — Τρία χρόνια δάσκαλος

Μέρος Α΄. τὴν Παρασκευὴ 30 Ἰανουαρίου

Στις 6 1/2 μ. μ. ἀκριβῶς.

Στὴν αἴθουσα τοῦ Ὁμίλου, ὁδὸς Λέκα 4.

Ἐπειδὴ ὁ τύπος στὰ Γραφεῖα τοῦ Ὁμίλου εἶναι μικρὸς ἀποφασίστηκε τὰ προσκλητήρια νὰ εἶναι *προσωπικά*. Γι' αὐτὸ παρακαλοῦμε τοὺς κλησμένους νὰ τὰ φέρουν μαζί τους.

30. Διάλεξη του Αλ. Δελμούζου
(έντυπη πρόσκληση)

θόδους και να πετύχει σκοπούς, που το ίδιο έθεσε. Ουσιαστικά λειτούργησε με την έννοια του «πειραματικού» σχολείου, του πρότυπου δηλ. σχολείου, όπου δοκιμάστηκαν μέτρα που αφορούσαν την εσωτερική διαφοροποίηση της σχολικής εργασίας, τα προβλήματα διδασκαλίας και μάθησης, τη νέα τότε αντίληψη για τους κανόνες αγωγής. Το χαρακτήρα του «πειραματικού» σχολείου δεν επέβαλαν, στην περίπτωση του Α.Δ.Π., οργανωτικές (κρατικές) υπηρεσίες, που θα ήθελαν να περάσουν από τη δοκιμασία της πράξης τα νέα, ανταποκρινόμενα στην κοινή αίσθηση, προγράμματα

μιας κάποιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Το Σχολείο αυτό δημιουργήθηκε από την ιδιωτική πρωτοβουλία. Υπήρξε «ή πρώτη προσπάθεια για να δείξη στον Έλληνα με πράγματα ποιός είναι ο σωστός δρόμος που θα μᾶς φέρη στο "έθνικόν σχολείον", που θα βοηθήση τὸ ἔθνος μας νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν προορισμὸν του», όπως σημειώνει ο Δελμούζος¹.

Θα μπορούσαμε πάντως να μιλήσουμε για μεταρρυθμιστικό έργο που πραγματοποίησε το Σχολείο του Βόλου, αν λάβουμε υπόψη τα στοιχεία εκείνα που το διαφοροποιούν από τα άλλα σύγχρονά του. Αν συγκρατήσουμε δηλαδή όσα από τα οράματα των ανακαινιστών της παιδείας κατά την πρώτη δεκαετία του αιώνα μας μπόρεσαν ή πρόλαβαν να μπουν σ' εφαρμογή, αν εντοπίσουμε τις καινοτομίες, που ίσχυσαν στο Α.Δ.Π. Οι καινοτομίες αυτές αναφέρονται:

α) Στον αναπροσανατολισμό του προγράμματος· τούτο επιδιώχτηκε με την αρμονική κατανομή των ωρών διδασκαλίας, την έμφαση στα τεχνικά και φυσικομαθηματικά μαθήματα, την πριμοδότηση της γαλλικής γλώσσας, την επανειεράρχηση του χρόνου και της σημασίας της διδασκαλίας των «νεκρών» γλωσσών, την εισαγωγή της διδασκαλίας μεταφρασμένων κλασικών κειμένων, τα νέα μαθήματα (ιστορία της τέχνης-υγιεινή) και την τοποθέτηση ως κέντρου και αφετηρίας της διδασκαλίας των φιλολογικών μαθημάτων του νεοελληνικού πολιτισμού.

β) Στην καθιέρωση της Δημοτικής ως γλώσσας διδασκαλίας. Το Α.Δ.Π. όχι μόνο επιδιώξε να απαλύνει την κοινή αντίληψη ότι η μητρική γλώσσα δεν ήταν χυδαία, αλλά επέμεινε στη λυτρωτική δύναμη που είχε η νεοελληνική ως εκφραστικό όργανο και πολιτισμικός φορέας. Οι υποχωρήσεις στην καθαρεύουσα έγιναν, για να μην αποκοπούν οι μαθήτριες από την ως τότε γλωσσική προπαίδειά τους και για λόγους κατευνασμού των αντιπάλων του Σχολείου.

γ) Στη νέα αντίληψη για τις σχέσεις μεταξύ δασκάλου και μα-

1. Α. Δελμούζος, *Τὸ κρυφὸ σχολείον*, ό.π., σ. 273.

θητών. Ο πρώτος παύει να είναι ο «δυνάστης» των δευτέρων και το φόβητρο-κίνητρο για τη μάθηση. Καταρρίπτεται η αυταρχική διδασκαλία, ενώ αντίθετα αναπτύσσεται και εμπεδώνεται ο διάλογος και η αυτενέργεια. Το βάρος στην εκπαιδευτική πράξη πέφτει πια στην «ολική» ανάπτυξη του νέου ανθρώπου, τη σωματική-ψυχική και πνευματική του καλλιέργεια. Το σχολείο γίνεται «παιδοκεντρικό».

δ) Στην απόρριψη του διδακτισμού του παλαιού εκπαιδευτικού συστήματος και στην επανατοποθέτηση των αξιών του νεοελληνικού πολιτισμού (παράδοση, λογοτεχνία, γλώσσα και πολιτισμικές αξίες) στο κέντρο του διδακτικού προγράμματος και ενδιαφέροντος. Η καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος και της θρησκευτικής πίστης αντιμετωπίζεται από νέα οπτική γωνία. Τούτο συνεπάγεται τη ρήξη προς τις παλαιές διδακτικές αντιλήψεις, και ιδίως αυτές που ίσχυαν τότε στο ελληνικό σχολείο.

ε) Στον εκσυγχρονισμό των μεθόδων. Η εκλογίκευση του μορφωτικού υλικού και όλα τα συνεπακόλουθα της ερβαρτιανής μεθόδου παραμερίζονται, για να επικρατήσουν νέες αντιλήψεις. «Προσπάθειά μας ἦταν», γράφει ο Δελμούζος, «νὰ μὴν μένουν τὰ παιδιὰ παθητικά, ἀλλὰ νὰ αὐτενεργοῦν [...] ν' ἀντικρίζουν ἄμεσα τὰ ἴδια τὰ πράγματα, νὰ παρατηροῦν συστηματικὰ καὶ νὰ συνηθίζουσι σὲ σκέψη ὀλοένα αὐστηρότερη»¹. Η επαφή με τη φύση (κήπος, περίπατοι, παιχνίδια), η διδασκαλία με ερωταποκρίσεις, η εποπτική διδασκαλία, η συμπόρευση των ατομικών χαρακτηριστικών με την ομαδική καλλιέργεια, η κατάργηση των βιβλίων, των προαγωγικών εξετάσεων και της βαθμολογίας αποτέλεσαν ορισμένα μόνο στοιχεία της νέας αντίληψης για το παιδευτικό έργο.

στ) Στη συγκεντρωτική εργασία, που υπήρξε ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της διδασκαλίας στο Α.Δ.Π. Το κάθε μάθημα έπρεπε να αποτελεί έναν ολοκληρωμένο κύκλο και ταυτόχρονα το υλικό του να περιορίζεται στο ελάχιστο, για να χωρέσει στην τρίχρονη φοίτηση στο Σχολείο. Έπρεπε δηλαδή να διδασχτούν οι εγκύκλιες

1. Στο ίδιο, σ. 34.

γνώσεις έτσι ώστε να καλύψουν τα κενά στη μάθηση, που είχαν αποκτήσει οι μαθήτριες από τα σχολεία της πρώτης βαθμίδας, και να προσθέσουν νέες, ώστε να αφομοιωθούν οι πρώτες παραστάσεις και να γονιμοποιηθούν στο παιδικό μυαλό¹.

ζ) Στην έμφαση στην εκφραστικότητα και ιδιαίτερα στη γραπτή έκφραση των μαθητριών. Η επιμονή του Δελμούζου στις εκθέσεις έδινε τις δυνατότητες να ξεπεραστεί η ισοπεδωτική, απρόσωπη και στείρα επενέργεια του παλαιού σχολείου, στο οποίο η απόλυτη πειθαρχία σ' ένα κοινό μέτρο αποτελούσε αυτοσκοπό, πράγμα που ευνοούσε το γλωσσικό όργανο.

η) Τέλος, στο εξατομικευμένο ενδιαφέρον προς κάθε μαθήτρια, κάτι που πρόσεξε και τήρησε ο Δελμούζος. Ο ίδιος κρατούσε λεπτομερείς σημειώσεις για την πορεία καθεμιάς μαθήτριας στα μαθήματα, τις επιδόσεις, τα σφάλματα, τα ιδιαίτερα χαρίσματα, την πρόοδο στην πρόσληψη παραστάσεων και τη βελτίωση της απόδοσης, της εξέλιξης του συναισθηματικού κόσμου και την επιτυχία των μεθόδων διδασκαλίας. Για κάθε μαθήτρια υπήρχε ειδικό σημειωματάριο, όπου καταγράφονταν όλες οι αντιδράσεις της στα μαθήματα και τις άλλες εκδηλώσεις της σχολικής ζωής².

1. Την «αρχή της συγκέντρωσης» προσπάθησε ο Δελμούζος να εφαρμόσει σε δύο ενότητες μαθημάτων: τα ιστοριοφιλολογικά και τα φυσικομαθηματικά. Στα πρώτα συνεκτικός κρήκος των επιμέρους στόχων των μαθημάτων υπήρξε ο Νεοελληνισμός· επιδιώχτηκε η αλληλοεπικάλυψη της διδακτέας ύλης, ώστε ν' αποκτήσουν οι μαθήτριες συνολική εποπτεία των επιτευγμάτων του ελληνικού λαού. Στα φυσικομαθηματικά επιδιώχτηκε να γίνει συνειδητή στα παιδιά η ενότητα του φυσικού κόσμου, με ύλη και προγραμματισμό των μαθημάτων, ώστε οι γνώσεις του ενός μαθήματος να προετοιμάζουν ή να ευκολύνουν την κατανόηση του άλλου. (Πβ. Α. Δελμούζου, *Τό κρυφό σχολειό*, ό.π., σ. 29-35).

2. Παράλληλα ο Δελμούζος κρατούσε στο «αρχείο» του Σχολείου τα τετράδια (ιδίως των εκθέσεων), τα ζωγραφικά δοκίμια και άλλα κείμενα των μαθητριών του, που τα διαφύλαξε μετά το κλείσιμο του Σχολείου. Στα ντοκουμέντα αυτά άλλωστε στήριξε πολλά από τα συμπεράσματά του, όταν επιχείρησε σε διάφορες ευκαιρίες τον απολογισμό του παιδαγωγικού του έργου στο Βόλο.

Μ' όλα ταύτα υπήρξε πλήρης συνείδηση ότι στο Σχολείο του Βόλου επιχειρήθηκε ένα «πείραμα», που απέβλεπε στη βελτίωση του σχολικού συστήματος. Ο σκοπός του Σχολείου «νά δώση μὲν ἄφ' ἑνὸς μὸρφωσιν τοῦ πνεύματος καὶ δημιουργίαν χαρακτῆρος, νὰ χορηγήσῃ δὲ ἄφ' ἑτέρου ὅλας ἐκείνας τὰς πρακτικὰς γνώσεις, διὰ τῶν ὁποίων ἡ σημερινὴ μαθήτρια θὰ καταστῆ ἐν τῷ μέλλοντι πρότυπον μητρός, συζύγου καὶ νοικοκυρᾶς»¹, εξυπηρετήθηκε από τα μέτρα που πήραν και τήρησαν οι δημιουργοί του στη διάρκεια της λειτουργίας του Α.Δ.Π. Οφείλουμε πάντως να τονίσουμε ότι η στοχοθεσία των Σαράτση-Δελμούζου δεν ήταν πρωτότυπη. Δεκαετίες ολόκληρες πριν από την ίδρυση του βολιώτικου Σχολείου, τους ίδιους ή παρόμοιους σκοπούς εξυπηρετήσε η λειτουργία ενός πλήθους από εκπαιδευτικά ιδρύματα στον ελλαδικό χώρο και τις ελληνικές κοινότητες της διασποράς. Στον τομέα μάλιστα της γυναικείας εκπαίδευσης έχουν καταγραφεί παραδείγματα δασκάλων και σχολείων, που σκόπευσαν στους ίδιους στόχους, επιδίωξαν παρόμοιες κατακτήσεις και χρησιμοποίησαν τα ίδια περίπου μέτρα, χωρίς πάντως να απαλύνουν την κοινή στις αρχές του αιώνα εντύπωση ότι η εκπαίδευση των κοριτσιών παρεχόταν ανεπαρκής και η όποια προσπάθεια βελτίωσης των πραγμάτων στηριζόταν σχεδόν αποκλειστικά στις ιδιωτικές πρωτοβουλίες². Οι καινοτομίες που στη διδακτική πράξη εφαρμόστηκαν στο Παρθεναγωγείο του Βόλου, διαφοροποιούν τη θέση του ανάμεσα στις άλλες προσπάθειες· δεν ισχύει όμως το ίδιο και για τη στοχοθεσία του. Έτσι οι διαπιστώσεις των δημιουργών του Α.Δ.Π.: «Ἡ ἰδέα τοῦ ἀντιπροσώπευε τὸ σχολεῖο μας, ὁ νέος δρόμος τοῦ θέλησε νὰ χαράξῃ, ἐνδιαφέρει ὅλο τὸν ἑλληνισμό»³ και «ὅταν ἡ ἱστορία κρίνῃ τὸ μικρὸν τοῦτο ἔργον, θὰ εἰπῆ ὅτι ὁ Δῆμος Παγασῶν ἤνοιξε τὸν δρό-

1. Βλ. *εδώ*, τ. Β', σ. 16.

2. Βλ. ενδεικτικά: Κ. Ξηραδάκη, *Παρθεναγωγεία καὶ δασκάλες τοῦ ἀπόδημου ἑλληνισμοῦ*, Αθήνα 1973· Α. Καρανικόλα, «Τὰ παρθεναγωγεία τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *Παργασός*, τ. 17 (1975), σ. 173-200· Καλ. Παρρέν, διάφορα ἄρθρα στην *Ἐφημερίδα τῶν Κυριῶν*, 1895-1904.

3. Α. Δελμούζας, *ό.π.*, σ. 260.

μον διὰ τὴν ἀνωτέραν ἐκπαίδευσιν τῶν θηλέων)¹ ἀκούγονται σήμε-
ρα λίγο υπερβολικὲς καὶ δικαιολογούνται μόνο ἀπὸ τὴ συναισθημα-
τικὴ φόρτιση τῶν δημιουργῶν καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι
τὸ βολιώτικο Σχολεῖο δὲν πρόλαβε, γιὰτὶ κατατομήθηκε ἡ λει-
τουργία του, νὰ ἀποδείξει τὴν καρποφόρα ἐργασία που ἔγινε σ'
αὐτό. Ὡστόσο, ἡ Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Ἐκπαίδευσης κατέγρα-
ψε τὶς προσπάθειες που ἔγιναν στὸ Βόλο. Σ' αὐτὲς στηρίχτηκαν
πολλὲς ἀπὸ τὶς προσαρμογὲς καὶ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ σχολικοῦ
ἔργου, τόσο στὰ ἐπίσημα «μεταρρυθμιστικὰ» κείμενα, ὅσο καὶ στὴ
διδασκτικὴ πρακτικὴ ὡς τὶς μέρες μας².

Εκεῖνο ὅμως που κυρίως ἐπέτρεψε τὴν «αἰσιοποίηση» τῆς προ-
σπάθειας τοῦ Βόλου εἶναι ἡ μετέπειτα δικαστικὴ δίωξις τῶν πρω-
ταγωνιστῶν τοῦ Σχολεῖου καὶ ἡ ἐμπλοκὴ τοὺς στὴν περιπέτεια
τῶν «Ἀθεϊκῶν».

Γ. ΠΟΙΟΙ ΚΑΙ ΓΙΑΤΙ ΠΟΛΕΜΗΣΑΝ ΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ

Στὸ σημεῖο αὐτὸ προβάλλει εὐλόγο τὸ ἐρώτημα: Γιὰτὶ καταρ-
γῆθηκε τὸ Σχολεῖο, που φάνηκε ὅτι ἐξυπηρετοῦσε, με ἐπιτυχία μά-
λιστα, συγκεκριμένους στόχους τῆς ἐκπαίδευσης τῶν θηλέων; Για-

1. Εφημ. Πανθεσσαλική, 1.6.1909.

2. Ἡ πρώτη ἐφαρμογὴ τῶν πορισμάτων τῆς σχολικῆς ἐργασίας που ἔγινε
στὸ Βόλο, ἀνευρίσκεται στα λεγόμενα «Νομοσχέδια Τσιριμώκου» τοῦ 1913.
Ἡ συνάφεια, οφείλεται στὴ συμμετοχὴ τῶν μελῶν τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὀμί-
λου —που εἶχε ἄλλωστε πλήρως ἀποδεχθεῖ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐργασίας
τοῦ Δελμούζου στὸ Βόλο— στὸν καταρτισμὸ τῶν νομοσχεδίων. [Πβ. Δελτίο
τοῦ Ἐκπ. Ὀμίλου, τ. Β' (1912), σ. 243 κ.π.].

Στὸ ἴδιο πνεῦμα στηρίχτηκε —σε πολλὰ σημεῖα— καὶ ἡ Μεταρρύθμιση
τοῦ 1917, καὶ ξαναδιατυπώθηκε στὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα τοῦ βενιζε-
λικοῦ κόμματος κατὰ τὴν περίοδο 1929-1932. Ἐγγύτερα πρὸς τὸ μεταρρυθ-
μιστικὸ πνεῦμα τοῦ Δελμούζου (καὶ μάλιστα γιὰ τὸ πρόγραμμα σχολείων
μέσης βαθμίδας) υπῆρξαν τὰ νομοσχέδια τοῦ 1964 καὶ τοῦ 1976, τουλάχιστο
σ' ὀρισμένα θέματα «εσωτερικῆς» μεταρρύθμισης.

τί και από ποιούς κατασκευοφαντήθηκε, καταδιώχτηκε και μισήθηκε το έργο αυτό, εκείνη την εποχή και σ' εκείνο τον τόπο; Και επιτέλους, γιατί υπήρξε τόση η κατακραυγή εναντίον των πρωτεργατών του; Θα επιχειρήσω να δώσω κάποιες απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά, στηριγμένος στις απόψεις των συγχρόνων, αξιοποιώντας παράλληλα τις διάσπαρτες πληροφορίες. Η απάντηση δεν είναι καθόλου εύκολη, αφού δεν έχουν απαντηθεί οι επιμέρους απορίες που γεννά το θέμα¹ απορίες που μένουν αναπάντητες και για άλλες παρόμοιες περιπτώσεις καταστροφής και συκοφάντησης των νεότερων «μεταρρυθμιστικών» προσπαθειών¹.

Για το συγκεκριμένο θέμα της πολεμικής εναντίον του Παρθενωγείου του Βόλου ήδη έχουν διατυπωθεί προηγουμένως διάφοροι υπαινιγμοί. Εδώ πρέπει να γίνω περισσότερο σαφής. Ισχύει πάντως γενικότερα η εκτίμηση του Δελμούζου, όταν ο ίδιος προβληματίζεται για την αποτυχία του έργου του: «ή πρόληψη που τύλιξε τή δράση μου από τήν αρχή ως τό τέλος, συγκέντρωσε συχνά τήν προσοχή σέ σημεῖα πρόσκαιρα κι ἔκανε νά παραμεριστοῦν ἄλλα μέ κάποια μονιμότερη σημασία γιά τήν Ἑλληνική Παιδεία καί τήν προκοπή της»².

Η αντίδραση εναντίον του Α.Δ.Π. άρχισε ταυτόχρονα με την αναγγελία της ίδρυσής του και σοβούσε σ' όλη τη διάρκεια της τριχρονής περίπου λειτουργίας του. Ήταν επόμενο οι αντίπαλοι του Σχολείου να επιζητούν την κατάλληλη ευκαιρία να ξεσπαθώσουν εναντίον του επιδιώκοντας την κατάργησή του. Η κατάλληλη

1. Στις αποτυχημένες προσπάθειες αλλαγής του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος ανήκουν οι περιπτώσεις: του Δελμούζου στο Μαράσλειο Διδασκαλείο (1923-1925), του Μίλτου Κουντουρά στο Διδασκαλείο θηλέων Θεσσαλονίκης (1927-1930) κ.ά. (για το θέμα αυτό βλ. ενδεικτικά διάφορες εισηγήσεις στο Πανελλήνιο παιδαγωγικό συνέδριο—Κολυμπάρι Χανίων— 11 ως 13 Ιουν. 1982, με θέμα: Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα - προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές. Η έκδοση των πρακτικών με τον ίδιο τίτλο έγινε από το Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1986.

2. «Οδηγίες για μελλοντική έκδοση», εισαγωγικό σημείωμα στο: Α. Δελμούζος, *Μελέτες και πάρεργα*, ό.π., τ. Α', σ. 7 (η ύπογράμμιση δική μου).

ευκαιρία παρουσιάστηκε στους πρώτους μήνες του 1911, όταν οι «μεταρρυθμιστικές» επαγγελίες της κυβέρνησης Βενιζέλου συναντούσαν την αμφισβήτηση όλων εκείνων που αντιδρούσαν στην «ανορθωτική» πορεία και την κομματική πλέον επιβολή των διεκδικήσεων της αστικής τάξης. Οι μακρές συζητήσεις στην Αναθεωρητική Βουλή για το γλωσσικό έδειξαν τη δύναμη των φορέων εκείνης της νοοτροπίας, που συνδύαζε την αναγνώριση της δημοτικής γλώσσας με το σύνθημα της ριζικής αλλαγής κι επομένως με την κατάργηση των «κατεστημένων» προνομίων της παλαιάς τάξης πραγμάτων. Η λειτουργία ενός σχολείου, όπου καλλιεργούσαν τη «μαλλιαρή» γλώσσα, ακριβώς εκείνη τη στιγμή αποτελούσε την πέτρα του σκανδάλου. Ήταν φυσικό το Σχολείο του Βόλου να δεχτεί τα πυρά των συντηρητικών όλων των παρατάξεων, ακόμη και των συμπαρατασσομένων με το Βενιζέλο. Ήταν αυτή ακριβώς η μεγάλη ευκαιρία να διωχθούν οι φορείς των μεταρρυθμιστικών ιδεών, και ιδιαίτερα στον ευαίσθητο χώρο της εκπαίδευσης. Δεν είναι επομένως καθόλου τυχαίο ότι το Φεβρουάριο του 1911 επιζητήθηκε η κατάργηση του Α.Δ.Π., κι ότι το ίδιο διάστημα (Φεβρουάριος-Μάρτιος) άρχισε ο συστηματικός διωγμός των πρωτεργατών του Σχολείου¹.

Η αναζήτηση των πραγματικών αιτίων και των ελατηρίων της εσθρατειάς εναντίον του Παρθεναγωγείου του Βόλου θα πρέπει να υπολογίσει τις συνθήκες λειτουργίας του και την αντίδραση της κοινής γνώμης στο Βόλο και γενικότερα στην Ελλάδα. Θα πρέπει επίσης να μην παραγνωρίσουμε τις προσωπικές αντιθέσεις, το κλίμα συκοφαντίας και την ψυχολογική κατάσταση που επικρά-

1. «Ὡς ὅπλα [εἶχε ὁ πόλεμος ἐναντίον τοῦ Α.Δ.Π.] τὶς βρῖσιές, τὴ συκοφαντία καὶ τὴν προσπάθεια νὰ τὰ γελοιοποιεῖ ὅλα [...] Ζήτησαν ὄχι μόνον νὰ ξυπνήσουν τὶς προλήψεις μορφωμένων καὶ ἀμόρφωτων καὶ νὰ διαθέσουν ἐχθρικότατα τὴν κοινὴ γνώμη ἐναντίον τοῦ σχολείου, καὶ ἀρκετοὺς γονεῖς ἀκόμη νὰ κάνουν ὥστε νὰ ἀμφιβάλουν γιὰ τὴν εὐκρίνεια καὶ τὴν ἱερότητα τοῦ ἔργου [...] Δὲν ἦταν ὁ εὐγενικὸς καὶ ὠραῖος πόλεμος τῶν ἰδεῶν, μὰ ἕνας πόλεμος ταπεινὸς καὶ χυδαῖος, ὅπως καὶ τὰ ἐλατήριά του...». (Α. Δελμούζος, *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο*, ὁ.π., σ. 268).

τησε στην κοινωνία του Βόλου, όταν άρχισε η υπόθεση των «Αθεϊκών». Είναι εξάλλου λογικό να σταθούμε στις εξηγήσεις, που προσπάθησαν να δώσουν για τα κίνητρα των αντιπάλων τους οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές (Σαράτσης-Δελμούζος). Ο πρώτος θεωρεί ευθέως υποκινητή του θορύβου κατά του Α.Δ.Π. τον εκδότη και αρθρογράφο της «έκβιαστικής έφημερίδος ο Κήρυξ» Δημοσθ. Κούρτοβικ. Σημειώνει γι' αυτόν: «Όλόκληρος ο θόρυβος και όλαι αί φαντασιολογίαι περί έκτελέσεως άξιοποιών η άνηθίκων πράξεων έν τώ Άνωτέρω Παρθηναγωγείω κατεσκευάσθη από τόν μάρτυρα τής κατηγορίας Δημ. Κούρτοβικ»¹. Ο Κούρτοβικ πράγματι υπήρξε μια περίεργη προσωπικότητα. Η δημοσιογραφική του σταδιοδρομία απέδειξε καιροσκοπισμό και τα ελατήρια της σταυροφορίας του κατά των ανθρώπων του Α.Δ.Π. ελέγχονται ως ιδιοτελή. Σε πολλές περιπτώσεις οι υπερασπιστές του Παρθηναγωγείου τον κατηγορήσαν για χρηματισμό και παλινωδίες. Υπήρξε αντιβενιζελικός και αντίπαλος του δημοτικισμού και των «προοδευτικών» ιδεών. Ήταν όμως δεινός αρθρογράφος. Η εφημερίδα του ο *Κήρυξ* χαρακτηρίζεται από ένα κραυγαλέο «λαϊκισμό»².

1. (Δ. Σαράτσης), *Διά τήν παύση ή συγκοφαντία και ή έκμετάλλευσις, ό.π., σ. 12.*

2. Η κατηγορία για χρηματισμό εναντίον του Κούρτοβικ διατυπώθηκε από το Σαράτση και προκάλεσε μηνύσεις και λιβέλλους· αφορά το γεγονός ότι ο Κούρτοβικ ζήτησε από το Σαράτση το ποσό των 2000 δρχ., για να μην τον περιλάβει στον από τις στήλες του *Κήρυκος* πόλεμο εναντίον του Παρθηναγωγείου. (Πβ. Δ. Σαράτση, ό.π., σ. 12).

Χαρακτηριστική περίπτωση παλινωδίας του Κούρτοβικ είναι το ακόλουθο γεγονός: Στις 9.2.1914 έγιναν στο Βόλο δημαϊρεσίες. Υποψήφιοι δήμαρχοι ήταν ο Κ. Γκλαβάνης, βενιζελικός και δηλωμένος εχθρός του Α.Δ.Π. και ο Α. Κουτσαγγέλης, εκπρόσωπος του «παλαιοκομματισμού», θερμός υπερασπιστής του Παρθηναγωγείου από τη θέση του Προέδρου του δημοτικού συμβουλίου το 1911. Ο *Κήρυξ* το 1914 υπεράσπιζε με φανατισμό την υποψηφιότητα του Κουτσαγγέλη, ενώ προηγουμένως τον κατηγορούσε «ώς προστάτην τών μαλλιαρών», όπως επισημαίνει η *Θεσσαλία* σε δηκτικό σχόλιό της κατά του Κούρτοβικ (20.1.1914). Την ίδια πάντως τακτική —επιβεβαιώνοντας την αντίληψή μας για τη ρευστότητα των συνειδήσεων στο Βόλο εκείνη την ε-

Από την άλλη πλευρά ο Δελμούζος είναι πιο σαφής στην αναζήτηση των κινήτρων όσων πολέμησαν το Α.Δ.Π. Μιλάει πρώτα για τα «καινά δαιμόνια», που ζήτησε να εφαρμόσει το Σχολείο με τη διδασκαλία του. Τα μέσα που χρησιμοποίησε το Σχολείο για να βελτιώσει το σχολικό σύστημα του «δασκαλισμού» και των στεγνών γνώσεων, εφαρμόζοντας τη φιλελευθεροποίηση των σχολικών παραγόντων (μαθητών και δασκάλων) και πρόγραμμα διαπνεόμενο από τα ιδανικά του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού, ήταν φυσικό να μη βρουν συμπάθειες στην κοινή γνώμη της επαρχιακής πόλης. Προχωρεί στη διαπίστωση ότι η λειτουργία του Α.Δ.Π. έθιξε τα οικονομικά συμφέροντα ορισμένων ατόμων και ομάδων πολιτών, και επικαλείται την αντίδραση που δικαιολογημένα προκάλεσαν οι γλωσσαμύνητορες και οι αυτόκλητοι προστάτες των ηθικών αξιών του λαού¹. Σε άλλο κείμενό του ο Δελμούζος θεωρεί απερίφραστα κύριο υπαίτιο της αντίδρασης το Δεσπότη Δημητριάδος Γερμανό, που εκείνη την εποχή είχε λόγους να επανυψώσει το κλονισμένο κύρος του. Διάφοροι πολιτευόμενοι της πόλης έγιναν —κατά το Δελμούζο— εχθροί του Α.Δ.Π., επειδή, θέλοντας να κολακεύσουν τον ισχυρότερο πολιτικό παράγοντα του τόπου (το Γερμανό), «ένισχυσαν τὸν ἱερὸ ἀγῶνα τοῦ ἀρχιερέως». Μια άλλη ομάδα πολεμίων του Σχολείου υπήρξαν— πάντα κατά την άποψη του Δελμούζου— μερικοί εκπαιδευτικοί του Βόλου και οι καλόγριες της καθολικής αδελφότητας. Οι πρώτοι επειδή έχασαν την ιδιαίτερα αμειβόμενη θέση καθηγητή στο Παρθεναγωγείο (θέση που κατέλαβαν άλλοι συνάδελφοί τους), και οι δεύτερες επειδή αρκετές μαθήτριες ευπόρων οικογενειών του Βόλου προτίμησαν να φοιτήσουν στο Α.Δ.Π. κι όχι στο δικό τους σχολείο θηλέων. Στο χορό των πολεμίων του Σχολείου— προσθέτει ο Δελμούζος— μπήκαν αργότερα και άλλοι δημόσιοι πα-

ποχή— ακολουθούσε και η Θεσσαλία, και, μάλιστα, με αρκετή υστεροβουλία. (Πβ. εδώ, τ. Β', σ. 309).

1. *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*, ό.π., σ. 333-334.

ράγοντες του Βόλου και θρησκευτικοί ή επαγγελματικοί σύλλογοι της πόλης¹.

Στους παραπάνω λόγους εχθρότητας και το είδος των πολεμίων πρέπει να προστεθούν ορισμένοι ακόμη. Οι πρώτοι αφορούν το πρόσωπο του Σαράτση και τη δημόσια δράση του. Το πολιτικό άστρο του ιδρυτή του Παρθεναγωγείου είχε ανατείλει ακριβώς αυτή την εποχή, πράγμα που δυσκόλευε την πολιτική σταδιοδρομία των άλλων επίδοξων μνηστήρων της υποστήριξης της κοινής γνώμης. Η κοινωφελής και εξυπηρετική των συμφερόντων της μεσοαστικής και της εργατικής τάξης των βολιωτών δραστηριότητα του Σαράτση, αποτελούσε εμπόδιο στην ανέλιξη άλλων προσωπικοτήτων της περιοχής. Η δημοτικότητα του υπήρξε ιδιαίτερα εμφανής κατά τη διάρκεια των ζυμώσεων και των εκλογών του 1910, αν και αρνήθηκε να ενταχτεί στα καθιερωμένα σχήματα πολιτικών συνδυασμών της περιφέρειας Μαγνησίας. Αν βρισκόταν λοιπόν τρόπος να ανακοπεί το υπέρ του Σαράτση πολιτικό ρεύμα, άμεσα κερδισμένοι θα έβγαιναν οι αντιδιεκδικούντες τη λαϊκή υποστήριξη, οι οποίοι προσπάθησαν να μειώσουν το κύρος του Σαράτση καταδιώκοντας το κατ' εξοχήν έργο του.

Στους οικονομικούς λόγους, ή ορθότερα στον περιορισμό των οικονομικών πόρων ορισμένων ομάδων πολιτών εξαιτίας της λειτουργίας του Α.Δ.Π., οφείλεται η δημιουργία νέων αντιπάλων: η προσέλκυση και εγγραφή μαθητριών από τις εύπορες οικογένειες του Βόλου στο Α.Δ.Π., σήμαινε αντίστοιχη μειωμένη «πελατεία» στα υπόλοιπα ιδιωτικά σχολεία της πόλης. Ο Δελμούζος βεβαιώνει πως «όλαι σχεδόν αί μαθήτριάι αί άποφοιτήσασαι τῷ 1910 άπό τήν ΣΤ' [τάξιν] τῶν δημοτικῶν ένεγράφησαν είς τὸ δικό μας σχολεῖον»². Λιγότερες μαθήτριάς στα άλλα ιδιωτικά σχολεία σήμαινε μικρότερα ή ελάχιστα έσοδα από δίδακτρα, αλλά ταυτόχρονα και ελαχιστοποίηση απασχόλησης (άρα και «διαφυγόντα κέρδη») των καθηγητών και δασκάλων, που —όπως παντού— στο

1. *Ἡ ἀλληλογραφία τῆς Π. Σ. Δέλτα*, ό.π., σ. 226-228.

2. *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου*, ό.π., σ. 333.

Βόλο αναζητούσαν πρόσθετες πηγές ενίσχυσης του εισοδήματός τους. Το θέμα ενδιέφερε κυρίως τους εκπαιδευτικούς που επάνδρωσαν τις «ανώτερες» τάξεις του Δημοτικού Παρθεναγωγείου, και ίσως περισσότερο τους εκπαιδευτικούς και τη σχολή των καθολικών καλογραιών, που λειτουργούσε στην πόλη και εξυπηρετούσε τα ίδια περίπου μορφωτικά ενδιαφέροντα. Η παρεμβολή του Α.Δ.Π. περιόριζε τη δράση και τα οικονομικά οφέλη και της σχολής των καλογραιών και των καθηγητών, που παρέδιδαν ιδιαίτερα μαθήματα στα πλουσιοκόριτσα ή δούλευαν υπερωριακά στα δημόσια και ιδιωτικά σχολεία της πόλης. Ήταν επομένως σαφές το πόσο θιγόταν το οικονομικό συμφέρον αυτών, που δεν προσέλαβε το Α.Δ.Π. ως διδακτικό προσωπικό ή όσων απολύθηκαν μετά την πρώτη χρονιά. Ίσως δεν είναι άσκοπο να προσθέσουμε ότι η απήχηση της επιτυχίας του Α.Δ.Π. και των δασκάλων που δίδασκαν σ' αυτό, ενώ αύξανε την καλή φήμη των ανθρώπων του, αντίθετα περιόριζε τη φήμη και την κοινωνική θέση των άλλων δασκάλων, κλπ., ώστε να καλλιεργείται το συναίσθημα του φθόνου εναντίον του Α.Δ.Π. και να επιζητείται η λήψη κάποιας εκδίκησης. Στην ίδια κατηγορία των εκπαιδευτικών αντιπάλων του Α.Δ.Π. ανήκουν και ορισμένοι θεολόγοι ή φιλόλογοι (από όσους στενά συνεργάζονταν με το Δεσπότη Γερμανό), που βέβαια δε θεωρήθηκαν κατάλληλοι να προσληφθούν στο Α.Δ.Π.

Ένα άλλο θέμα, που ανήκει στη σφαίρα της ψυχολογικής ερμηνείας των φαινομένων εναντίον της λειτουργίας του Παρθεναγωγείου, πρέπει να μας απασχολήσει. Ενωώ τη στάση της κοινής γνώμης, του ανώνυμου πλήθους, που μαζικά κάποια στιγμή πήρε εχθρική θέση εναντίον του Α.Δ.Π. και των ανθρώπων του. Από το λαό του Βόλου, λίγοι, ελάχιστοι, κράτησαν φιλική στάση και υπεράσπισαν τους συκοφαντημένους ανθρώπους του Α.Δ.Π. (δύο από τα μέλη της Εφορείας του Σχολείου, οι περισσότεροι από τους γονείς των μαθητριών, τρεις μόνο από τους δημοτικούς συμβούλους και μερικοί ακόμη από τους «προοδευτικούς» διανοούμενους της πόλης. Οι πολλοί αντιστρατεύτηκαν το Α.Δ.Π. Η σαφής εχθρική θέση της κοινής γνώμης της περιοχής οφείλεται κατά κύ-

ριο λόγο στην έντεχνα καλλιεργημένη αρθρογραφία του *Κήρυκος*, αλλά η μαζικότητα της αντίδρασης πρέπει να είχε βαθύτερα αίτια: τα αίτια αυτά ήταν, κατά τη γνώμη μου, πρώτο το ένστικτο της «ξενηλασίας», που ενδημεί στις επαρχιακές κοινωνίες¹, και δεύτερο η προσβολή του θρησκευτικού συναισθήματος του λαού. Ο πολύς κόσμος αντέδρασε όταν είδε να θίγονται στο πρόσωπο του Δεσπότη —άσχετα με τη συμπεριφορά του ίδιου— τα «ιερά και όσια» του απλού πολίτη, η ριζωμένη πεποίθηση στις λαϊκές παραδόσεις και το απαραβίαστο της εκκλησίας. Για τους δύο αυτούς λόγους η κοινή γνώμη του Βόλου, επηρεασμένη σαφώς από την αρθρογραφία του Κούρτοβικ και τις σωρευόμενες διαδόσεις εις βάρος των ανθρώπων του Παρθεναγωγείου, έφτασε την άνοιξη του 1911 στα όρια του χλευασμού και των συλλαλητηρίων, με την πεποίθηση ότι καταδιώκοντας το Α.Δ.Π. υπερασπίζει τις πατροπαράδοτες αξίες και συντελεί στην κάθαρση του «ξένου σώματος», που παρεμβλήθηκε στις καθημερινές συνήθειες του τόπου.

Η ποικιλία των κατηγοριών που εκτοξεύτηκαν, οι προεκτάσεις (ευθέως ή με υπονοούμενα) στην ηθική, θρησκευτική και εθνική συμπεριφορά των κατηγορουμένων, η επίκληση της λαϊκής οργής, ο συσχετισμός με την αναρχική συμπεριφορά των μελών του Εργατικού Κέντρου, αποτέλεσαν μερικά από τα όπλα των αντιπάλων, και τα σημεία όπου στηρίχτηκε η δικαστική αρχή, για να στοιχειοθετήσει κάποτε το μακροσκελές κατηγορητήριο. Πάντως ο βασικός μοχλός, που ενεργοποίησε την πλεκτάνη εναντίον των πρωτεργατών του Σχολείου, υπήρξε ο εισαγγελέας-ανακριτής Γ. Τόμαν. Ο «υπερβάλλων» ζήλος του ανακριτή μπορεί να δικαιολογηθεί, αν ενταχθούν οι ενέργειές του στο ψυχολογικό κλί-

1. Ως ενδείξεις του φαινομένου αυτού για τη συγκεκριμένη περίπτωση μπορούν ν' αναφερθούν τα εξής γεγονότα: Ο Δεσπότης Γερμανός, κατά τη διάρκεια του γνωστού επεισοδίου, θέλοντας να εξευτελίσει τη δραστηριότητα του Α.Δ.Π., εκτόξευσε τη φράση: «Γερμανικό και Φράγκικο τὸ κάνατε τὸ σχολεῖο αὐτό...». Ἡ πάλι, μια ἀπὸ τις συνηθισμένες βρισιές του πλήθους ἐναντίον του Δελμούζου (εκτός ἀπὸ τις γνωστές: Μασσόνας, μαλλιαρός κλπ.) ἦταν: «Ἰταλός».

μα που παραπάνω περιγράψαμε. Πιο ρεαλιστική όμως φαίνεται η εξήγηση, που δίνει ο Δελμούζος για το ίδιο θέμα σ' επιστολή του στο Σαράτση: σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτόπτη, πληροφορήθηκε ο Δελμούζος ότι ο τότε υπουργός Δικαιοσύνης του Βενιζέλου Ν. Δημητρακόπουλος «σύστησε μεγάλη αύστηρότητα» στον εισαγγελέα Τόμαν στο ανακριτικό του έργο, για να χτυπηθούν οι «Κοινωνιολόγοι»¹! Στην πολιτική ομάδα των «Κοινωνιολόγων» ανήκαν, όπως είναι γνωστό, ο Δελμούζος, ο Σαράτσης, ο συνήγορός τους Κ. Τριανταφυλλόπουλος, ο επίσης συνήγορος (χωρίς πάντως εμφανή δράση ως εκείνη τη στιγμή) Λ. Νάκος, και συμπαθών ο ηγέτης του Εργατικού Κέντρου Κ. Ζάχος. Γίνεται επομένως περισσότερο διαφανής η πολιτική σκοπιμότητα μερικών τουλάχιστον όψεων του Διωγμού εναντίον του βολιώτικου Σχολείου και των ανθρώπων του. Εδώ πρέπει να προστεθεί η εφεκτικότητα που έδειξε ο ίδιος ο Βενιζέλος, όταν —σύμφωνα με την παραπάνω μαρτυρία— αποδέχτηκε ουσιαστικά την παρέμβαση του υπουργού του στο ανακριτικό έργο και όταν σ' άλλες περιπτώσεις δεν έδειξε την πυγμή, την οποία οι άνθρωποι του Παρθεναγωγείου έλπιζαν και χρειάζονταν. Την έλλειψη πυγμής του Βενιζέλου επικαλείται ο Δελμούζος για να χαρακτηρίσει το μεγάλο πολιτικό «παλιάνθρωπο σέ όλα του...»²! Την εφεκτικότητα και τους πολιτικούς συμβιβασμούς του Βενιζέλου κατακρίνει και ο Σαράτσης, όταν —τις παραμονές της Δίκης του Ναυπλίου— γράφει: «[Θα γίνει επίσημη πραγματικότητα ένα Σχολείο σαν το Α.Δ.Π.] όταν έμεϊς πεθάνουμε, και πάλι ἂν βρεθῆ δεύτερος Βενιζέλος ὄχι τόσον δειλὸς

1. Βλ. εδώ, τ. Β', σ. 378 (επιστολή της 14ης Μαρτ. 1914). Πάντως το γεγονός ήταν γνωστό από νωρίτερα· αναφέρεται πάλι στην Αλληλογραφία (τ. Β', σ. 333, επιστολή του Δελμούζου της 30ής Ιουν. 1912) ότι ο δικηγόρος Τριανταφυλλόπουλος «κατόρθωσε και είδε μιὰ ἐμπιστευτικὴ ἔκθεση τοῦ Τόμαν στὸ Δημητρακόπουλο ἀπὸ 50 σελίδες! Ἐκτὸς τὴν τὴν φλυαρία δύο πράγματα μαθαίνουμε: α) πὼς ὁ Δημητρακόπουλος εἶχε δώσει προφορικὲς ὁδηγίες στὸν Τόμαν νὰ ἐνεργήσῃ κατὰ πλάτος γιὰ νὰ ἐνοχοποιήσῃ τὴν Κοινωνιολογικὴ Ἐταιρεία...».

2. Επιστολή της 8ης Σεπτ. 1912 (εδώ, τ. Β', σ. 349).

σάν τὸν πρῶτον...»¹! Μ' ὅλα ταῦτα ἡ προσωπικὴ παρέμβαση τοῦ Βενιζέλου πρέπει νὰ ἐπαιξε τὸ ρόλο τῆς στis διαδικασίες τῆς ἰδίας τῆς Δίκης καὶ ἴσως στῆ διαμόρφωση τοῦ αποτελέσματός τῆς.

Ἐνας ἄλλος ἀπροσδόκητος ἐχθρὸς τοῦ Παρθεναγωγείου υπῆρξε ὁ Σοφ. Τριανταφυλλίδης, δικηγόρος τοῦ Βόλου, ἐκδότης τῆς φιλελεύθερης *Πανθεσσαλικῆ* καὶ υπέρμαχος ἀπὸ τοὺς πιο δραστήριους τῶν δικαίων τῶν θεσσαλῶν αγροτῶν. Χαρακτηρίζω τὸν Τριανταφυλλίδη «ἀπροσδόκητο» πολέμιό τοῦ Α.Δ.Π., γιὰτὶ ὁ ἴδιος ἦταν φίλος, ομοιδεάτης καὶ ὡς ἓνα χρονικὸ σημεῖο συνήγορος τοῦ Σαράτση στὴν ὑπόθεση τῶν «Αθεϊκῶν». Ὁ Δελμούζος σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ ἀντίθετα εἶναι κατηγορηματικὸς. Γράφει στὸ Σαράτση: «...συλλογίζομαι ὅμως πὼς ὁ Τριανταφυλλίδης εἶναι πολιτικὸς, ἐπομένως πολὺ ἀμφιβόλου ἠθικῆς, ὅπως μᾶς δείχνει καὶ τὸ παρελθόν του. Αὐτὸς κυρίως ἀπὸ πολιτικὸ συμφέρον, θέλοντας νὰ ἔχη μαζί του τὸ Δεσπότη, ὑποκίνησε ὅμως τὶς σκηνὲς τοῦ διωγμοῦ κατὰ τοῦ Σχολείου καὶ τῶν ἀτόμων μας...»². Ἀν ὁ συλλογισμὸς τοῦ Δελμούζου εἶναι σωστός, βρισκόμαστε μπροσὶ σ' ἓνα ἐμφαντικὸ παράδειγμα τῆς ρευστότητας τῶν συνειδήσεων ἀνθρώπων, ποὺ κατεῖχαν σημαντικὲς θέσεις στὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τοῦ τόπου. Δεν εἶναι ἐπομένως παράξενο τὸ πὼς ξεσηκώθηκε τὸ κύμα τῆς λαϊκῆς ἀγανάκτησης ἐναντίον τοῦ Σχολείου.

Ἀν ὅμως οἱ πρωταγωνιστὲς ἐντόπισαν με ἐπιτυχία τὰ πρόσωπα τῶν πιο σημαντικῶν ἀπὸ τοὺς διώκτες τοὺς, τὰ ἐρωτήματα γιὰτὶ πολεμήθηκε τὸ Σχολεῖο τοῦ Βόλου καὶ γιὰτὶ καταδιώχτηκαν οἱ ἴδιοι, δε δίνουν ἀμεση ἀπάντηση. Πάρα πολλές φορές, τόσο ὁ Σαράτσης ὅσο καὶ ὁ Δελμούζος, ἀναρωτιοῦνται γιὰτὶ τοὺς πολέμησαν, γιὰτὶ τοὺς «πρόδωσαν» ἢ τὰξὴ τοὺς καὶ ἀποροῦν με τὴν ἐξέλιξη ποὺ πῆρε ἡ ὑπόθεση· «Εἴμεθα ἀθωότατοι», διακηρύσσουν σὲ

1. Στὸ ἴδιο, τ. Β', σ. 373.

2. Ἐπιστολὴ τῆς 31ης Ἰουλ. 1911 (στὸ ἴδιο, τ. Β', σ. 278). Στὴν Ἀλληλογραφία δε φαίνεται πὼς ἀντέδρασε ὁ Σαράτσης στis υποψίες τοῦ Δελμούζου· πάντως δε συνεχίστηκε ἡ υπεράσπιση τῶν κατηγορουμένων ἀπὸ τὸν Τριανταφυλλίδη· τοῦτο οφείλεται καὶ σὲ ἄλλους λόγους (λ.χ. σφοδρὴ πολιτικὴ ἀντιζηλία Τριανταφυλλίδη - Ζάχου).

κάθε ευκαιρία, ακόμη και στις μεταξύ τους —και κατά τεκμήριο πιο ειλικρινείς— εκμυστηρεύσεις. Αρκέστηκαν στις συγκινητικές διαμαρτυρίες και τα παράπονα για τις ενέργειες των άλλων, στις πολλαπλές γραπτές και προφορικές απολογητικές αντιδράσεις τους, προσπαθώντας να κοινοποιήσουν την αδικία, να περιγράψουν την ατιμία των πολεμίων τους και να πείσουν για την ειλικρίνεια και την αθωότητά τους¹. Θεώρησαν αρκετό να γνωστοποιήσουν σ' όλους τις προθέσεις τους και τη μεθοδολογία του έργου που επιτέλεσαν, να επικαλεστούν τα ορθόφρονα αισθήματα όσων επηρεάστηκαν από τη φήμη, που τύλιξε τη δράση τους στο Βόλο. Δε βρήκαν πάντως την αιτία, που έκανε τον Κρόνο να καταπιεί τα παιδιά του...

Ωστόσο μερικές αιτίες, στις οποίες οφείλεται όλη αυτή η περιπέτεια, φαίνονται ευλογοφανείς· ας τις επαναλάβω: Από πολύ νωρίς η λειτουργία του Σχολείου συνδέθηκε με το «επαναστατικό» κίνημα του Δημοτικισμού. Κάθε δημοτικιστής, και πολύ περισσότερο ένας διευθυντής σχολείου θηλέων, ήταν υποψήφιος «εχθρός» του έθνους². Από την άλλη πλευρά οι ίδιοι οι δημοτικιστές είχαν χωριστεί σε στρατόπεδα· οι απόψεις των εκπροσώπων του «Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού» φαίνεται ότι είχαν επικρατήσει, αλλά πάντα σοβούσε εναντίον τους η δυσαρέσκεια των «ψυχαριστών»³. Ταυτόχρονα, επειδή το γλωσσικό ζήτημα έγινε θέμα πο-

1. Συναισθηματικά φορτισμένη είναι η εξέγερση του Δελμούζου, όταν γράφει στην Π. Δέλτα: «...Προφήτες θέλει για πολύ καιρό ο τόπος μας· μα χρειάζεται ήρωϊσμός για ν' άντέχη κανείς στο χλευασμό!...». (*Η άλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, ό.π., σ. 233).

2. «...»Ο,τι ζητήσαμε ήταν επαναστατικό και ή επαναστατική κυβέρνηση θ' άργηση πολύ να φανή στον τόπο μας. Τώρα έχουμε μόνο άνόρθωση», διαπιστώνει —με αρκετή δόση ειρωνείας— ο Δελμούζος (*εδώ*, τ. Β', σ. 246). Ο ίδιος σ' επιστολή του της ίδιας εποχής γράφει: «Βλέπω καθαρά πώς τώρα μόλις έγινε ή πρώτη πραγματική σύγκρουση δύο κόσμων. Έγινε για πρώτη φορά στο Βόλο κ' έτσι ο Βόλος μᾶς έδωκε κάποια ιδέα πώς θα γίνουν οι μελλοντικοί πόλεμοι της εποχής μας...». (*Η άλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, ό.π., σ. 251).

3. Χαρακτηριστική είναι μια φράση του Α. Πάλλη, που μεταφέρει ο Α.

λιτικό, οι δημοτικιστές φάνηκαν ότι αντιπροσωπεύουν την προοδευτική μερίδα των αστών διανοουμένων, καθώς παρουσιάζονται ως τα πιο δυναμικά στελέχη της τάξης, που σταθερά επιβάλλει την υπεροχή της σ' όλους σχεδόν τους τομείς. Ωστόσο, παρά την ευθύγραμμη πορεία της ανόδου της αστικής τάξης —που δε σκιαζόταν από διαμάχες με τις άλλες τάξεις ως το 1909 τουλάχιστον—, η ιδεολογία και η πολιτική πρακτική της ίδιας τάξης επρόκειτο να περάσει μέσα από εσωτερικές διαφοροποιήσεις και τελικά από διαμάχες, επειδή ύστερα από το 1909 γεννήθηκαν τα πραγματικά αντιθετικά συμφέροντα των μελών της¹. Ένα δείγμα αυτής της διαμάχης (όχι πάντως στο πιο κρίσιμο σημείο της) ανάμεσα στα μέλη της αστικής τάξης, νομίζω ότι αποτέλεσε ο πόλεμος εναντίον του βολιώτικου Σχολείου. Ο εντοπισμός του θέματος στο πλαίσιο των γεγονότων του Βόλου βοηθάει τη διευκρίνιση ότι επρόκειτο για ενδοαστική διαμάχη. Τι έκανε λοιπόν τους αστούς του Βόλου να τα βάλουν με τους δικούς τους ανθρώπους και να αμφισβητήσουν την εμπέδωση των ιδεών τους; Νομίζω πως την απάντηση δίνουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των δημιουργών του Σχολείου και η προσωπική τους στάση απέναντι και μέσα στο κοινωνικό πρόβλημα. Ο Δελμούζος και ο Σαράτσης ήταν φορείς μιας ιδεολογίας, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πιο «προχωρημένη», πιο ρηξικέλευθη από την αντίστοιχη των συγχρόνων και συντοπιτών τους. Η κοινωνική δράση των πρωτεργατών του Α.Δ.Π. ανήκε στα γενικά πλαίσια των διανοουμένων εκείνων που, ενταγμένοι οι ίδιοι σε πολιτικά σχήματα με ανανεωτικό-μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα (όπως παρουσιάζονται οι «Κοινωνιολόγοι» επηρεασμένοι από φαβιανά πρότυπα), εκφράζουν τη γενική κατακραυγή εναντίον της ανικανότητας της άρχουσας τάξης

Εφταλιώτης στην Π. Δέλτα: «...έτσι ο Δελμούζος με την σπείρα του μάς έλεγε έμας μαλλιαρούς, για να μην τόν ποῦν εκείνον, και τώρα τραβιέται από τὸ σκολεῖο...» (στο ίδιο, σ. 187).

1. Πβ. Γ. Δερτιλή, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση*, Εξάντας, 1977, σ. 94.

και της φανεράς χρεωκοπίας της εκπαίδευσης. Η κοινωνική δράση των Δελμούζου-Σαράτση, και μάλιστα στις επαφές τους με τους παράγοντες του Εργατικού Κέντρου, απηχούσε λίγο ως πολύ τις σοσιαλιστικές ιδέες, δηλωτικό της ιδιαιτερότητάς τους. Τα χαρακτηριστικά τους αυτά τους διαφοροποιούν από τη μεγάλη μάζα των αστών. Η «εξαιρετική» αυτή στάση τους τους τοποθέτησε κάποια στιγμή στην απέναντι όχθη από την πλειοψηφία. Στις αρχές του 1911, εποχή διεργασιών και ανακατατάξεων, οι μεταρρυθμιστές-διανοούμενοι σαν το Σαράτση και το Δελμούζο φάνηκαν ότι ξεκόπηκαν από τον κορμό των πολιτικών και κοινωνικών δομών της τάξης τους. Ο τόπος απαιτούσε πορεία προς τον αστικό μετασχηματισμό, χωρίς κλυδωνισμούς και «επαναστατικές» λύσεις. Η μεταρρύθμιση, που θέλησε να εφαρμόσει —στα όρια των δυνατοτήτων του— το Σχολείο του Βόλου, θεωρήθηκε επαναστατική, και γι' αυτό πολεμήθηκε ως ξένο σώμα προς τις κοινές επιδιώξεις.

Η βίαιη διακοπή της λειτουργίας του Α.Δ.Π. και η καταδίωξη των πρωτεργατών του (παρά την τελική αθώωσή τους από το δικαστήριο) εκφράζει τις βαθύτερες και ευρύτερες ιδεολογικές διαφοροποιήσεις, που χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία της εποχής. Στην Ιστορία των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων στη νεότερη Ελλάδα δεν είναι σπάνια τα παραδείγματα βίαιης καταστολής των εκπαιδευτικών πρωτοβουλιών, που αντιστρατεύτηκαν την «επίσημη» ιδεολογία. Η εκπαιδευτική «μεταρρύθμιση», που επιχειρήθηκε στο Σχολείο του Βόλου, μπορεί να ενταχθεί στις διαδικασίες και τους συσχετισμούς, που διέπουν την ιδεολογική λειτουργικότητα του αστικού κράτους. Πειράματα με «επαναστατικό» χαρακτήρα, όπως η προσπάθεια του Βόλου, μπορούν να αποτιμηθούν μόνο στα πλαίσια αυτού του κράτους· και τότε μπορεί να εξηγηθεί το πάθος και η ένταση της πολεμικής εναντίον τους.

Οι αντιδράσεις του αστικού κράτους απέναντι στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, που προέρχονται από τους δικούς τους κόλπους, είναι ιδιαίτερα έντονες. Οι δυνάμεις του αστισμού αντιμετωπίζουν με ιδιαίτερη σκληρότητα τους μεταρρυθμιστές, που προέρχονται ή ανήκουν στις δικές του τάξεις, όπως η Εκκλησία

αντιμετωπίζει με περισσότερη σφοδρότητα τους αιρετικούς, που προέρχονται από τους δικούς της κόλπους παρά τους αλλόθρησκους¹. Οι δημιουργοί του βολιώτικου Σχολείου, χωρίς να αρνηθούν τις βασικές ιδεολογικές αρχές του αστισμού, εξέφρασαν τις αμφισβητήσεις τους μέσα στα ίδια πλαίσια. Η «προοδευτικότητα» των προτάσεών τους αμφισβήτησε τα όρια του αστικού φιλελευθερισμού. Η παρέκκλιση από τα καθιερωμένα επέσυρε τη βίαιη αντιμετώπιση και τη διακοπή του έργου τους.

Πολλοί υποτίμησαν τη σημασία του έργου, που έγινε στο Βόλο, και το θεώρησαν μια απλή απόπειρα ρομαντικών πρωτοπόρων, που τελικά απέτυχε. Άλλοι, και μάλιστα οι οπαδοί των φιλελευθέρων και των γλωσσικών μεταρρυθμίσεων, έκριναν την προσπάθεια του Βόλου ως απόλυτα πρωτοποριακή και μοναδική στα εκπαιδευτικά μας πράγματα. Πιστεύω ότι, στην ανάλυση που προηγήθηκε σχετικά με την ίδρυση, τη λειτουργία, τη σχολική ζωή και τον ανθρώπινο παράγοντα που διαμόρφωσαν την πραγματική φυσιγνωμία του βολιώτικου Σχολείου, φάνηκαν καθαρά οι πραγματικές διαστάσεις των γεγονότων, και κρίνω αμερόληπτα ότι η τελική προσφορά — μ' όλες τις αντιφάσεις που δημιούργησε η λειτουργία του και ο πειραματικός του χαρακτήρας — του Παρθεναγωγείου του Βόλου στη νεοελληνική Εκπαίδευση υπήρξε εξαιρετικά σημαντική.

1. Ο παραλληλισμός ανήκει στον κ. Αλέξη Δημαρά. (Βλ. *Η άποτελεσματικότητα της αντίδρασης και το τέλος ενός πάθους*. Πανεπιστήμιο Κρήτης, *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις*, ό.π., σ. 83, και του ίδιου, *Μ. Κουντουράς, Κλείστε τὰ σχολεία - εκπαιδευτικά ἄπαντα*, ό.π., σ. ρκα' - ρκβ').

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

[Ως πηγές θεωρώ τα περιεχόμενα αδημοσίευστων ως τώρα αρχείων, που αποτέλεσαν ένα μέρος από το πρωτογενές υλικό, που χρησιμοποίησα για τη σύνθεση της παρούσας μελέτης].

1. **Αρχείο Αλέξ. Δελμούζου:** 'Αμφισσα - Δημοτική Βιβλιοθήκη.
2. **Αρχείο Δημ. Σαράτση:** Αθήνα - ανήκει στις θυγατέρες του κ.κ. Τ. Τσιμώνου, † Π. Καρτάλη και Ι. Κοράκη· τακτοποιημένο τώρα από τον Γ. Παπακώστα.
3. **Αρχείο Δημοσθ. Κούρτοβικ:** Αθήνα - ανήκει στον εγγονό του κ. Δημ. Κούρτοβικ.
4. **Αρχείο Τάκη Οικονομάκη:** Βόλος - ανήκει στον ανηψιό του κ. Ίωνα Παπαδόπουλο.
5. **Αρχείο Δήμου Παγασών (Βόλου):** Βόλος.
6. **Βιβλιοθήκη Γιάννη Κορδάτου:** Βόλος - ανήκει στην Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών.

Β. ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

[Σημειώνονται με αλφαβητική σειρά τα βιβλία και τα δημοσιεύματα, που είχα υπόψη μου κατά τη σύνθεση της παρούσας μελέτης· οι τίτλοι του πίνακα δεν αναφέρονται απαραίτητα στις σημειώσεις του κειμένου].

- Κ. Αβραάμ,** «Πνευματικοί πατέρες - 'Αλέξανδρος Δελμούζος, ο πρωτοδασκαλος τῆς Δημοτικῆς», περιοδ. *Στερεά 'Ελλάς*, τεύχ. 84, Ιούν. 1975, σ. 133-140.
- Χρ. Αγγελομάτης,** «'Ελληνοελληνικός γλωσσικός πόλεμος», (σειρά επιφυλλίδων), εφημ. *Ἐστία* (Αθηνών), 10 Σεπτ. 1973 - 6 Ιουν. 1974.
- 'Αλληλογραφία τῆς Π. Σ. Δέλτα*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδη, *Ἐστία*, 1956.
- Τὸ Ἀλφαβητάρι μὲ τὸν ἥλιο*, επιμ. Α. Δημαρά, Ερμής, Αθήνα, ανατύπωση 1976.

- Λ. Ανδρεάδης, *Τὸ Βασιλικὸν Θέατρον (1901-1908)*, Αθήνα 1931.
- Απ. Ανδρέου, *Τὸ Α' Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον (Ἀθήνα 1904)*, Αθήνα 1981.
- Δ. Αντωνίου, *Τὰ προγράμματα τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Α', ΙΑΕΝ Γ. Γραμ. Ν. Γενιάς, Αθήνα 1987.
- Αωνόμου, «Ἀλέξανδρος Δελμοῦζος», περιοδ. *Πνευματικὴ Ροῦμελη*, τεύχ. 12, (Νοέμ.-Δεκ.) 1981, σ. 2-3.
- Α. Αρβανιτόπουλος, *Θεσσαλικά μνημεῖα - Ἀθανασάκειον Μουσεῖον ἐν Βόλῳ*, 1909.
- Α. Αργυρίου, «Ὁ Σκληρὸς καὶ τὰ πρῶτα βήματα τῶν σοσιαλιστικῶν θεωριῶν στὴν Ἑλλάδα», *Νέα Κείμενα*, τ. Α', Κέδρος 1971, σ. 200-223.
- Β. Αρχοντίδης, «Ἡ δικαίωση τοῦ ἀγωνιστῆ» [Α. Δελμούζου], περιοδ. Ἀπανεμιά, τεύχ. 5-6, Μάης-Αύγ. 1978, σ. 106-107.
- Γ. Αυγουστίνος, «Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα καὶ οἱ "Ἕλληνες διανοούμενοι", *Δελτίο τῆς Ἱστορικῆς Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τ. ΚΔ' (1981), σ. 229-243.
- Ν. Βαρμάζης, «Ὁ Α. Δελμοῦζος καὶ τὸ Πειραματικὸ σχολεῖο τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», περιοδ. *Νέα Παιδεία*, τεύχ. 14 (1980), σ. 25-33.
- Κ. Βάρναλης, *Φιλολογικὰ ἀπομνημονεύματα*, επιμ. Κ. Παπαγεωργίου, Κέδρος, 1980.
- Θ. Βέικος, *Θεωρία καὶ μεθοδολογία τῆς Ἱστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- Η. Βενέζης, «Ἡ δίκη τοῦ Ναυπλίου», εφημ. *Τὸ Βῆμα*, 14, 21, 28.4 καὶ 5.5.1964.
- Ε. Βενιζέλος, *Τὰ κείμενα*, επιμ. Σ. Στεφάνου, τ. Α-Β, Αθήνα 1981.
- Βενιζέλος Ἐλευθέριος, *Ἀρχεῖο τῆς Π. Σ. Δέλτα (ἡμερολόγιο, ἀναμνήσεις, μαρτυρίες, ἀλληλογραφία)*, επιμ. Π. Ζάννας, Αθήνα 1978.
- Γ. Βεντήρης, *Ἡ Ἑλλάς τοῦ 1910-1920*, τ. Α-Β, β' ἐκδ., Ἴκαρος (1970).
- Κ. Βεργόπουλος, *Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα*, γ' ἐκδ., Εξάντας.
- Βιβλίον ἀνεγνωρισμένων Σωματείων Πρωτοδικείου Βόλου.*
- Φ. Βινίκιος, *Πανθεσσαλικὸ Λεύκωμα*, Βόλος 1927.
- Φ. Βογιατζής, *Ἡ Θεσσαλικὴ ζωγραφικὴ (1500-1980)*, Αθήνα 1980.
- Ὁ Βόλος καὶ τὸ Πῆλο, ὀμαδικὴ προσπάθεια δασκάλων τῆς Α' Ἐκπαιδευτικῆς περιφέρειας Μαγνησίας, Βόλος 1959.
- Η. Βουτιερίδης, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Παπαδήμας, Αθήνα.
- Φ. Βώρος, «Σύντομη ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης, με ἀναφορὰ στὶς πολιτικὲς συνθήκες καὶ τὰ προβλήματα τῆς», περιοδ. *Νέα Παιδεία*, τεύχ. 20-21 (1982), σ. 123-141 καὶ 35-50.
- Γ. Γάτος, «Ἡ δημοτικὴ μας γλῶσσα μπαίνει στὰ σχολεῖα. Ἐνα βῆμα μπρὸς με 100 χρόνια καθυστέρηση. Ἀγῶνες καὶ σταθμοὶ στὴν ἱστορία μας γιὰ μιὰ ἀναγέννηση στὴν παιδεία», εφημ. *Τὰ Νέα*, 29.1.1976.
- , «Τὰ "Ἀθεϊκά". Τὸ φῶς καὶ τὸ σκοτάδι», εφημ. *Τὰ Νέα*, 17.4.1978.

- Θ. Γέρου**, *Παιδεία και νεοέλληνες διανοητές*, τ. Α-Β, Αθήνα 1980-1981.
- Ν. Γεωργιάδης**, *Ἡ Θεσσαλία*, β' έκδ., Βόλος 1894.
- Κ. Γεωργούλης**, *Γενική Διδακτική*, Παπαδήμας, Αθήνα 1973.
- , *Ειδική Διδακτική*, Παπαδήμας, Αθήνα 1972.
- Ελ. Γιαννίδης**, *Γλώσσα και ζωή*, Κάλβος, 1969.
- Ν. Γιαννίδης**, *Δημοτικισμός και σοσιαλισμός*, Αθήνα 1927.
- Θ. Γκότοβος**, «Ο "χρυσούς αιών" της παιδαγωγικής ιδεολογίας και η εμφάνιση της παιδαγωγικής επιστήμης: ξένες επιδράσεις στην ελληνική παιδαγωγική θεωρία και έρευνα», στο: Θ. Γκότοβου-Γ. Μαυρογιώργου-Π. Παπακωνσταντίνου, *Κριτική παιδαγωγική και εκπαιδευτική πράξη*, Σύγχρονη Εκπαίδευση, Γιάννενα 1984, σ. 25-71.
- Α. Γκράμσι**, *Οί διανοούμενοι*, Στοχαστής, Αθήνα 1972.
- Δ. Γληνός**, *Ἔθνος και γλώσσα*, Αθήνα 1922.
- , *Ἐνας ἄταφος νεκρός. Μελέτες γιὰ τὸ ἐκπαιδευτικὸ μας σύστημα*, Αθήνα 1925.
- , *Ἐκλεκτές σελίδες*, τ. 1-4, Στοχαστής, 1970-1975.
- , *Ἀπαντα*, τ. Α' (1898-1910) - τ. Β' (1910-1914), εκδ. φροντίδα-εισαγωγή-σημειώσεις Φ. Ηλιού, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
- Μνήμη τοῦ Δημήτρη Γληνοῦ (Μελέτες γιὰ τὸ ἔργο του καὶ ἀνέκδοτα κείμενά του)*, Τα νέα βιβλία, Αθήνα 1946.
- Α. Δανασσής - Αφεντάκης**, *Ἡ εξέλιξη τῆς παιδαγωγικῆς καὶ διδακτικῆς σκέψεως (17ος-20ὸς αἰ.)*, β' έκδ., Αθήνα 1980.
- Γ. Δαφνής**, *Τὰ ἑλληνικὰ πολιτικὰ κόμματα*, Γαλαξίας, 1961.
- Α. Δελμούζος**, *Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἐγράφη μετὴν πεποιθήσῃν ὅτι θὰ τὸ διαβάξουν κάποτε ΣΑΝ ΠΑΡΑΜΥΘΙ*, 1911 [φωτ. ανατ. Μπάκρον (1983)].
- , «Τὸ πρότυπον δημοτικῶν σχολεῖων καὶ οἱ ἐπικριταὶ του», *Δ.Ε.Ο.*, αρ. α'-Ιαν. 1911, σ. 14-52.
- , *Οἱ πρώτες προσπάθειες στὸ Μαράσλειο*, Δημητράκος, Αθήνα 1930.
- , *Μαράσλειο καὶ ζωή*, Αθήνα 1925.
- , *Δημοτικισμός καὶ παιδεία*, Μ. Σαλίβερρος, Αθήνα 1927 (καὶ νεοτ., Ἑλληνοευρωπαϊκὴ κίνηση νέων, Αθήνα 1971).
- , «Ὁ Δημοτικισμός καὶ ἡ ἐπίδρασή του στὴν ἑλληνικὴ παιδεία», περιοδ. *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 309 (1.11.1939), σ. 1463-1471.
- , *Τὸ πρόβλημα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς*, Γλάρος, Αθήνα 1944.
- , *Ὁ Φώτης Φωτιάδης καὶ τὸ παιδαγωγικὸ του ἔργο*, Αλικιώτης, Αθήνα 1947.
- , *Τὸ κρυφὸ σκολεῖο, 1908-1911*, Collection de l'Institut Français d'Athènes, αρ. 66, Αθήνα 1950.
- , *Μελέτες καὶ Πάρεργα*, τ. Α-Β, Αθήνα 1958.
- Δελτίο τοῦ Ἑκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου (Δ.Ε.Ο.)*, περιοδικό, αρ. 1 (1911) - αρ.

10/11 (1922-1924). Πβ. Ε.Σ.Ν.Π. & Γ.Π.- Κέντρο Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, *Εύρετήρια εκπαιδευτικών και παιδαγωγικών περιοδικών*, αρ. 2: *Δελτίο 'Εκπαιδευτικού 'Ομίλου*, τ. Α-ΙΑ (1911-1924), Αθήνα 1984.

Σ. Δερβίσης, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης και σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα*, Θεσσαλονίκη 1985.

Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση (1880-1909)*, Εξάντας, β' έκδ., 1977.

Α. Δημαράς, *Νεοελληνική εκπαίδευσις - ιστορικών σχεδίασμα* (ανάτυπο), Αθήνα 1965.

—, *Η μεταρρύθμιση που δέν έγινε - τεκμήρια ιστορίας*, τ. Α-Β, Ερμής ΝΕΒ, Αθήνα 1973-1974.

—, «Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου στα εκπαιδευτικά - ένδειξεις από νομοθετικά κείμενα», στο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1979, σ. 21-47.

—, «Μια κληρονομιά και η αυτοκριτική μας», εφημ. *Τα Νέα*, 20.9.1983.

—, «Τα "σωστά" σχολεία: σπάνια και πολύτιμα», εφημ. *Τα Νέα*, 21.10.1983.

Κ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, δ' έκδ., Ίκαρος, Αθήνα 1968.

Μ. Δημητρίου, *Τò ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, τ. Α', Πλέθρον, Αθήνα 1985.

Δήμος Παγασών, «Πρακτικά συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου», τ. 9ος (1900-1904), σ. 425-426· τ. 10ος (1905-1907), σ. 364-369· τ. 11ος (1907-1911), σ. 87-88, 90-92, 100-106, 386-392, 393-403 και 412-414.

—, «Ψηφίσματα», τ. 11ος (1901-1903), σ. 276· τ. 13ος (1905-1908), σ. 316· τ. 14ος (1908-1911), σ. 49, 108.

Δημοτικισμός - ή πορεία ενός αγώνα, μερικά γραπτά τεκμήρια, Ε.Σ.Ν.Π. και Ι.Π. (Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1980.

Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα, επιμ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, Ερμής ΝΕΒ, 1976.

Η Δίκη του Ναυπλίου, στενογραφημένα πρακτικά, έκδ. Γ. Βασιλείου, Αθήνα 1915 (λιθανανάτυπωση: εκδ. Διόνυσος, Αθήνα 1976).

Μ. Debesse - G. Mialaret, *Οί Παιδαγωγικές 'Επιστήμες*, τ. 2ος, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Δίπτυχο, Αθήνα 1982.

Douglas Dakin, *Η ένοποίηση της 'Ελλάδος 1770-1923*, (μετάφρ. Α. Ξανθόπουλος), Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1982.

Έθνική γλώσσα, έκδ. ΔΕΚ/Α[ρχηγείον] Σ[τρατού], Αθήνα 1972 (και επακεκδόσεις).

- Ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση (συζητήσεις, κρίσεις, ἀπόψεις)*, Προοδευτικὴ Παιδεία, Αθήνα 1966.
- Α. Ελεφάντης**, *Ἡ ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης ἐπανάστασης - ΚΚΕ καὶ ἀστισμὸς στὸ μεσοπόλεμο*, β' ἐκδ., Θεμέλιο, 1979.
- Π. Ενεπεκίδης**, *Ἡ δόξα καὶ ὁ διχασμὸς*, Μπίρης, Αθήνα 1962.
- Εραμιστής**, «Μερικὲς πτυχὲς τῶν Αθεϊκῶν καὶ τῆς δίκης τοῦ Ναυπλίου [=ο ρόλος τοῦ Σ. Ραφαήλ]», εφημ. *Θεσσαλία*, 11.5.1986.
- Σ. Ευαγγελόπουλος**, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης - Ὁργάνωση καὶ διοίκηση τῆς ἐκπαίδευσης*, τ. Α-Β, Αθήνα 1984.
- Εφημερίς Ἐθνικὸν Μεγαλεῖον* (Βόλου), 1884-1886.
- Εφημερίς Θεσσαλία* (Βόλου), 1907-1914.
- Εφημερίς Κήρυξ* (Βόλου), 1908-1914.
- Εφημερίς ὁ Βῶλος* (Βόλου), 1892-1893.
- Εφημερίς Παρασαὶ* (Βόλου), 1889-1890.
- Εφημερίς Πανθεσσαλική* (Βόλου), 1909-1911.
- Εφημερίς Πρόμαχος* (Βόλου), 1908.
- Εφημερίς Σημαία* (Αθηνῶν - διευθ. Φ. Φωτιάδης). Σειρὰ ἀρθρῶν καὶ ἐπιστολῶν με γενικὸ τίτλο «Χρυσὴ στήλη τῶν εἰς τὴν θρησκείαν καὶ τὰ πάτρια ἀφωσιωμένων τιμίων πολιτῶν ἐλλήνων» [=εναντίον τῶν «αθέων» τοῦ Βόλου], φ. Ἀπριλ.-Μαΐου 1914.
- Εφημερίς Ταχυδρόμος* (Βόλου), Αφιέρωμα στο Δημ. Σαράτση, ἀρθρα τῶν: Α. Μαρπουτζόγλου, Γ. Σιαφλέκη, Ε. Σαράτση, Κ. Λάμπρου (φ. 16, 17, 18, 22.1.1951, καὶ «Τὸ φιλολογικὸν μνημόσυνον τοῦ ἀειμνήστου ἱατροῦ Δ. Σαράτση, οἱ λόγοι τῶν κ.κ. Πιτσιώρη, Λαδογιάννη, Κολτσιδοπούλου καὶ Ἀβτζῆ» (φ. 2.6.1951). Ἐπίσης, ἀφιέρωμα «Ἐπὶ τῇ συμπληρώσει 10ετίας ἀπὸ τοῦ τραγικοῦ θανάτου, ἐπισυμβάντος τὴν 14ην Ἰαν. 1951 - Ἡ φυσιολογία τοῦ γιατροῦ Δ. Σαράτση», ἀρθρα τῶν: Γ. Κορδάτου, Γ. Πιτσιώρη, Χ. Παπαζήση, Α. Λαμπαδάρη, Α. Πώπ[οτα], κ.ά. (φ. 15.1.1961).
- Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν*, διευθ. Καλ. Παρρέν, (διάφορα φύλλα τῶν ετῶν: 1895-1910).
- Α. Ζάχος - Κ. Παπακωνσταντίνου**, *Οἱ βασικότερες ἀρχὲς τοῦ Νέου σχολείου*, Λάρισα 1962.
- Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου**, *Ἡ Μέση ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1893). Ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς ἐκπαιδευτικῆς θεωρίας καὶ πράξης. Κυριότερες τάσεις καὶ προβλήματα*, διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1983 καὶ επανέκδ. ΙΑΕΝ Γ. Γραμ. Ν. Γενιάς, Αθήνα 1986.
- Ζωσιμάς Ἐσφιγμενίτης*, «Προμηθεὺς ἦτοι ἐραμιστῆς διαφόρων γνωμῶν καὶ ἱστοριῶν», περιοδικό, Βόλος 1889-1895.
- Α. Ferrière**, *Σύντομος εἰσαγωγή εἰς τὴν νέαν ἀγωγήν*, ΧΕΕΑ, Αθήνα 1958.

- Θρησκευτική και Ήθική Έγκυκλοπαιδεία*, λήμματα: «Άθεικά», τ. 1ος, σ. 594 και «Γερμανός Μαυρομάτης», τ. 4ος, σ. 405-406.
- Γ. Θωμάς**, «Ο λιθοβολισμός του Παρθεναγωγείου Βόλου», εφημ. *Θεσσαλία*, 11.9.1983.
- Ν. Ιγγλέσης**, «Δῆμος Παγασῶν», *Ὁδηγὸς τῆς Ἑλλάδος, ἔτος Α' 1905-1906*, σ. 844-857.
- Ἱστορία τοῦ 20οῦ αἰῶνος*, τ. Α-Β, εκδ. Χρυσός τύπος.
- Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, Εκδοτικὴ Ἀθηνῶν, τ. ΙΓ'-ΙΔ'.
- Γ. Καλογιάννης**, *Ὁ Νουμάς και η εποχὴ του (1903-1931), Γλωσσικοὶ και ιδεολογικοὶ αγῶνες, Ἐπικαιρότητα*, Ἀθήνα 1984.
- Α. Καρανικόλας**, «Τὰ Παρθεναγωγεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *Παρνασσός*, τ. 17 (1975), σ. 173-200.
- , «Τὸ "Πρῶτον ἑλληνικὸν ἐκπαιδευτικὸν συνέδριον" καὶ ἡ σημασία του (31 Μαρτίου-4 Ἀπριλίου 1904)», περιοδ. *Πολιτεία*, τεύχ. 3ο (1982 α'), σ. 38-44.
- Γ. Καρανικόλας**, *Κιλελέρ*, Ἀθήνα 1960.
- Μ. Κασσωτάκης**, *Οἱ φιλελεύθερες παιδαγωγικὲς τάσεις κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους*, Ἀθήνα 1980.
- Γ. Κατσούλης**, *Τὸ κατεστημένο στὴν νεοελληνικὴ ἱστορία*, Νέα Σύνορα, 1975.
- Μ. Κλεάνθους-Παπαδημητρίου**, *Ἡ Νέα Ἀγωγή*, τ. Α-Γ, β' έκδ., Ἀθήνα 1980.
- Κοινωνιολογικὸν και Πολιτικὸν Λεξικὸν τοῦ «Ἀνεξαρτήτου»*, λήμματα: «Άθεικά Βόλου» και «Βόλος, ἐργατικὸν και σοσιαλιστικὸν κίνημα», τ. Α', σ. 149-153 και 566-569.
- Δ. Κόκκινος**, *Ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος*, τ. 3-4, Μέλισσα.
- Ν. Κολιού**, «Ὁ τύπος τοῦ Βόλου», εφημ. *Ταχυδρόμος (Βόλου)*, 26 Ιαν.-4 Μαρτ. 1969.
- , «Παλιὰ ὠδεῖα - παλιοὶ τραγουδισταί», εφημ. *Θεσσαλία*, 1.7.1976.
- (Ν. Κολιού)**, «Τὸ ἀνώτερο Παρθεναγωγεῖο Βόλου», εφημ. *Ταχυδρόμος (Βόλου)*, 26 Αυγ.-9 Σεπτ. 1973.
- , «Ἡ πολὺκροτη δίκη τοῦ Ναυπλίου γιὰ τὸ Παρθεναγωγεῖο τοῦ Βόλου», εφημ. *Θεσσαλία*, 15 Δεκ. 1976 - 19 Ιαν. 1977.
- , «Μιὰ ἱστορικὴ ἀπεργία τῶν καπνεργατῶν Βόλου (= τοῦ 1911)», εφημ. *Θεσσαλία*, 1.5.1982.
- , «Τὸ Ἀνώτερο Παρθεναγωγεῖο και τα "Άθεικά" του Βόλου - Ἀποσπάσματα ἀπὸ το ἐξαιρετικὰ ενδιαφέρον παραπεμπτικὸ βούλευμα του συμβουλίου Ἐφετών», εφημ. *Θεσσαλία*, 16, 17, 18, 19, 20 Μαΐου 1982.
- Γ. Κορδάτος**, *Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδος*, τ. Ε' (1900-1924), 206ς αἰῶνας, Ἀθήνα 1958.
- , *Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Βόλου και Ἀγιάς*, 206ς αἰῶνας, 1960.

- , *Ίστορία τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος*, Μπουκουμάνης.
- , *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, Μπουκουμάνης.
- , *Ίστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος*, Μπουκουμάνης, ζ' ἔκδ., 1972.
- , *Ίστορία τοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος στὴν Ἑλλάδα*, Μπουκουμάνης, 1973.
- , «Ἀπὸ τὴν τοπικὴ ἱστορία - τὰ "Ἀθεϊκά" (1908-1911)», εφημ. *Ταχυδρόμος* (Βόλου), 20, 22, 23 και 24.9.1959.
- , «Τὸ Ἀνώτερο Παρθεναγωγεῖο καὶ τὰ Ἀθεϊκά τοῦ Βόλου», εφημ. *Ταχυδρόμος* (Βόλου), 14 και 16.4.1963.
- Γ. Κουκουλές**, *Γιὰ μιὰ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος. Εἰσαγωγή στὴν παιδαγωγικὴ τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας*, Οδυσσεάς, Αθήνα, χ.χ.
- Μίλτος Κουντουράς*, *Κλείστε τὰ σχολεῖα - Ἐκπαιδευτικὰ Ἄπαντα*, επιμ.-σχόλια: Αλ. Δημαράς, τ. Α-Β, Γνώση, Αθήνα 1985.
- Σ. Κουσουλίνου**, *Ὁδηγὸς τῆς Ἑλλάδος*, 1903 (λήμμα: «Βῶλος», σ. 209-216).
- Ε. Κριαράς**, «Ὁ Ἀλέξ. Δελμοῦζος καὶ τὸ σχολεῖο τοῦ Βόλου», εφημ. *Τὸ Βῆμα*, 12.4.1978.
- Α. Λαμπράκη-Παγανού**, «Ἡ ἐκπαίδευση τῶν θηλέων κατὰ τὸ 19ο καὶ 20ὸ αἰ. σὲ συνάρτηση μὲ τις κοινωνικὲς ἀλλαγές», περιοδ. *Σεμινάριο*, αρ. 7, Αθήνα, Οκτώβρ. 1986, σ. 28-36.
- , «Το Παρθεναγωγεῖο τοῦ Βόλου: ἡ πρώτη πρόσκληση γιὰ τον εκπαιδευτικὸ δημοτικισμό», περιοδ. *Νεοελληνικὴ Παιδεία*, τεύχ. 7, φθιν. 1986, σ. 98-106.
- Βασ. Λαούρδας**, *Θέματα Παιδείας, ἓνα σχόλιο στὸν «Παπουλάκο» τοῦ Κωστή Μπαστιᾶ*, Ουάσινγκτον 1953.
- Μ. Λαφαζάνης**, «Ἀλέξ. Δελμοῦζος - Ἐκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του», περιοδ. *Τὸ σχολεῖο καὶ τὸ σπίτι*, τεύχ. 2 (218), Φεβρ. 1980, σ. 75-77.
- Γ. Λεονταρίτης**, *Τὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα κατὰ τὸν Α' παγκόσμιον πόλεμο*, Εξάντας, 1978.
- , «Τὸ ἑλληνικὸ ἐργατικὸ κίνημα καὶ τὸ ἀστικὸ κράτος, 1910-1920», στο: *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ του*, Αθήνα 1979, σ. 49-84.
- , «Ἐθνικισμὸς καὶ Διεθνισμὸς - Πολιτικὴ ἰδεολογία», περιοδ. *Πολίτης*, τεύχ. 44 (Ιούλ. 1981), σ. 42-45.
- Λεύκωμα ἀναμνηστικὸν - ἐπὶ τῇ 50ετηρίδι τοῦ Γυμνασίου Ἀρρένων Βόλου*, Βόλος 1935.
- Χρ. Λέφας**, *Ίστορία τῆς ἐκπαιδύσεως*, ΟΕΣΒ, 1942.
- Η. Λεφοσίης**, «Ἐργατικὲς μέρες στὸν παλιὸ Βόλο», περιοδ. *Κείμενα τοῦ Βόλου*, τεύχ. 9 (1981), σ. 40-68· τεύχ. 10 (1983), σ. 27-40.

- , *Το εργατικό κίνημα του Βόλου (1881-1936)*, Βόλος 1985. Πβ. Κ. Π., «Το εργατικό κίνημα και η ιστοριογραφία του», *περιοδ. Αντί*, τεύχ. 299, 10.9.1985, σ. 52-53.
- Α. Λιάκος**, *Η σοσιαλιστική εργατική ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η σοσιαλιστική νεολαία - τα καταστατικά τους*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985.
- Β. Λιαπής**, «Αλέξανδρος Δελμούζος. Ένας δάσκαλος του Γένους (1880-1956)», *περιοδ. Λόγος και Πράξη*, τεύχ. 29, άνοιξη 1986, σ. 22-35. *Λογοδοσία του Νικολάου Γεωργιάδου, Δημάρχου Παγασών. Της διοικήσεως και διαχειρίσεως από το 1900 μέχρι του 1903.*
- Κ. Μακρής**, *Ο ζωγράφος Θεόφιλος στο Πήλιο*, Βόλος 1939.
- Ερασιστής** (= Κ. Μακρής), «Το Γυμνάσιο άρρένων Βόλου», *εφημ. Θάρος* (Βόλου), 27, 30 Ιουν. και 2, 4, 7, 9 Ιουλ. 1949.
- Ι. Σ. Μαρκαντώνης**, *Παραδόσεις ιστορίας της παιδείας*, Αθήνα 1983.
- Μεγάλη Έγκυκλοπαίδεια του Χριστιανισμού*, τ. 1ος, Αθήνα 1954, λήμμα: «Άθείκα ή Άθείστικά», σ. 193-196 (Ν. Θ. Μπουγάτσος).
- Μεγάλη Παιδαγωγική Έγκυκλοπαίδεια*, Ελληνικά Γράμμαα-α-HERDER, Αθήνα 1966-1967.
- Μεσεβρινός**, *Η προδομένη γλώσσα*, Λευκωσία 1973.
- Α. Μιχαηλίδης-Νουάρος**, *Εισαγωγικά κείμενα*, Θεσσαλονίκη 1970.
- , *Τά ιδανικά του Άλ. Δελμούζου*, Ε.Ε.Φ.Σ.Α.Π. Θεσσαλονίκης, τ. ΙΖ' (1978), σ. 217-235.
- Κ. Μοσκόφ**, *Η έθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα - Ίδεολογία του μεταπρατικού χώρου, γ' έκδ., Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1978.
- , *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, Θεσσαλονίκη 1979.
- Ε. Μοσχονάς**, «Ένας αιώνας Δημοτικισμού», στο: Α. Πάλλη, *Μπροσός*, Ερμής ΝΕΒ, 1975.
- Γ. Μουγογιάννης**, «Τά προηγθέντα της Δίκης του Ναυπλίου», *περιοδ. Κείμενα του Βόλου*, τεύχ. 3 (1978), σ. 215-234.
- Ν. Μουζέλης**, *Νεοελληνική κοινωνία - Όψεις ύπανάπτυξης*, Εξάντας, 1978.
- Μ. Μουρτζόπουλος**, *Ο δάσκαλος - μνημόσυνο Βασ. Κόντη*, Βόλος 1952.
- Ε. Μπαδράβου**, *Άπό την ζωή μου*, Αθήνα 1984 (και *Συμπληρωματικές διηγήσεις*, ανέκδ. χειρ.).
- Α. Μπακαλάκη - Ε. Ελεγκίτου**, *Η εκπαίδευση «εις τά του οίκου» και τά γυναικεία καθήκοντα άπό την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, ΙΑΕΝ Γ. Γραμ. Ν. Γενιάς, Αθήνα 1987.
- Γ. Μπαρτζής**, «Τά άθείκα του Βόλου ή ή Δίκη του Ναυπλίου», *περιοδ. Ήπισημονικό Βήμα του Δασκάλου*, τεύχ. 1ο (Σεπ.-Νοέ. 1982), σ. 13-19.

τεύχ. 2ο (Δεκ. 1982 - Φλεβ. 1983), σ. 27-34.

- Α. Μπεναρόγια**, *Ἡ πρώτη σταδιοδρομία τοῦ ἑλληνικοῦ προλεταριάτου*, Κομμούνια, Αθήνα 1986.
- Δ. Μπιτσάνης**, *Τὸ φιλολογικὸν κέρδος τῆς Δίκης τῶν ἀθῶων - ἀπὸ τὴν ἐπίσημον δικογραφίαν τῶν ἀθῆικῶν*, 1911.
- Σ. Μπουζάκης**, *Νεοελληνικὴ Ἐκπαίδευση (1821-1985)*, Gutenberg, Αθήνα 1986.
- Δ. Μωραΐτης**, *Ἱστορία τῆς παιδαγωγικῆς, γ' ἐκδ.*, Αθήνα 1953.

Νέα Ἔστια, περιοδικό, τεύχ. 750 (1.10.1958), σ. 1399-1471 - (αφιέρωμα στον Αλ. Δελμούζο). Περιέχονται: Π. Χάρη, «Ὁ ἔθνικὸς παιδαγωγὸς» - Σ. Κουγέα, «AD MEMORIAM» - Ι. Κακριδῆ, «Τὸ πανεπιστήμιον Θεσ/νίκης γιὰ τὸν Α. Δελμούζο» - Μ. Τριανταφυλλίδη, «Τὸ Ἄλφαβητάριο μὲ τὸν ἥλιο» - Η. Βενέζη, «Πρώτη γνωριμία» - Ε. Παπανούτσου, «Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργο» - Β. Τατάκη, «Ἡ μνήμη τοῦ ἔργου του» - Κ. Δημαρά, «Ἀπολογισμὸς» - Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, «Μελέτες καὶ πάρεργα», - Θ. Ξύδη, «Ὁ λογοτέχνης Δελμούζος» - Χ. Φράγκου, «Ὁ Δελμούζος καὶ τὸ μάθημα τῶν νεοελληνικῶν» - Φ. Τζωρτζάκη, «Ὁ Δελμούζος καὶ ἡ νεοελληνικὴ παράδοση» - Δ. Σιατόπουλου, «τὰ "Ἀθῆικά"» - Π. Χάρη, «Ἀνέκδοτα γράμματα στὸν Α. Δελμούζο» - Μ. Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, «Α. Δελμούζος ὁ ἄνθρωπος» - ΜΚΠ, «βιογραφικά» - Κ. Παπά, «ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Δελμούζου» - «Τὸ "Κρυφὸ Σκολεῖδ'"» - «ἀνέκδοτα γράμματα».

Χ. Νούτσος, *Προγράμματα μέσης ἐκπαίδευσης καὶ κοινωνικὸς ἔλεγχος (1931-1973)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979.

—, «Ἀλέξανδρος Δελμούζος», λήμμα στὴν εγκυκλοπαίδεια *Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα*, τ. 206ς, σ. 54-55.

Κ. Νταϊφάς, Π. Σταματίου, *Τὸ πανόραμα τοῦ Βόλου, ἐπιθεώρησις θεατρικὴ εἰς πράξεις τρεῖς καὶ μὲ 22 τραγούδια, μουσικὴ διασκευή Β. Κόντη*, Βόλος 1911.

Κ. Ξηραδάκη, *Ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου - Παρθεναγωγεῖα καὶ δασκάλες τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ*, τ. Α-Β, Αθήνα 1972-1973.

Η. Ξηρακιάς, «Ἡ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ τῆς βιομηχανίας τοῦ Βόλου (περίλ. διάλεξης)», εφημ. *Θεσσαλία* (Βόλου), 23.11.1980.

Ι. Ξηροτύρης, «Ἀλέξανδρος Δελμούζος», περιοδ. *Λόγος καὶ Πράξη*, τεύχ. 6 (1978), σ. 3-16.

Π. Ξωγέλλης, «Ἀπόψεις τοῦ Ἄλ. Δελμούζου γιὰ τὸν ἐκπαιδευτικὸ καὶ τὸ ἔργο του ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς σύγχρονης Παιδαγωγικῆς», στο: *Ἀφιέρωμα στὸν Ε. Παπανούτσο*, τ. Α', Αθήνα 1980, σ. 525-532.

Ὁδηγὸς Βόλου-Νομοῦ Μαγνησίας, Στατιστικὸν τμήμα Ἐμπορικοῦ Συλλόγου Βόλου, 1901.

- Παιδεία και ζωή*, περιοδικό, έτος Β', τεύχ. 18-19, 15.6.1953, σ. 161-224. τεύχ. 20-21, 15.9.1953, σ. 244-247. Περιέχει: Ε. Παπανούτσου, «'Ο Παιδαγωγός» - Β. Τατάκη, «'Ο Δάσκαλος» - Κ. Δημαρά, «'Εκπρόσωπος του νεοελληνικού ούμανισμού» - Θ. Σταύρου, «'Ο Δελμούζος και οί άρχαίοι» - Χ. Καρούζου, «'Ηθος άνθρωπω δαίμων» - Φ. Τζωρτζάκη, «Τό σχολείο του Βόλου» - Ε. Παϊδούση, «Τί μάς έδίδαξε ό Δελμούζος για τήν έκθεση του παιδιού και για τή ψυχαγωγία του», «Δύο άνέκδοτες έπιστολές» - Γ. Αποστολάκη, («ή προσφορά του Δελμούζου»), «Σύντομες κρίσεις για τό έργο του Δελμούζου» - Θ. Εύδη, «Δημοσιεύματα Α. Δελμούζου», και Δ. Μάνου, «'Ο Α. Δελμούζος και οί απόδημοι».
- Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος**, «'Ο Δελμούζος», στο: *Τά γράμματα και ή τέχνη - μελετήματα και προσωπογραφίες*, Αστήρ, Αθήνα 1967 [κείμενο του 1956].
- Γ. Παναγιώτου**, «Τά γράμματα στό Βόλο - α' οί πρώτες ρίζες», εφημ. *Ταχυδρόμος* (Βόλου), 31.3.1968.
- , «Τά γράμματα στό Βόλο - β' αναγνωρίσεις έδάφους», εφημ. *Ταχυδρόμος*, 12.5.1968.
- , «Παραστάσεις άρχαίου δράματος στό Βόλο», *'Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, τ. Α', 1972, σ. 124-130.
- , «Σαιξπηρικά του Βόλου», εφημ. *Ταχυδρόμος*, 10, 17 και 24.9.1978.
- , «'Ο τύπος του Βόλου», *'Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, τ. Ε', 1979, σ. 167-182.
- , *Τεκμηρίωση 9 (δημοσιεύματα τής «Θεσσαλίας» Βόλου, 1898-1978)*, τ. Α': *'Επιστήμες*, Αθήνα 1980.
- , *Τεκμηρίωση 10 (δημοσιεύματα 35 έντύπων του Βόλου, 1881-1978)*, τ. α': *'Επιστήμες - Τέχνες*, Αθήνα 1980.
- , *Τεκμηρίωση 13 (δημοσιεύματα τής «Θεσσαλίας»), τ. β': Καλές τέχνες - ξένες λογοτεχνίες*, Αθήνα 1981.
- Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική σχολή, Τομέας Παιδαγωγικών σπουδών, *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα - προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές*, Πανελλήνιο παιδαγωγικό συνέδριο, 11-13 Ιουλ. 1982, Ρέθυμνο 1986.
- Σ. Παπαδημητρίου**, *'Εργα και ημέραι Δημητριάδος Γερμανού*, Αθήνα 1941.
- Σ. Ν. Παπαδημητρίου**, *'Ιστορία του Δημοτικού μας σχολείου (1834-1895)*, Αθήνα 1950.
- Χρ. Παπαζήσης**, «'Ιδια γέυση», εφημ. *Ταχυδρόμος* (Βόλου), 18.3.1973.
- , «Τά παλιά χρόνια», εφημ. *Ταχυδρόμος*, 20.3.1973.
- W.** (= Χρ. Παπαζήσης), «'Ο θάνατος, ένός "θεουργού" και τό Παρθενάγωγείο του Βόλου», εφημ. *Ταχυδρόμος*, 22.5.1949.
- , «Τό "άνάθεμα" τών φανατικών και άλλα ζωηρά έπεισόδια του Παρθενάγωγείου του Βόλου», εφημ. *Ταχυδρόμος*, 22.5.1949.
- , «Τό "άνάθεμα" τών φανατικών και άλλα ζωηρά έπεισόδια του Παρθενάγωγείου του Βόλου», εφημ. *Ταχυδρόμος*, 22.5.1949.

- ναγωγείου Βόλου», εφημ. *Ταχυδρόμος*, 27.5.1949.
- Μ. Μ. Παπαϊωάννου**, «Τὰ περασμένα καὶ τὰ σύγχρονα. Τὸ κρυφὸ σκολεῖο τοῦ Βόλου», εφημ. *Θεσσαλία* (κυριακάτικα φύλλα: ἀπὸ 14.7 ὡς 29.12. 1957).
- Θ. Γ. Παπακωνσταντίνου**, *Νεοελληνικὴ Παιδεία - Πολιτιστικὴ κληρονομία καὶ ἀνανέωσις*, τεύχ. Α', Αθήνα 1976.
- Γ. Παπακώστας**, *Ὁ Φώτης Φωτιάδης καὶ τὸ Ἀδερφάτο τῆς Ἐθνικῆς Γλώσσας - ἡ ἀλληλογραφία*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1985.
- Αλ. Παπαναστασίου**, *Πολιτικὰ κείμενα*, τ. Α-Β, Μπάυρον, χ.χ.
- Ε. Παπανούτσος**, *Ἀγῶνες καὶ ἀγωνία γιὰ τὴν Παιδεία*, Ἴκαρος, 1965.
- , *Ἡ παιδεία τὸ μεγάλο μας πρόβλημα*, Δωδώνη, Αθήνα 1976.
- , *Ἀλέξανδρος Δελμούζος - ἡ ζωὴ του - ἐπιλογή ἀπὸ τὸ ἔργο του*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1978.
- , «Ἐνας δάσκαλος τοῦ Γένους», εφημ. *Τὸ Βῆμα*, 2.4.1978.
- Ν. Παπαχατζής**, *Ἡ περιοχὴ τοῦ Βόλου*, δ' ἐκδ., Βόλος 1967.
- Κ. Παπαχρίστος**, «Ἀλέξανδρος Δελμούζος [=συνέντευξη με βιογραφικὰ στοιχεῖα]», περιοδ. *Νεοελληνικὰ Γράμματα* (10.12.1938).
- Γ. Πατελοδήμος**, «Τὸ χρονικὸ τῆς ἰδρύσεως καὶ τὸ παιδαγωγικὸ σύστημα τοῦ Ἀνώτερου Παρθεναγωγείου Βόλου», περιοδ. *Ἀργοναύτης*, αρ. 3, (Ἀπρ.-Ιούν.) 1976, σ. 1-15.
- , «Ἡ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ Βόλου στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνος μας», περιοδ. *Ἀργοναύτης*, αρ. 3, (Ἀπρ.-Ιούν.) 1976, σ. 1α-19α.
- «Πενήντα ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Κ. Χατζόπουλου πρὸς τὸν σοσιαλιστὴ Ν. Γιαννιὸ καὶ τὴν γυναίκα του Ἀθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιοῦ», περιοδ. *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 724-743, (1.9.1957 ὡς 15.6.1958).
- Αρκάδιος Πηγαῖος**, «Ἀπὸ τὸ Δελμούζο ἴσαμε τὸν ἐκπαιδευτικὸ δημοτικισμό», περιοδ. *Πειραικὴ-Πατραϊκὴ*, αρ. 185, (Ιούλ.-Σεπτ.) 1978, σ. 103-104.
- Α. Πολίτης**, «Ἀλέξανδρος Δελμούζος», στο: *Θέματα τῆς λογοτεχνίας μας*, Β' σειρά, σ. 235-252.
- , «Ἡ "Φοιτητικὴ Συντροφιά" καὶ ἡ ἱστορία τῆς», στο: *Θέματα τῆς λογοτεχνίας μας*, Β' σειρά, σ. 221-234.
- Ν. Πολίτης**, «Ἐκθέσεις ἐπιθεωρήσεως τῶν δημοτικῶν σχολείων τῆς ἐπαρχίας Βόλου», στο: *Ἐκθέσεις τῶν κατὰ τὸ 1883 πρὸς ἐπιθεώρησιν τῶν δημοτικῶν σχολείων ἀποσταλέντων ἐκτάκτων ἐπιθεωρητῶν*, Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, Αθήνα 1885, σ. 55-77.
- Μ. Πολλάτος**, *Διακόσια χρόνια ἑλληνικοῦ τεκτονισμοῦ (1740-1940)*, Αθήνα 1952.
- Π. Πολυχρονόπουλος**, *Παιδεία καὶ πολιτικὴ στὴν Ἑλλάδα - κριτικὴ ἀνάλυση καὶ ἀξιολόγησις τῶν ἰδεολογικῶν καὶ γνωστικῶν λειτουργιῶν τοῦ*

- σχολικοῦ συστήματος (1956-75), τ. Α-Β, Καστανιώτης, Αθήνα 1980.
- Τὰ πρακτικά τῆς ἐν Ναυπλίῳ δίκης τοῦ 1914 τῶν ἀθέων καὶ μαλλιαρῶν τοῦ Βόλου (ἀνταποκρίσεις τοῦ Κήρυκος), χ.χ.*
- «Πρόγραμμα Δημοτικοῦ Σχολείου - Ἀνωτέρου Παρθεναγωγείου καὶ Διδασκαλείου κοριτσιῶν. Ὑπομνημα τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου πρὸς τὸ Κ.Ε.Σ. τῆς Δημ. Ἐκπαιδεύσεως», Δ.Ε.Ο., τ. Β' (1912), σ. 202-263.
- Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, Ἔργασιαί τῆς διευθυνούσης ἐπιτροπῆς - Πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων - Σχολικὴ ἔκθεσις, ἐν Ἀθήναις 1904.*
- Θ. Ρουμπάνης**, *Οἱ ρίζες τοῦ σοσιαλισμοῦ στὴν Ἑλλάδα*, Γλᾶρος, Αθήνα 1984.
- Γ. Σακελλίαν**, «Ὁ δήμαρχος Παγασῶν (Βόλου) Νικόλαος Γεωργιάδης», *Ἀρχεῖο Θεσσαλικῶν Μελετῶν*, τ. Ζ', Βόλος 1985, σ. 9-40.
- Θ. Σαμαράς**, «70 χρόνια ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Βόλου», *εφημ. Θεσσαλία*, 24, 28, 29 Δεκ. 1978.
- Β. Σαμωνάς**, *Ἀλ. Δελμούζος - δάσκαλος προόδου*, ΣΕΛΔΕ Λάρισας [δακτ/μένη], 1982-1983, σ. 17.
- Δ. Σαράτσης**, «Τὰ ἀθεικὰ τοῦ Βόλου - Τὸ Παρθεναγωγεῖον», (ἐπιστολή), *εφημ. Ἀθῆναι*, 20.9.1911.
- (Δ. Σαράτσης)**, *Διὰ τὰ παύση ἢ συκοφαντία καὶ ἡ ἐκμετάλλευσις*, Βόλος 1911.
- , «Ἡ γένεση καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Ἀνωτέρου Παρθεναγωγείου Βόλου», *περιοδ. Νέα Ἐστία*, τεύχ. 309 (1.11.1939), σ. 1471-1479.
- , *Ἐκλογή ἀπὸ τὰ δημοσιεύματά του*, (επιμ. Κ. Μακρῆς), Βόλος 1954.
- Ν. Σβωρόνος**, *Ἐπισκόπησις τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας*, β' ἐκδ., Θεμέλιο, Αθήνα 1976.
- Ι. Σηφάλακης**, *Δημήτρης Σαράτσης - ὁ γιατρός, ὁ ὁδηγός*, Αθήνα 1951.
- Γ. Σιαφλέκης**, *Τάκης Οἰκονομάκης - ὁ δημοσιογράφος, ὁ ποιητής, ὁ ἄνθρωπος, ὁ πατριώτης*, Βόλος 1952.
- , *Σύντομη ἱστορία τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τοῦ Βόλου (1881-1981)*, Λάρισα 1982.
- Γ. Σκληρός**, *Τὸ κοινωνικὸν μας ζήτημα*, β' ἐκδ., Αθήνα 1922.
- , *Τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, β' ἐκδ., Αθήνα 1970.
- Συμπόσιο γιὰ τὴ δημοτικὴ γλῶσσα*, ἐκδ. Α.Τ.Ι., 1965.
- Σ. Σωμερίτης**, *Ἡ μεγάλη καμπὴ τοῦ σοσιαλισμοῦ (1932-1935)*, Παπαζῆσης, Αθήνα 1978.
- , *Ἡ μεγάλη καμπὴ (Μαρτυρίες - ἀναμνήσεις) 1924-1974*, Αθήνα 1975.
- Γ. Τελεμίτης**, *Κάτω τὰ εἰδωλα*, Αλεξάνδρεια 1909.
- Ν. Τερζής**, «Ἀπόψεις γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση - ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση», *περιοδ. Φιλολόγος*, τεύχ. 23, Ιαν. 1981, σ. 272-281.
- , *Ἡ παιδαγωγικὴ τοῦ Ἀλέξανδρου Δελμούζου - συστηματικὴ ἐξέταση*

- τοῦ ἔργου καὶ τῆς δράσης του, Θεσσαλονίκη 1981.
- , 'Εκπαιδευτικὴ Ἐπιτροπὴ (1916-1920): ἓνα γράμμα μὲ τὸ πρόγραμμα τῆς γιὰ τὸ 1917-18 καὶ τὰ πρακτικὰ τῶν συνεδριῶν τῆς, Ε.Ε.Φ.Σ. του Α.Π.Θ., τ. ΚΒ', Θεσσαλονίκη 1984, σ. 579-616.
- , «Ὁ ρόλος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στὸ ζήτημα τῆς ἐκπαίδευσης τῶν ἐκπαιδευτικῶν», περιοδ. *Φιλολόγος*, τεύχ. 45 (1986), σ. 190-193.
- , «Ἡ θητεία τοῦ Ἄλ. Δελμούζου στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1928-1945)», περιοδ. *Νέα Παιδεία*, τεύχ. 42 (1987), σ. 31-50.
- N. Terzis**, *Die Reformpädagogische bewegung Griechenland zwischen traditionlismus, und modernisierung (1902-1920). Der erzieherische Demotikismus*, Φρανκφούρτη 1980.
- Σ. Τζουμελέας - Π. Παναγόπουλος**, *Ἡ ἐκπαίδευσή μας στὰ τελευταῖα 100 χρόνια*, Δημητράκος, Αθήνα 1933.
- M. Τριανταφυλλίδης**, «Τὸ ἔργο τοῦ Ὀμίλου», *Δ.Ε.Ο.*, τεύχ. 5, 1915, σ. 1-10.
- , «Δέκα χρόνια», *Δ.Ε.Ο.*, τεύχ. 9, 1921, σ. 5-26.
- , *Δημοτικισμὸς - ἓνα γράμμα στοὺς δασκάλους μας*, Αθήνα 1926.
- , *Ἄπαντα*, τ. Ε', Θεσσαλονίκη 1963.
- , *Αὐτοβιογραφικὲς σελίδες*, Θεσσαλονίκη 1979.
- , *Νεοελληνικὴ γραμματικὴ, I. Ἱστορικὴ εἰσαγωγή*, β' ἐκδ., Θεσσαλονίκη 1981.
- Μνήμη Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Εἴκοσι χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του*, Α.Π.Θ. Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1979.
- Τιμητικὲς ἐκδηλώσεις γιὰ τὰ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Α.Π.Θ. Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1987.
- Σ. Τριανταφυλλίδης**, *Οἱ κολλίγοι τῆς Θεσσαλίας - μελέτη περὶ μορτῆς, Στοχαστής*, 1974.
- K. Τριανταφυλλόπουλος**, *Θεὸς καὶ θέμις, ἔλεγχος τοῦ 13/1912 βουλευμάτος τῶν Ἐφετῶν Λαρίσης*, Αθήνα 1912.
- Ἄθως Τριγκώνης**, *Χρονικὰ τοῦ Βόλου*, Βόλος 1934.
- «Παρουσία τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη», *Τετράδια Εὐθύνης*, τεύχ. 12 (1981).
- M. Τσιριμώκος**, «Ἱστορία τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὀμίλου», περιοδ. *Νέα Ἐστία*, τεύχ. 15 Ἰουλίου καὶ 1 Αυγούστ. 1927, σ. 401-410 καὶ 468-478.
- A. Τσιτσόπουλος**, «Ὁ Δημήτριος Τσαμασφύρος καὶ ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου», εφημ. *Βόρειοι Σποράδες*, Μάρτ. 1976.
- «Πρὸς τιμὴν τῆς κ. Ἀννέτας Τσολάκη - Ἡ προχθεσινὴ καλλιτεχνικὴ ἐκδήλωση», εφημ. *Ταχυδρόμος (Βόλου)*, 24.3.1970.

- Δ. Τσοποτός**, «Έπαρχία Βόλου», περιοδ. *Θεσσαλικά χρονικά - έκτακτος έκδοσις*, 1935, σ. 133-151.
- Κ. Τσουκαλάς**, *Έξάρτηση και άναπαράγωγη - 'Ο κοινωνικός ρόλος τών εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Έλλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, β' έκδ, 1979.
- , *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος - 'Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Έλλάδα*, Θεμέλιο, 1981.
- Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, *Στατιστική τής Δημοσίας Έκπαιδύσεως (1910-1911)*, Αθήνα 1912.
- Γ. Φάτσης**, «Μιά μαθήτρια του Δελμούζου στο Παρθεναγωγείο θυμάται...» - «Μιά άκόμη μαθήτρια του Παρθεναγωγείου Βόλου άφηγγείται» - «Πώς και γιατί ιδρύθηκε το Παρθεναγωγείο στο Βόλο» - «Τò Παρθεναγωγείο καταργείται...», εφημ. *Τò Βήμα*, 22.2 και 2, 3, 4.3.1976.
- Ε. Φουρνάρáκη**, *Έκπαίδευση και άγωγή τών κοριτσιών - Έλληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, Ένα άνθολόγιο, ΙΑΕΝ Γ. Γραμ. Ν. Γενιάς, Αθήνα 1987.
- Χ. Φράγκος**, «'Ο Α. Δελμούζος και οί εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις», περιοδ. *Λόγος και Πράξη*, τεύχ. 8 (1979), σ. 3-18.
- Α. Φραγκουδάκη**, *Έκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι - Άγωναί άγώνες και ιδεολογικά άδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Κέδρος 1977.
- , *'Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ó γλωσσικός συμβιβασμός του 1911*, Ιωάννινα 1977.
- Γ. Φτέρης**, «'Η 50ή επέτειος τών 'Αθεικών. Δύο στρατόπεδα άντιμέτωπα», εφημ. *Τò Βήμα*, 5.4.1964.
- , «Τò γλωσσικό Κιλετέρ», εφημ. *Τò Βήμα*, 20.3.1966.
- Φ. Φωτιάδης**, *Τò γλωσσικόν ζήτημα και ή εκπαιδευτική μας άναγέννησις*, Αθήνα 1902.
- Κ. Χανιώτης**, *'Ο νεοελληνικός εκπαιδευτικός διαφωτισμός (1908-1964)*, χ.χ.
- Δ. Χαραλάμπους**, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: ή ίδρυση, ή δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και ή διάσπασή του*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987.
- Χ. Χαρίτος**, «'Ο Βάρναλης σχολάρχης στην 'Αργαλαστή», περιοδ. *Κείμενα του Βόλου*, τεύχ. 1 (1976), σ. 41-51.
- , «'Ο Ρήγας Γκόλφης και μιá άνάγνωση έργου του στο Βόλο», εφημ. *Θεσσαλία*, 3.10.1976.
- , «Σελίδες άπό τή δίκη τών "άθέων" - Άγνωστο χειρόγραφο του Τ. Οικονομάκη», περιοδ. *Άργονάτης*, τεύχ. 3, (Άπρ.-Ιούν.) 1976, σ. 1β-26β.

- , «Ἡ εἰσηγητικὴ ἔκθεση τοῦ Δ. Σαράτση γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Παρθεναγωγείου Βόλου», *περιοδ. Θεσσαλικὴ Ἑστία*, τεύχ. 32, (Μάρτ.-Απρ.) 1978, σ. 329-341.
- , «Ὁ ρόλος τῆς Πην. Χριστάκου στὴ διαμόρφωση κατηγορίας ἐναντίον τοῦ Παρθεναγωγείου Βόλου», *Ἀρχεῖο Θεσσαλικῶν Μελετῶν*, τ. Ε' (1979), σ. 23-40.
- , «Τὸ πρωτότυπο τῆς Ἐκθεσης Σαράτση γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Παρθεναγωγείου Βόλου», *περιοδ. Κείμενα τοῦ Βόλου*, τεύχ. 6, 1979, σ. 541-544.
- , *Τὸ Παρθεναγωγεῖο καὶ τὰ «Ἀθεϊκὰ» τοῦ Βόλου - Ἡ ἀλληλογραφία τῶν πρωταγωνιστῶν*, Ἐταιρεία Θεσσαλικῶν Ἐρευνῶν, Βόλος (1980).
- , *Σημειώσεις γιὰ τὸ ἐργατικὸ κίνημα στὴν Ἑλλάδα. Ἡ «νηπιακὴ» καὶ ἡ «παιδικὴ» του ἡλικία (1879-1918). Ἡ περίπτωση τοῦ Βόλου*, Βόλος 1984.
- , «Παιδαγωγικὲς θέσεις τοῦ Ἀλέξανδρου Δελμούζου. Μικρὴ συμβολὴ στὴ γνωριμία τοῦ ἔργου τοῦ "ἔθνικοῦ" παιδαγωγοῦ», *περιοδ. Λόγος καὶ Πράξη*, τεύχ. 28 (1986), σ. 5-55.
- , *Τὸ Παρθεναγωγεῖο καὶ τὰ «Ἀθεϊκὰ» τοῦ Βόλου. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν ἐκπαιδευτικῶν μεταρρυθμίσεων στὴ νεότερη Ἑλλάδα*, διδ. διατριβή, Αθήνα 1986.
- , «Το διδακτικὸ προσωπικὸ του Παρθεναγωγείου του Βόλου», *περιοδ. Ὁρες (Βόλου)*, τεύχ. 14 (15.3.1987), σ. 52-55.
- Γ. Χασιώτης**, *Ἡ πάρ' ἡμῖν Δημοτικὴ Παιδείσις ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι σήμερον, Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος*, τ. Η' (1873-1874), σ. 94-129.
- Ι. Χασιώτης**, *Θεσσαλικὴ βιβλιογραφία (1636-1962)*, Φιλάρχαιος Ἐταιρεία Βόλου, 1971.
- Θ. Χατζηπανταζής - Α. Μαράκα**, *Ἡ ἀθηναϊκὴ ἐπιθεώρηση*, τ. Α-Γ, Ἐρμής, Αθήνα 1977.
- Θ. Χατζηστεφανίδης**, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαιδεύσεως (1821-1986)*, Παπαδήμας, Αθήνα 1986.
- Χ. Α.**, «Πάλι στὴν ἐπικαιρότητα. Ἀλέξανδρος Δελμούζος. Ὑπῆρξε ἕνας σταυροφόρος τῆς φωτισμένης παιδείας», *εφημ. Θεσσαλία*, 6.3.1977.
- Κ. Χρηστόπουλος**, *Ἐμπορικὸς ὁδηγὸς Βόλου-Πηλίου-Ἀλμυροῦ*, Βόλος 1911.
- Α. Ψιλοπούλου**, «Ἡ χαμένη ἀνοίξη τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης, 1908-1911. Το Ἀνώτερο Δημοτικὸ Παρθεναγωγεῖο Βόλου ὅπως το ἐζήτησαν δυο παλιές μαθήτριες», *περιοδ. Πάνθεον*, 1984 [= συνεντεύξεις με τις κ.κ. Α. Αντωνοπούλου καὶ Ε. Μπαδράβου].

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

[Τα καταγραφόμενα ονόματα ανευρίσκονται στις σελίδες των κειμένων και των σημειώσεων. Δεν αποδελτιώνονται τα ονόματα των Α. Δελμούζου και Δ. Σαράτση].

- Αγγελίδης Α. 32
 Αγγελίδης Αγ. 46
 Αγγελίδου Α. 152
 Αγγελόπουλος Δ. 276
 Αγγελοπούλου — 152
 Αγγελοπούλου Μ. 152, 155
 Αδαμίδου Φ. 152, 155
 Αδαμόπουλος-Χατζηνικολάου 34
 Αδρακτάς Γ. 45
 Αθανασάκης Κ. 44
 Αίσωπος 189
 Αλεξανδράκης Γ. 56, 301-302, 308
 Αλεξανδρής Α. 88, 293
 Αλεξιάδης Δ. 41
 Αλεξίου Φ. 302, 308
 Αλιμπέρτης Σ. 148
 Αλλοτινός Ν. 45
 Αμπελάς Τ. 303-304, 309, 312, 332
 Αναστασάκη Ι. 91
 Αναστασάκης Ε. 91
 Ανδρέου Α. 80, 84
 Αντωνίου Δ. 160
 Αντωνοπούλου — 152
 Αξελός Ν. 32
 Αποστολάκης Γ. 247
 Αποστολίδης Π. 32, 45, 96, 102, 103, 117, 278
 Αποστολόπουλος Μ. 256
 Αρβανιτόπουλος Α. 45
 Ασπιώτης Ι. 304, 308, 320, 323
 Ατέσης Ι. & Ε. 276
 Αυγερινός Α. 86
 Αυγουστίνος Γ. 342
 Βαλαωρίτης Α. 201, 202
 Βαμβέτσος Α. 40
 Βανάκος Γ. 146, 148, 149, 232, 295, 301-302, 308
 Βάρναλης Κ. 302, 308
 Βαρουξάκη Ε. 113
 Βαρούχ Ε. 134, 152
 Βαρούχ-Σολομών-Λευή 37
 Βασίλειος Μέγας 159
 Βασιλείου Γ. 330
 Βασιλείου Κ. 303
 Βενιζέλος Ε. 19, 20, 22, 23, 25, 27, 33, 65, 327, 336, 357
 Βεργόπουλος Κ. 22
 Βιζυηνός Γ. 201, 202
 Βικέλας Κ. 202
 Βλαστός Π. 74
 Βλάχος Σ. 46
 Βογιατζής Φ. 45
 Βονασέρας Π. 41
 Βότση Ε. 152

- Βούλγαρης Ε. 41
 Βράνου Β. 134, 152
 Γαβριηλίδης Β. 229
 Γαϊτάνου-Γιαννιού Α. 63
 Γαλλέας Ι. 46
 Γάτσος Ν. 32, 316, 324
 Γερμανός (Μαυρομάτης) 145, 268-278, 281-282, 286, 288, 295, 297, 302, 317, 355-356, 358
 Γερμανός (Καλλιγάς) 275
 Γεωργιάδης Ν. 30, 31-33, 38, 45, 93
 Γιαμαλής Ι. 44
 Γιανίδης Ε. 149, 223
 Γιαννακόπουλος Ι. 32
 Γιαννακόπουλος Κ. 32
 Γιαννακόπουλος Φ. 32
 Γιαννιός Ν. 26, 63, 64, 72
 Γιαννόπουλος Ν. 45
 Γιαννοπούλου Ι. 152
 Γιαρέντη Κ. 152, 180
 Γίδας Κ. 32
 Γκέσκος Κ. 45
 Γκλαβάνης Κ. 31, 33, 34, 101, 102, 278, 279, 280, 285, 352
 Γκόλφης Ρ. 74, 75, 76
 Γκράμσι Α. 341
 Γληνός Δ. 82, 149, 256
 Γούναρης Δ. 67
 Γρηγορογιάννης Ν. 318
 Γύζης Ν. 187, 188, 198

 Δάρλας Α. 140
 Δαφνής Γ. 20
 Δελμούζος Λουκ. 134, 234, 237
 Δελμούζου (οικογένεια) 234-235
 Δελμούζου-Μαλικοπούλου Φ. 118, 133, 234
 Δέλτα Π. 74, 266, 276, 282, 288-291, 332, 354, 359, 360
 Δερτιλής Γ. 19, 20, 360

 Δεσποτόπουλος Ι. 318
 Δημάδης Π. 34
 Δημαράς Α. 13, 79, 81, 242, 256, 282, 362
 Δημητρακόπουλος Ν. 357
 Δημητριάδης Γ. 88
 Δημητριάδης Ν. 46
 Δημητριάδου Β. 152
 Δημητρίου Μ. 25, 52
 Δήμου Θ. 276
 Δομέστιχος Ι. 51
 Δοξάκη Κ. 152
 Δούκα Β. 152, 272
 Δούρας Γ. 46
 Δρακούλης Π. 25, 26, 54, 62, 63, 72, 74
 Δροσίνης Γ. 106, 201, 223, 224
 Δροσοπούλου Μ. 152

 Εγγλέζος Κ. 112
 Εγγλέζου Ε. 152
 Εγγλέζου Σ. 152
 Επιφανιάδης Ε. 46
 Επιφανιάδης Θ. 46
 Ευταξίας Α. 88, 256
 Εφταλιώτης Α. 201, 360

 Ζάγρας Π. 46
 Ζαρζάμπας Φ. 32
 Ζαρλής Ν. 32, 96, 278, 284, 285, 317
 Ζάχος Κ. 33, 40, 51, 56-58, 60, 63, 65-67, 69-75, 247, 301-303, 308, 316, 320-321, 323-325, 357
 Ζάχος Π. 282
 Ζησόπουλος Κ. 32
 Ζιούτος Γ. 62
 Ζίφου Φ. 152
 Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. 13, 78, 85, 86

- Ζυγαλάκης Γ. 307, 322
 Ζωγραφίδης Σ. 45
 Ζωγράφος Γ. 40
 Ζωγράφος Θ. 149, 277
 Ζωσιμάς (Εσφιγμενίτης) 45, 52

 Θεοδωρίδου Δ. 153
 Θεοδωρίδου Ε. 148
 Θεοτόκης Γ. 18, 88
 Θεοφανίδου Π. 153
 Θεόφιλος (Χατζημιχαήλ) 44

 Ιγγλέσης Ν. 91
 Ισοκράτης 159
 Ιωαννίδης Ε. 32
 Ιωαννίδης Ι. 317
 Ιωαννίδου Σ. 134, 153, 272
 Ιωαννίδου Φ. 101, 112, 280

 Καβαλιεράτος Κ. 90
 Καζάκης Κ. 34
 Καλαντζόπουλος Δ. 53
 Κάλβος Α. 201
 Καλλέργης Σ. 25, 54
 Καλλισπέρη Σ. 256
 Καλύβας Ε. 72
 Καμέσα Β. 153
 Καμηλάρης Ρ. 45
 Κανάβας Β. 72
 Κανίκης Ι. 34
 Κανταρτζής Α. 32
 Καπετανάκης Δ. 46
 Καπετανάκης Ν. 106, 223, 224
 Καραβατσέλος Α. 51
 Καρακίτης Δ. 51
 Καραμανώλη Μ. 153
 Καρανικόλας Α. 84, 106, 348
 Καρανικόλας Γ. 22, 40
 Καρασαΐνης Α. 318
 Καρασαΐνης Π. 72
 Καρκαβίτσας Α. 201, 202

 Καρκάλος Ν. 72
 Καρτάλης Α. 32
 Καρτάλης Γ. 30, 32, 33
 Καρτάλης Ι. 32, 33, 91
 Κασσαβέτης Α. 31, 32
 Κασσαβέτης Δ. 46
 Κασσαβέτης Ι. 32
 Κασσωτάκης Μ. 226
 Καστελάνου Α. 91
 Κατσιρέλος Ν. 56, 57, 301-302,
 308, 320, 325
 Κεχαγιά Κ. 87
 Κίρικο Ντε Τζ. 45
 Κιτιλής Ζ. 32
 Κλάρα — 153
 Κλέντζερη Α. 153
 Κογκόπουλος Θ. 72
 Κοκωσλή Α. 101, 112, 148, 268,
 272, 279, 280, 317
 Κοκωσλής Ν. 30, 31
 Κολιού Ν. 43, 52, 62, 307
 Κολοσούκα Σ. 93
 Κονδολάκης Ι. 202
 Κόντης Β. 43, 44, 74, 147, 150,
 175, 176, 232, 259
 Κοντογεωργίου Τ. 90, 92
 Κορδάτος Γ. 16, 30, 34, 35, 39,
 40, 52, 53, 56, 57, 59, 60,
 68-71, 129, 289, 300
 Κορωναίου Ζ. 90
 Κοσμαδόπουλος Δ. 36, 285
 Κόσσυβας Γ. 56-58, 75, 301-302,
 308, 320, 323, 325
 Κουκιάδης Δ. 32, 285
 Κουκιάδου Σ. 153
 Κουμπής Γ. 302, 308
 Κουντουράς Μ. 350
 Κούρτοβικ Δ. 51, 56, 57, 119,
 122, 125, 127-129, 162, 283,
 286, 295-297, 307, 317, 352,
 356

- Κουτσαγγέλης Α. 278, 284, 285,
352
Κούτσικος Γ. 67, 278
Κουτσοπούλου Ε. 147, 232
Κουτσουμπλής Δ. 32
Κοφινιώτης Ε. 200
Κοφφίνας Μ. 285
Κρυστάλλης Κ. 201, 202
Κυριακίδης Κ. 46
Κυριακοπούλου Μ. 153
Κυρτσώνης Ζ. 46
Κωνσταντινίδης Κ. 277
Κωστόπουλος Α. 90
- Λαδογιάννης Κ. 150
Λαζαρίδης Σ. 276, 302, 308
Λαμπράκη-Παγανού Α. 86, 225
Λαναράς Γ. 30-32
Λασκαρίδου Α. 87
Λεκατσάς Ν. 41
Λεονταρίτης Γ. 23, 26, 53, 65, 67
Λεοντιάς Σ. 87
Λερωμένου Ε. 153, 155
Λευή Ε. 134, 153
Λευκοπαρίδης Ε. 266
Λέφας Χ. 80
Λεφούσης Η. 64, 68
Λουκά Ε. 92
Λουκάκος Α. 318
Λουκιανός 159, 189
Λυκιαρδοπούλου Α. 153
Λυσίας 159
Λύτρας Ν. 187, 198
- Μαγιάκος Ε. 330
Μάγνης Δ. 45
Μάγνης Π. 46, 58, 75
Μακρής Κ. 13, 44, 92
Μακρυγιάννης Ι. 204
Μαλαμίδης — 134
Μαλαμίδου — 153
- Μάνος Φ. 90
Μαργωμένος Ν. 46
Μαρδέλης Ν. 58
Μαρίτσιχ Τζ. 43
Μαρκίδου Α. 153
Μαρκοράς Ι. 176
Μαρξ & Ένγκελς 62
Μαρπουτζόγλου Α. 46
Ματσαγκός Ν. 34
Μεγαλίδης Π. 272
Μεγαλίδου Α. 134, 153
Μεγαλίδου Μ. 153
Μέγαρης Ι. 285
Μεϊντάνης — 330
Μελανίδης Ι. 90
Μεφσούτ Β. 34
Μητσάκης Β. 64
Μήτσιος Κ. 133, 134
Μήτσιου — 153
Μίλησης Γ. 88
Μιστριώτης Γ. 275, 281, 282
Μιχαλακόπουλος Α. 40
Μιχοπούλου Σ. 153
Μοσκόφ Κ. 24, 25, 35
Μοσχονάς Ε. 27
Μουντζουρίσης — 337
Μουσουήρης Σ. 33, 46, 56-58, 65,
101, 102, 117
Μπακαλάκη Α. - Ελεγκίτου Ε. 78,
225
Μπαχαριά Μ. 153
Μπεναρόγια Α. 26
Μπιτσάνης Δ. 46, 304, 308-309,
312, 320
Μπόρελ Γ. 43
Μπουσδρας Δ. 40
Μπουφίδης Μ. 32, 134, 282, 317
Μωραϊτης Κ. 318
- Νάκος Α. 269, 273, 276, 315,
324, 331

- Ναουμίδου Α. 153
 Νάτσιος Δ. 51
 Νέος Ε. 46
 Νίκας Ν. 90
 Νικητόπουλος Χ. 318
 Νικολαΐδης Κ. 72
 Νικολαΐδης Ν. 90-92
 Νικολαΐδου Α. 90
 Νταιφάς Κ. 46, 56, 301-302, 308
 Νταιφάς Κ. - Σταματίου Π. 43
 Ντινόπουλος Γ. 46, 74, 302, 308

 Ξενοφών 159, 189, 190
 Ξηραδάκη Κ. 348
 Ξηροτύρης Η. 248
 Ξωχέλλης Π. 233

 Οικονομάκης Τ. 46, 58, 60, 62, 75, 301, 307, 308
 Οικονομίδου Ε. 154
 Οικονόμου Θ. 41

 Παγούδη Ε. 154
 Παγώνης Κ. 276
 Παλαμάς Κ. 201, 202, 237, 243, 281
 Πάλλης Α. 27, 63, 359
 Παναγιώτου Γ. 39, 42, 46, 50, 52, 59
 Παναγιωτόπουλος Κ. 91
 Πανταζόπουλος Α. 318
 Πάντου Σ. 154
 Παπαγεωργάκης Ν. 46
 Παπαγεωργιάδης Α. 96, 285
 Παπαγεωργίου Σ. 34
 Παπαγιάννης Δ. (Πεύκος Ορεινός) 46
 Παπαδημητρίου Α. 154
 Παπαδημητρίου Ε. 154
 Παπαδημητρίου Σ. 52, 275
 Παπαδήμος Ν. 285, 288
 Παπαδήμου Μ. 92

 Παπαδιαμάντης Α. 202
 Παπαδόπουλος Ι. 61
 Παπαζαφειρίου Ε. 91
 Παπαζήσης Χ. 43
 Παπαθανασίου Σ. 285
 Παπαϊωάννου Μ. 42
 Παπαϊωάννου Ν. 32
 Παπακωνσταντίνου Μ. 154
 Παπαναστασίου Α. 22, 23, 40, 62, 70, 315
 Παπανικολάου Σ. 134, 154, 300
 Παπανούτσος Ε. 232, 234, 241, 243
 Παπαρρήγας Κ. 34
 Παπαρρηγόπουλος Κ. 185
 Παπάς Χ. 57
 Παπασωτηρίου Γ. 106, 223, 224
 Παπαχρήστος Ι. 90
 Παρθένης Κ. 278, 285
 Παρορίτης Κ. 74, 148
 Παρρέν Κ. 87, 116, 223, 224, 348
 Παρρησιάδης Ν. 32
 Πατελοδήμος Γ. 46, 58, 96
 Παυλής Ν. 72
 Περβανάς Β. 43
 Πετμεζάς Θ. 62, 67, 70
 Πετρίδης Γ. 316, 324
 Πέτσιος-Μιχαλόπουλος 34
 Πλαγιάννης Δ. 330
 Πλούταρχος 159, 189, 190
 Πλυτά Α. 92
 Πολίτης Γ. 142, 220
 Πολίτης Ν. 80, 112, 144, 202, 227, 229, 317
 Πολίτης Π. 40
 Πολλάτος Μ. 298
 Πολυλάς Ι. 205
 Πούλακας Ι. 45, 147, 232
 Πυργιαλή Α. 154

 Ραζή Ε. 90

- Ραζή-Τσολάκη Α. 43, 44, 148
 Ρακτιβάν Κ. 327
 Ραφαήλ Σ. 57, 301-302, 308, 320
 Ρέπουλης Ε. 293
 Ρήγας (Φεραλός) 201
 Ρίζος Δ. 51
 Ροδίτης Ν. 34
 Ρουσόπουλος Ν. 51
- Σακελλαρίδης-Θετταλομάγνης Γ.
 45
 Σακελλαρίδης Κ. 51
 Σακελλίων Ι. 31
 Σαμαρτζή Σ. 154
 Σαράτσης Ν. 74
 Σαραφόπουλος Δ. 285
 Σβορώνος Ν. 18
 Σείτανίδης Ν. 45
 Σηφαλάκης Ι. 223
 Σιαφλέκης Ι. 60
 Σκληρός Γ. 25, 26, 55, 239, 244,
 246, 247
 Σκούταρης Δ. 318
 Σκρέτας Ε. 285
 Σολωμός Δ. 128, 129, 176, 201,
 202, 243
 Σούλιος Κ. 57, 301-302, 308, 320,
 325
 Σούτης Γ. 149, 277
 Σπηλιάδης Α. 312, 314
 Σπηλιωτοπούλου Α. 154
 Σπυρίδης Κ. 32
 Σπυρίδης Σ. 45
 Σπυρομήλιος Σ. 40
 Στάης Σ. 88, 217
 Σταμάτης Δ. 33
 Σταματιάδης Ν. 32
 Σταματόπουλος Μ. 34, 278, 285
 Σταμούλης Ε. 32
 Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ. 27, 246
 Σταυρίδης Ν. 91
- Στεφάνου Β. 43
 Στουρνάρας Σ. 44
 Στρατής Ν. 146
 Σφάγκος Κ. 145, 147, 232
 Σφέτσιος Γ. 74, 91, 148
 Σχινάς Γ. 32
 Σχινάς Ν. 32
 Σωτηριάδης Σ. 318, 319, 326, 330
- Ταβουλάρη (Αφοί) 41
 Τελεμίτης Γ. 319
 Τερζής Ν. 234, 239, 243, 245,
 248, 252, 337
 Τζορβάς Π. 318
 Τζουμελέας Σ. - Παναγόπουλος Π.
 82, 162
 Τόμαν Γ. 294, 297-301, 303, 330,
 356
 Τοπάλης Α. 33, 42
 Τοπάλης Κ. 31-33, 42, 106
 Τριανταφυλλίδης Μ. 149, 223,
 244, 337
 Τριανταφυλλίδης Σ. 32, 38, 39,
 40, 51, 69, 316, 358
 Τριανταφυλλόπουλος Κ. 62, 70,
 276, 312, 315, 324, 331, 357
 Τριγκώνης Α. 34, 42
 Τρικούπης Χ. 17, 23, 37
 Τσαγκαράδας Κ. 46
 Τσαμασφύρος Δ. 74, 145, 232,
 301, 308, 317
 Τσαξίρης Γ. 32
 Τσιμπούκης Δ. 46, 51
 Τσιριμώκος Ι. 88, 216, 256, 349
 Τσιριμώκος Μ. 243
 Τσολάκης Α. 44
 Τσοποτός Δ. 34, 40, 45
 Τυπάλδος Ι. 201, 202
- Φάτσης Γ. 155
 Φερρέρ Φ. 73

- Φιλαδελφεύς Α. 35
 Φιλάρετος Γ. 30-32, 45
 Φιλήμων Ι. 202
 Φίλιος Θ. 40
 Φιλιππίδης Α. 32
 Φιλιππίδης Κ. 32
 Φιλιππίδης Σ. 145, 232
 Φιλιππίδου Α. 154
 Φιλιππίδου Ε. 154
 Φλώρος Α. 304, 308, 320
 Φουρναράκη Ε. 78, 225
 Φράγκος Χ. 191, 233
 Φραγκουδάκη Α. 27, 243, 337-338, 341
 Φρόνιμος Α. 32
 Φωτάκος 185
 Φωτιάδης Φ. 109, 223, 244, 259, 260
 Φωτιάδου Α. 91
 Φώτιος (Πέρογλου) 275

 Χάινε 75
 Χανιώτης Κ. 231
 Χάουπτμαν 75
 Χαρίτος Χ. 10, 57, 72, 301-302, 308, 320
 Χαρίτος Χ. Γ. 52, 76, 91, 94, 134, 149, 235, 273, 276, 302, 307
 Χασιώτης Ι. 52
 Χατζάκος Μ. 312
 Χατζηαναγνώστου Μ. 134, 154
 Χατζηαργύρης Ι. 33
 Χατζηνικολάου Γ. 92
 Χατζηδάκης Ν. 62, 148
 Χατζόπουλος Κ. 62, 63, 72, 75
 Χειρογιώργος Κ. 57, 301-302, 308, 320
 Χίου Μ. 134, 154
 Χοϊδάς Ρ. 25, 60

 Χρηστομάνος Κ. 41
 Χρηστόπουλος Κ. 34
 Χριστάκου Π. 145, 149, 232, 268-273, 276, 278-280, 293, 295, 301-302, 308
 Χριστόδουλος (Παρασκευαΐδης) 275
 Χρυσοβελώνης Ι. 32, 73, 102, 280
 Χρυσόστομος Ιω. 159
 Χρυσοχοΐδης Κ. 32, 96
 Χρυσάφης Ι. 180
 Χρυσοχού Κ. 154

 Ψυχάρης Γ. 26, 128, 223

 Budde G. 224

 Demolins E. 107, 226

 Gautig H. 241

 Herbart J. F. (Έρβαρτος) 238, 239

 Kant E. 239

 Lanessan de J. 224
 Leblanc R. 223
 Lietz H. 107, 226, 240, 241

 Martin 224

 Otto B. 240-241
 Rein W. 240, 241

 Schopenhauer A. 239
 Seurin J. 146, 147, 174, 214, 232, 263

 Verguet — 143, 146, 174, 232

 Wund 238, 239

 Zahud — 148

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

1. Η απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Παγασών για την ίδρυση του βολιώτικου Παρθεναγωγείου [*Βιβλίο Ψηφισμάτων Δήμου Παγασών*, τ. 14ος (1908-1911), σ. 49]. Σμίκρυνση. 100
- 2-3. Προσωπογραφίες των Δημ. Σαράτση και Αλ. Δελμούζου. Σχεδίαση από φωτογραφίες εποχής του ζωγράφου Δημ. Μοράρου (1980). 108-109
4. Το πρώτο δημοσίευμα, με το οποίο γνωστοποιείται η έναρξη λειτουργίας του Α.Δ.Π. στο Βόλο (Εφημ. *Πρόμαχος*, φ. του Σαβ. 4 Οκτωβρ. 1908). 111
5. Ενδεικτικό προαγωγής στη Β' τάξη του Α.Δ.Π. της μαθήτριας Δήμητρας Θεοδωρίδου (1909). [Αρχείο Αλ. Δελμούζου — Δημοτική Βιβλιοθήκη της 'Αμφισσας]. Σμίκρυνση. 114
6. Ενδεικτικό προαγωγής στη Γ' τάξη του Α.Δ.Π. της μαθήτριας Στ. Παπανικολάου. Η τελευταία κάτω υπογραφή των μελών της Εφορείας είναι του Δημοτικού Συμβούλου Ιω. Χρυσοβελώνη. [Το πρωτότυπο — αποκείμενο στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της 'Αμφισσας — έχει διαστάσεις: 21×30 εκ.]. Σμίκρυνση. 115
7. Μέρος από κύριο άρθρο της εφημ. *Κήρυξ*, που περιέχει τμήμα της πολεμικής του Δημ. Κούρτοβικ εναντίον του Α.Δ.Π. (Από το φ. της 25ης Οκτωβρ. 1908). Σμίκρυνση. 120
8. Οι μαθήτριες του Α.Δ.Π. και μερικοί από τους δασκάλους τους. 'Ανοιξη 1910. Διακρίνονται: αριστερά ο Δελμούζος, μπροστά του η επιστάτρια Ελ. Μοσχονησιώτου,

- δεξιά όρθιος ο Σπ. Φιλιππίδης. Καθισμένοι αριστερά ο Δημ. Τσαμασφύρος και δεξιά ο Κων. Σφάγκος. (Η φωτογραφία είναι πολυδημοσιευμένη, αλλά για πρώτη φορά αναγνωρίζονται τα ενήλικα από τα εικονιζόμενα πρόσωπα. Μικρή επιφύλαξη διατηρείται μόνο για τον τελευταίο). 144
9. Φωτογραφίες από τη σχολική ζωή στο Α.Δ.Π. Βόλου (1909). 168-169
10. Ζωγραφικό έργο (σχέδιο με χρώμα πάνω σε βελούδινο λευκό ύφασμα) της μαθήτριας Κλεοπάτρας Γιαρέντη (1911). Διαστάσεις πρωτοτύπου: 36X81 εκ. [Ο πίνακας αυτός, πολύτιμο δώρο της παλιάς μαθήτριας του βολιώτικου παρθεναγωγείου, ανήκει στο συντάκτη αυτής της μελέτης]. 178
11. Έργο ζωγραφικής της Άρτεμης Αγγελίδου, μαθήτριας του Α.Δ.Π. στα 1909-10. [Το πρωτότυπο —μαζί με αρκετά ακόμη σχέδια και ζωγραφήματα των μαθητριών— στα κατάλοιπα Δελμούζου]. 193
12. Από το τετράδιο γλωσσικής διδασκαλίας της μαθήτριας Μαρίας Μπαχαριά. Επισημαίνεται η διπλή γραφή των δύο γλωσσικών μορφών που διδάχτηκαν. [Το πρωτότυπο στο Αρχείο Αλ. Δελμούζου — Δημοτική Βιβλιοθήκη της Άμφισσας]. 197
13. Ιδιόγραφο απόσπασμα των αναμνήσεων της κ. Ελένης Λερωμένου-Μπαδράβου από το βολιώτικο Σχολείο. (Από τις ανέκδοτες συμπληρώσεις του βιβλίου της). 203
14. Σελίδα από το χειρόγραφο του βιβλίου του Αλ. Δελμούζου, *Τό κρυφό σκολειό*. Το απόσπασμα περιέχεται στις σ. 167-168 της έκδοσης του 1950. [Αρχείο Δελμούζου-Άμφισσα]. 211
15. Μαθήτριες του Α.Δ.Π. στον κήπο του Σχολείου (1909). Πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδ. *Παιδεία και Ζωή*, τχ. 18-19 (15.6.1953), σ. 197.
- Η φωτογραφία αυτή, όπως και οι υπόλοιπες από τη

- σχολική ζωή των μαθητριών, φυλάσσεται σε ειδικό άλμπουμ στο Αρχείο Δελμούζου. Τραβήχτηκαν πιθανότατα από την τότε μνηστή του Δελμούζου Φροσύνη Μαλικοπούλου το Μάρτιο του 1909. Οι φωτογραφίες αυτές, δεν είναι ιδιαίτερα επιτυχημένες από τεχνική άποψη, αλλά αποτελούν μοναδικά ντοκουμέντα από τη ζωή των μαθητριών και του διευθυντή τους στο Α.Δ.Π. του Βόλου. 211
16. Μαθήτριες στον κήπο του Σχολείου (1909). 212
17. Μαθήτριες του Α.Δ.Π. στον κήπο του Σχολείου (σχολ. έτος 1909-10): διακρίνεται στο κέντρο η επιστάτρια Ελ. Μοσχονησιώτου. 212
18. Ο Δημήτριος Σαράτσης σε φωτογραφία της εποχής λειτουργίας του Α.Δ.Π. [Προσφορά της κόρης του Κας Ιωάννας Κοράκη]. 220
19. Επιστολή του Αλ. Δελμούζου στο Δημ. Σαράτση - Πρώτη δημοσίευση. Γραμμένη σε χαρτονάκι (διαστ. 9X11 εκ.) μπρος-πίσω, και σταλμένη ως απάντηση στο συγχαρητήριο τηλεγράφημα του Σαράτση για ανάληψη της πανεπιστημιακής έδρας στη Θεσσαλονίκη από το Δελμούζο (3 Δεκ. 1928).
Ο συντάκτης αυτής της μελέτης θεωρεί το σημείωμα αυτό πολύτιμο, όχι μόνο γιατί έχει τη χαρά να το φέρει στο φως, αλλά γιατί και μ' αυτό το στοιχείο αποδεικνύεται η καθοριστική επίδραση που είχε η βολιώτικη θητεία στην παιδαγωγική και δημόσια εξέλιξη του Δελμούζου. 229
20. Το πρώτο διώροφο σπίτι αριστερά υπήρξε η κατοικία του Δελμούζου στο Βόλο (1908-1909). [Πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Εικονογραφημένος Παρονασός* (σαλόνι), του 1910. Προσφορά του κ. Δημ. Στεργιόπουλου]. 253

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

21. Ο Επίσκοπος Δημητριάδος (Βόλου) Γερμανός Μαυρομάτης. [Αναδημοσίευση από το: Κ. Χ. Χρηστοπούλου, *Ἐμπορικός Ὁδηγὸς Βόλου-Πηλίου-Ἀλμυροῦ*, Βόλος 1911 (ένθετο)]. 274
22. Ο Δημοσθένης Κούρτοβικ, δημοσιογράφος και εκδότης της εφημερίδας *Κήρυξ* του Βόλου· σφοδρὸς πολέμιος των ανθρώπων του Α.Δ.Π. 283
23. Προσωπογραφία του Αλέξανδρου Δελμούζου κατά την περίοδο των «Αθεϊκῶν». Πίνακας του ζωγράφου Δημ. Γερασιώτη (1914). [Προσφορά διαφάνειας της Κας Ντίνας Α. Δελμούζου]. 289
24. Ἐντυπη πρόσκληση για διάλεξη του Δημ. Σαράτση στη Νυκτερινή Σχολή του Εργατικού Κέντρου Βόλου (1910). [Το πρωτότυπο στο Αρχεῖο Δ. Σαράτση]. 299
25. Η πρόσκληση για ανάκριση του Αλέξ. Δελμούζου ἀπὸ τον ἐφέτη-ανακριτὴ Τιμ. Ἀμπελά (19 Σεπτεμβ. 1911). [Το πρωτότυπο στο Αρχεῖο Δελμούζου]. Σμίκρυνση. 305
26. Ἐνα περιέργο τεκμήριο: χειρόγραφο σκαρίφημα ἀγνώστου, εμπνευσμένο ἀπὸ τα αἰσθήματα του κοινού ἐναντι του «αθέου» διευθυντῆ του βολιώτικου Παρθεναγωγείου. Σχεδιασμένο με μολύβι στο λευκὸ εσώφυλλο του φυλλαδίου, που περιείχε την ἀπολογία του Δημοσθ. Μπιτσάνη (1911). [Το φυλλάδιο στο Αρχεῖο Δελμούζου στην Ἄμφισσα]. 306
27. Το Κλητῆριο Θέσπισμα, δηλ. το ἔγγραφο με το οποίο κλήθηκαν οι κατηγορηθέντες στο Ἐφετεῖο Ναυπλίου· περιέχει και το τελικὰ διατυπωμένο ἐπίσημο κατηγορητῆριο (11 Φεβρ. 1914). [Το πρωτότυπο βρίσκεται στο Αρχεῖο Δελμούζου]. Σμίκρυνση. 310-311
28. Κύριο ἀρθρο της εφημερίδας *Κήρυξ* (19.4.1914), κατά τη διάρκεια διεξαγωγῆς της Δίκης του Ναυπλίου. Σμίκρυνση. 329

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

29. Ορισμένοι από τους κατηγορηθέντες και οι συνήγοροί τους μετά τη Δίκη του Ναυπλίου 1914. Καθισμένοι από αριστερά: Ν. Γάτσος, Λ. Νάκος, Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Γ. Πετρίδης. Όρθιοι από αριστερά: Δ. Σαράτσης, Κ. Χειρογιώργος, Κ. Ζάχος, Χ. Χαρίτος, Α. Δελμούζος, Δ. Μπιτσάνης και Σ. Ραφαήλ. 332
30. Πρόσκληση για μια από τις ομιλίες Δελμούζου στον Εκπαιδευτικό Όμιλο για το Α.Δ.Π. (1914). [Το πρωτότυπο στο Αρχείο Α. Δελμούζου]. 344

CHARALAMBOS G. CHARITOS

L'ÉCOLE SUPÉRIEURE DE JEUNES FILLES DE VOLOS (1908-1914)

RÉSUMÉ

Le livre retrace l'histoire de l'école avant — gardiste d'enseignement secondaire pour jeunes filles, à Volos, durant la période 1908-1911. Le contenu de cet ouvrage faisait à l'origine l'objet de la thèse de doctorat de l'auteur; il nous est présenté ici sous une forme parachevée et corrigée.

L'étude ci-présente se divise en quatre chapitres. Un bref prologue est suivi d'une description, dans le premier chapitre, de la situation politique, sociale et culturelle qui régnait en Grèce pendant les deux dernières décennies du XIXe siècle et la première décennie du XXe. L'auteur est plus particulièrement intéressé par la physionomie politique, économique et intellectuelle de la ville de Volos à cette époque; de toutes les informations, il retient les plus intéressantes concernant la vie et l'histoire de la ville ainsi que de ses plus influents habitants. Une attention toute particulière est prêtée aux premiers pas du mouvement ouvrier à Volos et à la fondation et à l'activité du Centre Ouvrier de la ville pendant la première phase de son fonctionnement. Certains de ses membres, du reste, étaient impliqués dans l'aventure juridique, lors de la suppression de l'École Supérieure de Jeunes Filles (E.S.J.F.).

Dans le deuxième chapitre, l'histoire de l'école fait l'objet d'un exposé circonstancié. Au début, il est fait état de la situation qui régnait en Grèce, en matière d'éducation des femmes, notamment dans la région de Volos. A cet exposé succède la présentation et l'analyse du texte qui avait été

soumis par Dimitris Saratsis, au Conseil Municipal de Volos. Par ce texte, D. Saratsis proposait la fondation d'une école, afin de pourvoir aux besoins d'éducation des jeunes filles des familles bourgeoises de la ville, à une époque où les établissements publics d'enseignement secondaire pour le sexe féminin n'existaient pas. L'autorité municipale de Volos donna son suffrage à cette proposition et créa le «École Municipale Supérieure de Jeunes Filles» (telle était la dénomination complète de l'école). Suit une analyse des débuts du fonctionnement de l'école ainsi que l'examen de la personnalité de son fondateur. D'emblée, l'E.S.J.F. de Volos s'est trouvée confrontée aux réactions des éléments conservateurs de la ville, qui ont trouvé un terrain d'expression dans le journal «Κήρυξ» (Héraut); plus loin, les arguments des opposants sont examinés et critiqués. Une série d'informations portant sur le fonctionnement de l'établissement et sur sa situation financière est mise à disposition. Elle est suivie d'une présentation des tableaux où figurent les noms-accompagnés de toute information s'y rapportant — des professeurs et des élèves de l'école. Par la suite, une étude est effectuée sur l'emploi du temps et le programme détaillé des cours, tel qu'il a été appliqué dans les trois classes de cet établissement. Plus précisément, tous les détails concernant les matières et la méthode d'enseignement pour chaque cours donné, sont exposés sur la base des textes des initiateurs. Enfin, l'auteur établit une comparaison entre le programme, tel qu'il a été appliqué dans l'école de Volos, et d'autres programmes datant de la même époque et suivant une orientation similaire. Ce chapitre comprend également le compte rendu critique du rôle et de la contribution des responsables dans le fonctionnement de l'école. Autrement dit, la ligne pédagogique régissant l'enseignement à l'E.S.J.E. de Volos y est définie; par ailleurs, l'on opère à un rapport détaillé du système pédagogique, tel qu'il était appliqué dans l'école.

Les principes pédagogiques en vigueur durant l'enseignement et la vie scolaire sont également examinés.

Le troisième chapitre décrit le contexte dans lequel se sont déroulés les événements, qui ont reçu le nom d'«Athéiques de Volos». Plus précisément, une recherche est effectuée sur les causes et le prétexte qui ont déclenché la machine juridique contre les personnes de l'école et des membres du Centre Ouvrier de Volos. Ce chapitre relate les événements et l'action des gens de Volos qui ont entraîné la fermeture de l'école et les déboires juridiques de son personnel, pour aboutir au procès de Nauplie (1914), où le rideau est tombé sur ce drame produit à Volos.

Le dernier chapitre est une tentative de compréhension globale des problèmes qu'avait posés le fonctionnement de cette école si controversée. Dans ce chapitre épilogue, l'auteur s'efforce de démontrer l'hypothèse de départ, autrement dit que l'École Supérieure de Jeunes Filles de Volos a été une fondation d'enseignement avant-gardiste où —en dépit des erreurs commises— des réformes sont apportées au système éducatif grec. Enfin, un effort est fourni, d'une part pour expliquer les raisons pour lesquelles cette école a subi tant et de telles persécutions, d'autre part pour interpréter le fonctionnement de cette école comme une étape dans l'histoire de l'enseignement néohellénique.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
----------	---

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ

A. ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1881-1914)	17
B. ΒΟΛΟΣ: Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ (1881-1914)	28
1. Πολιτική κατάσταση	28
2. Οικονομική κατάσταση	33
3. Πνευματική κίνηση	40
Γ. ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΟ ΒΟΛΟ (1908-1914)	52
1. Σύντομη αναδρομή στα πρώτα του βήματα	52
2. Η ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Βόλου	56
3. Η εφημερίδα «Εργάτης» του Βόλου	59
4. Οι δραστηριότητες του Εργατικού Κέντρου	64

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ

A. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΩΣ ΤΟ 1908 — Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΘΗΛΕΩΝ Το εκπαιδευτικό πρόβλημα στο Βόλο (1881-1907)	78 89
B. Η ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜ. ΣΑΡΑΤΣΗ ΚΑΙ Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΑΝΩΤΕΡΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ ΒΟΛΟΥ	93
1. Δημήτρης Σαράτσης, ο ιδρυτής του Α.Δ.Π.	103
2. Η λειτουργία του Σχολείου	110

Γ.	ΟΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ Α.Δ.Π.	116
1.	Τα επιχειρήματα του «Κήρυκος»	119
2.	Ο αντίκτυπος των αιτιάσεων εναντίον του Σχολείου	131
Δ.	Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ Α.Δ.Π.	136
Ε.	ΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΤΟΥ Α.Δ.Π.	143
ΣΤ.	ΟΙ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ ΤΟΥ Α.Δ.Π.	149
Ζ.	ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ	155
1.	Θρησκευτικά	161
2.	Μαθηματικά	165
3.	Φυσικές επιστήμες	166
4.	Γεωγραφία	171
5.	Γαλλική γλώσσα	172
6.	Μουσική	175
7.	Ιχνογραφία - Ζωγραφική	177
8.	Γυμναστική	180
9.	Οικοκυρικά	181
10.	Ιστορία	183
11.	Ιστορία της τέχνης	187
12.	Αρχαία ελληνικά	188
13.	Νέα ελληνικά	190
Η.	ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΤΟΥ Α.Δ.Π.	207
Θ.	ΤΟ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΟΥ Α.Δ.Π.	218
1.	Η συμβολή του Δημ. Σαράτση στην ίδρυση και τη λειτουργία του Α.Δ.Π. — Παιδαγωγικοί οραματισμοί	220
2.	Σαράτσης - Δελμούζος: Βίοι παράλληλοι	227
3.	Η συμβολή των άλλων καθηγητών	231
4.	Συνοπτική εξέταση της ζωής και του έργου του Αλέξανδρου Δελμούζου	234
5.	Το παιδαγωγικό (μεταρρυθμιστικό) έργο του Δελμούζου στο Βόλο	247

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ
ΤΑ «ΑΘΕΙ·ΚΑ» ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ

A.	Η ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΔΕΣΠΟΤΗ ΣΤΟ Α.Δ.Π. Ο ρόλος της Πην. Χριστάκου και του Δεσπότη Γερ- μανού στο επεισόδιο της 10ης Φεβρουαρίου και η εξέλιξη των γεγονότων	268 273
B.	Η ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ	281
1.	Η απόφαση του δημοτικού συμβουλίου	281
2.	Το λαϊκό συλλαλητήριο	286
3.	Τα επακόλουθα	289
Γ.	ΤΑ «ΑΘΕΙ·ΚΑ» — Ο ΔΙΚΑΣΤΙΚΟΣ ΔΙΩΓΜΟΣ	294
1.	Πρώτη διατύπωση κατηγοριών	294
2.	Οι ανακρίσεις του Γ. Τόμαν	298
3.	Οι ανακρίσεις του Τιμ. Αμπελά	303
Δ.	Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ	313

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΚΑΙ ΤΑ «ΑΘΕΙ·ΚΑ» ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ
ΩΣ ΣΤΑΘΜΟΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

A.	ΤΟ Α.Δ.Π. ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ	336
B.	ΤΟ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΒΟΛΙΩΤΙΚΟΥ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ	343
Γ.	ΠΟΙΟΙ ΚΑΙ ΓΙΑΤΙ ΠΟΛΕΜΗΣΑΝ ΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ	349
	BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	363
	ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	379
	ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	387
	RÉSUMÉ	393

ΤΟ ΒΙΒΑΙΟ
ΤΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ Γ. ΧΑΡΙΤΟΥ
ΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ
ΕΙΚΟΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ ΤΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ, ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

ΒΑΣ. ΜΑΝΗ ΚΑΙ ΣΙΑ Ο.Ε.
ΡΗΓΑ ΠΑΛΑΜΗΔΟΥ 5, ΑΘΗΝΑ

ΤΗΛ. 32.15.220

ΤΟ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1989

ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ

ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

ΤΥΠ. ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

ANNA ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ

17. Δαυίδ Ἀντωνίου, *Τὰ προγράμματα τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Α', 1987, σελ. 759, τ. Β', 1988, σελ. 960, τ. Γ', 1989, σελ. 487.
18. Χριστίνα Κουλούρη, *Ἱστορία καὶ Γεωγραφία στὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα (1834-1914)*. Ἀνθολόγιο κειμένων-Βιβλιογραφία σχολικῶν ἐγχειριδίων, 1988, σελ. 789.
19. Πρακτικὰ τοῦ Διεθοῦς Συμποσίου Πανεπιστήμιο: Ἱδεολογία καὶ Παιδεία. Ἱστορικὴ διάσταση καὶ προοπτικὲς, τ. Α'-Β', 1989.
20. Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Τὸ Παρθενοναγωγεῖο τοῦ Βόλου*, τ. Α'-Β', 1989.
21. Ἀλόη Σιδέρη, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πίζας (1806-1861)*, τ. Α'-Β', 1989.
22. Panayotis Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, 1989.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ

1. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου 'Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας', τ. Α'-Β', 1986, σελ. 725.
2. Σιδερούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, 'Η Μέση Έκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)', 1986, σελ. 467.
3. Γιώργος Παπαγεωργίου, 'Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος-20ός αι.)', 1986, σελ. 192.
4. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, Νίκος Σιδέρης, Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: η δημογραφική τύχη της νεότητας, 1986, σελ. 231.
5. Κώστας Τσιγκάκης, 'Ελληνικός νεανικός τύπος (1915-1936). Καταγραφή', 1986, σελ. 804.
6. *Actes du Colloque International Historicité de l'enfance et de la jeunesse*, 1986, σελ. 709.
7. José Gentil da Silva, *L'historicité de l'enfance et de la jeunesse dans la production historique récente*, 1986, σελ. 119.
8. 'Ελένη Καλαφάτη, Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929). Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό, 1988, σελ. 278+88 πίνακες.
9. 'Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, 'Ελένη 'Ελεγκίτου, 'Η εκπαίδευση «εις τὰ τοῦ οἴκου» και τὰ γυναικεία καθήκοντα (1830-1929), 1987, σελ. 302.
10. 'Οντέτ Βαρών, 'Ελληνικός νεανικός τύπος (1941-1945). Καταγραφή, τ. Α'-Β', 1987, σελ. ρε'+828.
11. 'Ελένη Φουρναράκη, 'Εκπαίδευση και άγωγή των κοριτσιών. 'Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). "Ενα 'Ανθολόγιο, 1987, σελ. 630.
12. Μάρθα Καρπύζηλου, 'Ελληνικός νεανικός τύπος (1830-1914). Καταγραφή, 1987, σελ. 205.
13. 'Ελένη Μαχαίρα, 'Η Νεολαία της 4ης Αύγουστου. Φωτο-γραφές, 1987, σελ. 216.
14. Χρήστος Γ. Κωνσταντινόπουλος, 'Η μαθητεία στις κομπανίες των χιτιστών της Πελοποννήσου, 1987, σελ. 136.
15. Βίκυ Πάτσιου, «'Η Διάπλασις των Παιδων» (1879-1922). Τὸ πρότυπο και η συγκρότησή του, 1987, σελ. 236.
16. Κώστας Σοφιανός, Τὸ νομικὸ καθεστὼς τῆς παιδικῆς ἡλικίας και τῆς νεότητος (1833-1900), τ. Α'-Β', 1988, σελ. ιη'+1055.

←

ISBN (set) 960-7138-05-0

(τ. 1) 960-7138-06-6